

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΤΟΥ Α' ΔΙΕΘΝΟΥΣ
ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ Γ' ΤΜΗΜΑΤΟΣ (ΝΕΩΤΕΡΑΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ)
ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΚΑΤΑΛΗΚΤΗΡΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ - ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

ΕΚΔΟΤΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ ★ 1961-1962 ★ ΤΕΥΧΟΣ ΙΙΙ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ
ΤΟΜΟΙ ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ (1961-1962)
ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΑΝΟΛΗ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

1170/2006 Books

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΚΔΟΤΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ ★ 1961-1962 ★ ΤΕΥΧΟΣ ΙΙΙ

ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Π Ε Π Ρ Α Γ Μ Ε Ν Α
ΤΟΥ Α' ΔΙΕΘΝΟΥΣ
ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Γ' ΤΜΗΜΑΤΟΣ (ΝΕΩΤΕΡΑΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ)

ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΚΑΤΑΛΗΚΤΗΡΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ - ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ
ΤΟΥ Α ΔΙΕΥΚΡΥΣ
ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Γ' ΤΜΗΜΑΤΟΣ
(ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ — ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ)

DEPARTMENT OF
(ANALYTICAL)

Ε. Γ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ

ΠΗΓΑΙ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΙ ΔΙΑ ΤΑ ΕΝ ΗΡΑΚΛΕΙΩΙ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΩΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗΙ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΩΝ ΕΤΩΝ 1895-1898

(ΕΚ ΤΩΝ ΓΕΝΙΚΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ)

Ἀπὸ τοῦ 1895 ἤρχισεν εἰς τὴν Κρήτην μία ἀκόμη ἐπαναστατικὴ κίνησις, ἡ ὁποία, χάρις, πρῶτον εἰς τὸ ἀκατάβλητον ἀγωνιστικὸν πνεῦμα τῶν κατοίκων, δευτέρον εἰς τὴν βοήθειαν ἐξ Ἑλλάδος, καὶ τρίτον εἰς τὴν ἐπέμβασιν τῆς Εὐρώπης, ἐπέτυχε θεμελιώδεις παραχωρήσεις ὑπὲρ τῶν Κρητῶν ἐκ μέρους τῆς Πύλης. Ἡ Κρήτη, εὐρύνουσα ἔκτοτε βαθμῆδὸν τὴν πολιτικὴν της, ἔφθασε περὶ τὰ τέλη τοῦ 1898 εἰς τὸ καθεστῶς τῆς πλήρους αὐτονομίας ὑπὸ τὴν ὀνομαστικὴν κυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου.

Περὶ τῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα διεδραματίσθησαν εἰς τὴν ἔνδοξον ταύτην Μεγαλόνησον κατὰ τὰ κρίσιμα διὰ τὴν ἱστορίαν της ἔτη 1895-1898, περιεσώθησαν πολυάριθμα μνημεῖα—ἴχνη τῶν σκέψεων καὶ τῶν πράξεων τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι πρωτηγωνίστησαν ἢ ἀπλῶς ἔλαβον μέρος εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν γεγονότων τούτων.

Εἶναι φυσικόν, διὰ τόσον πρόσφατα γεγονότα, νὰ ὑπάρξῃ μέγας ὄγκος ἱστορικῶν πηγῶν, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν, βεβαίως, ἀληθινὴν εὐλογίαν διὰ τὸν ἱστορικόν, ὁ ὁποῖος ἤθελε σκοπήσει τὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ πολυσχιδοῦς τούτου θέματος.

Ἐκ τῶν πηγῶν, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν τῆς κρητικῆς ἱστορίας, πλείσται, βεβαίως, εἶναι γνωσταί, διότι εἴτε ἐξεδόθησαν αὐτοῦσιοι, ἢ ἐκτενσο, εἴτε ἐδημοσιεύθησαν λεπτομερεῖς ἢ συνοπτικαὶ ἀναγραφαὶ αὐτῶν, ὥστε ὁ ἐρευνητὴς νὰ δύναται νὰ χρησιμοποίησιν αὐτὰς εὐχερῶς. Ὑπάρχουσιν ὅμως ἀκόμη σημαντικώταται πηγαὶ τῆς ἱστορίας τῆς περιόδου ταύτης κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀγνωστοί, τὰς ὁποίας ὀφείλου νὰ ἔχουν ὑπ' ὄψιν τῶν οἱ περὶ τὸ θέμα τοῦτο ἀσχολούμενοι, διότι ἄλλως κινδυνεύουν νὰ ἐργασθῶν ἐπὶ τεκμηρίων ἀνεπαρκῶν.

Χρησιμώτατον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς κρητικῆς ἐπαναστάσεως θὰ ἦτο, ἐὰν εἶχομεν μίαν γενικὴν ἀναγραφὴν τῶν σχετικῶν ἱστορικῶν πηγῶν τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ ξένα ἰδρύματα, Ἀρχεῖα, Βιβλιοθήκας καὶ Μουσεία, καθ' ὃν ἀκριβῶς τρόπον ἔχομεν τὴν βιβλιογραφίαν τῶν ἐντύπων τῶν κρητικῶν ἐπαναστάσεων τῶν ἐτῶν 1866-1869 καὶ 1895-1898, τὴν ὁποῖαν ἐδημοσίευσεν ὁ Γενικὸς Γραμ-

ματεὺς τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συνεδρίου μας καθηγητῆς κ. Τωμαδάκης εἰς τοὺς δύο πρώτους τόμους τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν (1938, 1939). Ὁ κ. Τωμαδάκης ὠνόμασε τὴν ἐργασίαν του ταύτην μετριοφρόνως «Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῶν κρητικῶν ἐπαναστάσεων». Ἐλάχιστα ὁμως εἶναι τὰ λήμματα, τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύνατό τις νὰ προσθέσῃ σήμερον, διὰ νὰ καταστῇ ἡ βιβλιογραφικὴ αὕτη ἐργασία πλήρης, ὅσον πλήρεις ἡμποροῦν νὰ εἶναι αἱ παρομοίας φύσεως ἐργασίαι.

Μεταξὺ τῶν ἐντύπων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ ἐν Κρήτῃ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1895-1898 συγκαταλέγονται ἐκδόσεις κειμένων ἐξαιρετικῆς σημασίας, ὡς εἶναι τὰ ἀπομνημονεύματα ἐξόχων Κρητῶν, οἱ ὁποῖοι προτηγωνίστησαν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν ἐκείνην ὡς ἀρχηγοὶ ἐπαρχιῶν ἢ ὡς σημαντικὰ στελέχη τοῦ πολυπλευροῦ ἐκείνου ἐπαναστατικοῦ κινήματος, ἐπὶ παραδείγματι : τοῦ Μανούσου Κουνδούρου, πρωτεργάτου τῆς ἀπελευθερωτικῆς κινήσεως τοῦ 1895, αἱ «Ἱστορικαὶ καὶ διπλωματικαὶ ἀποκαλύψεις», ἐν Ἀθήναις 1921, τοῦ Γεωργίου Α. Σήφακα, ἀρχηγοῦ τοῦ στρατοπέδου Ἀκρωτηρίου, «Ἡμερολόγιον καὶ Πρακτικά» Ἀθῆναι 1953, τοῦ νομομαθοῦς Κεφαλλῆνος Ἰω. Σκαλτσούνη, «Ἀπομνημονεύματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς Κρήτης», ἐν Χανίοις 1900, τοῦ Ἐμμ. Ἀγγελάκη, τὰ σχετικὰ μελετήματα.

Πολύτιμα εἶναι ἐπίσης τὰ σχετικὰ πρὸς τὸ θέμα διπλωματικὰ ἔγγραφα, τὰ ἐκδοθέντα ὑπὸ τῶν Ὑπουργείων τῶν Ἐξωτερικῶν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι ἐπενέβησαν τότε εἰς τὰ κρητικὰ πράγματα, ὡς καὶ ξενόγλωσσά τινα βιβλία¹ περὶ τῶν γεγονότων αὐτῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὀλίγα τουρκικά, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ἡ ἐναίσιμος διατριβὴ τοῦ Ἀχμέτ Softazadé².

Αἱ ἀρχεακαὶ συλλογαὶ αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὰ ἐν Κρήτῃ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1895-1898 εἶναι, ὡς εἶπον, πολυάριθμοι. Δὲν ὀμιλῶ περὶ τῶν εὐρισκομένων εἰς τὴν Ἀλλοδαπὴν, καὶ μάλιστα εἰς τὰ ἀνεκμετάλλευτα παρ' ἡμῶν τουρκικὰ ἀρχεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐν Ἑλλάδι, σπουδαιότατα εἶναι αἱ φυλασσόμεναι εἰς τὸ Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Κρήτης τουρκικαὶ καὶ ἑλληνικαὶ συλλογαί, κεφαλαίωδη κατα-

1) 1) Alex. de Stieglitz, L'île de Crète: la blocus pacifique et le plébiscite internationale. Paris 1899.

2) Bordeaux P. E., L'occupation internationale de la Crète. La participation française, 1946.

3) Dutkowski J. S., Une expérience d'administration internationale territoire. L'occupation de la Crète, Paris 1959.

4) Victor Bérard, Les affaires de Crète, Paris 1898.

2) La Crète sous la domination et la suzeraineté Ottomane, Paris 1902.

γραφὴν τῶν ὁποίων ἐδημοσίευσεν ὁ ἄλλοτε Διευθυντὴς τοῦ Ἰδρύματος τούτου καθηγητὴς Νικ. Τωμαδάκης. Ἐκ τούτων, ἐφ' ὅσον γνωρίζω, ἔχουν ἐκδοθῆ μόνον ἡ ἀλληλογραφία τοῦ ἀρχιμανδρίτου Παρθενίου Κελαϊδῆ³, ἡ ὁποία περιλαμβάνει σπουδαιότητας ἐπιστολὰς τοῦ Διευθυντοῦ τῆς «Νέας Ἡμέρας» τῆς Τεργέστης Ἀλεξάνδρου Βυζαντίου, καὶ ἐν τμήμα τῶν ἐγγράφων τῆς Μεταπολιτεύσεως ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ Ἰωσήφ Λεκανίδου⁴. Ἐν Ἀθήναις ὑπάρχουσι σχετικαὶ πρὸς τὸ θέμα μας ἱστορικαὶ πηγαὶ εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν, εἰς τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους καὶ ἄλλαχοῦ.

Εἰς τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους φυλάσσονται δύο συλλογαὶ ἐγγράφων ἀναφερόμεναι εἰς τὴν περίοδον τῆς κρητικῆς ἱστορίας 1895-1898 καὶ περιλαμβανόμεναι, ἡ πρώτη εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦ στρατηγοῦ Γεωργίου Τσόντου-Βάρδα⁵, καὶ ἡ ἑτέρα εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦ ἐξ Ἡρακλείου ἀγωνιστοῦ καὶ πολιτικοῦ Ἰωάννου Μπρισιμιτζάκη.

Ὁ Γεώργιος Τσόντος κατήγετο ἐξ ἱστορικῆς οἰκογενείας τῶν Σφακιῶν. Πολὺ περισσότερον εἶναι γνωστός ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Βάρδας διὰ τοὺς ἐν Μακεδονίᾳ κατὰ τῶν Βουλγάρων ἐξόχους ἀγῶνάς του ἀπὸ τοῦ 1904 μέχρι τοῦ 1907. Μικροτέρα, πλὴν ἀξιόλογος, εἶναι ἡ δρᾶσις του κατὰ τὰ ἐν Κρήτῃ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1896 καὶ 1897.

Ὁ ἀξιωματικὸς οὗτος ὑπῆρξε φιλόστωρ καὶ λόγιος καὶ ἠρέσκετο, παραλλήλως πρὸς τὸ ξίφος, νὰ χρησιμοποιῇ καὶ τὴν γραφίδα, διὰ νὰ ἀλληλογραφῇ μὲ τοὺς συναγωνιστάς του καὶ ν' ἀπομνημονεύῃ ποικίλα πολεμικὰ καὶ πολιτικὰ γεγονότα, εἰς τὴν ἀνέλιξιν τῶν ὁποίων μετείχε καὶ ὁ ἴδιος, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον. Ἡ κλίσις αὕτη τοῦ Τσόντου ὑπῆρξεν εὐτύχημα διὰ τὴν ἐθνικὴν μας ἱστορίαν τῶν νεωτέρων χρόνων, διότι ὁ στρατηγὸς ἀφῆκε μέγαν ὄγκον ἐπιστολῶν, σημειώσεων, ἡμερολογίων, στοιχείων προοριζομένων διὰ τὴν συγγραφὴν βιβλίου περὶ τῆς ἱστορίας τῆς οἰκογενείας του, καὶ περὶ τῶν ἐθνικῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ ἰδίου εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν καὶ εἰς τὸν πολιτικὸν στίβον. Ἐκ τοῦ ὀγκώδους ἀρχείου Τσόντου, μικρὸν μέρος, μόνον ὁ ὑπ' ἀριθ. 1 φάκελος ἀναφέρεται εἰς τὰ ἐν Κρήτῃ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1894-1898. Ὁ φάκελος οὗτος περιέχει ἐπιστολὰς πρὸς Τσόντον διαφόρων Κρητῶν, καὶ ἄλλα ἔγγραφα, ἐκ τῶν ὁποίων καταφαίνεται, ὅτι ὁ Τσόντος, εὐθύς μετὰ τὴν ἐξοδὸν του ἐκ τῆς Σχολῆς Εὐελπίδων (1893), ἀνεμί-

³) Στ. ἀ. ὄρου Κελαϊδῆ. Ὁ Παρθένιος Γ. Κελαϊδῆς καὶ ἡ πολιτικὴ αὐτοῦ ἀλληλογραφία (1854 - 1904). Ἐν Χανίοις 1930.

⁴) Μαρίνης Ζινερούκη-Λεκανίδου, Ἀλληλογραφία τῆς ἀπελευθερωτικῆς ἐπανάστασεως τῆς Κρήτης (1895 - 1898). Χανιά 1954.

⁵) Κ. Διαμάντη, Τὸ ἀρχεῖον τοῦ μακεδονομάχου Τσόντου Βάρδα, «Μακεδονικά», τόμ. Δ', σσ. 449 κ.ἑ.

χθῆ ἐνεργῶς εἰς τὸ ἀπελευθερωτικὸν κίνημα τῶν συμπολιτῶν του, ἐργασθεῖς διὰ τὸν σχηματισμὸν μυστικῶν ἀγωνιστικῶν ὁμάδων, διὰ τὴν ἐξοικονόμησιν ὄπλων καὶ λοιπῶν ἐφοδίων. Ἄξιοσημείωτοι εἶναι αἱ πρὸς Τσόντον ἐπιστολαὶ τοῦ ἀνθυπολοχαγοῦ Πέτρου Μάνου ἐκ Βιέννης, ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἐξέυρσιν χρημάτων διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ κρητικῆ ἀγῶνος μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων τῆς αὐστριακῆς πρωτεύουσας, τῆς Ρουμανίας, τῆς Ρωσίας, τοῦ Λονδίνου καὶ τῆς Τουρκίας.

Κατὰ τὴν ἐξέγερσιν τοῦ 1895, τινὲς ἐκ τῶν μᾶλλον σημαντικῶν ἀγωνιστῶν, συγγενεῖς ἢ φίλοι τοῦ Τσόντου, ἀπευθύνουν πρὸς τὸν νεαρὸν ἀξιωματικὸν ἐπιστολιμαίας ἐκθέσεις περὶ τῶν μαχῶν, περὶ τῶν νεκρῶν, περὶ τῶν λαφύρων καὶ γενικῶς περὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ κινήματος εἰς τὰς διαφόρους ἐπαρχίας τῆς Κρήτης. Οἱ ἐπιστέλλοντες εἶναι οἱ : Γ. Παπαδόπετρος, δικηγόρος, Μανοῦσος Τσοντάκης, Σταῦρος Πολέντας, Σταῦρος Μπικουβάρης ἢ Πόλακας, Σ. Χριστοδουλάκης, Γ. Πωλιουδάκης, Ἰωσήφ Συγκελλάκης κ. ἄ. «*Ἀγαπητέ μου ἀξάδελφε, γράφει πρὸς τὸν Τσόντον ὁ Σταῦρος Πόλακας ἐξ Ἀσκούφου, τὴν 15 Ἀπριλίου 1896, σὰς στέλνω τὴν ἔκθεσιν νὰ τὴν δημοσιεύσετε...Εἶναι ἀληθὲς ὅσα περιέχει καὶ τὰ ξέρει ὅλος ὁ κόσμος ἐδῶ...*». Εἰς τὰς ἐπιστολὰς αὐτὰς εὐρίσκει ὁ ἀναγνώστης ἐξόχους τινὰς περικοπὰς, αἱ ὁποῖαι ἀποδεικνύουν τὸ εὐγενὲς φρόνημα τῶν Κρητῶν πολεμιστῶν καὶ τὴν στάθμην τοῦ πολιτισμοῦ των—ὑψηλοτέραν ἐκείνης τῶν τυράννων των. Περιγράφων ὁ Σταῦρος Πόλακας τὴν μάχην, ἣ ὁποία ἔγινε τὴν 27 Νοεμβρίου 1895 μεταξὺ Ἐμπροσνέρου Ἀλικάμπου καὶ Βρυσῶν, καταλήγει : *«τοὺς φονευθέντας χριστιανοὺς τοὺς ἔβαζαν οἱ Τοῦρκοι στὴ φωτιά καὶ τοὺς ἔκαιγαν. Ἐμεῖς ὁμως ἐπράτταμεν τὸ ἐναντίον. Τὴν ἐπαύριον τῆς μάχης, εὐρήκαμεν 13 Τούρκους νεκροὺς καὶ ἐπληρώσαμε καὶ τοὺς ἐθάψαμεν»*. Τὰ γράμματα τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐπαναστάσεως ἐκείνης Μανούσου Κουνδούρου πρὸς τὸν Τσόντον τῶν ἐτῶν 1895 καὶ 1896 εἶναι πολὺ σημαντικώτερα. Διαφωτίζουν τὰ τῆς ὁργανώσεως τοῦ κινήματος, τὰς σχέσεις τῶν ἐπαναστατῶν μετὰ τῶν προξένων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, τοὺς ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς τῶν ἐξεγερθέντων, τὰς διαφορὰς των μετὰ τὴν ἑλληνικὴν κυβέρνησιν καὶ τοὺς ἐν Ἀθήναις Κρητας, περιέχουν ἀκριβεστάτας εἰδήσεις περὶ τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῶν πάσης φύσεως κινήσεων τῶν ἐπαναστατικῶν δυνάμεων καὶ μᾶς πληροφοροῦν περὶ τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς ἐπιδεξιότητος τοῦ ἡγέτου ἐκείνου (Κουνδούρου), τόσον εἰς τὴν πολιτικὴν, ὅσον καὶ εἰς τὴν πολεμικὴν πρᾶξιν.

Περιλαμβάνει ἐπίσης ὁ φάκελος οὗτος τοῦ ἀρχείου Τσόντου ἔγγραφα τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Μεταπολιτεύσεως τῆς Κρήτης (1896)

πρὸς τοὺς ἐν Χανίοις προξένους τῶν ἑξ Μεγάλων Δυνάμεων καὶ τῆς Ἑλλάδος, ἐμπνευσμένην προκήρυξιν αὐτῆς «*Πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ ἐλευθέρους καὶ ὑποδούλους Ἕλληνας καὶ πρὸς ἅπαντα τὰ φιλελεύθερα τέκνα τῆς πεπολιτισμένης ἀνθρωπότητος*» (Βαφέ, 13 Μαρτίου 1896), ψηφίσματα, ἐγκυκλίους καὶ ἔγγραφα τῆς Γενικῆς Ἐπαναστατικῆς τῶν Κρητῶν Συνελεύσεως περὶ τῶν ἐν Κρήτῃ κατελθόντων ἐξ Ἀθηνῶν ἔθελοντῶν ἀξιωματικῶν, περὶ τοῦ ἐν Χανίοις Ἑλληνοῦ προξένου Ν. Γεννάδη, τὸν ὁποῖον ἀποδοκιμάζει σφοδρῶς, καὶ ἄλλα.

Λίαν ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ ἔγγραφα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν αὐθαίρετον μετάβασιν τοῦ Γεωργίου Τσόντιου καὶ ἄλλων τινῶν ἀξιωματικῶν εἰς τὴν ἐπαναστατημένην Κρήτην κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1896 καὶ τὰς προσπαθείας αὐτῶν περὶ συγκεντρώσεως χρημάτων καὶ λοιπῶν ἐφοδίων ἐκ μέρους ἐνθουσιωδῶν πατριωτῶν. Ἡ αὐθαίρετος μετάβασις τῶν ἀξιωματικῶν εἰς Κρήτην εἶχεν ὡς συνέπειαν νὰ δικασθῶν οὗτοι ἐπὶ λιποταξία ὑπὸ τοῦ Στρατοδικείου Ἀθηνῶν, τὸ ὁποῖον ὁμως ἠθώωσεν αὐτούς, τεθέντας εἶτα εἰς ἀργίαν διὰ προσκαίρου παύσεως (Β. Δ. 26 Ὀκτωβρίου 1896).

Τὰ γεγονότα τοῦ 1897, καὶ κυρίως τὸ θέμα τῆς ἀποστολῆς στρατιωτικῶν δυνάμεων ἐξ Ἑλλάδος εἰς Κρήτην, μετὰ τὰς σφαγὰς τῶν Χανίων ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ ὄχλου, διαφωτίζονται ἐκ τῶν ἀρχικαῶν στοιχείων τῆς συλλογῆς Τσόντιου, κυρίως ἐξ ἐπιστολῶν τοῦ ταγματάρχου τοῦ πυροβολικοῦ Ἐμμ. Μανουσογιαννάκη πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος Τιμολέοντα Βάσσον, τοῦ εἰς Κρήτην ἐκ νέου μεταβάντος Γ. Τσόντιου πρὸς τοὺς ἐν Ἀθήναις ἑταίρους καὶ φίλους, τοῦ Παπαδογιάννη πρὸς Μανουσογιαννάκην, τοῦ Ν. Χριστοδούλου, τοῦ Τιμ. Βάσσου πρὸς Μανουσογιαννάκην, ἐκ σημειωμάτων τοῦ Τσόντιου περὶ τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, τοῦ Χ. Πολογιώργη πρὸς Τσόντιον, τοῦ Σταύρου Πολέντα πρὸς Μανουσογιαννάκην καὶ Τσόντιον, τοῦ συνταγματάρχου Δημοσθένους Στάικου, τοῦ Ἐμμ. Φραντζεσκάκη, τῶν προκρίτων Σφακίων, τοῦ Νικ. Γ. Παπαδάκη, τοῦ Γ. Δασκαλογιάννη, τοῦ πρωθυπουργοῦ Ἀλεξ. Ζαίμη (9 Δεκεμβρίου 1897) κ.λ.

Μετὰ τὴν ἦτταν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐν Θεσσαλίᾳ τὸ ἐκστρατευτικὸν σῶμα τῆς Κρήτης ἐπέστρεψεν εἰς Ἑλλάδα, ὃ δὲ Τσόντος ἐτοποθετήθη εἰς Λαμίαν. Διὰ τοῦτο δὲν ὑπάρχουσιν ἐν τῇ συλλογῇ αὐτοῦ στοιχεῖα περὶ τῶν διατρεξάντων κατὰ τὸ 1898, κατὰ τὸ τέλος τοῦ ὁποῖου ἀφίχθη εἰς Κρήτην ὡς ἡγεμὼν ὁ πρίγκιψ Γεώργιος τῆς Ἑλλάδος. Ὑπάρχουσιν ὁμως ἐπιστολαὶ τινες γραφεῖσαι τὸ 1899 ὑπὸ τοῦ Μανούσου Κουνδούρου, ὑπουργοῦ τότε τῶν Ἐσωτερικῶν τῆς πρώτης κυβερνήσεως τοῦ πρίγκιπος Γεωργίου, καὶ ἄλλων Κρητῶν πρὸς Τσόν-

τον, ἀναφερόμεναι εἰς τὰ διαδραματισθέντα κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη καὶ περιλαμβάνουσαι ἀξιολόγους κρίσεις περὶ τοῦ πρίγκιπος καὶ ἄλλων προσώπων ἐν Κρήτῃ.

Περὶ τῆς ἔξιστορήσεως τῶν ἐν Κρήτῃ γεγονότων τῆς ἐποχῆς ταύτης ἠσχολήθη αὐτοπροσώπως ὁ Γεώργιος Τσόντος. Μεταξὺ τῶν στοιχείων τῆς συλλογῆς του ὑπάρχει μακρὰ ἔκθεσις ἐκ δέκα ἐννέα σελίδων, γεγραμμένη διὰ μολυβδίδος μετὰ διορθώσεων καὶ συμπληρώσεων, καὶ ἐπιγραφομένη «Κίνημα Μεταπολιτευτικῆς Ἐπιτροπῆς». Ἐν τῇ ἐκθέσει ταύτῃ ὁ Τσόντος ἐξιστορεῖ τὰ ἐν Κρήτῃ γεγονότα ἀπὸ τοῦ 1893, ὅτε ἰδρῦθη εὐρεία συνωμοτικὴ ὀργάνωσις ἐν Κρήτῃ τῶν «Ἀδελφοποιτῶν» ἢ «Ἀδελφοχτῶν», μέχρι τῆς καθόδου τοῦ ἑλληνικοῦ ἔκστρατευτικοῦ σώματος εἰς Κρήτην. Αἱ τρεῖς τελευταῖαι σελίδες τῆς ἐκθέσεως ταύτης ἀναφέρονται εἰς τὴν συντήρησιν, τὸν ὀπισμὸν καὶ τὰ οἰκονομικὰ μέσα τῶν ἐπαναστατῶν, εἰς τὴν συγκέντρωσιν τῶν ὁποίων ἀρκούντως συνέβαλε καὶ ὁ Τσόντος. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὸ ἀρχεῖον Τσόντου περιλαμβάνεται φάκελος περιέχων στοιχεῖα περὶ τῆς περιβοήτου Ἐθνικῆς Ἐταιρείας, τὴν ἰδρῦσιν τῆς ὁποίας ὑπηγόρευσε «ἄφρων πατριωτισμός»⁶. Ἡ Ἐταιρεία αὕτη ἀνεμίχθη, ὡς γνωστόν, ἐνεργῶς εἰς τὰ γεγονότα τῆς Κρήτης τῶν ἐτῶν 1896 καὶ 1897, περιελάμβανε δὲ μεταξὺ τῶν μελῶν της τοὺς πρωταγωνιστὰς τῆς κρητικῆς ἐπαναστάσεως, οἳοι ἦσαν ὁ Μανουῖσος Κούνδουρος, ὁ Ἐμμ. Μανουσογιαννάκης, ὁ Γ. Τσόντος κ. ἄ. Τέλος, εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦτο περιλαμβάνονται εὐρεῖαι σημειώσεις τοῦ Τσόντου εἰς 26 πυκνογραμμένας σελίδας ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ φιλέλληνος Victor Bérard «Les affaires de Crète», Paris 1898. Τινὰς τῶν ἀπόψεων τοῦ Bérard ἐπεκρίνει ἐν τέλει ὁ Τσόντος.

Σπουδαίαν ἐπίσης ἱστορικὴν πηγὴν περὶ τῶν ἐν Κρήτῃ γεγονότων τῶν ἐτῶν 1896-1897 ἀποτελεῖ τὸ μικρὸν ἀρχεῖον τοῦ ἐξ Ἡρακλείου δικηγόρου Ἰωάννου Μπρισιμιτζάκη, ὁ ὁποῖος ὡς ἐφεδρος ἀνθυπολοχαγὸς τοῦ πυροβολικοῦ μετέσχεν εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις, τὰς ὁποίας διεξήγαγε τὸ σῶμα τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης Ἀριστοτέλους Κόρακα ἀπὸ τοῦ Φεβρουαρίου μέχρι τοῦ Ἰουλίου 1897. Ὁ Ἰω. Μπρισιμιτζάκης ὑπῆρξεν ὁ διοικητὴς τοῦ οὐλαμοῦ τοῦ πυροβολικοῦ τοῦ σώματος Κόρακα. Ἡ συμβολὴ του κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν φρουρῶν Ἱεραπέτρας καὶ Σπιναλόγκας καὶ κατὰ τὰς μάχας εἰς Ἀρχάνες καὶ Κανλὶ - Καστέλλι εἶναι ἀξιοσημείωτος.

Ἡ συλλογὴ Μπρισιμιτζάκη περιλαμβάνει πολλὰ στοιχεῖα περὶ τοῦ

⁶) Ἰ. Σκαλτσούνη, Ἀπομνημονεύματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς Κρήτης. Ἐν Χανίοις 1900, σελ. 73.

κρητικοῦ ἀγῶνος τοῦ 1897, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ σπουδαιότερα εἶναι τὰ ἐξῆς :

1) Πολεμικὸν ἡμερολόγιον τῆς ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης ἐκστρατείας, τῆς χρονικῆς περιόδου ἀπὸ 1 Φεβρουαρίου ἕως 27 Ἰουλίου 1897. Τὸ ἡμερολόγιον τοῦτο τοῦ Μπρισιμιτζάκη περιλαμβάνει γενικώτερον μὲν τὰς κινήσεις τοῦ ἰσχυροῦ ἐθελοντικοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον κατήλθεν εἰς Κρήτην τὴν 1ην Φεβρουαρίου 1897 ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ λοχαγοῦ τότε Ἀριστοτέλους Κόρακα, ὅστις, ὡς εἶπομεν, ἀνεγνωρίσθη γενικὸς ἀρχηγὸς τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν, εἰδικώτερον δὲ περιγράφει τὴν δρᾶσιν τοῦ ἰδίου Μπρισιμιτζάκη, ὅστις διηύθυνε τὰ δύο ὀρειβατικὰ πυροβόλα, δι' ὧν ἦτο ἐφωδιασμένον τὸ σῶμα τοῦ Κόρακα.

Αἱ ἐγγραφαὶ ἐν τῷ ἡμερολογίῳ γίνονται καθ' ἐκάστην ἡμέραν ἄλλοτε διὰ μελάνης, ἄλλοτε προχείρως διὰ μολυβδίδος, ἀποδίδουσι δὲ περιληπτικῶς τὰς ἐνεργείας τοῦ ἀρχηγοῦ Κόρακα, τὰς μετακινήσεις τοῦ ἐθελοντικοῦ σώματος ἐν Κρήτῃ, τὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις αὐτοῦ, καὶ ἐπὶ πλεόν τὰς ἐντυπώσεις καὶ κρίσεις τοῦ συγγραφέως του Μπρισιμιτζάκη περὶ προσώπων καὶ πραγμάτων. Ἰδοῦ, παραδείγματος χάριν, ἐγγραφαὶ τινες :

Ἀπριλίου 10. Μεγάλη Τετάρτη. Εἰς τὰς 4 παρὰ τέταρτον τὸ ἀπόγευμα ἐγένετο λυσσώδης προσβολὴ κατὰ τῶν Ἀρχανῶν ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν. Ἦσαν 4 ὡς 5.000 ἄτακτοι καὶ δύο χιλ. στρατιῶται μετὰ 4 πυροβόλων. Κατέλαβον τὸ Τζέ, ἀλλ' ἐξεδιώχθησαν ὑπὸ τῆς εὐστόχου βολῆς τοῦ πυροβόλου μας. 21 βολιδοφόρους ἔρριψα καὶ 16 συνήθεις. Τὴν 7ην, ὅτε ἡ μάχη ἐτελείωσε, ζητωκραυγαὶ ἀντήχουν πανταχόθεν ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος, Βασιλέως, Πυροβολικοῦ. Ἡ εὐχαριστήσις, ἣν ἠσθάνθη ἐκ τῆς νίκης ταύτης, ἄμετρος. Μόνον 3 τραυματίας ἐκ τῆς μάχης ταύτης εἶχομεν. Οἱ ἡμέτεροι ἦσαν περὶ τοὺς 1.300.

Ἰουνίου 14. Ἐγένετο ἐπίθεσις εἰς τὸ Κανλί - Καστέλλι εἰς τὰς τρεῖς ἡμισυ τῆς πρωίας. Ἐφόνευσαν οἱ Τούρκοι τοὺς 6 φρουρούς, πρὸς δὲ καὶ ἑτέροισ 6 καὶ ἓνα Ἀἰ Λαμιανόν. Ἐλαβον περὶ τὰ 300 ζῶα. Εἰς τὰς τέσσαρες ἡμισυ τῆς πρωίας ἐξεκινήσαμε καὶ ἡμεῖς ἀπὸ Σίββα καὶ κατεφθάσαμε εἰς τοῦ Δρακουλιάρη τὸ Μετόχι. Ἡ μόνη φορὰ, καθ' ἣν ἐπολέμησα διὰ τοῦ ὅπλου μου Γκρᾶ. Κατὰ τὴν μάχην ἐπληρώθησαν καὶ ἕτεροι 11. Τὸ Κανλί - Καστέλλι ἐπυροβολήθη ὑπὸ τῶν 1 οὐρκων. Τακτικὸς στρατὸς δὲν ἔλαβε μέρος, ἀμυντικῶς παραταχθεὶς.

25 Ἰουλίου. Ἐφθάσαμεν τὸ πρωὶ εἰς τὰς 7 εἰς Χανιά. Τὴν 9ην συνεδρίασαν οἱ ναύαρχοι καὶ ἐξέδοντο ἀπόφασιν νὰ κατάσχωσι τὰ πυροβόλα μας μετὰ τῶν πολεμοφοδίων, ὡς καὶ τὰ ὄπλα τῶν ἀνδρῶν μας, πλὴν τῶν ἰδικῶν μας... Μετέβημεν παρὰ τῷ Κανεβάρω καὶ κα-

τώρθωσα νὰ τὸν πείσω νὰ μᾶς δώσῃ τὰ πυροβόλα μετὰ τῶν ὀπλων καὶ πολεμοφοδίων, ὡς καὶ τὸν Ἄγγλον ναύαρχον ἔπεισα...».

Τὸ ἡμερολόγιον τοῦτο λήγει τὴν 27ην Ἰουλίου, μὲ τὴν ἐπάνοδον τοῦ Κόρακα, Μπρισιμιτζάκη, Παν. Κυπαρίσση καὶ λοιπῶν εἰς Πειραιᾶ.

2) Περιλαμβάνει ὡσαύτως ἡ συλλογὴ Μπρισιμιτζάκη πολεμικὴν ἔκθεσιν ἐπιγραφομένην: «Δρᾶσις τοῦ ἐπαναστατικοῦ πυροβολικοῦ ἐν τῷ τμήματι Ἡρακλείου τῆς Κρήτης κατὰ τὸ 1897».

Ἡ ἔκθεσις αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὴν δρᾶσιν τοῦ ὑπὸ τὸν Μπρισιμιτζάκην πυροβολικοῦ κατὰ τὸν πρῶτον μῆνα τῆς ἐκστρατείας τοῦ Κόρακα εἰς Κρήτην καὶ κυρίως εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις κατὰ τῆς Ἱεραπέτρας καὶ τῆς Σπιναλόγκας⁷.

3) Ἐτέρα πολεμικὴ ἔκθεσις ἐν τῇ αὐτῇ συλλογῇ, ἐπιγραφομένη «Πολεμικαὶ ἀναμνήσεις — μάχαι Ἀρχανῶν», ἀναφέρεται εἰς τὰς ματαίας προσπαθείας τῶν Τούρκων τοῦ Ἡρακλείου πρὸς κατάληψιν τῶν Ἀρχανῶν, καὶ κυρίως εἰς τὴν ἐκεῖ δρᾶσιν τοῦ ὑπὸ τὸν Μπρισιμιτζάκην πυροβολικοῦ ἀπὸ 4 Μαρτίου μέχρι τέλους τῶν ἐπιχειρήσεων. Ὑπάρχουσιν ἐπίσης ἀτελεῖς τινες ἐκθέσεις μονοσέλιδοι περὶ τῶν αὐτῶν ὡς ἄνω θεμάτων, γραφεῖσαι προφανῶς ἅπασαι διὰ νὰ δημοσιευθῶσιν ἐπὶ τόπου.

4) Ἐξ ἴσου ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ τμήμα τῆς συλλογῆς Μπρισιμιτζάκη, τὸ περιλαμβάνον ἐπιστολάς, ἔγγραφα, καταστάσεις, πολεμικὰ σημειώματα, ἐν οἷς πολλὰ τοῦ ὄπλαρχηγοῦ Νταφώτη, ἀποδεικτικά, λογαριασμοὺς καὶ λοιπά. Σπουδαιόταται εἶναι αἱ ἐπιστολαὶ — 13 τὸν ἀριθμὸν — τοῦ «Γενικοῦ Ἀρχηγοῦ Ἡρακλείου καὶ Λασηθίου» Ἀριστοτέλους Κόρακα πρὸς Ἴω. Μπρισιμιτζάκην, χρονολογούμεναι ὑπὸ τῶν ἀρχῶν Φεβρουαρίου 1897 μέχρι τέλους Αὐγούστου τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Ἀναφέρονται εἰς τὰς κινήσεις τοῦ στρατιωτικοῦ του σώματος, εἰς ἡγετικά πρόσωπα, καὶ εἰς τὴν καλύτεραν ὀργάνωσιν τοῦ ἀγῶνος.

Σημαντικώταται εἶναι ἐπίσης αἱ ἐπιστολαὶ — 5 τὸν ἀριθμὸν — τοῦ ἐξόχου πατριώτου ἐπισκόπου Πέτρας Τίτου Ζωγραφίδου πρὸς Μπρισιμιτζάκην, χρονολογούμεναι ἀπὸ τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1892 μέχρι τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1899. Ὁ διακεκριμένος οὗτος ἱεράρχης ἦτο ἀναμειγμένος ψυχῇ καὶ σώματι εἰς τὴν ἐπαναστατικὴν κίνησιν τῶν Κρητῶν, ἔλαβε δὲ μέρος αὐτοπροσώπως εἰς τὰς κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1897 γενομένας ἐπιχειρήσεις κατὰ τῆς Ἱεραπέτρας καὶ τῆς Σπιναλόγκας. Αἱ ἐπιστολαὶ του εἶναι πλήρεις ἀπὸ φιλελεύθερα φρονήματα, ἀγωνιστικὸν πνεῦμα καὶ σῶφρονα πατριωτισμόν.

⁷) Περίληψις τῆς ἐκθέσεως ταύτης ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ περιοδικὸν «Στρατιωτικὴ Βιβλιοθήκη», τεύχος Μαρτίου τοῦ 1897.

Ἄξιόλογος εἶναι ὡσαύτως μακρὰ ἐπιστολὴ τοῦ Στεφάνου Σκουλούδη πρὸς Ἴω. Μπρισμιτζάκην ἀπὸ 26 Μαρτίου 1897, ἐν τῇ ὁποία ὁ πεπειραμένος ἐκεῖνος πολιτικὸς ἐρμηνεύει τὴν πολιτικὴν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων εἰς τὸ κρητικὸν ζήτημα καὶ παρέχει συμβουλὰς εἰς τοὺς ἡγέτας τῶν ἐπαναστατῶν, καὶ ἑτέρα ἐπιστολὴ τοῦ παλαιοῦ ἀγωνιστοῦ Μίνωος Μπογιατζόγλου ἀπὸ 27 Ἰουνίου 1897 ἀναφερομένη εἰς τὰς συνεννοήσεις μετὰ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως διὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῶν Ἑλλήνων ἀξιοματικῶν, τῶν πυροβόλων καὶ λοιπῶν ἐφοδίων ἐκ Κρήτης εἰς Πειραιᾶ.

Σημειῶνω τέλος δύο, ἐκ τῶν πολλῶν, διαμαρτυρίας ἐν σχεδίῳ τῆς ἐν Ἀρχάναις ἐπὶ τῆς ἀμύνης Ἐπιτροπῆς. Διὰ τῆς πρώτης ἀπὸ 28 Ἀπριλίου 1897, ἀπευθυνομένης πρὸς τὸν διοικητὴν τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ διεθνoῦς στόλου ναύαρχον Κανεβάρου, τὸν διοικητὴν τῶν ἐν Ἡρακλείῳ στρατευμάτων συνταγματάρχην Ἔβερτ καὶ τοὺς προξένους τῶν ἑξ Μεγάλων Δυνάμεων, διαμαρτύρονται σφοδρῶς οἱ ἀγωνισταὶ τῶν Ἀρχανῶν κατὰ τῶν ξένων στρατιωτικῶν δυνάμεων, αἱ ὁποῖαι, ἐνῶ δὲν ἠμποροῦν νὰ ἐμποδίσουν τοὺς Τούρκους νὰ προβαίνουν εἰς σφαγὰς καὶ βαρβαρότητας, περιορίζουν ὁμως τοὺς Ἕλληνας διὰ τῆς δημιουργίας οὐδετέρας ζώνης νὰ ἐπιτεθοῦν κατὰ τῶν Τούρκων καὶ νὰ πολιορκήσουν αὐτοὺς ἐντὸς τῶν τειχῶν τοῦ Ἡρακλείου. «*Ὁρέγεσθε τὴν νῆσόν μας; — Γράφουν πρὸς τοὺς ξένους — φέρετε τοὺς στόλους σας, τοὺς στρατούς σας καὶ τὰ τηλεβόλα σας, ἵνα ὡς κατακτητὰί πλέον μᾶς καθυποτάξητε, ὅτε σωροὺς ὀστέων μόνον θὰ εὔρητε*».

Ἡ ἑτέρα διαμαρτυρία, γραφεῖσα περὶ τὸ τέλος τοῦ ἀγῶνος, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν συνταγματάρχην Ἐρρίκον Χερσάιτ, διοικητὴν τῶν ἐν Ἡρακλείῳ ξένων στρατευμάτων καὶ περὶ ἔχει πικρὰ παράπονα τοῦ ἐν Ἀρχάναις ἑλληνικοῦ ἀρχηγείου διὰ τὴν ὑπὲρ τῶν Τούρκων τοῦ Ἡρακλείου μεροληπτικὴν στάσιν τῶν ἀγγλικῶν δυνάμεων.

Τὰ πολῦτιμα ταῦτα ἀρχεϊακὰ στοιχεῖα τῆς συλλογῆς Μπρισμιτζάκη ἐπιφυλάσσομαι νὰ δημοσιεύσω λίαν προτεχῶς.

Σᾶς παρουσίασα, Κύριοι Σύνεδροι, ἐν συντομίᾳ τὰς ἐν τοῖς ΓΑΚ ἀποκειμένας πηγὰς περὶ τῶν γεγονότων τῆς Κρήτης κατὰ τὰ ἔτη 1895-1898. Τὰ γεγονότα ταῦτα ἦσαν, ὡς γνωστόν, λίαν ἀποφασιστικὰ διὰ τὸ τόσον χρονίαν κρητικὸν ζήτημα καὶ ὑπῆρξαν ἡ ἀπαρχὴ τῆς κρητικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ ἡ βᾶσις τῆς ἐν συνεχείᾳ ἐπιτευχθείσης ἐνώσεως τῆς Κρήτης μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος. Διὸ καὶ ὁ λαμπρὸς ἱεράρχης Πέτρος Τίτος, ἀναφερόμενος εἰς τὰ γεγονότα ταῦτα, ἔγραφε πρὸς τὸν Ἴω. Μπρισμιτζάκην ἐκ Νεαπόλεως τὴν 21ην Ἰανουαρίου 1899: «*...Μετὰ τὸν ἀτυχή πόλεμον τῆς μητρὸς Ἑλλάδος, οὐδεὶς, μηδ' ἐμοῦ τοῦ αἰσιοδοξοτάτου ἐξαιρουμένου, προσεδόκα τοιαύτην λύσιν ἱκανο-*

ποιούσαν τοὺς προαιωνίους πόθους τῶν Κρητῶν. Ἀλλά, δόξα τῇ Θεῷ Προνοίᾳ, καὶ ἀίδιος εὐγνωμοσύνη εἰς τοὺς ἐργάτας τοῦ ἐθνικοῦ τούτου ἔργου, ὧν τὴν πρώτην θέσιν, κατ' ἐμὲ ταπεινὸν κριτὴν, κατέχει ὁ λατρευτός μοι βασιλεὺς Γεώργιος, ὅστις διὰ τῆς περιουσίας του καὶ τὸ ἐλεύθερον ἔθνος διέσωσεν ἀπὸ τῶν συνεπειῶν τοῦ ἀτυχοῦς πολέμου καὶ τὴν Κρήτην ἠλευθέρωσε τοῦ βαρβαρικοῦ ζυγοῦ. Καὶ οὕτω δυνάμεθα καὶ ἡμεῖς (οἱ Κρηῖτες) νὰ ὀνομάσωμεν ἑαυτοὺς μὲ τὸ γλυκώτατον ὄνομα ἐλευθέρους».

Κ. ΧΑΤΖΗΨΑΛΤΗ

Ο ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΡΗΘΥΜΝΗΣ ΑΝΘΙΜΟΣ
(ΠΕΡΙ ΤΟ 1730 Μ. Χ.)

Εἰς τὴν ἐν Λευκωσίᾳ τῆς Κύπρου δημοσίαν Βιβλιοθήκην τῆς Φανερωμένης σώζεται σήμερον χειρόγραφος κώδιξ, ὁ ὁποῖος περιέχει τὸ γνωστὸν ἔργον τοῦ μεγάλου θεολόγου τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ «εἰς τὰ Ἱερά Παράλληλα»¹. Ὁ κώδιξ οὗτος εἶναι μεγάλου σχήματος (28,50×19,50), ἐγράφη δὲ κατὰ τὸ ἔτος 1600 μ. Χ., ὡς ἐμφαίνει βιβλιογραφικὸν σημείωμα σωζόμενον ἐν τέλει τοῦ θεολογικοῦ κειμένου (φ. 323α) ὡς ἑξῆς: «1600 ἐτελειόθει τὸ παρὸν βιβλίον.....».

Εἰς τὸ τέλος τοῦ ὅλου χειρογράφου κώδικος (φ. 323β) ἐγράφησαν δι' ἄλλων χειρῶν δύο κτητορικὰ σημειώματα ἔχοντα ὡς ἀκολούθως:

Α'

«Τῷ παρὸν ὑπάρχει καμοῦ τοῦ εὐτελοῦς κ(αὶ) ἀναξίου | ἀνθίμου ἐπισκόπου ρηθύμνης. Τὸ ὅπιον ἔλαβα | ἀπὸ τοῦ ἐν μακαρία τῇ λίξει γενομένου κὲρ κονσταντίου | πρόην κρήτης. ὁ θεὸς ὁ ἄγιος νὰ ἀναπαύσει τὴν ψυχ(ήν) | αὐτοῦ μετὰ τῶν δικέων. ὅπιος δε βουληθὶ ἀλοτριόσαι | αὐτῷ χορῆς τῆς ἐμῆς θελήσεως ἔστω ἀσυγχρόητος».

Β'

«Νῦν δὲ ὑπάρχει γερασίμου διδασκάλου τοῦ | ἐκ παλαιῶν φωκαίων. Καὶ ὅποιος βουληθῆ | νὰ τὸ ἀλλοτριώση νὰ ἔχη τὰς ἀρὰς τῶν ἀγί(ων) | τριακοσί(ων) δέκα κ(αὶ) ὀκτὼ θεοφόρων πατέρ(ων) | τῶν ἐν νικαία συνόδου ἀμήν, ἀμήν, ἀμήν.

γεράσιμος ὁ διδάσκαλος ἀποφαίνεται :»

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων δύο κτητορικῶν σημειωμάτων τὸ πρῶτον ἔχει στενὴν σχέσιν πρὸς τὴν Κρήτην, ἅτε μνημονεῦον δύο Ἱεράρχας τῆς Ἐκκλησίας τῆς νήσου, οἱ ὁποῖοι κατὰ καιροὺς ὑπῆρξαν καὶ κτήτορες τοῦ κώδικος Φανερωμένης: τὸν Ἄνθιμον, Ἐπίσκοπον Ρηθύμνης, καὶ τὸν Κωνστάντιον, Ἀρχιεπίσκοπον Κρήτης.

¹) B. Altaner, *Patrology*, translated by Hilda C. Graef, Freiburg-Edinburgh-London, 1960, pp. 635 sq.

Τὸ κτητορικὸν τοῦτο σημεῖωμα δὲν φέρει χρονολογίαν, ὃ δ' ἐν αὐτῷ μνημονευόμενος Ἄνθιμος, Ἐπίσκοπος Ρηθύμνης, εἶναι παντελῶς ἄγνωστος εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης². Εὐτυχῶς ὁμοίως ὁ ἕτερος τῶν κατονομαζομένων Ἱεραρχῶν, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης Κωνσταντῖος, εἶναι γνωστὸς ἐκ τῶν πηγῶν καὶ κατ' ἐξοχὴν διὰ τὰς πολλὰς αὐτοῦ περιπετείας. Διὸ δυνάμεθα κατὰ προσέγγισιν νὰ χρονολογήσωμεν τὸ κτητορικὸν σημεῖωμα καὶ κατὰ συνέπειαν νὰ γνωρίσωμεν τοὺς χρόνους τῆς ἀρχιερατείας τοῦ μέχρι σήμερον ἀγνώστου Ἐπισκόπου Ρηθύμνης Ἄνθιμου.

Κατὰ τὰς σωζομένας πηγάς, ὁ Κωνσταντῖος Χαλκιόπουλος περὶ τὸ 1711 μ. Χ. ἀνέλαβε διὰ πρώτην φοράν τὸν Ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον Κρήτης. Μετὰ ταῦτα ἐλθὼν εἰς ρῆξιν πρὸς δύο Κρήτας Ἀρχοντας τοῦ Μ. Κάστρου, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντῖος ἐξώσθη τοῦ θρόνου καὶ ἐξωρίσθη τῆς Κρήτης τῷ 1716 μ. Χ.

Ἐνεργεῖα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Γ' ὁ Κωνσταντῖος τῷ 1719 μ. Χ. ἐπανῆλθε εἰς τὸν θρόνον αὐτοῦ. Τῷ 1722 μ. Χ., διὰ τινὰς ἀντικανονικὰς πράξεις του, ὁ Κωνσταντῖος ἀπώλεσεν ὀριστικῶς τὸν Ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον καὶ συγχρόνως καθηρέθη τοῦ Ἀρχιερατικοῦ ἀξιώματός του καὶ ἐξωρίσθη εἰς τὴν νήσον Κύπρον.

Τῷ 1727 μ. Χ., ἐπὶ Πατριάρχου Παΐσιου τοῦ Β', ὁ καθηρημένος Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντῖος ἔτυχε τῆς συγγνώμης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἀποκατέστη εἰς τὸ ἀρχιερατικὸν ἀξίωμα του χωρὶς ὁμοίως νὰ λάβῃ καὶ τὸν Ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον Κρήτης.

Ὁ Κωνσταντῖος Χαλκιόπουλος ὡς πρῶτον Ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης ἐξεμέτρησε τὸ ζῆν ἐν τῇ Μονῇ Μ. Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους περὶ τὸ 1728 μ. Χ.³

Εἰς τὸν κατάλογον τῶν γνωστῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας Ἐπισκόπων Ρηθύμνης ὑπάρχει κενὸν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1722 καὶ 1776 μ. Χ.⁴. Καὶ τῷ μὲν 1722 Ἐπίσκοπος Ρηθύμνης ἦν ὁ Δανιήλ, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ

²) Περὶ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν ἐπισκόπων Ρηθύμνης βλ. Ν. Τωμαδάκη, Εἰδήσεις καὶ ἔγγραφα τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἐπ. Ἐτ. Βυζαντ. Σπουδ., 10 (1933), σ. 213-14. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1645-1898), Ἐπετηρ. Ἐταιρ. Κρητικῶν Σπουδῶν, τόμ. Γ' (1940), σ. 140-141.

³) Περὶ τοῦ Κωνσταντῖου Χαλκιόπουλου βλέπε, Ν. Τωμαδάκη, Εἰδήσεις κλπ., σ. 199 καὶ Ἐλεγχος κλπ., σ. 122.—Μ. Γεδεών, Αἰνιγμάτων ἱστορικῶν λύσεις ἢ δέσεις, Ἐπ. Ἐτ. Κρητ. Σπ., Β' (1939), σ. 295.

⁴) Ν. Τωμαδάκη, Εἰδήσεις κλπ., σ. 213 καὶ πρὸ πάντων Ἐλεγχος κλπ., σ. 140.

έτος τούτο διεδέχθη τόν καθαιρεθέντα και συγχρόνως έξορισθέντα 'Αρχιεπίσκοπον Κωνσταντιον Χαλκιόπουλον.

Κατά δὲ τὸ 1776 μ. Χ. 'Επίσκοπος ἦν ὁ Γεράσιμος. Μεταξὺ λοιπὸν τῶν δύο τούτων γνωστῶν 'Επισκόπων Ρηθύμνης Δανιήλ και Γερασίουμ πρέπει βεβαίως νὰ λάβη θέσιν ὁ άγνωστος ἡμῖν 'Ανθιμος. Φαίνεται δ' ἀκόμη ὅτι ὁ 'Ανθιμος οὗτος, ὡς ἔχων στενάς σχέσεις πρὸς τὸν πρῶην Κρήτης Κωνσταντιον, παρ' οὗ ἔλαβεν ὡς δῶρον τὸν κώδικα Φανερωμένης, θὰ κατέλαβε τὸν θρόνον Ρηθύμνης εἰς χρονολογίαν πλησιεστέραν πρὸς τὸ ἔτος 1722 μ. Χ. Οὐδόλως δ' ἀπίθανον ὁ 'Ανθιμος οὗτος νὰ διεδέχθη τὸν Δανιήλ.

'Εν πάσῃ περιπτώσει ὁ 'Ανθιμος ἤκμασε περὶ τὸ ἔτος 1730 μ. Χ.

Συμπληρωματικὴ Σημείωσις : Ἡ ὑπόθεσις μας ὡς πρὸς τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τοῦ 'Επισκόπου Ρηθύμνης 'Ανθίμου πλήρως ἐπεβεβαιώθη κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Α' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, εἰς τὸ ὁποῖον ἔσχομεν τὴν τιμὴν και τὴν εὐχαρίστησιν νὰ συμμετάσχωμεν.

Πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συνεδρίου ἐπεσκέφθημεν τὴν ἐν Ἡρακλείῳ Βικελαίαν Βιβλιοθήκην, ἔνθα εἶδομεν και τὸν ἐλλόγιμον κ. Ν. Σταυρινίδην, Διευθυντὴν τοῦ Τουρκικοῦ 'Αρχείου τῆς πόλεως ταύτης. Λόγου γενομένου περὶ τοῦ Ρηθύμνης άγνωστου 'Επισκόπου 'Ανθίμου, ὁ κ. Σταυρινίδης μοι ἐπέδειξεν ἐν 'Ελληνικῇ μεταφράσει τουρκικὸν ἔγγραφον ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ. 16 κώδικος τῶν ἐν λόγῳ Τουρκικῶν 'Αρχείων, εἰς τὸ ὁποῖον ρητῶς ἀναφέρεται 'Ανθιμός τις 'Επίσκοπος Ρηθύμνης ἐν ἔτει 'Εγείρας 1143 (=7 Ἰουνίου 1731 μ. Χ.)⁵.

Διὰ τὴν συμπληρωματικὴν ταύτην εἶδησιν θεομῶς εὐχαριστοῦμεν τὸν ἐλλόγιμον κ. Ν. Σταυρινίδην.

⁵) Τουρκικὸς κώδιξ ὑπ' ἀρ. 16 (σ. 201) και 'Ελλην. μετάφρασις τοῦ ἔγγραφου τούτου ἀρ. 2184.

MARIE - LOUISE CONCASTY

LA CRÈTE VUE PAR MICHEL FOURMONT

L'histoire des enrichissements de la Bibliothèque nationale de Paris est, pour le XVIIe et le XVIIIe siècles, intimement liée à celle des missions dans le Proche-Orient. La politique de prospection et de collecte des manuscrits que Colbert, surintendant des bâtiments du roi, ministre de Louis XIV, avait organisée de façon systématique et scientifique, fut continuée sous le règne de Louis XV grâce à l'esprit d'initiative et au zèle de l'abbé Jean-Paul Bignon, maître de la librairie royale en 1719. C'est à son instigation et à la faveur de l'appui qu'il rencontra auprès du cardinal de Fleury et du comte de Maurepas que les abbés Sevin et Fourmont furent envoyés en Turquie et en Grèce dans le dessein de rechercher des médailles, des objets antiques et tout ce qu'ils pourraient «trouver dans le Levant soit de manuscrits grecs, soit de livres écrits dans les différentes langues orientales¹⁾». Sevin et Fourmont n'avaient pas été choisis au hasard. Membres l'un et l'autre de l'Académie des Inscriptions et Belles - Lettres, le premier (1682 - 1741), futur garde des manuscrits de la Bibliothèque du roi en 1737²⁾, était plus spécialement helléniste; le second (1690-1746), frère puîné de l'orientaliste Étienne Fourmont, occupait depuis 1720 la chaire de syriaque au Collège de France³⁾.

Les deux savants qu'accompagnait Claude - Louis Fourmont, neveu de Michel et d'Étienne, quittèrent Paris au début de septembre 1728 et, avec le marquis de Villeneuve nouvellement accrédité auprès de la Porte, s'embarquèrent à Toulon le 14 octobre à destination de Constantinople où ils arrivèrent le 4 décembre⁴⁾. Tandis

¹⁾ Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles, Documents publiés par H. Omont, 1re partie, Paris, 1902, p. XIII.

²⁾ A cette date, il succéda à l'abbé de Targny dans cette charge qu'il avait partagée avec lui depuis le 17 mars 1732. C'est Sevin qui prépara et publia les deux premiers volumes du Catalogue des manuscrits orientaux et grecs de la Bibliothèque nationale (O p. cit., p. 433, n. 1).

³⁾ O p. cit., p. 433, n. 1.

⁴⁾ O p. cit., p. 436.

que Sevin s'y fixait momentanément et s'appliquait à remplir sur place la mission qui lui avait été confiée, Michel et Claude - Louis Fourmont se séparaient de lui le 8 février 1729 pour se rendre à Chio et de là gagner Athènes⁵. Pendant plus d'un an, l'oncle et le neveu allaient parcourir infatigablement l'Attique et le Péloponnèse, remuant le sol et copiant sans relâche un nombre considérable d'inscriptions⁶. De Nauplie, «Napolis de Romanie» dans le langage de Fourmont, ils partaient le 20 septembre 1729 et entreprenaient des investigations du même genre à travers la Morée. En dépit de lettres pressantes du comte de Maurepas⁷, qui trouvait sans doute que le voyage avait assez duré et intimait l'ordre de rentrer, les deux Fourmont s'attardèrent en Morée jusqu'au milieu de l'année suivante, puisqu'ils ne quittèrent Nauplie pour regagner Marseille que le 23 juin 1730⁸.

Tout en se livrant avec passion au travail de fouilles et de relevés épigraphiques, Michel Fourmont accumulait les notes qui, dans sa pensée, serviraient plus tard de matériaux à la relation de son voyage. Mais, à l'exception d'une brève communication publiée dans l'Histoire de l'Académie des Inscriptions⁹, ce projet d'ouvrage n'aboutit pas, malgré les efforts dépensés par Michel Fourmont, puis par Claude-Louis, après la mort de son oncle, pour obtenir de Maurepas les subsides nécessaires à l'impression du volume¹⁰. Dans l'espoir de réussir, le neveu avait entrepris de recopier et de donner forme plus littéraire au récit rapide du journal de route. C'est ainsi que pour la «Description de la Crète», qui nous occupe seule présentement, nous disposons dans le Suppl. gr. 295, ff. 458-463, d'un premier jet, de la main de Michel Fourmont, avec additions et ratures souvent incohérentes, sans parler des fautes d'orthographe, et dans le Suppl. gr. 930, ff. 36-38,

⁵) Op. cit., pp. 537 - 538.

⁶) Les dessins de monuments antiques et les relevés d'inscriptions ne forment pas moins de dix gros volumes conservés dans le fonds Supplément grec de la Bibliothèque nationale. V. aussi op. cit., p. 637.

⁷) Op. cit., p. 574, n. 1.

⁸) Op. cit., p. 635.

⁹) Sous le titre *Relation abrégée du voyage littéraire que M. l'Abbé Fourmont a fait dans le Levant par ordre du Roy, dans les années 1729 et 1730, dans Histoire de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, t. VIII, 1733, pp. 344 - 358.*

¹⁰) Cf. *Missions...*, pp. 641 - 662.

d' une mise au net améliorée selon le point de vue de Claude-Louis Fourmont. Toutefois les deux rédactions ne diffèrent pas quant au fond.

Après leur long séjour en Grèce continentale, la Crète ne fut pour les Fourmont qu' une simple escale sur le chemin du retour, car c' est à La Canée qu' ils devaient trouver le navire chargé de les conduire à Marseille. Au cours de cette brève halte, il ne pouvait être question pour eux de faire la chasse aux débris antiques. Ils n' eurent pas même le loisir de parcourir toute l' île, ils se contentèrent de la toucher. Les renseignements glanés sur place, mêlés à des souvenirs de lectures, constituent donc uniquement la matière de la «Description de l' isle de Crète aujourd' huy appelée Candie», titre assurément trop ambitieux en égard au contenu qu' il recouvre. Mais ce reportage, limité en quelque sorte, si sommaire soit-il, ne manque cependant pas de saveur et apporte un témoignage, en partie visuel, en partie oral, qui n' est pas totalement dépourvu d' intérêt.

Après avoir pris congé du vice-consul français de Nauplie, Michel et Claude-Louis Fourmont montèrent sur un caïque en compagnie de matelots compatriotes, victimes d' un naufrage dans le golfe de Lépante et désireux de regagner la France. Le bateau, chargé de planches, article important du commerce candiot de alors, s' arrêta pour prendre des vivres dans l' île de Spetsai que Fourmont appelle «Lespecie». Ce qui est aujourd' hui une station balnéaire fréquentée n' offrit à la vue du narrateur qu' un «petit village composé de quatre ou cinq familles, dont les hommes, nous dit-il, se livrent à la navigation pendant que les femmes s' occupent à filer le coton¹¹».

Au-delà du cap Maléa, si redoutable aux navigateurs, la traversée menaça de se terminer en catastrophe: une forte tempête vint secouer la frêle embarcation qui, déjà malmenée par des vagues «aussi hautes que les plus hautes montagnes», faillit chavirer par la faute d' un poisson. Projeté à l' intérieur du caïque, «il pensa nous faire faire capote» écrit Fourmont, «mais, ajoute-t-il, je le saisis par une nageoire avec un cordage et l' attachai à notre petit mât et lui donnai le coup de la mort¹²». Heureux contre-coup de la tempête, le bateau poussé par un vent violent entraîna dans le port de la Canée six heures après avoir doublé le cap dangereux.

¹¹) Suppl. gr. 295, f. 458.

¹²) Suppl. gr. 295, f. 458 vo.

Installés chez le consul français, et dans l'attente de conditions atmosphériques plus favorables, les Fourmont employèrent leur temps à se documenter. «Si nous n'avons pas reçu les ordres de nous rendre en France, nous aurions parcouru toute l'île avec la même exactitude que nous avons visité les autres parties de la Grèce. Cependant nous y avons fait quelques incursions pour connaître le sol et la beauté de ce royaume. Nous donnerons ici seulement les observations que nous y avons faites...¹³⁾». Suivent des considérations sur la situation de la Crète par rapport à l'Europe, à l'Asie et à l'Afrique, sur les divers noms sous lesquels les historiens la désignent, jusqu'à celui de *Candie*, sur sa forme et les dimensions variées que lui attribuent certains auteurs, les uns anciens comme Pline, les autres plus récents, tel le médecin Pierre Belon. Fourmont passe en revue les côtes et leurs promontoires, l'intérieur et sa chaîne de montagnes, dont le plus haut sommet, l'Ida, a sa légende et l'originalité du labyrinthe que l'on trouve à ses pieds. Montagnes couvertes de neige en hiver, aux vallées étroites, naturellement riches en cyprès, aux campagnes rares et peu cultivées. Pourtant, le sol est fertile, constate Fourmont. Mais le pays est insuffisamment peuplé. Ce n'est plus l'île aux cent villes de jadis. Les révoltes sanglantes contre la domination vénitienne, puis contre la domination turque, ont marqué cette terre qui, malgré tout, montre de l'abondance. Le commerce des troupeaux, moutons, béliers aux cornes droites, chèvres, boeufs sauvages, et partant de la viande, de la laine et du lait, est d'autant plus actif que la Crète ignore les animaux nuisibles, loups, renards ou serpents, et que par conséquent le bétail peut paître en pleine sécurité. Les fruits de toute sorte, jujubes, grenades, figues, citrons et oranges, sont exquis. Les olives fournissent l'huile. Avec les pommes sauvages les Crétois font une boisson qu'ils exportent à Constantinople et dans les territoires de l'obédience du Sultan. De leurs vignobles, ils tirent un excellent vin, connu sous le nom de *Malvaticum*, fort apprécié en Europe, principalement à Venise, en Allemagne, en Angleterre et en France. Vin violent, précise Fourmont qui en a peut-être subi les effets, à déconseiller dans les pays chauds, notamment en Égypte où il donne la fièvre.

Il y a aussi des plantes salutaires qui couvrent les pentes des **montagnes**, *dictamnum* et *laudanum*, cette dernière joignant

¹³⁾ Suppl. gr. 295, f. 459 v°.

à ses vertus médicinales l' avantage de dégager une odeur agréable lorsqu' on la brûle dans des cassolettes. Il y a encore une graine précieuse, qui fournit une matière colorante rouge, mais qui a l'inconvénient, parce qu' elle est soumise à une taxe, de coûter fort cher. Il y a surtout les ressources de la pêche: écrevisses de rivières, innombrables poissons de mer, en particulier le *scarus* (*σκάρος*) que connaissaient les Romains et auquel ils donnaient la première place dans leurs festins.

Si Fourmont s' étend avec complaisance sur la géographie physique et économique de la Crète, il se borne à effleurer le côté humain de la question. «Autrefois, écrit-il à propos des Crétois, les habitants étaient regardés comme adonnés à la bonne chère et au vin et n' aimant pas le travail; ils sont à présent presque les mêmes¹⁴». Il reproche en outre aux Candiotés leur insolence. Mais ces critiques sont dites en passant, sans insister, et n' empêchent pas Fourmont de souligner les qualités du peuple: goût très prononcé pour la navigation, l' abondance de bois facilitant la construction des bateaux, sens du commerce, bravoure surtout, ainsi qu' en témoigne l' ardeur avec laquelle les habitants de l' île surent résister à leurs ennemis. La description s' achève par l' énumération des quatre provinces qui composaient la Crète à cette époque: Sitia, Candie qui a donné son nom à l' île, Rhétimnon et La Canée. Il est vraisemblable de supposer que, si elle eût été publiée, elle n' aurait pas eu une fin aussi brusque.

Tel que cependant, et dans son désordre même, le récit a la fraîcheur naïve et sans apprêt de notes griffonnées en courant par un «touriste» curieux de s' informer et qui laisse au temps le soin de décanter ses impressions confuses. Qu' aurait rendu ce brouillon, une fois mis en forme, alourdi peut-être par un fatras d' érudition livresque? Il aurait à coup sûr beaucoup perdu de la spontanéité que lui garde l' inédit abandonné. Le seul regret que l' on puisse exprimer, c' est que Michel Fourmont, ce fouilleur enthousiaste et acharné, n' ait pu soupçonner la richesse que renfermait le sous-sol de la Crète et ce qu' il réservait aux archéologues de l' avenir.

¹⁴) Suppl. gr. 295, f. 463.

ΥΒΡΙΣ ΚΑΙ ΚΑΘΑΡΣΙΣ ΠΑΡ' ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΩΙ

Ἡ καθόλου παρουσία καὶ δραῖσις τοῦ Κυπριώτη εἰς τὸ κονταροκτύπημα τοῦ Ἐρωτοκρίτου, δημιουργεῖ, κατ' ἐμὴν γνώμην, ἄξιον ἐρεῦνης καὶ ἐρμηνείας φιλολογικὸν ζήτημα.

Ὁ ἥρωσ φέρει τὰ ὀνόματα Κυπριώτης, Κυπρίδης καὶ Κυπρίδημος, δι' ὧν πάντων δηλοῦται ἀμέσως ἢ ἐκ Κύπρου καταγωγή του¹. Τὸ τελευταῖον τούτων, τὸ Κυπρίδημος, ἐπλάσθη κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ Χαρίδημος², ὄνομα τοῦ Κρητικοῦ ἥρωος, πιθανῶς ἵνα τὰ δύο αὐτὰ ὀνόματα ὁμοιοῦν καὶ διακρίνωσιν συνδεδεμένα μεταξὺ τῶν ὀνομάτων πάντων τῶν λοιπῶν ἡρώων τοῦ ἔργου. Χαρακτηρίζεται δ' οὗτος ὡς ρηγόπουλος, ἦτοι ὡς βασιλικὸς γόνος — ὑψηλὸς τίτλος, τὸν ὁποῖον μόνον ἄλλοι τρεῖς ἥρωες τοῦ κονταροκτυπήματος φέρουν, οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ Βυζαντίου, τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Ἀναπλιῦ.

Ἡ οἰκονομία τοῦ ἔργου παρέχει τὴν πρώτην θέσιν εἰς τὸν Ἐρωτόκριτον, κύριον ἥρωα αὐτοῦ. Εἰς τὸ κονταροκτύπημα (Ἐρωτ. Β') πρώτην θέσιν ὡσαύτως ἔχουν μετὰ τοῦ Ἐρωτοκρίτου οἱ Χαρίδημος καὶ Κυπρίδημος, ἰσώνυμοι καὶ ἰσάξιοι. Οἱ τρεῖς οὗτοι ἐπιλέγονται ὑπὸ τοῦ Ρήγα τῶν Ἀθηνῶν ἀριστίνδην ὡς οἱ ἐπιφανέστατοι πάντων, οἱ ὁποῖοι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς ὑπολοίπους δέκα ρηγόπουλους καὶ ἀφεντόπουλους, οἱ ὁποῖοι ἀνταπεκρίθησαν εἰς πρόσκλησιν τοῦ Ρήγα καὶ προσῆλθαν διὰ νὰ κονταροκτυπήσουν μετὰ τὸν «τζόγια»:

B 1273

*Ὁ Κυπριώτης εἶν ὁ γεῖς καὶ ὁ Κρητικὸς ὁ ἄλλος
καὶ ὁ τρίτος ὁ Ρωτόκριτος, πον' ν τῆς ἀντρεῖας τὸ κάλλος.*

Πρῶτος κατονομάζεται καὶ ἀνακηρύσσεται ὁ Κυπριώτης. Οἱ δύο ἄλλοι, ὁ Κρητικὸς καὶ ὁ Ἐρωτόκριτος, εἶναι δὲ μὲν ὁ συμπατριώτης τοῦ ποιητοῦ, ὁ δὲ κύριος ἥρωσ τοῦ ἔργου, ἐπομένως ἢ προβολὴ των εἶναι εὐεξήγητος.

¹) Τὸ Κυπριώτης εἶναι ἐθνικὸν ἐσχηματισμένον διὰ τῆς καταλήξεως -ιώτης, τὸ δὲ Κυπρίδης μᾶλλον συγκεκομμένος τύπος ἐκ τοῦ Κυπρίδημος.

²) Πρῶτος ὑπέδειξε τοῦτο ὁ φίλος Σ. Ἀλεξίου, Κρητικὰ Χρονικὰ ΣΤ' (1952), σ. 391.

Ἐνάγκην ἑρμηνείας ἔχει ἡ προβολὴ καὶ δραῖσις τοῦ Κυπριώτη. Ἐϋθύς ἐξ ἀρχῆς ἀναγνωρίζεται ἀνώτερος καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ Βασιλιόπουλου τοῦ Βυζαντίου, δηλαδὴ τοῦ ὑψηλοῦ βασιλικοῦ βλαστοῦ τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου. Εἶναι δύσκολος ποιητικὸς τόπος, τὸν ὁποῖον ἀντιμετώπισεν ἀριστοτεχνικῶς ὁ Βιτζέντζος Κορνᾶρος. Ἐνεφάνισε δηλονότι τὸ βασιλόπουλο τοῦ Βυζαντίου ὄχι ὡς ἐξαιρετικὸν ἥρωα, ἀλλ' ὡς ὑπέριστατον σύμβολον τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὡς μίαν καταπλησσοῦσης ἐπιβολῆς προσωπικότητα, τῆς ὁποίας ἡ παρουσία ὑπῆρξεν ὄλως συμβολικῆ. Ἦλθε καὶ ἔφυγεν ἀμίλητος, ἀπλῶς καὶ μόνον διὰ τὸν ἰδῆ ὁ ἑλληνικὸς κόσμος, νὰ ἐνθυμηθῆ ὅτι ὑπάρχει πάντοτε ἐκεῖ μακρὰν εἰς τὸν Βόσπορον ἢ μεγάλη κεφαλὴ τοῦ σκλαβωμένου Γένους. Ἡ παρουσία του παρεμβάλλεται συμβολικῶς καὶ ἐπεισοδιακῶς μέσα εἰς τὸ ἀναχρονιστικὸν ἀρχαιοελληνικὸν περιβάλλον, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου τοποθετεῖται τὸ κονταροκτύπημα.

Ὅθεν εἶναι προφανὲς ὅτι πρῶτην θέσιν ἥρωος τοῦ κονταροκτυπήματος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ καταλάβῃ τὸ ρηγόπουλον τοῦ Βυζαντίου, διότι ἄλλως θὰ ἔπρεπε νὰ μονομαχήσῃ μὲ ἓνα κοινὸν θνητόν, τὸν Ἐρωτόκριτον, καὶ νὰ ἠττηθῆ ὑπ' αὐτοῦ. Αὐτὴν τὴν πρῶτην, ἀλλὰ καὶ λιαν δύσκολον καὶ μοιραίαν διὰ τὸν κατέχοντα, ἐφ' ὅσον ἐκ τῆς οἰκονομίας τοῦ ἔργου οὗτος πρόκειται νὰ ἠττηθῆ τελικῶς ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτον, θέσιν, ὁ ποιητὴς ἀπονέμει εἰς τὸν Κυπριώτην Κυπρίδημον ἢ Κυπρίδην.

Κατὰ τὴν οἰκονομίαν αὐτὴν τοῦ κονταροκτυπήματος οἱ τρεῖς ἀριστίδην ἐπιλεγέντες Ἐρωτόκριτος, Χαρίδημος καὶ Κυπρίδημος ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς ὑπολοίπους δέκα, κατόπιν δὲ κληρώσεως :

B 1297 *τρεῖς τρεῖς ἐλάχανε τῶν δύο, τέσσαρες τοῦ Κυπρίδην,
τὸ ριζικόν-του θέλησε, καὶ ὁ Ρῆγας τοῦ τσι δίδει.*

Ἐνῶ λοιπὸν οἱ δύο ἄλλοι πρωταγωνισταὶ τοῦ κονταροκτυπήματος ἐκληρώθησαν διὰ τὸ ἀντιμετωπίσουν ἀνὰ τρεῖς ἕκαστος ἀντιπάλους, ὁ Κυπριώτης ὠρίσθη νὰ ἀντιμετωπίσῃ τέσσαρας, οἵτινες εἶναι οἱ ἐξῆς :

B 1285 *ὁ Δημοφάνης τὸ θεριὸ ἀπὸ τῆ Μυτιλήνης,
καὶ ἀπὸ τ' Ἀνάπλι Ἀντρομάχος, λιόντες θεριὰ καὶ κῆνοι,
καὶ ὁ Γλυκοστράτης τῆς Ἀζᾶς τὸ φοβερὸ κοντάρι,
καὶ Ἀφέντης τοῦ Βυζαντίου τ' ὄμορφο παλληκᾶρι*

Ἐκ τῶν δεκατριῶν ἐν συνόλῳ προσελθόντων εἰς τὸ κονταροκτύπημα ρηγόπουλοι, δηλ. βασιλικοὶ γόννοι, εἶναι μόνον τέσσαρες, ὁ Κρητικὸς, ὁ Κυπριώτης, τὸ Ρηγόπουλο τοῦ Βυζαντίου καὶ τὸ Ρηγόπουλο τ' Ἀναπλιοῦ. Ἐχει λοιπὸν νὰ ἀντιμετωπίσῃ ὁ Κυπρίδημος ὄχι

μόνον τέσσαρας ἀντιπάλους ἔναντι τριῶν ποῦ θὰ ἀντιμετωπίσουν ἕκαστος τῶν δύο ἄλλων πρωταγωνιστῶν, ἀλλὰ μεταξύ τῶν τεσσάρων τούτων, καὶ μόνος αὐτὸς κατ' ἐξαίρεσιν, δύο βασιλικοὺς πρίγκιπας, τὸν Ἄντρομαχον «ἀπὸ τ' Ἀνάπλι» δηλ. τὸν ἐκπρόσωπον τῆς Ἑλληνικῆς Πελοποννήσου καὶ τὸν Πιστόφορον τοῦ Βυζαντίου, δηλ. τὴν ὑψηλοτέραν προσωπικότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Κατὰ τὴν διεξαγωγὴν μάλιστα τοῦ ἀγῶνος θὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸν Ρήγαν τοῦ Βυζαντίου ὡς ἴσος πρὸς ἴσον :

B 1779 Ἦσαν-κ' οἱ δυὸ Ρηγόπουλλοι, ἦσαν-κ' οἱ δυὸ ἀντρειωμένοι,
δυὸ κονταρῆς ἐδώκασι, ὅπου στήν Οἰκουμένη
δὲν εὗρεθῆκαν ἄλλοι δυὸ ὡσάν αὐτοὺς νὰ κάμου.

Οὐδεὶς ἄλλος ἐκ τῶν ἡρώων τοῦ κονταροκτυπήματος ἀναβιβάζεται ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ εἰς ἴσην πρὸς τὸν Ρηγόπουλον τοῦ Βυζαντίου τάξιν, εἰς οὐδένα ἄλλον, οὐδ' εἰς αὐτὸν τὸν συμπατριώτην Χαριδημον, ἐπεφύλαξεν ὁ Κορνᾶρος τὴν τιμὴν νὰ νικήσῃ κατὰ τὴν μονομαχίαν τὸν ὑψηλὸν βλαστὸν τοῦ Βυζαντινοῦ θρόνου. Εἶναι προφανῆς ἡ ποιητικὴ προσπάθεια νὰ ἐξαρθῇ εἰς τὸ ἔπακρον ὁ τραγικὸς ἦρωας τοῦ κονταροκτυπήματος, ὁ προωρισμένος ἐν τούτοις νὰ χάσῃ τελικῶς τὸν ἀγῶνα.

Ἡ οἰκονομία τοῦ ἔργου ἐπιβάλλει ἵνα κατὰ τὸν δύσκολον αὐτὸν ἀγῶνα ἀναδειχθῇ νικητὴς ὁ Ἐρωτόκριτος. Ἡδύνατο ἐπομένως ὁ ἀντίπαλός του νὰ εἶναι εἰς οἰοσδήποτε γνωστὸς καὶ ἐπιφανὴς ἀγωνιστής, ἐφ' ὅσον διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ὑποθέσεως ἤρκει ἡ ἥττά του πρὸς ἕνα εἰς τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Ἐκ μιᾶς τοιαύτης ποιητικῆς οὐδετερότητος ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο, ἡ ἀξία τοῦ ἔργου δὲν θὰ ἐμειοῦτο. Ἐφ' ὅσον δὲ μέχρι καὶ πρὸ τινος ἀκόμη ἡ γενικώτερον κρατοῦσα γνώμη ἦτο ὅτι ὁ Βιτζέντζος Κορνᾶρος ὑπῆρξε «λαϊκὸς» ποιητής, οὐδεὶς μέχρι τοῦδε ὑπέπτευσε ὅτι τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν Κυπριδημον ἀκολουθοῦν εἰς μεγάλους κανόνας τῆς ἑλληνικῆς Τέχνης.

Βαθυτέρα δηλονότι ἐνατένισις τῶν συνθηκῶν, ὑφ' ἃς ἐμφανίζεται καὶ δοῦν ἐν τῷ ἔργῳ ὁ ἐκ Κύπρου ἦρωας, ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἠργάσθη κατὰ πρότυπον ἀρχαίας ἑλληνικῆς τραγωδίας, παρασκευάσας ἀριστοτεχνικῶς ὑβριν τοῦ θείου καὶ τιμωρίαν τοῦ ὑβριστοῦ ἠρωος διὰ τῆς ἥττης αὐτοῦ. Τὸ μέχρι τοῦδε λανθάνον τὴν περὶ τὸ ἔργον τοῦ Κορνᾶρου ἐρευνᾶν σημαντικὸν τοῦτο ποιητικὸν στοιχεῖον, ἀποδεικνύει ὅτι πρέπει νὰ ἀναθεωρηθῇ ριζικῶς ἡ γενικῶς κρατοῦσα ἀντίληψις περὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς μορφώσεως τοῦ Κρητὸς ποιητοῦ³. Τοῦτο δὲ βεβαίως, ἂν ἡ ἐνταῦθα ὑποστηριζομένη θέ-

³) Ἄνάλογον ἀποψιν πρὸς τὴν ἡμετέραν διετύπωσεν ἤδη πρὸ δεκαετίας ὁ Σ. Ἀλεξίου, ὁρμηθεὶς ἐξ ἄλλων στοιχείων τοῦ ἔργου· ἐνθ' ἂν. σ. 351 κ.ἑξ.

σις, ἐπὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ὁποίας ἔρχομαι εὐθύς ἀμέσως, εἶναι ὀρθή.

Τὸ κονταροκτύπημα τοποθετεῖται ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ εἰς ἀρχαιοελληνικὸν περιβάλλον τῶν Ἀθηνῶν. Εἶναι δὲ τοῦτο μέρος ἑνὸς ἐρωτικοῦ ποιήματος, τοῦ ὁποίου πυρὴν εἶναι «ἡ ἐξύμνησις τοῦ ἀγνοῦ καὶ σταθεροῦ ἔρωτος τῆς Ἀρετῆς καὶ τοῦ Ἐρωτοκρίτου ὡς ιδεώδους ὑποδείγματος τοῦ πάθους τούτου»⁴. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Β. Κορνᾶρος εἶχεν ὑπ' ὄψει ξένον πρότυπον κατὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ ἔργου του, δὲν μειώνει τὴν σημασίαν τῆς ἐνταῦθα ὑποστηριζομένης θέσεως. Τουναντίον, τὸ γνησίως ἑλληνικὸν τραγικὸν στοιχεῖον, ὅπερ ὑποστηρίζομεν ὅτι εἰσάγει, ἀποδεικνύει τὸ ὑπὸ πολλῶν ἐκ τῶν ἀξιολόγων μελετητῶν τοῦ Ἐρωτοκρίτου ὑποστηριχθέν, ὅτι δηλαδὴ ὁ Κρήσις ποιητὴς προσέδωκεν εἰς τὸ ἔργον καθαρῶς ἑλληνικὸν χαρακτῆρα, ἐπὶ πλέον δ' ὅτι ἐχρησιμοποίησεν ἀσυνήθη διὰ τὴν ἐποχὴν καὶ τὸν τόπον δράσεώς του ποιητικὰ μέσα.

Ἡ ὄλη ὑπόθεσις τοῦ Ἐρωτοκρίτου τοποθετεῖται ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ εἰς τὸ ἀρχαιοελληνικόν, προχριστιανικὸν περιβάλλον τῶν Ἀθηνῶν.

Α 19 *Τσι περαζοῦμενους καιρούς, πού οἱ-Ἐλληνες ὠρίζα,
κι ὀπού δέν εἶχ' ἠ πίστι ντως θεμέλιο μηδὲ ρίζα,
τότες μιὰ ἀγάπη μπιστικὴ στὸν-κόσμο φανερώθη,
κ' ἐγράφη μέσα στὴν-καρδιά, κι οὐδὲ ποτέ τζι λειώθη·
καὶ μὲ τιμὴ ἦσα δυὸ κορμὰ στοῦ πόθου τὸ καμίνι,
καὶ κάμωμα πολλὰ ἀκριβὸ 'ς ἔτοιους καιρούς ἐγένη
εἰς τὴν Ἀθήνα, πού 'τονε τσι μάθησις ἠ βρωῖσις
καὶ τὸ θρονὶ τῆς ἀρετῆς κι ὁ ποταμὸς τσι γνώσις.*

Διὰ τὴν ἀντίληψιν τῆς ὄλης ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ἔργου εἶναι ἀξιοπρόσεκτον τὸ ἀνωτέρω τμῆμα τοῦ προλόγου. Ὁ ποιητὴς διδάσκει σαφῶς ὅτι μεταφέρει τὸν ἀναγνώστην εἰς τοὺς ἐνδόξους χρόνους τῶν Ἀθηνῶν, εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν εἰς τὴν πόλιν τῆς «γνώσεως» καὶ τῆς «ἀρετῆς» ἐπεκράτει ἡ θρησκεία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἡ ὁποία δὲν εἶχε «θεμέλιο», δηλ. δὲν ἐβασίζετο ἐπὶ τῆς ἀληθείας ὅπως ἡ χριστιανική. Ὁ λαὸς τῶν Ἀθηνῶν τῆς ἐποχῆς εἰς ἣν τοποθετεῖται τὸ ἔργον λατρεύει φυσικὰ τοὺς θεοὺς τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ κόσμου, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸν Ἐρωτα, τὸν υἱὸν τῆς Ἀφροδίτης.

Προκειμένον περὶ ποιητικοῦ ἔργου πραγματευομένου τὴν ἀποκορύφωσιν τοῦ πάθους καὶ τῆς θυσίας ὑπὲρ τοῦ Ἐρωτος, ἡ ἄμεσος ἀναφορὰ εἰς τὴν προστάτιδα θεότητα εἶναι ἀναμενομένη καὶ φυσική. Πολλοῦ τοῦ ἔργου ὁ ποιητὴς εὐρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ περιγράψῃ τὴν φύσιν καὶ τὴν παντοδυναμίαν τοῦ θεοῦ Ἐρωτος.

⁴) Σ. Ξανθοῦδιδης, Εἰσαγωγή, σ. LXXXII.

Ὁ κύριος ἦρωας τοῦ ἔργου φέρει τὸ ὄνομα Ἐρωτόκριτος, ὅπερ δηλοῖ τὸν κρινόμενον, τὸν παιδευόμενον ὑπὸ τοῦ Ἐρωτος, τὸν τελοῦντα ὑπὸ τὴν θεϊαν αὐτοῦ μανίαν. Εἶναι τὸ τυφλὸν ὄργανον μιᾶς θεότητος, ἧς ἡ καθόλου προσωπικότης καὶ ἡ παράδοσις ἢ συνδεομένη πρὸς αὐτὴν εἶναι κτῆμα τοῦ ποιητοῦ. Ὁ ποιητὴς ἀνάγεται εἰς τὴν παράδοσιν καθ' ἣν ὁ θεὸς ἐγεννήθη ἐν Κύπρῳ:

B 1549 *ετοῦτος ἐγεννήθηκεν εἰς τὰ δικά μου μέρη*

λέγει περὶ τοῦ Ἐρωτος ὁ Κυπριώτης. Κατ' ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ἀντίληψιν περιγράφει τὸν Ἐρωτα ὡς μικρόν, γυμνόν, πτερωτὸν καὶ τοξότην παῖδα:

A 1261 *ὦφου κακὸ πὸν μέ' βρηκε, ποιά ὄρα νά' ναί κείνη
ν' ἀναπαγῶ, μὰ τὸ γδυμνὸ κοπέλλι δὲ μ' ἀφίνει.*

B 627 *Ἀγαπηθήκασι κ' οἱ δύο, κ' ἕνας τὸν ἄλλο θέλει
καὶ τοῦτα κάνει τα συχιά τὸ πῖβουλο κοπέλλι*

A 1255 *Αὐτὸς λαβώνει ἀπὸ κοντὰ κι ἀπὸ μακρὰ σκοτώνει,
κι ὅσον-κι ἂν φεύγω κι ἂν γλακῶ, μὲ τὰ φτερὰ μὲ σώνει.*

A 273 *Πολλὰ μεγάλη δύναμι, πολλὰ μεγάλη χάρι
ἔχει τ' ὀλόγδυμνο παιδί, πὸν παίζει τὸ δοξάρι.*

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ ποιητὴς ἀποφεύγει νὰ ὀνομάσῃ ρητῶς τὸν Ἐρωτα «θεόν», ἀλλὰ τοῦτο ἐξηγεῖται ἐκ τῆς σαφοῦς προσωπικῆς τοποθετήσεώς του ἔναντι τῆς ἀρχαίας θρησκείας. Τὴν λ. θεὸς χρησιμοποιεῖ ἅπαξ μόνον ἐν E 1548 ἀναφερόμενος εἰς τὴν χριστιανικὴν θεότητα. Πέρα δ' ὅμως τῆς ἐσκεμμένης ταύτης ἀποφυγῆς, ἡ καθόλου περιγραφή τοῦ Ἐρωτος ἐν τῷ Ἐρωτοκρίτῳ ἀπεικονίζει τοῦτον ὡς ὑπερφυσικὴν δύναμιν.

Ὁ τελῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἐρωτος, κατέχεται ὑπὸ θείας μανίας, «ὁ δ' ἔχων μέμνη», εἶναι ἐκτὸς ἑαυτοῦ:

A 157 *μὰ τυφλωμένος βρῖσκομαι, τὰ κάνω δὲν-κατέχω,
κ' ἤχασα τὸ λογαριασμό, καὶ μπλιό μου νοῦ δὲν ἔχω*

Ὁ θεὸς Ἐρως ἐγκαθιστᾷ τὸν θρόνον του εἰς τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐκεῖθεν ὡς «Ἀφέντης» διέπει τὴν μοῖραν των:

A 1293 *Ἐναν-τόπο μοναχὸ εἰς τὴν-καρδιά μας μέσα
ἐδιάλεξεν ὁ Ἐρωτας, κ' οἱ-ἄλλοι δὲν-τ' ἀρέσα
ἐκεῖ ἔχει ἕνα ψηλὸ θρονί, ὅπου συχιά καθίζει,
τ' ἀπομονάρι μας κορμί, ὡς τοῦ φανῆ, τὸ ρίζει
κι ὡς κινήθῃ ἡ πεθυμιά, κι ἀρχίζει καὶ νικᾷ μας
Ἀφέντης, ὅπου κάθεται, καὶ ρίζει τὴν ἐξά μας,
ζιμιὸ σ' ἀγάπη βάνει μας...*

Ὁ περιπλεκόμενος εἰς τὰ δίκτυά του εἶναι καταδικασμένος, διότι

δὲν ὑπάρχει δύναμις ἱκανὴ νὰ τὸν ἀντιμετωπίσῃ :

A 271 Ὁ πόθος ὄντε βουληθῆ καὶ θέλῃ νὰ νικήσῃ,
γνώσῃ δὲν ἔσδὲ δύναμι, νὰ τότε πολεμήσῃ.
Πολλὰ μεγάλη δύναμι, πολλὰ μεγάλη χάρι
ἔχει τ' ὀλόγδονμο παιδί, ποὺ παίζει τὸ δοξάρι·
βαστᾶ κουρφά ψιλὴ μαγνιά, τὰ μάτια μας κουκλώνει
καὶ τὸ κακό, ποὺ μελετᾶ, δὲ μᾶς τὸ φανερώνει.

Ὁ Ἔρωσ ὑποδουλώνει τὸν ἄνθρωπον, τὸν ὁποῖον καθιστᾶ πειθί-
μιον αὐτοῦ ὄργανον :

A 1241 ὁ Ἐρωτας μ' ἐμπέρδεσε, καὶ σκλάβον-του κρατεῖ με,
καὶ δουλευτῆς του γράφτηκα, καὶ μετὰ κείνον εἶμαι.

Τὸ ἀνθρώπινον δίκαιον εἶναι ἀνίσχυρον πρὸ τοῦ ἀκαταμαχίτου
δικαίου τοῦ τοξότου θεοῦ, ὅστις ἐπιβάλλει τὴν θέλησίν του διὰ πυρὸς
καὶ σιδήρου :

A 1691 Φοβοῦμαι τον-τόν-κύριον μου, τὸ πρᾶμα ντρέπομαί το,
καὶ θέλ' ὀπίσω νὰ συρθῶ, Νένα μου, κάτεχέ το,
μὰ ὁ Ἐρωτας στέκ' ἀνάδια μου, καὶ τ' ἄρματα μοῦ δείχνει,
βαστᾶ φωτιά κι ἀναλαμπή, κι ἄπάνω μου τὴ ρίχνει,
καὶ δὲν-κατέχω εἶντα νὰ πῶ, κ' εἶντα ν' ἀποφασίσω,
τίνος νὰ κάμω θέλημα, καὶ πάλι ποιοῦ ν' ἀφήσω.
Φόβος καὶ πόθος πολεμᾶ, κ' ἐγὼ ἔμαι τὸ σημάδι,
καὶ δὲν μπορῶ τοῦτα τὰ δυὸ νὰ τὰ συβάσ' ὁμάδι.
Κριτὴ μὲ βάλαν-καὶ τὰ δυὸ, κι ἀπόφασι γυρεύγουν,
πολλὰ μὲ βασανίζουσι, πολλὰ μὲ κιντυνεύγουν·
ὡς βουληθῶ τοῦ κύρι μου τὸ δίκιο νὰ μιλήσω,
ὁ Ἐρωτας μανίζει μου, πὼς θεὸς νὰ τὸν ἀφήσω,
κι ὡσὰν ὀπού ν-πλιά δυνατός, νὰ κάμω δὲ μ' ἀφίνει
τὴ σημερνήν ἀπόφασι, στὸν-κύρι δικιοσύνη.
Καὶ μ' ὄλο ποὺ τὸ δίκιον-τον καθάρια τὸ γνωρίζω,
χάν' ὁ γονεῖς μου, σὰ θωρῶ, στανιῶς μ' ἀποφασίζω.
Ἐρωτας στέκ' ἀνάδια μου, κι ἄδικα τυραννᾶ με,
μ' ἄρματα φοβερίζει με, καὶ μὲ φωτιά κεντᾶ με,
μὲ τὸ ξιφάρι μοῦ μιλεῖ, μὲ τὴ σαίττα λέγει,
τὸ δίκιον-του μ' ἀναλαμπὴ καὶ φλόγα τὸ γυρεύγει,
κι ἄ δὲν-τοῦ κάμω θέλημα, μὲ τὴ φωτιά μὲ καίγει,
καὶ πλιά παρὰ τὸν κύριον μου βαρίσκει, καὶ δοξεύγει,
κι ὡς βουληθῶ στὸν-πόλεμο, ὀπού ἔμαι νὰ νικήσω,
τέσσαρα ζάλα πᾶ ὀμπρός, κι ὀχτῶ γιαγέρν' ὀπίσω.

Ὅπουδήποτε καὶ ἂν καταφύγῃ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀδύνατον ν' ἀ-

ποφύγη τὸν Ἐρωτα, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴν δύναμιν νὰ εἰσχωρῇ πανταχοῦ:
Γ 1608 *τὸ ἀγάπης ὡς καὶ ἄ χώνεται, ποὺ τὸ ἀραμάδες μπαίνει.*

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐπιχειρηθείσης ἀναδρομῆς εἰς χωρία τοῦ Ἐρωτοκρίτου, εἰς ἃ γίνεται λόγος περὶ τοῦ Ἐρωτος, καταφαίνεται ὅτι ὁ ποιητὴς προσωποποιεῖ τούτον ἐν πλήρει γνώσει τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς παραδόσεως. Ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ του περιβάλλοντος, ἐν μέσῳ δηλαδὴ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου, ὅπου τοποθετεῖ τὸ ἔργον του ὁ Β. Κορνᾶρος, ὁ θεὸς Ἐρως δρᾷ καὶ διέπει τὴν μοῖραν τῶν κυρίων προσώπων τοῦ ἔργου.

Ἐρχομαι τώρα πάλιν εἰς τὸ κονταροκτύπημα καὶ τὴν βασικὴν θέσιν τῆς παρούσης ἀνακοινώσεως.

Εἰς τὸν προκηρυχθέντα ὑπὸ τοῦ Ρήγα τῶν Ἀθηνῶν ἀγῶνα κονταρομαχίας προσῆλθον ἵνα λάβουν μέρος δέκα τρεῖς ἐν ὄλῳ ἥρωες, ἕκαστος τῶν ὁποίων ἔφερον ἐπὶ τῆς περικεφαλαίας ἐνεπιγραφὸν ἔμβλημα, ἀπεικονίζον τὴν προσωπικότητα καὶ τὰ αἰσθητήματά του. Δύο ἐξ αὐτῶν δὲν ἦσαν Ἕλληνες, ὁ Ἀφέντης τῆς Σκλαβουνιάς Τριπόλεμος καὶ ὁ Καραμανίτης. Τὰ ἔμβλήματα καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν περικεφαλαίων ἀμφοτέρων δὲν ἐνδιαφέρουν τὸ ἐνταῦθα ἀναπτυσσόμενον ζήτημα.

Ἄπαντες οἱ Ἕλληνες ἥρωες τοῦ κονταροκτυπήματος, ἐν συνόλῳ ἔνδεκα, ἔφεραν εἰς τὰς περικεφαλαίας τῶν ἔμβλημάτων καὶ ἐπιγραφὰς ἀναφερομένας εἰς τὰς σχέσεις αὐτῶν πρὸς τὸν Ἐρωτα. Ἐκ τούτων πάλιν οἱ δέκα δεικνύουν διὰ τῶν παραστάσεων καὶ τῶν ἐπιγραφῶν τῶν περικεφαλαίων τὸν ὅτι θητεύουν εἰς τὸν περωτὸν θεόν, ὅτι τελοῦν ὑπὸ τὴν ἀσίγαστον αὐτοῦ μανίαν. Μεταξὺ τῶν δέκα τούτων καταλέγονται καὶ οἱ δύο κύριοι ἀντίπαλοι τοῦ Κυπριώτη, ὁ Ἀθηναῖος Ἐρωτόκριτος καὶ ὁ Κρητικὸς Χαρίδημος. Ὁ πρῶτος τελεῖ ὑπὸ δεινὴν ἐρωτικὴν δοκιμασίαν, ὁ δεύτερος τελεῖ ὑπὸ βαρὺ ἐρωτικὸν πένθος ἕνεκα τοῦ θανάτου τῆς ἀγαπημένης του.

Μόνος κατ' ἐξαιρέσειν ἐξ ὄλων τῶν ἡρώων τοῦ ἀγῶνος παρίσταται ὁ Κυπριδῆμος, ὡς περιφρονητὴς καὶ ὑβριστὴς τοῦ Ἐρωτος:

B 511 *Στὴν-περικεφαλαίαν-του ἦτο ζυγραφισμένο
ἀμάξι, καὶ κωλόσυρνε τὸν Ἐρωτα δεμένο,
κ' εἶχεν-καὶ γράμματ' ἀργυρά, ποὺ κάθε εἰς τὰ γρίκα,
πὼς τὸ κοπέλλι τὸ τυφλὸ ποτὲ δὲν-τὸν ἐνίκα.
«Τὸ νικητὴ τὸν-κερδαίτη στὰ πάνω κ' εἰς τὰ κάτω
δεμένο κωλοσύρνω το στ' ἀμάξι μ' ἀποκάτω».*

Πιστεύομεν ὅτι ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἐπιχειρεῖ ἐνταῦθα τὴν

δημιουργίαν μᾶς «τραγικῆς» προσωπικότητας, ἡ ὁποία τοῦ εἶναι χρήσιμος διὰ τὴν σύνθεσιν τῆς «ὑποθέσεως» τοῦ κονταροκτυπήματος. Πρὸς τὸν περωτὸν θεόν, ὃν πάντες οἱ λοιποὶ ἦρωες «σέβουσι», ἐπιδεικνύει ὁ ἐκ Κύπρου ἦρωες συμπεριφορὰν ἀπαράδεκτον διὰ τοὺς «Ἕλληνας» θεατὰς τοῦ ἀγῶνος. Ἡ περιφρόνησις πρὸς τὸν Ἔρωτα, ὁ ὁποῖος δαμάζει θεοὺς καὶ ἀνθρώπους «τὰ πάνω καὶ τὰ κάτω», εἶναι τὸ οὐσιαστικὸν στοιχεῖον ὅπερ χαρακτηρίζει τὸν Κύπριον ἀγωνιστὴν. Τὴν ἀνήκουστον αὐτὴν «ὑβριν» πρὸς τὸ θεῖον θὰ ἀκολουθήσῃ ἡ «κάθαρσις», εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ἡ ἥττα τοῦ ὑβριστοῦ ἦρωος.

Πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ποιητικοῦ τούτου σκοποῦ ὁ Κορνᾶρος οργανώνει τὴν «ὑπόθεσιν» τοῦ κονταροκτυπήματος καθ' ὑπόδειγμα τῆς ἀρχαίας τραγωδίας⁵. Ὁ ἦρωες ἐμφανίζεται εἰς τὸν τόπον τοῦ κονταροκτυπήματος μὲ τὴν προκλητικότητα τοῦ ἀσεβοῦς ὑβριστοῦ, τοῦθ' ὅπερ προδιαθέτει δυσμενῶς τοὺς θεατὰς, «Ἕλληνας» Ἀθηναίους, οἵτινες ἐπανειλημμένως κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ἀγῶνος ἐκφράζουν τὴν ἀπαρέσκειάν των πρὸς τὸν Κυπριώτην καὶ ἐπιθυμοῦν τὴν ἥτταν του, διὰ τὴν ἀδικον αὐτοῦ συμπεριφορὰν πρὸς τὸν Ἔρωτα.

Ὁ Κυπρίδημος καθιστᾷ περαιτέρω ἐτι μᾶλλον ἐμφανῆ τὴν πρὸς τὸν Ἔρωτα περιφρόνησιν καὶ ὑβριν. Ὅταν ἦλθεν ἡ σειρὰ του νὰ κονταροκτυπήσῃ, διακηρύττει ὅτι σκοπὸς τῆς προσελεύσεώς του εἰς τὸν ἀγῶνα ἦτο νὰ ἀποδείξῃ ἀδικον τὸν Ἔρωτα καὶ ὅτι διὰ τὸν λόγον αὐτὸν τὸν κατεδίκασεν εἰς τὸν ἐξευτελισμὸν νὰ τὸν «σύρῃ» δεμένον εἰς τὸ ἄρμα του :

B 1533 *μ' ὄλο τὸν-κόσμο παίρνειτον, ὀγιά νὰ πολεμήσῃ,
νὰ δείξῃ πὼς ὁ Ἔρωτας δὲν-κάνει δίκια κρίσι,
γι' αὐτός στ' ἀμάξι μ' ἐντροπὴ δεμένο τότε σύρνει,
καὶ πρὸς ἀπτεῖνον ἤκαμε σὰ Ρῆγας δικιοσύνη.*

Ἡ θρασεῖα αὐτὴ συμπεριφορὰ τοῦ Κυπρίδημου πρὸς τὸν Ἔρωτα ἐξαργιώνει τὸν ἀντίπαλόν του Ἀφεντόπουλον τῆς Μυτιλήνης Δημοφάνην, ὅστις :

B 1540 *σιμῶνει του καὶ λέει του, πὼς δὲ γρικᾷ νὰ κρίνῃ,
γιατὶ στ' ἀμάξιν-του κρατεῖ τὸν Ἔρωτα δεμένο,
καὶ νὰ τοῦ δείξῃ, κὶ ἀδικοὶ τὸν ἔχει σκλαβωμένο.*

Ὁ Κυπρίδημος ἐξανίσταται διὰ τὰς παρατηρήσεις αὐτὰς τοῦ Δημοφάνη, θυμῶνει καὶ προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἔναντι τοῦ Ἐρωτος ἐχθρικὴν συμπεριφορὰν του :

⁵) Ἡ «ὑπόθεσις» τοῦ κονταροκτυπήματος ἐνθυμίζει πῶς τὴν πλοκὴν τοῦ «Ἰπολύτου» τοῦ Εὐριπίδου.

- B 1545 *Ἐγὼ καμα καλά, ἀμ' ὄχι ἐσεῖς οἱ-ἄλλοι,
πού 'στε σὲ λάθος φανερό κ' εἰς ἐντροπή μεγάλη,
νὰ λέτε πὼς σᾶσε νικᾷ ἓνα μικρὸν-κοπέλλι,
καὶ πὼς ἔχ' ἀπὸ λόγου σας ἐκεῖνο, ἀποῦ θέλει.
'Ετοῦτος ἐγεννήθηκεν εἰς τὰ δικά μου μέρη,
κ' ἐπάσκισε πολλὰς φορὰς σὲ τοῦτα νὰ μὲ φέρῃ·
μὰ ἐμὲ ποτὲ δὲ μοῦ 'ρесе, μ' ὅσα πολλὰ κατέχει,
ἢ πρᾶξι ντου 'ναι βλαβερή, καὶ σφαίνει ποῦ τὴν ἔχει,
καὶ πλιὰ μοῦ γγίζει παρὰ σέ, κὶ ἂν ἤθελε μ' ἀρᾶσει,
σὰν-καταπῶς τότε θωρεῖς δὲν-τότε θέλα δέσει.*

Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν μονομαχίαν ἠττᾶται ὁ Δημοφάνης, γεγονός ὅπερ ὁ λαὸς τῶν Ἀθηνῶν ἐδέχθη μετ' ἐκδήλου λύπης :

- B 1583 *Ἦπεσεν ἀποῦ τ' ἄλογο μὲ πόνο καὶ μὲ πρίκα,
κὶ ὄλοιο τὸν Ἀφεντόπουλλο ἐτοῦτο λυπηθῆκα.*

Ὁ δεῦτερος ἀντίπαλος τοῦ Κυπριδήμου εἶναι ὁ Ρηγόπουλος τοῦ Ἀναπλιῶ Ἀντρόμαχος, δηλαδὴ βασιλικὸς γόνος ἴσης τάξεως πρὸς τὸν Κυπριδήμον. Οἱ δύο ἀντίπαλοι συγκρούονται καὶ μετὰ σκληρὸν ἀγῶνα ὁ Ἀντρόμαχος ἠττᾶται καὶ πίπτει ἀπὸ τὸ ἄλογον. Ὁ λαὸς ἀνησυχεῖ, διότι νομίζει ὅτι ἐφονεύθη :

- B 1641 *Πάσι πολλοὶ καὶ βγάνουν-του μὲ βιά καὶ πιδεξότη
τὰ σίδερα τσι κεφαλῆς, καὶ κλαῖγαν ἔτοια νιότη·
μὰ παρηγορηθήκασιν, σὰν ἐγνωρίσαν-πάλιν,
πὼς κείνο ποῦ τὸν ἤβρηκεν ἦτον ἀπὸ τῆ ζάλῃ.*

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ αἰσθήματα συμπαθείας, ἅτινα ἐκδηλώνει ὁ λαὸς πρὸς τὸν Ἀντρόμαχον, τὰ αἰσθηματὰ του ἔναντι τοῦ Κυπριδήμου εἶναι ἐκδήλως ἐχθρικά. Ἰδιαίτερας σημασίας, διὰ τὴν ἀποψιν, ἣν ὑποστηρίζω, εἶναι οἱ λόγοι τῆς δυσμενοῦς διαθέσεως τοῦ λαοῦ τῶν Ἀθηνῶν ἔναντι τοῦ Κυπριδήμου :

- B 1645 *Τὸν ἄλλον δὲν μποροῦ νὰ δοῦ, κ' ἔχουν-του κακωσύνη
γὰ τὸν-καημένον Ἔρωτα, ἄδικα πὼς τὸν-κρίνει.*

Τρίτος κατὰ σειρὰν ἀντίπαλος τοῦ Κυπριδήμου προσέρχεται ὁ ἀφεντόπουλος τῆς Ἀξιᾶς (Νάξου) Γλυκοστράτης, ἀλλ' ἢ μεταξὺ των συγκρούσεις δὲν καταλήγει εἰς ἀποτέλεσμα, ἔνεκα ἀτυχήματος, ὅπερ συνέβη εἰς τὸν Νάξιον ἥρωα πρὸ τῆς λήξεως τοῦ ἀγῶνος.

Τελευταῖος πάντων προσῆλθε διὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸν Κυπριδήμον ὁ Ρηγόπουλος τοῦ Βυζαντίου Πιστόφορος. Δι' οὗς λόγους ἐξεθέσαμεν ἀνωτέρω ἢ παρουσία τοῦ ἥρωος τούτου εἶναι ὄλως συμβολικὴ καὶ ἐπεισοδιακὴ. Ἡ μονομαχία του μὲ τὸν Κυπριδήμον περιγράφεται

κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἐξαίρεται τὰ μάλα ἢ προσωπικότης του, ἡ δὲ προδιαγεγραμμένη ἦττα του προκαλεῖ μεγάλην λύπην :

B 1823 Σ' ὄλον τὸ ὕστερον αὐτὸς μέσα σὲ λίγην ὥρα
ἤπεσε, καὶ πόνο πολὺ ἤδωκεν εἰς τὴν Χώρα.

Ἡ λύπη τοῦ λαοῦ κατὰ τὴν παροῦσαν περίπτωσιν προέρχεται ἀπὸ τὰ ὑψηλὰ αἰσθήματα ἀγάπης καὶ σεβασμοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ πρὸς τὸν ὑψηλὸν βλαστὸν τοῦ Βυζαντινοῦ θρόνου.

Οὕτως ἐρχόμεθα εἰς τὴν τελικὴν φάσιν τοῦ ἀγῶνος.

Ὁ Ρήγας τῶν Ἀθηνῶν ἀποφασίζει καὶ οἱ τρεῖς νικηταὶ Κυπρίδης, Χαρίδης καὶ Ἐρωτόκριτος δέχονται, ὅπως διὰ κλήρου καθορισθῆ ποιὸς ἐκ τῶν τριῶν θὰ ἀποκλεισθῆ τῆς συνεχείας τοῦ ἀγῶνος. Αὐτοῦ τὸ ὄνομα θὰ μείνῃ τελευταῖον εἰς τὴν ψηφοδόχον, εἰς τὸ «γαβὰ θι». Ἡ ἐπικειμένη κλήρωσις ἐκ τῆς ὁποίας θὰ φανῆ ποιοὶ θὰ μείνουν τελευταῖοι δύο, διὰ νὰ ἀγωνισθοῦν τελικῶς καὶ νὰ κριθῆ ὁ ἀγὼν, ἐμβάλλει εἰς μεγάλην ἀνησυχίαν τὴν Ἀρετοῦσαν :

B 2251 Ἄς ἦτο μπορετό, τὸ πεθυμῶ νὰ γίνῃ,
εἰς τὸ γαβὰθ' ὁ Ρώκριτος ὕστερος ν' ἀπομεινῃ.

καὶ

B 2257 Πάλ' ἄ θελήσ' ἡ μοῖρα μου, πὸν πάντα μὲ παιδεύγει,
καὶ τ' ὄνομα τοῦ Ρώκριτου κάμῃ καὶ πρῶτον ἔβγῃ,
μὴν ἐρθ' ὀπίσ' ὁ Κρητικός, γιατί' ἔχει πλήσα χάρι,
πολλὰ φοβοῦμαι μετ' αὐτό, πὸς χάνει τὸ Ψυχάρι
τοῦ Κυπριώτη τ' ὄνομα τὸ δεύτερον ἄς εἶναι,
καὶ μετ' αὐτὸν ὁ φόβος μου τόσο πολλὸς δὲν εἶναι.

Ὁ κλῆρος ὑπῆρξε δυσμενῆς διὰ τὸν Κρητικόν, ὁ ὁποῖος ἀποχωρεῖ τοῦ ἀγῶνος. Ἔτσι ἀντιπαρατάσσονται διὰ τὴν τελικὴν κρίσιν ὁ Κυπρίδης καὶ ὁ Ἐρωτόκριτος, δηλαδὴ ὁ ὑβριστὴς τοῦ Ἐρωτος ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ ἀφοσιωμένος λάτρης αὐτοῦ.

Πρὸ τῆς ἐκκινήσεως ὁ Ἐρωτόκριτος στρέφει τὸ βλέμμα πρὸς τὴν Ἀρετοῦσαν :

B 2289 Πρὶ νὰ κινήσῃ τ' ἄλογο, ὁ Ρώκριτος γυρίζει,
καὶ τὴν-Κεράν-του στὰ ψηλὰ μὲ πόθ' ἀνεντρανίζει·
καλὰ καὶ δὲν ἐμίλησε τότες, ὄντεν ἐστράφη,
τὸν-πόνο, τὴ λαχτάραν-του στ' ἀνάβλεμμά ντου γράφει.
Ἡ Ἀρετοῦσα διάβασε στὰ μάτια ντ' ὅ,τι χώνει,
γιατὶ σὲ τοῦτες τσι δουλειές λίγο σημάδι σώνει.

Εἰς τὴν πρώτην σύγκρουσιν θρυμματίζονται τὰ κοντάρια τῶν ἀ-

γωνιστῶν. Κάποια φωνὴ ἀπὸ τὸ πλῆθος ἐκφράζει θαυμασμόν διὰ τὸ τεχνικὸν τρέξιμον τοῦ Κυπρίδη καὶ ἡ Ἀρετοῦσα :

B 2307 Ἡ Ἀρετοῦσα τρόμασσε, τὰ χεῖλη δὲ μιλοῦσι,
 κ' ἐφαίνεται ὅτι οἱ κονταρὲς στὸ στήθος τσι χτυποῦσι·
 κι ἂν ἤθελε μπορεῖ ἡ φτωχὴ νὰ τὸ ξεφανερῶση,
 κ' ἐκεῖνο, πού τονε χωστό, μὲ λόγια νὰ ξεχώση,
 ἥδιδ' ἀπὸ τὰ μέλη της, τὴ χάρι νὰ τσι κάμου,
 οἱ καβαλλάροι νὰ σταθοῦ, κοντάρι νὰ μὴ δριάμου·
 κ' ἤλεγ' «Ἐδιάβην ἡ χαρά, ὅπου ἔχα ὄντην ἐβγήκε
 ὁ Κυπριώτης, κ' ὕστερο τὸν Κρητικὸν ἀφήκε,
 γιὰτ' ἐφοβούμονε πολλὰ τὸν ἀντρειωμένο κείνο,
 κ' ἐδὰ πλιά τρέμου πλιά δειλιῶ καὶ πλιά φοβοῦμ' αὐτεῖνο».

Ὁ δυσμενὴς πρὸς τὸν ὕβριστὴν τοῦ Ἐρωτος λαὸς ἀρχίζει νὰ δειλιᾷ καὶ νὰ εὐχεται τὴν πτώσιν του :

B 2321 Ἦρχισε νὰ δειλιᾷ ὁ λαός, κ' ἤθελε κ' ἐπεθύμα
 ὁ Κυπριώτης τὸ θεριὸ νὰ πέσ' ἀπὸ τὸ χτήμα.

Ὁ ἀγὼν κορυφοῦται, ὁ κόσμος, δυσμενὴς πάντοτε πρὸς τὸν ἀγωνιζόμενον Κύπριον εὐχεται τὴν ἥττάν του :

B 2349 Μικροὶ μεγάλοι στέκασι μὲ φόβον-κ' ἐθωροῦσα,
 καὶ νὰ κερδαίῃ ὁ Ρώκριτος ὅλοι παρακαλοῦσα.

Ἔρχονται εἰς μίαν ἀκόμη ἰσχυρὰν σύγκρουσιν ἄνευ ἀποτελέσματος καὶ ὁ Ρήγας τῶν Ἀθηναίων, πιεζόμενος ἴσως καὶ ἀπὸ τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ πλῆθους, τὸ ὅποιον φοβεῖται τὴν πτώσιν τοῦ Ἐρωτοκρίτου, ἐκφράζει τὴν ἐπιθυμίαν νὰ διακόψουν τὸν ἀγῶνα διὰ τὴν ἐπομένην. Ἡ βασικὴ πρότασις ἀπορρίπτεται ὑπ' ἀμφοτέρων, οἱ ὅποιοι καλπάζουν διὰ τὸ τελικὸν κτύπημα. Ὁ κόσμος παρακολουθεῖ ἔμφοβος :

B 2377 Μὲ βιά γυρίζουν-τ' ἄλογα, τὸ τέλος θεὸ νὰ δοῦσι,
 μικροὶ μεγάλοι στέκουσι μὲ φόβο καὶ θωροῦσι.
 Ὡφον κακὸ στήν Ἀρετὴ τὴν-παραπρικαμένη,
 πῶς ἔχει μάτια νὰ θωρῇ καρδιὰ νὰ τ' ἀπομένη,
 ἕναν ὅπου ἔτ' ἀκριβό, καὶ βλέπει μ' ἔγνωια τόση,
 ὁ ἥλιος νὰ μὴν τότε δῆ, κι ἄνεμος μὴν-τοῦ δώση,
 ὅς ἔτιο κονταροχτύπημα σήμερο νὰ ἦ γιὰ κείνη,
 γιὰ τὸ στεφάνι πού καμε, στὴ Χώρα ν' ἀπομείνη.
 Κρουφὰ κρουφὰ παρακαλεῖ καὶ κρουφαναδακρῶνει,
 ἀγκοῦσες ἔχει καὶ καημούς, μὰ δὲν-τσί φανερώνει.

Τὸ τρίτον αὐτὸ καὶ τελευταῖον κονταροχτύπημα ὑπῆρξε μοιραῖον διὰ τὸν Κυπρίδημον. Ἐχασε τὸν ἀγῶνα καὶ ὁ Ἐρωτόκριτος ἀνεδείχθη νικητής.

Ἡ ἀποτυχία τοῦ Κυπριώτου περιγράφεται μὲ μεγάλην λιτότητα ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ. Προηγουμένως περιγράφεται τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κονταριάς, πὺν κατέφευγεν οὕτος ἐναντίον τοῦ Ἐρωτοκρίτου :

B 2389 *Τοῦ Κυπριώτη τὸ βαρὺ καὶ δυνατὸ κοντάρι
στον ἴδιον-τόπο τοῦ δωκε ὀπού' τον-τὸ ψυχάρι.
κι οὐδὲ ψυχάρ' οὐδὲ κερὶ οὐδὲ φωτιά οὐδὲ γράμμα,
τοῦ πόμεινε στὴν-κεφαλή, κ' ἦτο μεγάλο πρᾶμα,
νὰ τὰ ξεσκίς' ἢ κονταρά, κι ὅλα νὰ σκορπιστοῦσι,
κι ὄχ τῆ φωτιά τοῦ κονταριοῦ καημένα νὰ τὰ βροῦσι.
Πολλὰ ζαλίστ' ὁ Ρώκριτος στὴν-κονταρὰν ἐκεῖνη,
στ' ἄλόγ' ἀπάνω τὸ λαιμὸ τὴν-κεφαλήν-του κλίνει.
Καμπόσην ὥρα ἦτονε μὲ τῆ μεγάλη ζάλη,
μὰ ἢ μοῖρα ντου τοῦ βοῦθήθησε εἰς ἔτοια χρειὰ μεγάλη.
Δυὸ τρεῖς καὶ τέσσερεις φορὲς δείχνει νὰ πέση κάτω,
κ' ἢ Ἀρετὴ ἐνεδάκρωνε κρουφὰ τὸν ἐλυπᾶτο·
ποῦρ' ἀντρειεύτηκε καλά, στὴ σέλλα σταματίζει,
πρὸς τὴν-Κεράν-του μὲ καημὸ τὰ μάτι' ἀνεντρανίζει,
κ' ἦξαψ' ἀπὸ τὴν ἐντροπή πλιά παρὰ τὸ καμῖνι,
κ' ὕστερα πάλ' ἐχλόμιανε, κι ὡσὰ νεκρὸς ἐγίνη,
γιατὶ τὸν εἶδ' ἔτοιαις λογῆς ἐκεῖνη, πὺν τὸν-κρίνει,
εἰς τὸ λαιμὸ τ' ἄλόγου ντου τὴν-κεφαλή νὰ κλίνει.*

Ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν κονταριὰν αὐτήν, τὴν ὁποῖαν ἔδωσε, καὶ τὰ ἀποτελέσματά της, τὸ κτύπημα τὸ ὁποῖον ἔλαβε ὁ Κυπριώτης ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτον δὲν φαίνεται νὰ ἦτο καὶ πολὺ σπουδαῖον. Εἶναι ἢ ἀσθενεσιέτερα περιγραφὴ κτυπήματος, ἢ ὁποῖα ἀναφέρεται εἰς ὀλόκληρον τὸ ἔπος. Ἐξ στίχοι ὅλοι ὅλοι, ξηρῶς περιγραφικοί, στίχοι οἱ ὁποῖοι φαίνονται γραμμένοι ἀπὸ χρονικογράφον μᾶλλον παρὰ ἀπὸ ποιητήν :

B 2407 *Μ' ἄς ποῦμεν-καὶ τὴν-κονταρά, ὀπού' δωκε κ' ἐτοῦτος,
μὲ τὴν ὁποῖα ἐκέρδαισε τοῦ στεφανιοῦ τὸ πλοῦτος.
Ἡῦρηκε τὸ Ρηγόπουλλο τ' ἀλύπητο κοντάρι
στο κούτελο, κ' ἐπῆρέν-τον τῆς ἀντρειάς τῆ χάρι.
Χάνει τσι σκάλες καὶ τσι δυὸ τὸ χαλινάρ' ἀφήκε,
ἐξάπλωσε τὰ χέρια ντου, κι ἀπὸ τῆ σέλλα βγήκε.*

Δὲν ὑπάρχει οὐδὲ ἐν ποιητικὸν στόλισμα διὰ νὰ χρωματισθῇ ἢ ἦττα, ὁ ποιητὴς ἀποφεύγει νὰ εἴπῃ ὅτι ὁ Κυπρίδημος ἔπεσεν ἀπὸ τὸ ἄλογο, λέγει ἀπλῶς ὅτι «βγήκε» ἀπὸ τὴν σέλλαν. Διερωτᾶται κανεὶς ἂν ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου μᾶς πληροφορεῖ ἢ ὄχι εἰς τοὺς στίχους αὐτοὺς ὅτι ὁ Κυπριώτης ἐνικήθη.

Ἡ ξηρὰ αὐτὴ καὶ ἀντιποιητικὴ περιγραφὴ εἶναι ἐκεῖνη ἢ ὁποῖα μὲ

ἔκαμε νὰ προβληματισθῶ περὶ τὸ ὄλον ζήτημα τῆς παρουσίας καὶ δράσεως τοῦ Κυπριδίου. Ἐσκέφθην δὲ ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν ὁ Κορνᾶρος, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀναμφισβητήτως ὁ μεγαλύτερος συνθέτης τῆς περιγραφῆς ἐξ ὄλων τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν τῶν νεωτέρων χρόνων, νὰ ἐξέθετεν κατ' αὐτὸν τὸν ξηρὸν καὶ ἀντιποιητικὸν τρόπον τὴν ἦτταν ποὺ ἔδωσε τὴν λύσιν εἰς μίαν μακρὰν ὑπόθεσιν, διὰ τὴν περιγραφὴν τῆς ὁποίας διέθεσεν ὄλην του τὴν ποιητικὴν δύναμιν.

Ἡ ἦττα τοῦ Κυπριδίου ἐπιβάλλεται βεβαίως ἐκ τῆς οἰκονομίας τοῦ ἔργου, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ νὰ νικήσῃ ὅπωςδῆποτε ὁ Ἐρωτόκριτος. Ὁ Κορνᾶρος ὁμως εἶχεν ὑποχρέωσιν νὰ εὔρη τὰ ἀνάλογα ποιητικὰ μέσα, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἡρμηνεύετο πῶς ἓνα Ἀφεντόπουλο, τὸ ὁποῖον προηγουμένως εἶχεν ἀναδειχθῆ ὡς ὁ ἀναμφισβητήτως πάντων ὑπερέχων, εἶχεν ἤδη καταρτίσει τέσσαρας μεγάλους πολεμιστάς, μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο βασιλικὸς γόνους, καὶ μάλιστα τὸν ὑψηλὸν βασιλικὸν βλαστὸν τοῦ Βυζαντινοῦ θρόνου, ἠττήθη τόσον εὔκολα καὶ μάλιστα ἀπὸ ἓνα κοινὸν θνητὸν, τὸν Ἐρωτόκριτον.

Προσεκτικωτέρα ἐνατένισις τοῦ ζητήματος ἀποδεικνύει ὅτι πράγματι ὁ ὑψηλῆς πνοῆς ποιητῆς τοῦ Ἐρωτοκρίτου εἶναι ποιητικῶς ἀπρόσβλητος. Κατὰ τρόπον κλασσικόν, εἶχε προπαρασκευάσει «ἠθικὴν κρίσιν», ἥτις ἐλύθη διὰ τιμωρίας τοῦ ἀσεβήσαντος. Ὁ Κυπριδίου δὲν ἐνικήθη ὑπὸ τοῦ Ἐρωτοκρίτου, ἀλλ' ἐδαμάσθη ὑπὸ τοῦ ὕβρισθέντος καὶ καταφρονηθέντος θεοῦ. Ὁ Ἐρωτόκριτος ὑπῆρξε τὸ τυφλὸν ὄργανον, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίησεν ὁ θεὸς Ἐρως διὰ νὰ τιμωρήσῃ τὸν ὕβριστήν του.

MARCO PETTA

MONACI CRETESI IN SICILIA NEL SECOLO XVII

Il movimento migratorio dal Prossimo Oriente di ecclesiastici e di gruppi di popolazione iniziatosi nel sec. XV e protrattosi fino al sec. XVIII è un fenomeno conosciuto. Non sono invece noti gli aspetti particolari riguardanti alcuni personaggi ecclesiastici del sec. XVII e la loro attività. Ciò si tenterà di fare con la presente comunicazione limitandomi a quelle figure di ecclesiastici cretesi che hanno avuto relazione con le colonie albanesi di Sicilia e particolarmente con il monastero basiliano di Mezzoiuso.

Nel 1648 nella colonia albanese di Mezzoiuso (Palermo) con i lasciti del nobile Andrea Reres veniva edificato un monastero con il preciso obbligo di affidarlo al servizio di monaci professanti il rito greco nella sua integrità¹. L'incarico di popolare il nuovo monastero fu affidato nel 1647 ad un certo P. Mitrofan, il quale venuto in quest' isola di Creta raccolse alcuni monaci e con essi ritornò in Sicilia l'anno successivo.

L'atto notarile di concessione del monastero, redatto il 20 novembre 1650, ci tramanda il nome di quattro monaci orientali: P. Geremia Scordili, P. Atanasio Cristoforo, P. Mitrofan Carsachi, Fratel Serafino di Macedonia². Un'altra memoria contemporanea dice che provenivano dal monastero dell' Acrotiri dell' isola di Creta³. Ora sappiamo che nell' Acrotiri vi erano più monasteri⁴, d'altra parte ci risulta che il P. Atanasio Cristoforo proveniva dal

¹) Per notizie riguardanti l'origine del monastero di S. Maria delle Grazie di Mezzoiuso cfr. P. P. R o d o t à, *Dell' origine, progresso e stato presente del rito greco in Italia*, vol. II, Roma 1760, 204 e ss.; O. B u c c o l a, *La colonia greco-albanese di Mezzoiuso*, Palermo 1909, 42 e ss.; N. B o r g i a, *I monaci basiliani d' Italia in Albania*, vol. II, Roma 1942, 19 e ss.; (G. G i o v a n e l l i). Il monastero basiliano di Mezzoiuso, pubblicato frammentariamente nelle annate 1933-43 della prima serie del *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata*.

²) N. B o r g i a, O. c., 26.

³) O. B u c c o l a, O. c., 45.

⁴) N. Τ ω μ α δ ά κ η ς, 'Η ἐν Ἀκρωτηρίω Μελέξα Κρήτης μονή τῆς Ἁγίας Τριάδος, in: «Ἐπετηρίς Ἐταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», IX, (1932), 298, nota.

monastero di Angaratho⁵, quindi l'espressione che i monaci erano stati prelevati dal monastero dell'Acrotiri non è esatta o, per lo meno, non ha valore assoluto ed esclusivo.

La via verso Mezzoiuso aperta da questo primo gruppo di monaci cretesi è stata seguita successivamente da altri. Una testimonianza ben precisa ci è fornita dagli Atti inediti della Visita canonica eseguita nel 1668 dall'abate generale dei Basiliani d'Italia Teofilo Pirro al suddetto monastero. In quella data sei monaci abitavano il monastero e tre provenivano da cenobi cretesi. Degli altri tre, l'egumeno Kallinikos Terèchis proveniva dal monastero di S. Giovanni di Patmos; un altro, Daniil Voulgaris, dal monastero di S. Maria della Presentatione di Atene e il terzo, P. David Soukos, dal monastero τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς di Andros.

Dei tre monaci cretesi il primo si firma Βαρθολομαῖος μοναχὸς ὁ Κατάνης e dice di trovarsi in Sicilia da otto anni, rispetto alla data della visita avvenuta nell'ottobre 1668, e di aver emesso la professione monastica nel monastero della Madonna del Carmine nella Canea nelle mani dell'egumeno Macario de Paris. Ho cercato di individuare quale fosse questo monastero, ma nelle liste dei cenobi situati nel territorio della Canea non risulta alcuno con tale denominazione. Probabilmente il monaco Bartolomeo ha voluto dare un titolo più occidentale ad uno dei due monasteri dedicati alla Vergine posti nel territorio della Canea, cioè, alla μονὴ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Χρυσοπηγῆς e all'altra μονὴ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου Ὁδηγητρίας⁶.

Altro monaco cretese è Anastasios Kartanos (Anastasio Quartano). Egli dichiara di essere venuto in Sicilia da tre anni (1666?), proveniente dal monastero di S. Giorgio nell'isola di Candia, ove fece la professione nelle mani dell'egumeno Meletio Calomati. Non è facile individuare quale fosse il monastero di S. Giorgio, da cui proveniva il Kartanos, essendo numerosi i monasteri dell'isola di Creta dedicati a questo Santo. Tuttavia, considerando l'area di provenienza degli altri monaci, propenderei che il monastero in questione fosse uno dei tre situati nel territorio di Candia⁷.

Il terzo monaco cretese è Serafim Kastroyfylaka, venuto a Paler-

⁵) Atti della visita canonica del 1668 al monastero di Mezzoiuso, conservati nell'Archivio Vat. Fondo Basiliani, vol. 74, int. 3.

⁶) F. Cornelius (Flaminio Corner), *Creta sacra*, Venezia 1755, I, 225.

⁷) F. Cornelius, *O. c.*, I, 221-222.

mo nel 1667 per ritrovare il suo parente, l'arcivescovo di Durazzo, Simeone Laskaris. Egli proveniva dal monastero di S. Antonio de Vrodis, ch'è da identificarsi con il cenobio diruto di S. Antonio di Vrondisi⁸.

Successivamente altri ecclesiastici sono venuti ad approdare in Sicilia o direttamente da Creta o dopo aver peregrinato per altre regioni d' Italia. Noi non possiamo seguirli tutti in questa comunicazione; basta aver accennato al fenomeno, che è molto più vasto di quanto si possa pensare.

Le cause che hanno spinto verso l' Occidente i monaci cretesi possono essere molte e varie, ma due mi sembra abbiano agito più potentemente; l' occupazione di Creta da parte dei Turchi e lo straordinario sviluppo delle istituzioni monastiche nell' isola all' inizio del sec. XVII.

Il pericolo turco rendeva malsicuri la vita dei monaci ed i beni dei monasteri. Quindi, dopo le prime infruttuose resistenze all' invasore, chi ha potuto s' è rifugiato in zone più sicure. L' accresciuto numero dei monaci ha spinto molti ad evadere dal proprio monastero con l' animo di edificarne altri e, quando ciò non era possibile, creava i presupposti per una vita avventurosa e girovaga⁹.

Si spiegano così la straordinaria facilità con cui il P. Mitrofanè, inviato in quest' isola dagli esecutori testamentari del Reres, trovò il primo nucleo per la Comunità monastica di Mezzoiouso ed anche le successive sporadiche immigrazioni.

Esaminiamo ora più da vicino qualcuno dei nostri personaggi per rilevarne la figura e l' operato. Il P. Geremia Scordili, in qualità di egumeno, resse la Comunità monastica per 16 anni, dal 1648 al 1664, ritiratosi a Palermo vi morì nel 1664¹⁰. Durante questo periodo la vita monastica si svolse regolarmente con soddisfazione piena anche dei cittadini albanesi di Mezzoiouso che vedevano nei monaci i migliori tutori delle loro tradizioni liturgiche e spirituali.

Altra figura degna di menzione è il P. Atanasio Cristoforo. Costui era stato egumeno del celebre monastero τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ἀγκαράθου e durante le prime incursioni turche in questa

⁸) *Ibidem*, il monastero è chiamato S. Antonii Abatis de Vrondisti; G. Gerola, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, III, Venezia 1917, 189.

⁹) E. Tea, *Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630*, in: «Atti del R. Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti», LXXII (1913), 1407-1408.

¹⁰) O. Buccola, *O. c.*, 46.

isola, nel 1645, combattè contro gli invasori a capo di uno squadrone composto interamente di ecclesiastici. Nel 1648 venne in Sicilia con il P. Mitrofan e vi rimase fino al 1652. Mosso dallo spirito di avventura, comune un pò a tutti i monaci di quell' epoca, oppure stanco, egli egumeno di Angaratho, di stare agli ordini dell' egumeno Scordili, lasciò nel 1652 il monastero di Mezzoiuso e venne a Livorno come parroco della Comunità greca di quella città¹¹. Nel 1677 si reca a Madrid per interessi di alcuni suoi parenti ma con l' animo di ritornare a Livorno.

Non mi è stato possibile trovare altri documenti che riguardano il Cristoforo, ma non credo sia difficile rinvenirne qualcuno nello Arch. di Propaganda fide o nell' Archivio di Stato di Firenze, da cui potrebbe emergere qualche dato interessante circa la sua attività parrocchiale in favore dei Greci di Livorno.

Un altro dato di fatto mi preme fare notare circa questo personaggio. Il Cristoforo nella sua venuta in Sicilia portò con sè alcune reliquie prelevandole dal suo monastero di Angaratho per evitare che fossero profanate dai Turchi. L' elenco redatto nel 1668 in occasione della Visita sopramenzionata ci parla di reliquie di S. Giovanni Crisostomo, di S. Gregorio Nazianzeno, di S. Luca evangelista, di S. Andrea apostolo, dei SS. Cosma e Damiano, di S. Panteleimon, di S. Giorgio, di S. Gregorio Magno, di S. Elena imperatrice e del martire S. Quirico. La maggior parte di queste reliquie sono tuttora conservate nella chiesa del monastero di Mezzoiuso.

Tra i libri appartenuti al Cristoforo vi è un eucologio, o meglio, un estratto dell'eucologio, conservato ora nella Biblioteca Comunale di Palermo con la sigla 2 Qq. C. 236. In esso figura la firma autografa del possessore scritta in rosso: Ἐκ τῶν τοῦ Ἀθανασίου Χριστοφόρου, cancellata dal successivo proprietario l' egumeno Geremia Scordili¹².

Nella medesima Biblioteca palermitana è conservato il codice liturgico 2 Qq. A. 78 contenente nei ff. 80-91v i Λόγοι παρακλητικοὶ εἰς τὰ τίμια καὶ ἅγια πάθη τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ θρῆνος τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου. Questa composizione poetica, pub-

¹¹) N. U l a c c i, Cenni storici sulla nazionale chiesa greco-cattolica di Livorno..., Livorno 1856, nota 14; G. S c i a l h u b, La chiesa greco-unita di Livorno... Livorno 1906, 31.

¹²) M. P e t t a, Identificazione di codici greci elencati in una lista del sec. XVII, in: «Akten des XI. Intern. Byzant. Kongresses 1958», München 1960, 454-455.

blicata da qualche anno dai professori Manoussakas e Parlàngeli, è attribuita ad un ignoto autore cretese del sec. XVI¹³. Non è, quindi, azzardata l' ipotesi che il codice sia stato importato da questa isola. Inoltre nel foglio di guardia dopo il f. 91 vi è una scrittura uguale a quella tracciata nei ff. di guardia del Cod. Mediussensis 3. Ciò induce a pensare che i due codici siano appartenuti ad una stessa persona e che il codice palermitano provenga dalla Biblioteca monastica di Mezzoiuso.

Altri due codici: un octoichos del sec. XV ed un raro menologio del sec. XIV con molta probabilità furono portati da Creta. Essi sono stati da qualche anno restaurati e descritti¹⁴. Ora degnamente onorano la Biblioteca monastica di Mezzoiuso e costituiscono un imperituro ricordo dei monaci cretesi che per primi hanno abitato il monastero spargendovi il seme della cultura ellenica.

Non è escluso che anche un buon numero di iconi, che attualmente adornano le iconostasi e le chiese greche delle colonie albanesi di Sicilia, siano state importate da questi ecclesiastici peregrinanti. Un catalogo, compilato dal P. Giuseppe Valentini in occasione della Mostra d' arte allestita nelle sale del Seminario di Piana degli Albanesi nel 1957-58, rileva 31 iconi di maniera e di epoca cretese¹⁵.

Altro personaggio venuto in Sicilia e, molto probabilmente, ospite per qualche tempo nel monastero di Mezzoiuso è Philotheos Pagàs, primo vescovo di Chisamo dopo la restaurazione dell' episcopato greco nell' isola di Creta. Il Pagàs da Zante, dove si trovava nel 1684, come ci riferisce il prof. Tomadakis¹⁶, andò in Sicilia girando per tre anni, dal 1687 al 1690, tra i paesi albanesi. Conferì anche il presbiterato a due chierici di Piana degli Albanesi, Paolo Zassi e Beniamino Chissesi, suscitando le rimostranze dell' arcivescovo di Monreale.

Con il ricordo del vescovo di Chisamo chiudo l' elenco dei personaggi cretesi che sono stati in Sicilia, avvertendo ch' esso non

¹³) M. I. Μανούσκακας - Ο. Παρλάνγελι, "Άγνωστο κρητικό «Μυστήριον τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ», in: «Κρητικά Χρονικά», VIII (1954), 109-132.

¹⁴) M. Petta, Tre codici superstiti nel monastero di Mezzoiuso, in: «Bollettino della Badia greca di Grottaferrata», XIII (1959), 3-28.

¹⁵) G. Valentini, Opere esposte alla mostra d' arte bizantina in Piana degli Albanesi 1957-58, Palermo 1958.

¹⁶) Ν. Τωμαδάκης, Ειδήσεις καὶ ἔγγραφα τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας, in: «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντιν. Σπουδῶν», X (1933), 223.

fu l'ultimo, come ci dimostrano i documenti tuttora esistenti. Una cosa è certa e tengo a farla rilevare: che la permanenza di monaci greci nel monastero di Mezzoiuso ha contribuito notevolmente allo sviluppo della cultura greca, al mantenimento del rito bizantino e, attraverso il sacro ministero, alimentato la vita spirituale della popolazione con l'ascetica della Chiesa orientale.

BRUNO LAVAGNINI

MONACI CRETESI A MEZZOJUSO,
IL PATRIARCA ATANASIO II E LA SEDE DI OCHRIDA

A Mezzojuso, in quel di Palermo, nel 1609 un Andrea Re es per testamento destinava 4000 «onze» alla costruzione e mantenimento di un monastero di rito greco, annesso alla preesistente Chiesa di S. Maria delle Grazie¹. Il pio testatore – che anche lasciò 400 onze alla Chiesa Matrice di S. Niccolò per dotarla di una campana² – discendeva dai primi coloni albanesi che si erano insediati nel 1501 nel luogo dell' antico casale arabo, abbandonato, di Menzel Yussuf. Il suo gesto esprimeva attaccamento alle tradizioni religiose degli Albanesi di Sicilia, diceva anche la volontà di ravvivare e consolidare queste tradizioni, esposte a deterioramento nel nuovo clima «latino».

La fondazione fu approvata da una bolla papale del 1617, ci volle tuttavia qualche decennio ancora prima che la iniziativa fosse realizzata. Finalmente, nel 1647, il monastero era costruito e abitabile.

Mancavano i monaci. Dove andarli a prendere? Il monachesimo basiliano della Sicilia e della Calabria, che il Bessarione aveva tentato di ravvivare, nella seconda metà del sec. XV, chiamando Co-

¹) La informazione storica di cui si fa qui uso è desunta dalle diligenti ricerche di un erudito locale, il Papàs Onofrio Buccola da Mezzojuso, alle quali di volta in volta rimandiamo. Esse sono: La colonia greco-albanese di Mezzojuso, origine, vicende e progresso, Palermo, 1912; Nuove ricerche sulla fondazione della colonia greco-albanese di Mezzojuso, Palermo, 1912; Mezzojuso e la Chiesa di S. Maria, Nuovi documenti, Palermo, 1914. I dati del Buccola furono occasionalmente integrati con quelli offerti da P. Nilo Borgia nella sua opera (in due parti) su I monaci basiliani d' Italia in Albania (appunti di storia missionaria, sec. XVI-XVIII) pp. 191, Roma, 1935, Istituto per l' Europa Orientale e I monaci basiliani d' Italia in Albania (appunti di storia missionaria, nei secoli XVI-XVIII, Periodo secondo), Roma, R. Accademia d' Italia, 1942 pp. 201.

²) Che fu battezzata col nome di «Adriana» il 19 agosto 1609 da un «P. Gabriele, vescovo di Macedonia», cfr. O. Buccola, La colonia, ecc. 1909, p. 51. Antenati del Reres, nel 1448, Demetrio Reres coi figli Giorgio e Basilio, avevano condotto in Calabria e in Sicilia le prime colonie militari albanesi.

stantino Lascaris come insegnante di greco a Messina, si era ormai estinto dopo un lento declino³. Si doveva dunque cercare ad Oriente. Ne fu incaricato certo padre Metrofane (Carpachi o Carsachi)⁴, non altrimenti noto. La sua missione fu fruttuosa.

Nel maggio 1648 alcuni religiosi nell' abito di S. Basilio, provenienti dal Monastero di Acrotiri in Creta, prendevano possesso del nuovo monastero⁵. Ne fu primo igumeno, P. Ieremia Scordilis.

Alla sua morte, nel 1666⁶, l' Arcivescovo di Palermo chiamava a succedergli come vicario un «P. Malachia RIZZO di Tessalonica», che però ritornava un patria nel 1668⁷. Il suo allontanamento segna la fine del primo e più illustre periodo nella vita del Monastero⁸, il periodo che potremmo chiamare cretese.

³) Sullo stato dei conventi basiliani di rito greco della Sicilia nel sec. XIV è fondamentale il cod. Messanensis graecus 105, pubblicato e illustrato da R. Cantarella, Palermo 1937, presso la Società Siciliana di Storia Patria, al quale fa ora da «pendant» per la Calabria il codice criptense 893, cogli atti della visita ai monasteri greci della Calabria, effettuata da Athanasio Calceopoulos nel 1457, testè pubblicato da A. Guillou e P. Laurent, Città del Vaticano, 1960.

⁴) Carsachi nell' atto notarile del 20 Novembre 1650, riportato dal Buccola, Nuovi documenti, ecc. 1914, p. 19, mentre P. Nilo Borgia, II p. 26, riferisce il cognome nella forma «Carpachi». Su: i Monaci cretesi in Sicilia nel secolo XVII ha riferito in particolare a questo Congresso, con buona e documentata erudizione, lo ieromonaco Marco Petta. Il testo di tale comunicazione è ora pubblicato nel Bollettino della Badia greca di Grottaferrata, XV, 1961, pp. 161-171.

⁵) Presenti all' atto notarile del 20 novembre 1650, riferito da O. Buccola, Nuovi documenti, 1914, p. 19, risultano i seguenti monaci; Ieremia Scordili, Mitrofanio Carsachi, Athanasio Cristoforo, ieromonaci, nonchè un Seraphino di Macedonia e un Nicolao Parrino, evidentemente del luogo. Col predetto atto notarile, rogato notar Luca Cipolla, i fidecommissari del defunto Reres cedono ai monaci e ai loro successori l' intero fabbricato colle annesso rendite. In pari data la confraternita di S. Maria delle Grazie affidava ai monaci la Chiesa di S. Maria delle Grazie, coll' impegno di provvedere al culto.

⁶) Egli veniva sepolto a Palermo nella Chiesa di S. Cristoforo, allora residenza dei Monaci basiliani cf. O. Buccola, La colonia, ecc., 1909, p. 46.

⁷) La notizia è ancora in Buccola, cf. nota precedente.

⁸) Secondo un giudizio manoscritto del Chetta, riportato in O. Buccola, La colonia greco-albanese di Mezzojuso, Palermo, 1909, p. 47, i basiliani colle loro scuole «resero Mezzojuso quasi l' Atene delle nostre colonie». Recentemente lo ieromonaco Marco Petta ha messo in evidenza, da una lista del 1668, la esistenza presso il Monastero di Mezzojuso di un gruppo di 12

Queste prime vicende vengono così compendiate in un documento che si conserva nell' Archivio del Monastero di Grottaferrata⁹.

«Nel 1650, terminato il Monastero, chiamarono dall' isola di Candia otto religiosi Greci dell' Ordine di S. Basilio ed ottenuta la dovuta permissione dall' Arcivescovo di Palermo e delegato apostolico, gli consegnarono e Chiesa e Monastero e le rendite, con l' obbligo di dover vivere in perpetuum giusta il rito greco; come pure dovevano servire la Chiesa nella Sacra Ufficiatura, Messe ed altre Cerimonie Sacre, alle quali obbligazioni li Monaci per sè e suoi successori in perpetuo si obbligarono.

Vissero i Monaci in questa forma prescritta dal pio Fondatore ed approvata dal Sommo Pontefice per anni 18; poichè nel 1668, essendosi impadronito il P. Generale dell' Ordine Basiliano di Rito Latino, benchè ufficiassero in idioma greco, incominciò ad introdurre li Monaci della Congregazione d' Italia, facendogli fare il Rito Greco, dimorando in questo Monastero».

Fu così che nel 1669 D. Teofilo Pirro – abate generale dell' ordine basiliano (in Italia) – dopo aver ottenuto, mediante causa, il riconoscimento della propria autorità sul Monastero, prepose ad esso tal P. Callinico Derechis, «greco residente nel monastero basiliano dell' isola di Patmos»¹⁰.

La successiva storia del Monastero è meno illustre. Nel 1860, quando venne soppresso, esso ospitava due soli monaci¹¹. I suoi religiosi avevano dato tuttavia nei secoli XVI e XVII notevole contributo alle missioni cattoliche nella Chimara¹².

A circa venti anni dalla sua fondazione, il monastero ebbe a segnalare un avvenimento di qualche rilievo, la presenza di un ospite di riguardo, come rileva sotto il titolo «Un patriarca orientale

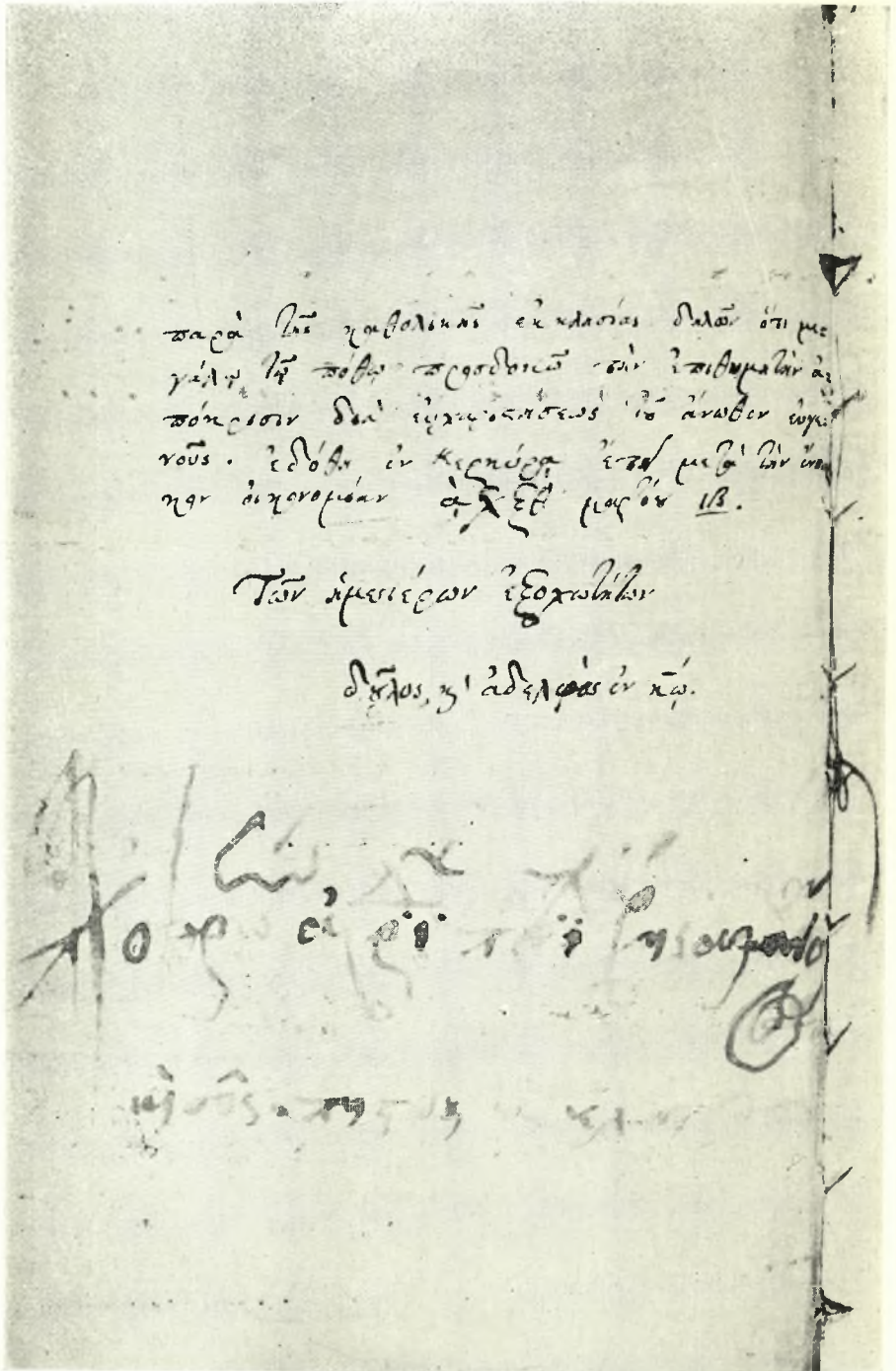
manoscritti greci, taluno dei quali si conserva oggi nella Comunale di Palermo: M. Petta, Identificazione di codici greci elencati in una lista del sec. XVIII e già esistenti nel Monastero basiliano di Mezzojuso, in Atti del Congresso Bizantino di Monaco, p. 252 sgg.

⁹) Riportato da P. Nilo Borgia, o. c. II, p. 28.

¹⁰) O. Buccola, La colonia greco-albanese di Mezzojuso Palermo, 1909, p. 47.

¹¹) O. Buccola, o. c. p. 50. Dopo la soppressione del convento la Confraternita di S. Maria delle Grazie mosse causa al Demanio e poté rientrare in possesso dei beni del Monastero.

¹²) Illustrate da P. Nilo Borgia, cfr. n. 1.

Lettera da Corfù di Atanasio II, ex patriarca di Ochrida (12 Marzo 1669) (Archivio di Propaganda S. R. vol. I Albania, 1640 - 1672, f. 120 r.e v.).

a Mezzojuso» (a p. 29 dell' opera già ricordata, I monaci basiliani di Italia in Albania, Parte II, Roma, 1942) il già lodato P. Nilo Borgia, il quale anche riporta¹³ una lettera scritta in italiano e datata da «Mezzojuso», il 6 ottobre 1671, ma firmata in greco, da Atanasio Patriarca di Ochrida.

Nella missiva, indirizzata al cardinale Prefetto della Sacra Congregazione di Propaganda, ὁ πατριάρχης Ἀχριδῶν Ἀθανάσιος¹⁴ ringrazia, in tono cerimonioso e dimesso per l' invio di 28 scudi «per sostentamento della mia povera vecchiaia» – come si esprime lo scrivente – il quale anche accenna a dolori articolari che gli impediscono il proseguimento del viaggio. Dopo altre frasi di convenevoli, il Patriarca così prosegue: «Aspetto anche licenza di poter ordinare questi poveri che me ne fanno (i)stanza, precedendo¹⁵ le lettere demissoriali dell' ordinario, conforme la S. Congregazione determinò darla».

Il Patriarca attendeva risposta anche per il figlio del proprio medico, del quale desiderava l' ingresso nel Collegio greco¹⁶. Sul venerando ospite di Mezzojuso – del quale appena un cenno è in Le Quien¹⁷ – siamo ora largamente informati grazie a uno studio di P. Vitalien Laurent (in Balcania, VIII, 1945, pp. 1–65: *Le patriarche d' Ochrida Athanase II et l' église catholique*) il quale ne illustra la figura sulla scorta di numerosi documenti inediti (dal materiale raccolto da Mons. L. Petit in vista di un rifacimento dell' opera di A. Gelzer sui Patriarchi di Ochrida). Il prelado occupava già da cinque anni il trono patriarcale di Ochrida, quando¹⁸, in data 20 gennaio 1658, firmò la sua professione di

¹³) Dall' Archivio di Prop. S. R. vol. I, Albania, dal 1640 al 1672.

¹⁴) Sotto la firma figura anche la sottoscrizione in italiano; D. Athanasio Musachi patriarca d' Ochrida.

¹⁵) Precedendo, non «rendendo», come scrive il Borgia, e così, più oltre, darla e non darle. Ciò risulta dalla foto della lettera, di cui ho potuto disporre grazie alla cortesia di P. Nicola Kovalsky, Archivista della S. C. di Propaganda Fide.

¹⁶) Tale sollecitudine, non meno che le condizioni di salute e di età del prelado, fanno pensare che il medico lo avesse accompagnato nel viaggio.

¹⁷) Oriens Christianus, II, col. r 300 XL. *Quo tempore Alexander Papa VII Romanae ecclesiae praeerat Achridensis archiepiscopus alter Romanam perinde venit, Romanamque illic fidem professus est.* Urban. Ceret. Relat. de Stat. Rom. Eccl.

¹⁸) Persuaso dal monaco costantinopolitano Simeone Lascaris, da lui nominato in seguito vescovo di Durazzo, cfr. V. Laurent, o. c. p. 7.

fede nella quale riconosceva il primato del Papa¹⁹. Di lì a due anni, vecchio e stanco, il Patriarca abdicava, ma il desiderato omaggio, che egli avrebbe voluto rendere alla sede apostolica, non era ritenuto opportuno dalla Santa Sede che giudicava più utile la sua presenza fra quelle popolazioni presso le quali godeva di influenza e di prestigio, tanto più nel momento in cui da parte della congregazione di Propaganda Fide si riprendeva l'opera delle missioni cattoliche nella Chimara.

Nel 1663 e 1664 sembra che Atanasio abbia di nuovo occupato il trono patriarcale, in seguito alle dimissioni del suo successore Ignazio, che aveva accettato la direzione della Chiesa di Chio. Molte lettere ce lo mostrano rifugiato nella Chimara e vessato e taglieggiato dai Turchi, ai quali egli era in sospetto per i suoi sentimenti filoromani. Fu soltanto nel maggio 1669 che gli fu dato visitare la città eterna, accolto e ospitato nel collegio greco²⁰. Dallo stesso P. Laurent sappiamo pure che nel 1670 egli fu ricevuto in udienza dal Sommo Pontefice. Vi si parlò della devozione del prelato alla Chiesa, delle persecuzioni da lui subite e anche dei suoi bisogni materiali²¹. Sappiamo anche che in quello stesso anno la Propaganda gli concesse un sussidio di 50 scudi per il suo ritorno²².

Qui si arrestano le notizie raccolte da P. Laurent, ma è proprio a questo punto che si inserisce la lettera di Mezzojuso.

Da essa sappiamo che Atanasio non tornò — o non tornò subito — in patria. Qualcuno al Collegio greco gli suggerì una deviazione verso la Sicilia, forse colla prospettiva di sacerdoti da ordinare in quella colonia greco-albanese²³. Ed è così che lo abbiamo trovato

¹⁹) Pubblicato da P. G. Hofmann, in *Orientalia Christiana*, XXII, 1931, p. 136, riprodotto anche da V. Laurent, o. c. p. 24, con facsimile. Il documento fu recato a Roma dallo stesso Lascaris che era stato autore della conversione.

²⁰) Cfr. V. Laurent, o. c. p. 22, il quale riferisce la notizia dagli *Acta S. C. de prop. Fide* anni 1669, p. 158, 1. Da essi anche risulta che il patriarca ricevette una pensione mensile di sette scudi e mezzo, portata a dieci il 20 agosto. Il 12 novembre gli furono forniti due vestiti, che aveva richiesto.

²¹) Dal registro *Scritture riferite I*, fol. 78 r. Della udienza fu interprete P. Francesco Giustiniani della Rocca, il quale ne riferisce al Segretario della Propaganda, e gli comunica l'ordine del Papa di presentargli un rapporto sul caso di Atanasio, in vista della concessione di un sussidio.

²²) Cfr. G. Hofmann, o. c. p. 137, ricordato dallo stesso V. Laurent, p. 23.

il 6 ottobre 1671: a Mezzojuso. Benchè redatta in italiano, questa lettera reca una firma autografa in greco. Essa è dunque l' originale e non già una traduzione, come ebbe a credere il P. Borgia²⁴, il quale forse fu indotto in errore dalla esistenza, nello stesso incartamento, di una seconda lettera, questa sì tutta in greco, dello stesso Atanasio, e, senza procedere ad un esame diretto del documento, credette che l' una fosse traduzione dell' altra²⁵. Si tratta invece di una lettera scritta da Corfù il 12 marzo 1669 e sottoscritta dallo stesso Atanasio colla qualifica di ὁ πρῶν Ἀρχιδῶν πατριάρχης.

Ne trascriviamo qui di seguito il testo :

*Ἐξοχώτατοι, καὶ ὑπέριμοι κήριοι καρδιάλεις
τῆς ἱερᾶς συνάξεως, ὁ ἀρχιδῶν πατριάρχης
εὖ πράττειν*

*Ἐπειδήπερ ὁ πρῶν αἰωνίας μνήμης μακαριώτατος πατὴρ ἡμῶν
ἄκρος | ἀρχιερεὺς ἀλέξανδρος ὁ ἕβδομος, ὡς κοινὸς τῶν πιστῶν
πατὴρ | ἐδέξατό με, καὶ ἐν τοῖς τῆς ἐκκλησίας ἀρχιερεῦσι συνη-
ριθμῆ | σατο, καὶ ζήλω θείῳ ποθῶν τὴν ψυχικὴν τῶν χριστιανῶν |
5 ὠφέλειαν, γράμμασι διὰ τῆς ἱερᾶς συνάξεως παρεκί | νησέ με, ἵνα
τρεῖς ἢ τέσσαρις παῖδας πρὸς αὐτὸν πέμ | ψω, οἵτινες παιδιόθεν
παιδευθησόμενοι τὴν ὀρθόδοξον | πίστιν, εἰεν πᾶσι τοῖς ἐνθάδε
χριστιανοῖς εἰς στερέωμα | πίστεως, καὶ ὠφελεῖν ταῖς αὐτῶν ψυ-
χαῖς, ἐμοὶ δὲ τὸ αὐτὸ | ποθοῦντι, διὰ τὸν τῶν ἀγαρηγῶν φόβον
10 δυνατὸν | οὐκ ἐγένετο. νῦν δὲ παρὰ τοῦ αὐτῶν τυράννου φο | βη-
θεῖς, ὃς ἐν ταῖς ἐγγιστα πόλεσι καὶ νῦν πάρεστι, | πρὸς κερκυ-
ραίων κατέφυγον πόλιν, ἐν ἧ εὐλα | βῆς τις, καὶ καθολικὸς ἐν εὐ-
γενέσι τίμιος, μαθῶν με | τῇ τῶν ῥωμαίων συνκοινωνεῖν ἐκκλη-
σία, εὐθέως ἐ | τέροις συνέδρομε παρακαλῶν με, ἵνα εἰς τὸν αὐ-*

²³) Si può anche pensare che in Sicilia lo abbia attirato qualche sollecitazione di quel Simeone Lascaris già strumento della sua adesione al cattolicesimo e poi arcivescovo di Durazzo che aveva lasciato l' altra sponda dell' Adriatico per godere più sicure prebende che S. Maestà cattolica gli aveva assicurato a Palermo cfr. N. B o r g i a I monaci basiliani ecc. II, p. 77-79.

²⁴) O. c. p. 29 «Da Mezzojuso (il Patriarca) spedi la seguente lettera in greco, subito tradotta a Roma in italiano, al Cardinal Prefetto della S. Congregazione di Propaganda».

²⁵) Si tratta del f. 120, r. e v., del medesimo incartamento al quale appartiene il f. 288, di cui a nota 13. Debbo anche questa foto alla amabilità di P. Nicola Kovalsky.

- 15 τοῦ | οἶκον καταλύσω, ὅπερ καὶ κατέλυσα. πλείστους | ἔχων αὐ-
 τῷ τὰς χάριτας, θεομῶς παρεκλήθη, ἵνα πρὸς | τὰς ἐξοχωτήτους
 ὑμῶν αὐθεντίας γράψω, ἵνα οἷς φιλεῖ | τε πατρικοῖς σπλάγχρῃσι
 δεχθῆτε τὸ ἡγαπημένον | αὐτῷ παιδίον τοῦνομα Νικόλαον, ὃ πάν-
 20 τῶν τῶν ἀναζη | τουμένων μετέχει, ἔτι δὲ καὶ ψαλτικῆς οὐ με-
 τρίως. |
 ἐγὼ δὲ ἀφορμὰς λαβὼν παρὰ τῆς αὐτοῦ καλοκα | γαθίας, καὶ
 μὴ δυνάμενος ἀρνεῖσθαι μᾶλλον δὲ ἐννοῶν | εἰς μείζω εἶναι τῆς
 ἐκκλησίας δόξαν, ἐξ ὅλης μου τῆς καρδί | ας δέομαι τῆς ὑμῶν ἐ-
 25 σοχώτητος ὡς ἐλάχιστος ἐν Χριστῷ ἢ | μῶν ἀδελφός, ἵνα ἀξιώ-
 σιτέ με τοιαύτης χάριτος, ἥπερ | ἔσται ἐν ταῖς μείζωσιν, ἃς μέ-
 χρι τοῦ νῦν παρέλαβον, | παρὰ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, δηλῶν
 ὅτι με | γάλω τῷ πόθῳ προσδοκῶ τὴν ἐπιθυμητὴν ἂ | πόκρισιν
 διὰ εὐχαριστήσεως τοῦ ἄνωθεν εὐγε | νοῦς. ἐδόθη ἐν κερκύρα ἔτει
 μετὰ τὴν ἔνσαρ | κον οἰκονομίαν, ἀχξθ' μαρτίου β.

Τῶν ἡμετέρων ἐξοχωτήτων

δοῦλος, καὶ ἀδελφός ἐν Κυρίῳ

*Ὁ πρώην ἀρχιδῶν πατριάρχης ἀθανάσιος
 καὶ σῶς πιστῶς ἀδελφός*

Nella lettera, diretta ai Cardinali della Congregazione di Propaganda, il Patriarca ricorda che il Papa Alessandro VII, di venerata memoria, nell' accoglierlo fra gli altri prelati della Chiesa Cattolica, lo aveva anche invitato – per il tramite della S. Congregazione – a mandare a Roma tre o quattro giovinetti perchè fossero istruiti in quel collegio greco. Egli, pur desiderando vivamente di corrispondere al desiderio del Papa, ne fu allora impedito dal timore degli Agareni. Perseguitato ora dal loro tiranno, presente nelle vicine contrade, ha dovuto cercar riparo nella città dei Corciresi.

Qui uno dei cittadini tra i più nobilli e stimati, informato della sua appartenenza alla Chiesa cattolica, ha insistito per ospitarlo nella sua casa ed ora lo prega caldamente di raccomandare agli eminentissimi cardinali un giovanetto a lui caro, a nome Nicola, il quale possiede tutti i requisiti necessari e per di più è valente anche nel canto liturgico.

Lo scrivente, pertanto, mosso dalla virtuosa condotta del suo ospite, ma convinto anche di agire nell' interesse della chiesa, chiede con tutto il cuore che la sua richiesta venga accolta e attende la desiderata risposta.

La lettera reca, come s' è visto, la data del 12 Marzo 1669.

Essa precede dunque di due mesi appena la presenza del Patriarca a Roma. Evidentemente il forzato soggiorno a Corfù gli fornì occasione opportuna ad effettuare il tante volte differito viaggio a delimita Apostolorum. A Corfù egli aveva trovato scampo anche nel 1662, quando vi accompagnò l'arcivescovo di Durazzo Simeone Lascaris, minacciato di morte dai Turchi. Di tale fatto son documento le lettere 12, 13, 14, 15, 16, nel citato carteggio edito da P. Laurent, nel quale è di frequente cenno a vessazioni e persecuzioni e taglieggiamenti da parte degli Agareni – cioè Turchi – e del loro capo, Mehmet bey, pascià di Ochrida, che spesso costringono Atanasio a cercare rifugio nei villaggi della Chimara. (Si vedano, nello stesso carteggio le lettere 17, del 30 maggio 1664, 18, del successivo 5 giugno, e n. 22 del 16 maggio 1665, nella quale ultima, scrivendo ai cardinali di Propaganda, Atanasio si augura di non essere tiranneggiato dalle mani dei Turchi «per tanti motivi desiderosi di cancellarlo dalla faccia della terra». Alla richiesta di fanciulli da educare nel Collegio greco, si fa poi cenno nella lettera n. 9 del 15 maggio 1662²⁶).

Non è, questo del nostro Atanasio, il primo viaggio a Roma di un patriarca acrideno. Da tempo gli Arcivescovi di quella sede guardavano «verso Occidente». Altri quattro suoi predecessori annoverava Leone Allacci nel 1648, elencando una serie di gerarchi della Chiesa orientale, che, a sua memoria, avevano fatto atto di omaggio alla sede apostolica²⁷.

E più lungo viaggio aveva intrapreso, anni prima, l'acrideno patriarca Gabriele. Martin Crusius ci ha lasciato un gustoso racconto del soggiorno a Tubinga, dove egli arrivò il 31 agosto 1587, nel

²⁶) Presso V. Laurent, o. c. p. 35. Scrivendo dalla Chimara ai Cardinali di Propaganda si scusa «per essere venuto occultamente» di non aver potuto recare con sé i giovinetti che gli erano stati richiesti.

²⁷) *De Ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione*, Colonia 1648 Lib. III cap. VII, col 1091: *Achrideni etiam archiepiscopi plures: Porphyrius, Athanasius, Abramius Mesapsa, qui prius fuerat Novarum Patrarum, Meletius, qui antea fuit Sophiae. Hic promovendus erat at patriarchatum constantinopolitanum sed, obstante populo, reiectus est. Ai nominativi ricordati da Allacci corrispondono, nella lista riportata dal Vailhé (s. v. Achrida, nel citato Dict. d' hist. et de geogr. ecclésiastique, I, i numeri 47; Porphyrius (1605), 48; Athanasius, (1606), 53; Abraham (1629 - 1634), 54; Meletius (1637 - 1644), mentre il nostro Atanasio figura al n. 57 (Febbraio - Dicembre 1653).*

corso di una peregrinazione attraverso l' Europa che lo aveva precedentemente condotto in Russia e in Polonia. L' arcivescovo, che giunse con un seguito di dodici persone, mostrò al Crusius una pergamena nella quale si leggeva come egli era stato spogliato quasi a praedonibus di 16.000 ducati. Aggiungeva altresì di avere trovato la sua diocesi gravemente indebitata e faceva appello all' aiuto degli ortodossi cristiani²⁸. La comitiva lasciò Tubinga per Roma il 5 settembre 1587. A Roma la sosta fu più lunga e più proficua, e a Martin Crusius giungeva qualche tempo dopo la voce che il Patriarca era passato dalla parte del papa (ad papatum defecisse). Ed in effetti egli si trovava a Roma già da due mesi, bene accolto dal Papa, quando, in data 15 febbraio 1588, inviava a Napoli il Metropolita di Pelagonia Geremia, con lettera commendatizia per Macario, metropolita di Monembasia, sollecitando aiuti²⁹.

A che cosa si deve un tale orientamento verso Roma della sede arcivescovile di Acrida? Dopo che lo zar Samuele, sul 980, ne ebbe fatto il centro della Chiesa bulgara nazionale, essa diviene dal 1018 al 1767, sede di una Chiesa greco-bulgara, con estesa giurisdizione all' interno della penisola balcanica, tra l' Adriatico e il Mar Nero. Le tre Novelle³⁰ dell' imperatore Basilio al Patriarca Giovanni d' Acrida, conservateci nella crisobulla di Michele VIII Paleologo del 1272, attribuiscono alla sede di Acrida una trentina di episcopati suffraganei³¹.

Situata in una zona interna della penisola balcanica, tra l' Adriatico e l' Egeo, ai quali la collega la via Egnazia, nonostante certe tendenze autonomistiche, la Chiesa di Acrida ci appare nei primi

²⁸) Particolari dal Diario di Martin Crusius presso Zachariades George Elias Tubingen und Konstantinopel (Martin Crusius und seine Verhandlungen mit der griech. Orthodoxen Kirche) Göttingen 1941, p. 62. Un secondo patriarca acrideno, Atanasio, era ospite di Tubinga nel 1599 cfr. B. A. Mystakidis Δύο Ἀρχιεπίσκοποι Ἀκριδῶν ἐν Τυβίγγη παρὰ Μαρτίνω τῷ Κρουσίῳ. Γαβριήλ (1587) καὶ Ἀθανάσιος καὶ ὁ σὺν αὐτοῖς Πελαγονίας καὶ ἀνέκδοτα ἔγγραφα, in Θεολογία (1931) p. 75 - 76.

²⁹) Καὶ σύνδραμε ὅτι ὑπάρχει πολὺ ἐπτωχός, come egli si esprime nella lettera, che ci è conservata nel f. 46r del codice Napoletano greco II C 35 (Cirillo 36), ed è riportato da S. Lambros, in Νέος Ἑλλ. 19 (1925) p. 39.

³⁰) Edizione critica di Gelzer nella Byz. Z. II, 1893, pp. 42 - 46.

³¹) Sulle successive variazioni della estensione territoriale, cfr. il più citato articolo Achrida di s. Vailhè, in Dictionnaire d' Histoire et de géographie ecclésiastiques, vol. I, Paris 1912, col. 321 - 332.

secoli affiancata al Patriarcato ecumenico nella polemica antioccidentale. Nel 1053 troviamo il Patriarca Gregorio d' accordo con Michele Cerulario sulla questione degli azimi che provocò lo scisma. Vediamo poi, tra il sec. XIII e il XV, i patriarchi Adriano, Gennadio, Gregorio, Antimo, Matteo, impegnati coi loro trattati teologici contro la Chiesa occidentale. Poi sopraggiunge, per Ochrida sin dal 1397, la occupazione turca, e una plumbea coltre di oppressione si stende sui fedeli della Chiesa Orientale. La vittoria nelle acque di Lèpanto (6 ottobre 1571) della flotta confederata cristiana, accende improvvise speranze tra le popolazioni soggette al giogo ottomano. Sembrano prendere corpo per un istante i sogni dei profughi greci che, dopo la caduta di Costantinopoli, hanno cercato assistenza e aiuto nelle corti dell' Occidente. Da tale stato d' animo promana un notevole documento testè pubblicato ed egregiamente illustrato dal prof. Giorgio Koliaš della Università di Atene³². Si tratta di un promemoria che, alcuni mesi dopo la battaglia, in data 15 marzo 1572, un tal Timoteo³³ Metropolita indirizza da Varsavia a Papa Pio V, pontefice di Lepanto, del quale si professa «piccolo servo». La lettera è un vero e proprio rapporto sullo stato dell' impero ottomano e un piano di azione militare dell' Occidente per la liberazione dei cristiani dal giogo turco, con indicazioni precise sulla partecipazione che le popolazioni asservite potranno dare alla lotta di liberazione.

Con buoni argomenti il Koliaš identifica l' autore della lettera³⁴ col prelado greco che nel 1566 Paisios, arcivescovo di Ochrida, aveva nominato metropolita Ἰταλίας, Ἀπουλίας, Ἀμπρακίας³⁵, Βασι-

³²) Nella «Miscellanea» in memoria di K. I. A m a n t o s, Atene, 1960 pp. 391 - 412. Del testo era stata data una prima edizione, lacunosa per mancanza della pagina 64, in Νέος Ἑλληνομνημῶν 18 (1924) pp. 26 - 32, dalle carte del Lambro che lo aveva rintracciato nel cod. Ottob. 74, dove si conserva alle carte 64r - 66r.

³³) Questo Timoteo è menzionato in G e l z e r H. Dér Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden (= Abhandlungen d. Phil. Hist. Klasse d. K. Sachs. Gesellschaft der Wissenschaften, N. V.) Lipsia, 1902, p. 24) sulla base di fonti russe, per le quali si fa rimando a G o l u b i n s k i, Storia della Chiesa bulgara, serba e rumena (in russo), Mosca, 1871, p. 135. Lo scrivente Timoteo dichiara di farsi portavoce di una persona più alta di lui. Il Koliaš pensa allo stesso re di Polonia.

³⁴) O. c. p. 395.

³⁵) Si dovrà forse leggere Ἀπρούδτζα; Abruzzo, come nel caso del suo predecessore il metropolita Pafnutios, cfr. più oltre e nota 37.

λικάτων, Καλαβρίας, Σικελίας και Μάλτας, Δαλματίας και τῆς ὅλης Δύσεως, con giurisdizione di exarchos su tutte queste regioni.

Il papa di Lepanto moriva di lì a poco (1 maggio 1572) e l'appello cadde nel vuoto. Il piano di intervento delle potenze cristiane rimase tuttavia sospeso nell'aria, come la speranza di una possibile liberazione che si attendeva dallo Occidente. Nel Febbraio 1581, con un memoriale a Papa Gregorio XIII, i Chimarioti³⁶ sollecitano l'interessamento del Pontefice e l'intervento del Re di Spagna, mediante i suoi possedimenti di Napoli e di Sicilia³⁷. Nonostante le ripetute delusioni, la fiducia rinasceva. Che cosa resta ai miseri se non la speranza? Ancora una volta, nel 1612-13, un Vescovo dei Maniotti, Neofito, si rivolgeva a Filippo III di Spagna, e al vicere di Sicilia, invocando il loro intervento nel Peloponneso³⁸.

La gelosia reciproca delle potenze cristiane paralizzava ogni sforzo e si risolveva a favore dello status quo.

Pure qualche cosa di quei piani si realizzò più tardi, quando nel 1770, la grande Caterina trasferì nel Mediterraneo la sua flotta del Baltico e lo sbarco di Orlov in Morèa chiamò alle armi i Maniotti. Ma non fu che un tentativo. La Russia non si impegnò a fondo nel giuoco. E l'alba della rivoluzione greca era ormai alle porte.

³⁶) Che già, in data 12 luglio 1577, avevano inviato un messaggio al Pontefice per interessarlo nei loro confronti, cfr. N. Borgia, *I monaci basiliani in Albania*, I, 1935, p. 13.

³⁷) Il testo del messaggio è presso N. Borgia, o. c. p. 16-21. Alla lettera dei Chimarioti non erano estranee le persuasioni di tal Demetrio Ferrigo, nobile coroneo, probabile agente della Propaganda Fide, che mirava così ad aprirsi la strada per le missioni in quella regione. Nel Progetto si chiedeva un intervento militare con almeno 3000 armati ed armi per altri 10.000 uomini che sarebbero stati levati sul posto. Si prospettava anche la possibilità di una sollevazione nella Morea, che avrebbe potuto fornire 200.000 uomini contro il Turco, mentre i nemici non erano che seimila. Al memoriale Papa Gregorio rispondeva evasivamente cfr. N. Borgia, o. c. I, p. 25; poco più tardi la Spagna protogava il suo armistizio col Sultano cfr. Pastor IX (1925) pp. 265-269.

³⁸) Cfr. M. Th. Lascaris, Ἐκκλήσεις τοῦ Ἐπισκόπου Μάνης Νεοφύτου πρὸς τοὺς Ἰσπανοὺς (1612 - 1613) διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Πελοποννήσου, in Ἑλληνικά, 150 (1954) pp. 293 - 311. Neofito forniva dati sulla capacità militare della Morèa, che poteva fornire 15.000 armati e 80.000 senza armi, ma pronti a versare il sangue nel nome di Cristo, mentre i Turchi, che occupavano sedici castella ammontavano a trentamila (escluse le donne e i bambini).

Questa divagazione ci ha portato forse alquanto lontano. È il caso di tornare a Mezzojuso al patriarca Atanasio. La sua presenza, se anche del tutto occasionale, in quel monastero basiliano si inserisce in una serie di rapporti fra le popolazioni di rito greco dell' Italia meridionale e il patriarcato di Acrida. Si deve tener presente il fatto che quelle popolazioni provenivano nella maggior parte da zone della penisola balcanica sottoposte – direttamente o indirettamente – alla influenza del Patriarcato di Achrida, e che esse nel nuovo ambiente «latino» (data la intervenuta estinzione del rito greco di tradizione bizantina), non potevano trovare la normale assistenza delle superiori autorità ecclesiastiche, specie per quanto concerneva la formazione e la ordinazione di nuovi sacerdoti. Fu quindi in un primo tempo naturale – sin tanto che la Chiesa di Roma non ebbe provveduto direttamente – che vescovi e missionari inviati da Achrida visitassero le comunità di rito greco della Sicilia.

Di una tale situazione è documento una lettera³⁹ che in data 24 giugno 1586 da Grodno Stefano Batory, re di Polonia, su richiesta del sopra menzionato Patriarca Acrideno Gabriele, che era venuto a trovarlo, indirizza al Pontefice Sisto V, per raccomandargli «i Vescovi e i sacerdoti greci» da quel Patriarca «mandati in Sicilia», in Apulia e in Calabria per assistere le chiese greche di quelle provincie».

«Assicurava altresì il medesimo Patriarca – continua la lettera che da lunga data, fin dal tempo in cui Costantinopoli cadde nelle mani dei Turchi, dai Sommi Pontefici di felice memoria, predecessori della Santità vostra, era stata lasciata ai suoi predecessori piena giurisdizione ecclesiastica sui greci di dette contrade. Ora essa dai Vescovi cattolici di quelle parti viene menomata ai Vescovi greci che colà si recano, e impedito di esercitarla così che coloro che desiderano avviarsi al sacerdozio debbono, con grande pericolo da parte dei Turchi, recarsi ad Ocrida per ricevervi i Sacri Ordini».

Esplicito o meno che fosse, ad un tale stato di cose, il consenso della Santa Sede – che naturalmente presupponeva, da parte di Acrida, il riconoscimento del primato del Papa – la asserzione del Patriarca Gabriele al re di Polonia trova conferma nei fatti.

Abbiamo veduto di sopra come nel 1566 dall' acrideno Paisio⁴⁰

³⁹) Riportata nell' opera citata di P. Nilo Borgia, I, pp. 28 - 29.

⁴⁰) Reca la sua firma come arcivescovo acrideno un atto del 1564; V.

il nostro Timoteo fosse stato eletto metropolita di Italia, Apulia, ecc.

Ma già precedentemente Prochoros – che risulta patriarca di Achrida tra il 1523 e il 1549 – aveva nominato un Pafnutios metropolita Σικελίας, Καλαμβρίας και Ἀπρούδζας⁴¹.

Roma dovette tollerare questa situazione di fatto, almeno sinchè non fu in grado di subentrare con propri mezzi.

Questo avvenne per gradi. Nel 1581 Papa Gregorio XIII fondava a Roma il Collegio greco di S. Atanasio. Nel 1595 viene istituita la dignità di vescovo dei Greci di Roma. Nel 1660 l' arcivescovo di Durazzo sarà invitato a non conferire ordini sacri.

I candidati al sacerdozio dovranno riceverli a Roma. Dopo l' inizio delle missioni nella Chimara la sede apostolica rivendica essa ormai diritti sull' altra sponda. Vedremo così tra il 1726 e il 1737, quasi a coronare l' avvenuto rovesciamento di posizioni, un prelado di Piana dei Greci in Sicilia, Mons. Basilio Matranga, essere inseguito dal titolo di Arcivescovo di Ochrida.

Le Quien, Oriens Christianus, II, p. 298. Anche Paisio doveva aver riconosciuto il primato del Papa, cfr. V. Laurent, o. c. p. 5.

⁴¹) K o l i a s, o. c. p, 395, che rimanda a Β. Α. Μυστακίδης, Δύο αρχιεπίσκοποι Ἀχριδῶν παρὰ Μ. Κρουσίω κτλ. in Θεολογία 9 (1931) p. 166.

⁴²) Cfr. Nilo Borgia, I monaci basiliani d' Italia in Albania, II, 1941, pp. 118-119 e P. Rodotà, Storia e progresso del rito greco in Italia, cap. XI.

ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΣΤΗ ΣΟΥΗΔΙΑ
ΤΟΝ ΙΗ' ΑΙΩΝΑ

Είναι γνωστό πώς πολλοί Έλληνες, λαϊκοί και προπάντων εκκλησιαστικοί, στους ιζ' και ιη' αιώνες επισκέπτονταν τη Γερμανία και την Ολλανδία για να ζητήσουν βοήθεια και συμπάθεια στις χώρες, πού, λιγότερο ή περισσότερο, αντιπολιτεύονταν την επίδραση της εκκλησίας της Ρώμης. Μά πολύ σπάνια έφθαναν ως τη μακρυνή Σουηδία. Ένα τέτοιο ταξίδι δέν ήταν δύσκολο, μά η Σουηδία ήταν τότε μιὰ φτωχή χώρα αρκετά άγνωστη στους κατοίκους της νότιας Ευρώπης. Η όμόθρησκη Ρωσία τραβοῦσε πολλούς Έλληνες, μά οι σχέσεις ανάμεσα στη Ρωσία και τη Σουηδία δέν ήταν πάντα καλές και οι ταξιδιώτες πού έρχονταν από τη Μόσχα ή από την Πετρούπολη προκαλοῦσαν συχνά ύποψιες δίκααι ή άδικαι.

Έτσι είναι παράξενο να βρίσκη κανείς τὸ όνομα ένός Έλληνα επισκόπου στα σουηδικά αρχεία. Στις επιστολές και στα πρωτόκολλα όνομάζεται Erasmus Aulonita episcopus Ecclesiae Graecae από τη νήσο της Κρήτης, και επισκέφθηκε τη Σουηδία στα 1768-69. Τοῦτο τὸ όνομα Έρασμος είναι λίγο περίεργο, δέν είναι ελληνικό, είναι έκλατίιση του Γεράσιμου¹. Αύλωνίτης είναι τὸ επώνυμο του ή τὸ όνομα πού προσδιορίζει την καταγωγή του. Τότε έρχεται στο νοῦ μας ή πόλις Αύλών. Αυτό είναι όνομα πολλών ελληνικών πόλεων. Ήδη ό Στέφανος Βυζάντιος αναφέρει μερικές². Γνωρίζομε τις αρχαίες πόλεις Αύλώνα της Μακεδονίας, της Μεσσηνίας και της Ίλλυρικῆς, επίσης την επισκοπή Αύλώνος πού υπαγόταν στην μητρόπολη Αθηνών, και

¹) Ο φίλος μου κ. Μ. Ι. Μανούσικας μου θύμισε έναν άλλο Έλληνα δεσπότη πού λεγόταν Έρασμος. Είναι ό αρχιμανδρίτης Έρασμος Φωκάς, πού στα 1722 επισκέφθηκε τη Ρωσία, όπου έδωσε στην Άγία Σύνοδο της Πετρούπολεως μιάν αναφορά για τους διωγμούς των ορθόδοξων Έλλήνων στην Βενετία. Βλ. V. I. Lamanskiy, Secrets d' Etat de Venise, St. Petersburg 1844, σελ. 091 - 095. Δέν είναι πιθανό, πώς πρόκειται για τὸ ίδιο πρόσωπο πού έκανε ένα ταξίδι στη Σουηδία στα 1768. Ένας αρχιμανδρίτης πρέπει να έχει μιάν ώριμη ηλικία, και αν ήταν τριάντα - σαράντα χρονών στα 1722, θα ήταν πάρα πολύ ηλικιωμένος σαραντάξι χρόνια άργότερα για να κάνει τὸ μακρυνό ταξίδι στη Σουηδία. Και έπειτα ό αρχιμανδρίτης όνομάζεται Έρασμος Φωκάς και ό ταξιδιώτης τὸῦ 1768 Έρασμος Αύλωνίτης.

²) Στέφανος Βυζάντιος, έκδ. Meineke, t. 2, Βερολίνο 1849.

πρέπει νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὸ σημερινὸ Ἀδλωνάρι(ο) τῆς Εὐβοίας, καὶ τὴν πόλη Ἀδλώνα τῆς Β. Ἠπείρου. Μὰ καὶ στὴν Κρήτη τὸ ὄνομα αὐτὸ ὑπάρχει: εἶναι τὸ ὄνομα μιᾶς παλιᾶς πόλης ἢ συνοικίας τῆς Γόρτυνας, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐκεῖ ἀρχαϊκὴ ἐπιγραφή. Καὶ σὲ μιὰ περιγραφὴ τῆς Κρήτης τοῦ ΙΣΤ'–ΙΘ' αἰῶνα βρῖσκομε τὴν πόλη Ἀδλώνα, ποὺ σχετίζεται ἴσως μὲ τὸ σημερινὸ χωριὸ τῆς Πεδιάδας Ἀδλῆ· μὲ τὴν Ἀδλώνα σχετίζεται καὶ ἡ ὀνομασία Ἀδλοπόταμος, ποὺ ἀναφέρεται στὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα σὰν ἐπισκοπὴ Ἀδλοποτάμου³. Εἶναι ἀδύνατον νὰ βεβαιώσῃ κανεὶς ἀπὸ ποῖα πόλη κατάγεται ὁ Ἔρασμος Ἀδλωνίτης, μὰ πιθανὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν Κρήτη.

Ὅπως θὰ δοῦμε, λέγεται πὼς ὁ ἐπίσκοπός μας εἶναι ἀπὸ τὴν πόλη Ἀρκαδία. Στὴ Βενετοκρατία μιὰ λατινικὴ ἐπισκοπὴ ἀναφέρεται σὰν Ἐπισκοπὴ Ἀρκαδίας. Μὲ τοὺς Τούρκους ἔρχεται ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος, καὶ σὲ σουλτανικὸ φερμάνι τοῦ 1756 ἀναφέρεται ἡ Ἀρκαδία σὰν μιὰ ἐπισκοπὴ ἀνάμεσα στὶς δώδεκα ἐπισκοπὲς τῆς Κρήτης. Σ' ἓναν ἔλεγχο «τῶν τῆς Ἀρκαδίας ἐπισκόπων» βρῖσκομε στὰ 1757 ἓναν ἐπίσκοπο μὲ τὸ ὄνομα Γαβριήλ καὶ στὰ 1812 ἓναν ἄλλον ποὺ λέγεται Νεόφυτος⁴. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς δύο ἐπισκόπους ὑπάρχει χάσμα σαράντα–πενήντα χρόνων, στὰ ὁποῖα δὲν γνωρίζομεν ὀνόματα ἐπισκόπων. Ὁ Ἔρασμος Ἀδλωνίτης μας μπορεῖ νὰ συμβάλῃ μὲ τὸ ὄνομά του στὴ συμπλήρωση ἑνὸς μέρους αὐτοῦ τοῦ χάσματος⁵;

Ὁ Ἔρασμος Ἀδλωνίτης ἦλθε στὴ Στοκχόλμη, φαίνεται, τὸ φθι-

³) Βλ. Σ τ έ ρ γ. Γ. Σ π α ν ά κ η, Ἀνέκδοτος κατάλογος τῶν 100 πόλεων τῆς Κρήτης στὰ Κρητικὰ Χρονικά, τ. ΙΑ', 1957, σελ. 282.

⁴) Βλ. Ν. Β. Γ ω μ α δ ά κ η, Ἐλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1646 - 1898) στὴν Ἐπετηρίδα Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, τ. Γ', 1940, σελ. 136.

⁵) Ἔχομε καὶ ἄλλη ἀνάμνηση τοῦ Ἔρασμου τούτου. Ὁ φίλος μου κ. Μ. Ι. Μανούσας μὲ εἰδοποίησε, πὼς βρῆκε στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας ἓνα βιβλίον, ποὺ δὲν ἀναφέρεται στὴ Βιβλιογραφία τοῦ Legrand. Τοῦτο τὸ βιβλίον, ποὺ περιλαμβάνει 198 σελίδες, ἔχει τὸν τίτλον: «Πέτρα | τοῦ | Σκανδάλου | ἡτοι | Διασάφησης | τῆς ἀρχῆς καὶ αἰτίας | τοῦ σχίσματος | τῶν δύο Ἐκκλησιῶν | Ἀνατολικῆς καὶ Ἀπτικῆς | μετὰ τῶν πέντε διαφορῶν», καὶ κάτω τὴν λατινικὴν μετάφρασιν: Lapis | offenciculi | sive | Expositio | originis et causae | Discidii | duarum, orientalis scilicet et occidentalis, ecclesiarum | cum quinque controversiis. Εἶναι τυπωμένο στὸ Λονδίνο στὰ 1762. Πρόκειται γιὰ μιὰ λατινικὴ μετάφραση πιθανῶς τῆς «Πέτρας τοῦ σκανδάλου» τοῦ Ἡλία Μηλιάτη, ποὺ εἶχε κιόλας μεταφραστῆ στὰ λατινικὰ τὸ 1752 (βλ. Legrand, Bibl. Hell. du XVIII s. t. I, p. 413–415, Paris 1918). Στὸν πρόλογον—δύο σελίδες χωρὶς ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον—ἀπογράφεται τὸ ἑλληνικὸ κείμενον ἀπὸ τὸν «Γεράσιμον Ἀδλωνίτην, ἐπίσκοπον ἐν Ἀρκαδίᾳ» καὶ τὸ λατινικὸ κείμενον ἀπὸ τὸν ἴδιον: «Erasmus Aulonita, Episcopus in Arcadia».

νόπωρο τοῦ 1768, πιθανὰ ἀπὸ τὴ Γερμανία ἢ τὴν Ὁλλανδία. Τὸ ὄνομά του παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ πρωτόκολλο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συνεδρίου τῆς Στοκχόλμης τῆς 20ῆς Σεπτεμβρίου 1768, ὅπου διαβάζομε, πὼς «ὁ πρόεδρος, ἐξ αἰτίας τῆς ἀξιολύπητης κατάστασης τοῦ (παρόντος) ἐπισκόπου ἀπὸ τὴν Candia Ἐράσιμον Ἀύλωνίτη, εἶπε νὰ γίνῃ ἕνας ἔρανος γιὰ βοήθειά του, καὶ μὲ τοῦτο τὸ σκοπὸ νὰ βγῆ γνωστοποίησι σ' ὅλο τὸν κλῆρο τῆς πρωτεύουσας».

Ἀσφαλῶς ὁ κρητικὸς ἐπίσκοπος φιλοξενήθηκε καλὰ στὴν Στοκχόλμη, γιὰτὶ ἔμεινε ἐκεῖ τουλάχιστον ἕξι μῆνες. Τί ἔκανε δὲν ξέρομε. Πιθανὰ εἶχε σχέσεις μὲ τὴν ὀρθόδοξη παροικία τῆς Σουηδίας.

Ἐτοιμος ν' ἀφίση τὴ Στοκχόλμη ἔστειλε, στὸ τέλος τοῦ Μαρτίου 1759, στὸν πρόεδρο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συνεδρίου τῆς πρωτεύουσας τοῦτο τὸ γράμμα⁶.

*Reverendissime Doctissime
Domine
SS Theologiae Doctor Celeberrime
τὰ πρὸς ζωὴν καὶ εὐσέβειαν ἀπὸ Χριστοῦ
δεόμενος*

Erasmus Aulonita Episcopus Ecclesiae Graecae.

Ego, Deo volente, die solis ex Holmiae abire et per Justadium⁷ in Germaniam navigare mecum constitui, sed hoc est officium, ἵνα εὐχαριστήσω τοὺς εὐεργέτας, προτοῦ πορευόμενος. Hoc est summo studio, ut recordamur benevolentia illius quae erga nos fecerunt. Ἡ εὐχαριστία ἔστι ἀξία πράγματι, ὅταν μὲ καθαρὰν καρδίαν ἐργάζεται ὁ ἄνθρωπος, ὑποδεικνύουσα αὐτῷ τὴν ὁδὸν τῆς ταπεινώσεως, ἀλλὰ ἡ ἀχαριστία φέρουσα ἕβρον. Oportet enim eum, qui exoptat amicus Dei esse, conservare hoc, τοῦτο ἔστι, ἵνα γινώσκεις πάντοτες τὸν εὐεργέτην του. Δοιπόν, precor autem dominum Jesum, verum Deum et hominem, toto pectore, ut in vos universos et singulos, Doctores Ecclesiae Dei, vestrosque liberos et familias affatim à coelo omne genus benedictionum suarum effundat. Faxit Deus, ut in pace et tranquillitate utrumque regimen ad gloriam divinae majestatis et Ecclesiae salutem diu administrare queatis. ἐρῶωσο ἐν Χριστῷ.

⁶) Ἀρχεῖο τοῦ στὴν Στοκχόλμη ἐκκλησιαστικοῦ συνεδρίου ποὺ βρῖσκεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς πόλεως τῆς Στοκχόλμης.

⁷) Justadium πιθανῶς εἶναι ἡ σημερινὴ πόλις Ystad στὴν παραλία τῆς Νότιας Σουηδίας.

P. S. Hoc volo ab te petere, Vir reverendissime, pro humanitate et benignitate tua Christiana, si velis mihi scribere litteras commendaticias in itinere meo ad pastoribus Ecclesiae Dei, ut fiat promptitudo animi et sollicit(udo) ad procurandum equos et currus, non gratis, sed eum pecunia mea, quia lingua svecana non est mihi nota, et rustici non intelligunt mihi, et possum manere per multos dies in itinere. Credo et spero hoc non est difficultas nullum, te vir reverendissime.

Holmiae die 29 Martii 1769.

Cultor humillissimus

ὁ ἀδελφός ἐν Χριστῷ

Ὅπως βλέπομε, τὰ λατινικά τοῦ επισκόπου μας δὲν εἶναι ἀσπεγάδιαστα, εἶναι κατανοητά, μὰ ὕστεροῦν πολύ. Πρέπει ὅμως νὰ ποῦμε, πὼς ἡ γνώση τῆς λατινικῆς γλώσσας δὲν ἦταν τότε διαδεδομένη στὸν ἑλληνικὸ κλῆρο σὰν στοὺς ἐκκλησιαστικούς τῆς Δύσης. Ἄλλὰ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀμφιβάλλῃ γιὰ τὴν εἰλικρίνεια τῶν αἰσθημάτων τοῦ μακρυνοῦ ξένου επισκόπου.

Ὅστόσο, τὴν ἐπόμενη μέρα, στίς 30 τοῦ Μαρτίου, συνάχθηκε τὸ ἐκκλησιαστικὸ συνέδριο, καὶ στὸ πρωτόκολλο τῆς μέρας αὐτῆς διαβάζομε (σὲ μετάφραση) :

«Ὁ ἑλληνας ἐπίσκοπος ἀπὸ τὴν Candia καὶ τὴν πόλη Ἄρκαδία ὁ Ἐρασμος Αὐλωνίτης, ποὺ ἔμεινε ἕξι μῆνες στὴ Στοκχόλμη καὶ τώρα θὰ γυρίσει πίσω στὴν πατρίδα του, ζήτησε ἀπὸ τὸ συνέδριο ὄχι μόνο ἓνα πιστοποιητικὸ γιὰ τὸ φέρεσίμου κατὰ τὴ διαμονή του στὴν πρωτεύουσα, ἀλλὰ καὶ καλὰ συστάσεις γιὰ τὸ ταξίδι του ἀπ' τὴ Σουηδία, γιατί εἶναι ξένος καὶ δὲν ξέρει τὴ γλώσσα μας. Ἐπειδὴ τὸ συνέδριο δὲν ξέρει παρὰ πὼς ὁ λεγόμενος ἐπίσκοπος στὴν διαμονή του ἐδῶ φέρθηκε καλὰ καὶ μὲ πολλὴ ἡσυχία, (τὸ συνέδριο) θέλει νὰ φιλοξενηθῆ στὸ ταξίδι του μὲ ὅλη τὴν τρυφερότητα καὶ φιλοφρόνηση ποὺ πρέπει νὰ δείχνῃ κανεὶς σ' ἓνα ξένο ποὺ δὲν ξέρει τὴ γλώσσα, τὰ ἔθιμα καὶ τοὺς νόμους τοῦ γένους μας».

Φτάνοντας στὴν πόλη Lund τῆς Νότιας Σουηδίας ὁ Ἐρασμος Αὐλωνίτης φιλοξενήθηκε, φαίνεται, ἀπὸ τὸν ἐκεῖ σουηδὸν ἐπίσκοπο Johan Engeström (1699 - 1777) καὶ ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του.

Στὴν ἀλληλογραφία τοῦ τελευταίου βρήκαμε τὸ ἐπόμενο γράμμα⁸:

⁸) Γράμματα καὶ ἔγγραφα ἀφορῶντα τὴν οἰκογένειαν von Engeström ἀριθμ. I, e 23 στὴν Βασιλικὴν Βιβλιοθήκη τῆς Στοκχόλμης.

Τῷ πιστῷ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ
αἰδεσιμωτάτῳ τε καὶ εὐσεβεστάτῳ
Κυρίῳ Κυρίῳ
Διδασκάλῳ
τῆς ἁγίας θεολογίας καὶ ἐπισκόπῳ
ἀξιωτάτῳ

Τὰ πρὸς ζωὴν καὶ εὐσέβειαν ἀπὸ Χριστοῦ δεόμενος.

Ἀπὸ ἐνθάδε τῆ 15 Ἰουλίου
αψξθ.

Ὁ πόλεμος κατ' οὐδενὸς παύεται πολεμῶν, ὁ σατανὰς δὲ ἄσπλαγχνος ἔστι | καὶ μισάνθρωπος· διὸ καὶ παντὶ ἀνθρώπῳ πολεμεῖν οὐκ ὀκνεῖ. Λοιπὸν | ὀφείλομεν ζητῆσαι καὶ εὔρομεν τὴν παράκλησιν τοῦ πνεύματος μὲ δά | κρυα καὶ πένθος καὶ στεναγμόν. Ταῦτα, εἰ μὴ τις ἀνθρώπος ἔχει | πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν χαρὰν καὶ τὴν ἐλπίδα, ὅτι μέλλει λυτρώσεως | τυγχάνειν καὶ ζωῆς, οὐ δύναται ὑπομένειν τὰς θλίψεις, οὔτε τὸ φορ | τίον καὶ τὴν στενὴν ὁδὸν ἀναδέξασθαι. Ἡ γὰρ συνοῦσα ἐλπίς καὶ | χαρὰ ποιεῖ αὐτὸν κάμνειν καὶ ὑπομένειν τὰς θλίψεις καὶ τὸ φορ | τίον καὶ τὴν στενὴν ὁδὸν ἀναδέξασθαι. Καὶ γὰρ ἐπὶ τοῦ Ἰωβ, εἰ ἦδει, | ὅτι εἰς τοὺς πειρασμοὺς ἐμπεσῶν μέλλει ὑπομένειν. Οὐ γὰρ ἀγνοοῦσα, | ὅτι εἰς τὰς θλίψεις οἱ σπειρόντες ἐν δάκρυσι ἐν ἀγαλλιάσει θεοῖ | οὔσιν. Ἐνθυμούμενος ὅτι αὐτὸς ὁ Χριστὸς τὸν αἰῶνα τοῦτον οὕτω | διώδενσεν, ὀνειδιζόμενος, διωκόμενος, ἐμπαίζόμενος, τέλος καὶ ἀτίμῳ | θανάτῳ διὰ σταυροῦ τελειούμενος.

Ἰδὼν ὁ θεὸς τὴν τυραννίδα καὶ μοχθερὰν ζωὴν τοῦ πασᾶ ἐν νήσῳ (Κρήτη) | καὶ μᾶλλον τὰ δάκρυα ἐκ πολλῆς θλίψεως καὶ συνοχῆς καρδία(ς) | τοῦ χριστωνόμενου λαοῦ; Διὰ προστάγματος τοῦ βασιλέως, ἀποστελλομένου(ν) | αὐτῶν ἐν Αἰγύπτῳ ὡσπερ τυράννων, ἐλπίζοντας ὁ ἀσεβεῖς ἵνα | νικήσοι τοὺς Αἰγυπτίους, ἀλλὰ θεϊκὸν ἐνεργοῦν ἐν πάσῃ δυνάμει) | ἀπέκτειναν αὐτὸν οἱ Αἰγυπτίοι. Ἀληθῶς, αὐτὴ ἡ θεία δύναμις | ἀπέκτεινεν αὐτόν. Τριάκοντα ἔτη τυραννόμενοι οἱ χριστιανοὶ ἀπὸ | αὐτόν. Διὰ τοῦτο καὶ ἐγὼ θλίψις καὶ πόνος καὶ ξένος ἐκ πατρίδος | γενόμενος, κατὰ τὸν προφήτην, λέγουσαν, ὡμοιώθη πελεκάν | ἐρημικῶ, ἐγενήθη ὡσεὶ νυκτικόραξ ἐν οἰκοπέδῳ, ἐγενόμεν | ὡς στρουθίον μονόζων ἐπὶ δώματος. Πάλιν ὁ προφήτης φησί, οὕτως | ὁ πτωχὸς ἐκέκραξε καὶ ὁ Κύριος εἰσήκουσεν αὐτοῦ, καὶ ἐκ πασῶν | τῶν θλίψεων αὐτοῦ ἔσωσεν αὐτόν. |

Δόξα τῷ ἁγίῳ Θεῷ, ἐπιστολὴ ἔλαβον ἐκ νήσου Κρήτη ἰν Holmiae ἐκ πόλεως | Amstelodami, ἵνα ἐπανακάμψω ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ μου. Παραντικά πορευέ | μενος πρὸς τοὺς διδασκάλους Consistoriales, καὶ

ἐπιστολὴ λαβῶν συστατικὴν | περὶ ζωῆς καὶ πράξης καὶ διαγωγῆς, ἐν
ᾧ καιρῷ ἐκάθισα ἐν | *Holmiae*.

Ὁδὲ ἐπιλανθάνω τὰς χάριτας, ἐδεργείας, φιλοξενίας καὶ μᾶλλον
φιλαν | θρωπίας τῆς ἐγγενεστάτης Κυρίας ἀδελφῆς τῆς ὑμετέρας, τοῦ-
το | ἔστι ἡ γυνὴ τοῦ αἰδεσιμωτάτου *Praepositi Munthe ἐν Malmu-
giae*. | Ἀγέω περὶ τῷ θανάτῳ τοῦ μακαρίτου ἀδελφοῦ ὑμῶν, *Prae-
positus τῷ* | ὄντι μακάριος καὶ ζηλωτῆς τοῦ βίου, ἐπειδὴ διὰ θερμῆς
καὶ φιλαρέτου | διαγωγῆς τὸ πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς εἶχεν. Ἡ γὰρ
ἀξία τὰ παθήματα | τοῦ νῦν καιροῦ πρὸς τὴν μέλλουσαν δόξαν ἀποκα-
λοφθῆναι εἰς ἡμᾶς. | *Deus et Pater Domini nostri Jesu Christi te
in propecta ista aetate | et animi corporisque robore benignissimè
servet suae in primis gloriae | et bonis, mihi verò hunc animium
tuum benevolum, quem erga | me geris*.

Προσεύχου, αἰδεσιμώτατε, περὶ ἐμοῦ, ἵνα ὁ θεός, ταῖς θλίψεσι καὶ
| τοῖς παθήμασι ἀγαλλιάσοι ἡ ψυχὴ μου. *Sicut et Paulus epistoles
| suas precationibus terminavit, et quando nostrae preces ex ve-
ra | fide in Christum profectae, certò à Deo exaudiuntur et im-
plentur.* | ἔρωσο.

Nominis Tui Reverendissimi

Cultor humillissimus et observantissimus

Erasmus Aulonita Episcopus

Ecclesiae Graecae

Ἡ γραφὴ τοῦ Ἐράσμου δὲν εἶναι ἡ συνηθισμένη, ποῦ βρισκομε
στὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς. Μὰ χωρὶς ἀμφιβολία ἤθελε νὰ γράψῃ εὐα-
νάγγωστα ἑλληνικὰ γιὰ νὰ εὐκολύνῃ τὸ διάβασμα στοὺς σουηδοὺς φί-
λους του.

Ὅ,τι ὁ κρητικὸς ἐπίσκοπος λέει γιὰ τὴν τυραννία τοῦ πασᾶ τῆς
Κρήτης καὶ τοὺς διωγμοὺς τῶν Χριστιανῶν ἀνταποκρίνεται στὶς γνώ-
σεις μας γιὰ τὴν κατάστασι στὸ μεγάλο νησί τὴν ἐποχὴ αὐτῆ. Ἦταν
ἀναγκασμένος, φαίνεται, νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν πατρίδα γιὰ ποῖο λόγο,
δὲν ξέρομε. Τὰ περιστατικὰ ποῦ ἀναφέρει δὲν μπορούμε νὰ ἐλέγξωμε.

Στὴν πόλιν Lund ὁ Ἐρασμος βρῆκε καλὴ ὑποδοχὴ καὶ φιλοξενή-
θηκε ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς οἰκογένειας τοῦ ἐπισκόπου Engeström. Αὐτὸς
ἦταν μεγάλος λόγιος καὶ σημαντικὸς εκπρόσωπος τῆς σουηδικῆς ἐκκλη-
σίας. Ἡ ἀνεψιά του—ὄχι ἡ ἀδελφὴ του, ὅπως πιστεύει ὁ Ἐρασμος—
φιλοξένησε τὸν μακρυνὸν ξένο· παντρεύτηκε τὸν πρωτοπαπᾶ τῆς πό-
λης Malmö Sven Munthe (1718 - 1790), ἕνα θεοφοβούμενο λόγιο.
Καὶ ὁ Ἐρασμος συλλυπιέται τὸν ἐπίσκοπο Engeström γιὰ τὸν θάνατο
τοῦ ἀδελφοῦ του Ake Engeström (1687 - 1769), ποῦ ἦταν πρωτοπα-
πᾶς τῆς πόλης Landskrona.

Ἡ Πίσσις τῆς Κυρίας ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστοῦ
 ἀποδοματῶν ἢ καὶ εὐσεβείᾳ
 Κυρία Κυρία
 Ἀδαμακίᾳ
 τῆς ἀγίας Δοξαρίας, καὶ ἐπιδοκῶν
 ἀφικνῶνται

Τὰ ἅγια βιβλία καὶ εὐσεβείαν ἀπὸ Χριστοῦ Πέδρου Α΄.

ἀπὸ ἐνδεκά τῶν ἱερῶν
 α΄ β΄ γ΄ δ΄

Ὁ πόλεμος κατ' ἄρᾳ πάντας πολεμεῖ, ὁ θάνατος δὲ ἀρχαρχοὶ ἐπὶ
 καὶ μετὰ τὸν πόλεμον διὰ καὶ παντὶ ἀνδρῶν πολεμεῖ ἐν ἀντι. Ἰσχυρῶν
 ἐφελκῶν ἡθῆναι καὶ εὐνοίαν τῆν παρρησίαν τῶ πνεύματι, καὶ δάξ
 ἰσχυρὰ καὶ πένθος καὶ ἐννοίαν. τὰ ἅτα εἶναι καὶ τῶ ἀνδρῶν, ἔχῃ
 τῶ ἀποδοματῶν τῆν χάριν, καὶ τῆν ἐπίδο, ὅτι μετὰ χυτρίσεως
 τυγχάνει καὶ βίωσι, ἡ δὲ ἄτατα ἰσχυρῶν τῶν δαίμων, ἐπὶ τὸ εὐφ
 ῖον, καὶ τῆν βίαν ὁδὸν ἀναβιβῶναι, ἡ γὰρ ἐννοία ἡμῶν καὶ
 χάρις ποῖα αὐτὸν κερμενῶν καὶ ἰσχυρῶν τῶν δαίμων, καὶ τὸ εὐφ
 ῖον, καὶ τῆν βίαν ὁδὸν ἀναβιβῶναι, καὶ καὶ τῶ τῶ δαίμων, εἰ καὶ
 ὅτι εἰς τῶν περὶ τῶν ἐπιδοκῶν μετὰ δαίμων. ἡ γὰρ ἀνομοία
 ὅτι εἰς τῶν δαίμων, οἱ ἀπεροντες ἐν δαίμων, ἡ ἀνομοία δαίμων
 ῖον. ἀνομοία ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Χριστὸς τὸν αἰῶνα τῶτον εἶπεν
 ἀνομοία, ἡννοία, ὁ δαίμων, ἡ ἀνομοία, τῶ δαίμων, καὶ ἀνομοία
 δαίμων, διὰ τῶν τῶν δαίμων.

Ἰσὺν ὁ θεὸς τῶν τυραννίδων, καὶ κοχλῶν βίαν τῶν παρὰ ἐν κῶν
 καὶ μετὰ τῶν δαίμων ἐν πόλεμον δαίμων καὶ εὐνοία ἡμῶν
 τῶ χρυσοῦν καὶ, διὰ προσδοκῶν τῶ βασίλειον ἀποδοματῶν
 αὐτῶν ἐν αἰνῶναι ὡς τῶν τυραννῶν, ἡμῶν τῶ δαίμων, ἡ
 ἡμῶν τῶ δαίμων, ἡμῶν τῶ δαίμων, ἡμῶν τῶ δαίμων, ἡμῶν
 ἀπὸ τῶν αὐτῶν αἰνῶναι, ἀνομοία, αὐτῶν καὶ δαίμων ἡμῶν
 ἀπὸ τῶν αὐτῶν αἰνῶναι, ἡμῶν τῶ δαίμων, ἡμῶν τῶ δαίμων, ἡμῶν
 αὐτῶν. ἡ δὲ τῶν αἰνῶναι, ἡμῶν τῶ δαίμων, καὶ πόνος, καὶ ἔστος ἐν παρῶν
 ἡμῶν τῶ δαίμων, καὶ τῶν αἰνῶναι, ἡμῶν τῶ δαίμων, ἡμῶν τῶ δαίμων
 ἡμῶν τῶ δαίμων, ἡμῶν τῶ δαίμων, ἡμῶν τῶ δαίμων, ἡμῶν τῶ δαίμων
 ὡς ἐφελκῶν, ἡμῶν τῶ δαίμων, ἡμῶν τῶ δαίμων, ἡμῶν τῶ δαίμων, ἡμῶν
 ὁ παταχὸς ἐπίδο, καὶ ὁ δαίμων, ἡμῶν τῶ δαίμων, ἡμῶν τῶ δαίμων, ἡμῶν
 τῶν δαίμων αὐτῶν ἡμῶν αὐτῶν.

δοξα τῶ ἀγίῳ Πέτρῳ, εὐσεβῶν ἡμῶν ἐν κῶν καὶ ἐν κῶν, ἐν κῶν, ἐν κῶν
 Πέτρῳ

Γράμμα τοῦ Ἐδάμου Ἀλιαντίου (βλ. σελ. 63 - 64).

amstelodami ita exarantibus in tē ἐπαρχία μου. παραδίνα κρηνο
 δεθ' προς τῶν διδασκάλων, συνεκτιναιων, καὶ ἐκτελεῖ χάρον οὐσαπικὴν
 καὶ ἰσχυρὴ, καὶ πρᾶξις, καὶ θαυμασίη, ἐν ᾧ οὐκ ἐπιπέδον ἐν
 ἡσθησὶ.

ὁ ἐκτελεῖ δὲ τὰς χάριτας, ἐνεργείας, ἀποφεινίας, καὶ μὲλλον φρον
 φροσύνας, καὶ ἐνεργείας, ἡρώων ἀνδραγαθῶν ἐν ἡμετέρας, τῶτο
 εἶς ἡ γυνὴ τῶ ἀδελφωτάτῃ, προποσίτη Μαντικῆ ἐν Μάλμινγκο
 ἀγνῶ καὶ τῶ δαυτάτῃ τῶ μαπαρὶδῃ ἀδελφῷ ἡμεῶν, προποσίτη τῶ
 οὐκ μακαρίοι καὶ βραστοῦ τῶ βῆ ἐκτελεῖ δὲ ἀποφεινίας καὶ φρονιότη
 ἀγαθῶν, τὸ πορτίσμα ἐν ἑαυτοῦ ὄσαν. ἡ γὰρ ἀπὸ τὰ παθήματα
 τῶ νῦν καὶ τῶ τῶν μελλόντων ὄσαν ἀποκαρτεροῦσθαι ἐν χρεῖ.

Deus et Pater Domini nostri Jesu Christi et in proventu sita ablati
 et animi corporis, robore benigneque servet sud in primis plen
 et bonis, nihil veni pume animam eum benedictum quem
 me gessit.

προδύχε ἀδελφωτάτε καὶ ἐμῶ, ἵνα ὁ Θεὸς, τῶν ἰσχυρῶν καὶ
 τῶν παθήματων, ἀγαθῶν ἡ φυχῆ μου. sicut et Paulus epistolas
 suas precationibus terminavit. et quando Nostra preces ex verum
 fide in Christum profectae, certō a Deo exaudiantur et implentur
 ἀπὸ Θεοῦ.

Nominis Tui Reverendissime

Culm. humil. et observantiss.

Erasmus Monita Episcopus
 Episcopus

Γράμμα τοῦ Ἐράσμου Ἀβλωνίτη (βλ. σελ. 63 - 64).

Ὅπως λέγει ὁ Ἔρασμος, ἔλαβε στὸν καιρὸ τῆς παραμονῆς του στή Στοκχόλμη ἓνα γράμμα ἀπὸ τὴν Κρήτη νὰ γυρίσῃ στὴν ἐπαρχία του. Ἔπρεπε νὰ φύγῃ γιὰ τὸ ταξίδι πρόωρα, καὶ στὴν ἐφημερίδα Inrikes-Tidningarr 7 τοῦ Αὐγούστου 1769 διαβάζομε: Helsingborg, 31 Ἰουλίου: «Ὁ Ἕλληνας ἐπίσκοπος Ἔρασμος Αὐλωνίτης μὲ τὴν ἀδελφή του ἔφυγαν μὲ διαβατήρια ἀπὸ τὴ Στοκχόλμη στὸ τουρκικὸ νησί Candia στὴν Ἑλλάδα». Τὸν Ἔρασκο συνώδευε λοιπὸν ἡ ἀδελφή του· στὸ γράμμα του ποὺ ἀναφέραμε πρὶν στὸ ἐκκλησιαστικὸ συνέδριον λέει καὶ γιὰ «τὴν φιλοφρόνηση ποὺ σὲ μᾶς ἔδειξαν» (quam erga nos fecerunt).

Αὐτὰ εἶναι ὅσα λένε τὰ σουηδικὰ ἀρχεῖα γιὰ τὴν ἐπίσκεψη ἐνὸς κρητικῶ ἐπισκόπου στή Σουηδία τὸν ΙΙ' αἰῶνα.

ΜΑΝΟΛΗ ΔΟΥΛΓΕΡΑΚΗ

Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΤΡΑΓΟΥΔΙΟΥ

Τὸ Κρητικὸ Δημοτικὸ Τραγούδι, ποὺ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ πλούσιες καὶ πιὸ χαρακτηριστικὲς ἐκφράσεις τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τοῦ νησιοῦ, δὲν ἔχει βρῆ ἀκόμη τὸν συστηματικὸ μελετητὴ του.

Ἐνῶ ἔχουν γίνῃ πολλές, ὄχι πάντα καλές, ἐκδόσεις ἑνὸς μεγάλου πλήθους κειμένων καὶ ἐνῶ ἔχει ἐπισημανθῆ, ἀπὸ ἐρευνητὲς κύρους, ἡ αἰσθητικὴ ἀξία, ἡ γλωσσικὴ καὶ ἱστορικὴ σημασία τῶν τραγουδιῶν τῆς Κρήτης, ἐν τούτοις δὲν ἀξιωθήκαμε νὰ γνωρίσωμε μέχρι τώρα μιὰ διεξοδικὴ μελέτη τῶν ποικίλων προβλημάτων τους καὶ μιὰ ὑπεύθυνη, ἐπὶ τέλους, παρουσίαση τῶν χαρακτηρισμάτων τους.

Ἄπ' ὅσο γνωρίζω, μερικὲς μόνον ὑποδειγματικὲς μελέτες, γιὰ εὐάριθμα τραγούδια, ἔχουν γραφῆ ἀπὸ τοὺς σεβαστοὺς μου διδασκάλους, τὸν καθηγητὴ κ. Μ. Μανούσακα καὶ τὸν ὑφηγητὴ καὶ διευθυντὴ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Γ. Σπυριδάκη¹. Χρήσιμα στοιχεῖα ἐπίσης σὲ σχετικὲς του μελέτες μᾶς δίδει, γιὰ μερικὰ τραγούδια, ὁ Σταῦρος Κελαϊδῆς². Χρησιμώτατα ἀκόμη εἶναι καὶ τὰ ποικίλα σχόλια σὲ διάφορα ποιητικὰ κείμενα, ποὺ ἔχουν δημοσιεύσει, ὁ σεβαστός μου καθηγητὴς κ. Γ. Κουρμούλης, ἡ Μαρία Λιουδάκι, ὁ Γ. Λιφέριμος, ὁ Ι. Μαθιουδάκης, ὁ ἀκούραστος Ἰδομενέας Παπαγορηγοράκης³. Ἡ πιὸ ἐποικοδομητικὴ πάντως καὶ ὑπεύθυνη ἐργασία πάνω

¹) Βλέπε τὴν ὑποδειγματικὴ, γιὰ τὴ μέθοδό της καὶ τὸν πλοῦτο τῶν στοιχείων ποὺ προσκομίζει, μελέτη τοῦ κ. Μ. Ι. Μανούσακα, Ἡ Ρεθεμνιώτισσα σουλιτάνα Εὐμενία Βεργίση στὶς εὐρωπαϊκὲς χαλκογραφίες καὶ στὰ δημοτικὰ τραγούδια, περ. Κρητικὰ Χρονικά, τόμ. Ε' (1951), σσ. 349-384. Ἀπὸ τὶς πολλές ὑποδειγματικὲς ἐργασίες τοῦ κ. Γ. Κ. Σπυριδάκη ἀναφέρουμε τὶς ἑξῆς: Λαογραφικὰ σύμμεικτα ἐκ Κατσειδονίου Σητείας, περ. Κρητικά, τόμ. Α' (1930-33), σελ. 45-49, 139-241. Τὸ ἄσμα τοῦ Κωνσταντῆ (ἢ τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ), περ. Μύσων, τ. Α' (1932), σσ. 65-74. Δημοτικὰ ἄσματα (ἐκ Ζήρου Σητείας), περ. Κρητ. Μελέται, τόμ. Α' (1933) σσ. 162-163, 166-188 κ. ἄ. π.

²) Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὴ βασικὴ του μελέτη στὸ περ. Κρητικὰ Μελέται, τόμ. Α', τεῦχος 7 (1933), ἐπίσης τὴ μελέτη του: Τὰ δημοτικὰ μᾶς τραγούδια, περ. Κρητικὴ Ἑστία, τ. 4 (1952), τεῦχ. 31-32, σ. 7-8, καὶ: Λιορθωτικὰ σ' ἕνα ριζίτικο, Κρητ. Ἑστία, τ. 10 (1958), τεῦχ. 79-80, σ. 56.

³) Γεωργίου Κουρμούλη, Δημοτικὰ τραγούδια Ἁγίου Βασιλείου, περ. Λαογραφία, τ. Θ' (1926), σ. 209 κ. ἑξ. Τοῦ ἴδιου: Ἐπιτραπέζια Δημοτικὰ ἄσματα, περ. Κρητικὰ Μελέται, τ. Α', τεῦχ. 7 (1933), σσ. 229-233 καὶ βι-

στά χρονολογικὰ τουλάχιστον προβλήματα τοῦ μεγαλύτερου ἀριθμοῦ τῶν κρητικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν εἶναι ἡ πρόσφατη πραγματεία τοῦ Ἀγγλοῦ κρητολόγου κ. Gareth Morgan⁴, ποῦ κατορθώνει νὰ καθορίσῃ τὰ χρονικὰ σημεῖα ἀπ' ὅπου ξεκινοῦν μερικὲς ὁμάδες κρητικῶν τραγουδιῶν τῆς Β' Βυζαντινῆς καὶ τῆς Ἑνετικῆς περιόδου τῆς Κρήτης⁵.

Παρ' ὅλ' αὐτὰ ὅμως τὰ πιὸ πολλὰ καὶ τὰ πιὸ οὐσιαστικὰ προβλήματα, ποῦ παρουσιάζει ἡ μελέτη τῶν κρητικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν παραμένουν ἀκόμα ἄλυτα. Ὁ ἐρευνητὴς βρίσκει πάντα μπροστὰ σ' ἓνα μεγάλο ὄγκο ὕλικου, ποῦ τὸ μεγαλύτερό του μέρος εἶναι ἀμέθοδα παρουσιασμένο καὶ σχολιασμένο ἀπὸ μὴ εἰδικούς, γεμάτους ὁπωσδήποτε ἀπὸ τὴ φιλότιμη διάθεση νὰ συμβάλουν στὶς σχετικὲς μελέτες, στερημένους ὅμως ἀπὸ κείνη τὴν ὁξυδέρχεια καὶ τὴν κατάλληλη προπαρασκευή⁶, τὸ αἰσθητήριον ἀκόμη, ποῦ θὰ τοὺς βοηθῆσῃ ν' ἀνοίξουν

βλιοκρισία του γιὰ τὴν συλλογὴ Κρητικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τῆς Εἰρήνης Σπανδωνίδου στὴν ΕΕΚΣ, τ. Α' (1988), σ. 564 - 567. Ἰδ. Ι. Παπαργυροράκη. Τὰ Κρητικὰ ριζίτικα τραγούδια, τ. Α' Τῆς τάβλως καὶ στράτας, Χανιά 1956 - 1957. Ἐπίσης Μαρία Λιουδάκη, Λαογραφικὰ τῆς Κρήτης, τ. Α' Μαντινάδες, ἐν Ἀθήναις [1936], Τῆς ἴδιας: Κρητικὰ Τραγούδια, ΕΕΚΣ, τ. 4 (1941), σ. 213 - 235. Ι. Ε. Μαθιουδάκη, Δημοτικὰ Τραγούδια Σελίνου, περ. Κρητικά, τ. 1 (1930), σ. 242 - 284. Ποικίλα διαφωτιστικὰ σχόλια σὲ Κρητικὰ τραγούδια γραμμένα καὶ δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν Γεώργιο Λαφέρομο ὑπάρχουν στὰ περισσότερα τεύχη τοῦ προπολεμικοῦ Ρεθιμνιώτικου φιλολογικοῦ περιοδικοῦ «Προμηθεὺς Πυρφόρος».

⁴ Gareth Morgan, Cretan Poetry: Sources and Inspiration, Κρητικὰ Χρονικὰ τ. ΙΑ' (1960), σ. 7 - 68.

⁵ Ἡ παρατήρησι ὅτι συμπίπτουν οἱ ἐπιδιώξεις, καί, ὅχι σπάνια, τὰ σημεῖα τοῦ Morgan μετὰ τὰ δικά μου ἐδῶ, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σωστή. Ὅπως σημειώνει καὶ ὁ ἴδιος (σ. 9 παραπ.) τὸ κεφάλαιο τῆς μελέτης του, τὸ ἀφιερωμένο στὰ Κρητικὰ δημοτικὰ τραγούδια «ἀποτελεῖ μιὰν ἀπόπειρά (του) νὰ βρῆ λύσι στὸ πρόβλημα: ποῖα δημοτικὴ ποίησι ἦταν γνωστὴ στὴν Βενετοκρατούμενη Κρήτη». Ἀκόμη ἐπιδιώξῃ του, ἴσως ἡ κρισιώτερη, εἶναι νὰ βρῆ τὴν σχέσι τῆς Κρητ. προσωπικῆς Λογοτεχνίας μετὰ τὰ γνωστὰ τότε στὸ νησί δημοτικὰ τραγούδια. Ἔτσι ἦταν φυσικὸ νὰ προχωρήσῃ σὲ χρονολογήσεις τῶν τραγουδιῶν αὐτῶν χωρὶς νὰ ἐπιζητῆ νὰ βρῆ καὶ τίς ρίζες τους. Ἀπεναντίας δική μου ἐπιδιώξι εἶναι πρῶτα νὰ ξεχωρίσω τὸ καθαρὰ Κρητικὸ δημοτ. τραγούδι, ὅστερα νὰ φτιάσω στὶς ρίζες του καί, εἰ δυνατόν, νὰ ἀνιχνεύσω τὰ σημεῖα τῆς πορείας του ὡς τίς μέρες μας. Αὐτὸν ἰδιαιτέρα τὸν χωρισμὸ οὔτε κἀν τὸν χρειάζεται ὁ κ. Morgan καὶ φυσικὰ δὲν τὸν ἐπιδιώκει.

⁶ Ἔτσι βλέπομε σὲ πρόσφατη πλήρη συλλογὴ τραγουδιῶν τῆς Κρήτης νὰ ὀνομάζωνται Κρητικὰ ριζίτικα ὅλα τὰ τραγούδια ποῦ ἀκούγονται στὸ νησί (Πανελλήνια θρησκευτικὰ, ἱστορικὰ, σατιρικὰ, ἐρωτικὰ, ἐργατικὰ κ.λ.π.). Ἔτσι λοιπὸν μαθαίνομε πὼς εἶναι ριζίτικο, κοντὰ στὰ τόσα ἄλλα, καὶ τὸ γνω-

ένα σωστό δρόμο, ανάμεσα στο πλήθος τῶν κειμένων, νὰ ἀνιχνεύσουν τὰ προβλήματα τους, νὰ ἐπιχειρήσουν τὴ λύση τους, καί, μὲ βάση τὰ ἴδια τὰ κείμενα, νὰ προχωρήσουν στὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση, τὴν εἰδολογικὴ κατάταξη, τὴν αἰσθητικὴ καὶ γλωσσικὴ ἀξιολόγησή τους.

Ἡ ἐπισήμανση τοῦ χρόνου, ποὺ συγκεντρώνει τὶς περισσότερες πιθανότητες ν' ἀποτελῇ τὴν ἀφετηρία δημιουργίας τῶν διαφόρων ὁμάδων τῶν κρητικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, εἶναι ἓνα θέμα ποὺ παρουσιάζει στὸν μελετητὴ πολλές καὶ μεγάλες δυσκολίες. Τὸ θέμα βέβαια αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῇ σ' ὅλη του τὴν ἔκταση, μέσα στὰ περιορισμένα χρονικὰ ὄρια, ποὺ διαθέτει μιὰ ἀνακοίνωση. Τὸ μόνο δυνατό στὴν προκειμένη περίπτωση εἶναι, νομίζουμε, ἡ παρουσίαση ἐνὸς σχεδίου, βασικοῦ στὴν ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων αὐτοῦ τοῦ θέματος.

Προτοῦ προχωρήσωμε στὴν παρουσίαση αὐτοῦ τοῦ σχεδίου θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρωμε πὼς ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ χρονολόγηση μόνο τοῦ τραγουδιοῦ, ποὺ θεωρεῖται γνήσιο Κρητικό, τοῦ τραγουδιοῦ, ποὺ καὶ ἂν κάποτε συναντιέται σὲ παραλλαγές, προερχόμενες ἀπὸ ἄλλους τόπους, ἔχει τὴν πηγὴ του στὴν Κρῆτη. Τέτοιο ἀνάμεσα στὴν ὅλη λαϊκὴ ποιητικὴ παραγωγή της εἶναι τὸ ριζίτικο τραγούδι, εἶναι ἡ μακρόσυρτη ρίμα, ποὺ ἀφηγεῖται σχολαστικὰ καὶ ἄτεχνα «τὰ κλέα ἀνδρῶν» καὶ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα. Εἶναι ἀκόμη ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς μαντινάδων, μερικὰ σατιρικὰ τραγούδια καὶ εὐάριθμες μπαλλάντες, ποὺ ἀφηγοῦνται αἱματηροὺς ἔρωτες, ἀρπαγὲς γυναικῶν, εὐτυχεῖς γάμους, ἄδικους θανάτους, θαλασσινὲς περιπέτειες κ.λ.π.

Ἄν θελήσῃ ὅμως κανεὶς νὰ κάνῃ ἓνα πῶς αὐστηρὸ χωρισμὸ, γιὰ νὰ ἐντοπίσῃ τὸ εἶδος τοῦ τραγουδιοῦ, ποὺ εἶναι καθαρὰ κρητικὴ δημιουργία θὰ πρέπει νὰ καταλήξῃ στὸ ριζίτικο τραγούδι τὴν ἱστορικὴ ρίμα. Γι' αὐτὰ τὰ δυὸ εἶδη τραγουδιῶν μπορούμε νὰ ποῦμε μὲ πολλὴ βεβαιότητα⁷ ὅτι ἡ τεχνικὴ τους ἔχει τὴν πηγὴ της στὴν Κρῆτη καὶ ἡ

στὸ πανελλήνιο τραγούδι τῆς δρακοντοκτονίας τοῦ Ἁγίου Γιώργου! Ὁ ἴδιος, ἀσφαλῶς φιλόπονος καὶ μὲ ἀξιέπαινες προθέσεις, ἐκδότης τῆς συλλογῆς, ποὺ οὔτε κἀν ὑποψιάζεαι πὼς πρέπει νὰ ὑποβληθῇ στὸν κόπο νὰ μᾶς ξεκαθαρίσῃ ποῖα τραγούδια ποιήθηκαν στὴν Κρῆτη καὶ ποῖα ἦρθαν ἀπ' ἔξω ὁμολογεῖ, ἐν τῇ ἀφελείᾳ του : «διώρθωσα σὲ πολλὰ σημεία τὰ χάσματα καὶ ἄλλα λάθη (!)». Σὲ πῶς πρόσφαται πάλι συλλογῇ («εἰδικῶς» αὐτῇ τῇ φορᾷ) μαθαίνομε πὼς «τὰ λεγόμενα ριζίτικα» εἶναι «μακρὰ (sic) πὼς δημῶδη Κρητικὰ ἄσματα», ἐνῶ ἡ μεγάλη τους χάρι βρίζεται στὴν γνωστὴ στὸν καθένα ἐπιγραμματικότητά τους. Ὁ ἴδιος ἐκδότης παρουσιάζει ὡς ἀνέκδοτα τραγούδια παλιὰ καὶ γνωστά. Μὲ τέτοιου εἶδους λοιπὸν φροντίδα εἶναι μοιραῖο νὰ μὲν στὴν σύγχυσι τὸ Κρητικὸ τραγούδι, ποὺ ὁποσδήποτε ἀξίζει μιὰ πῶς ὑπεύθυνη μεταχείρισι.

⁷) Τὴν βεβαιότητά μας αὐτῇ τὴν παίρνομε σὰν δεδομένη. Ἡ μεθοδικὴ ἀπό-

σύλληψη τῶν θεμάτων τους ἔγινε ὁπωσδήποτε ἀπὸ Κρητικούς⁸. Τὰ θέματα καὶ ἡ τεχνικὴ τῶν ἄλλων ὁμάδων (σατιρικὰ καὶ μπαλλάντες) ἔχουν τὰ σημάδια τῶν ποιητικῶν τάσεων καὶ ἄλλων ἑλληνικῶν περιοχῶν, γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ μπαίνουν στὴν ἴδια ἀξιολογικὴ μοῖρα μὲ τὰ ριζίτικα καὶ τὶς ἱστορικὲς ρίμες. Περιορίζομε λοιπὸν τὸ θέμα μας σ' αὐτὲς τὶς δυὸ καθαρὰ κρητικὲς δημιουργίεσ⁹.

Δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀμφιβολία πὼς τὸ ριζίτικο τραγούδι εἶναι ἀρχαιότερο τῆς ρίμας καὶ μποροῦμε νὰ πάρωμε τὸ γεγονός αὐτὸ σὰν δεδομένο, χωρὶς νὰ χρονοτριβίσωμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἀφοῦ καὶ ἡ τεχνικὴ καὶ τὰ θέματα τοῦ πρώτου εἶναι ἀποδεδειγμένα ἀρχαιότερα τῶν ἀντιστοίχων τῆς ρίμας¹⁰.

Ἐκεῖνο ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει πρῶτ' ἀπ' ὅλα εἶναι νὰ δοθῆ, ἐπὶ τέλους, μιὰ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα: Πῶς καὶ ἀπὸ ποῖα ἐποχὴ δημιουργήθηκε τὸ ἀρχαιότερο κρητικὸ δημοτικὸ τραγούδι, τὸ ριζίτικο; Ποιὲς δηλ. εἶναι καὶ ποῦ βρίσκονται οἱ ρίζες του;

Ἀπόπειρες γὰ νὰ σχηματισθῆ καὶ νὰ δοθῆ ἡ σωστὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἔχουν γίνῃ, ὡς πρὸς μερικὰ τραγούδια, ἀπὸ πολλοὺς¹¹· ἀλλὰ σὰν σύνολο τὰ ριζίτικα μένουν ἀκόμα χρονολογικὰ ἀνερεύτητα. Ὅπως καὶ νᾶχει τὸ πρᾶγμα πιστεύω πὼς ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν κειμένων, ποῦ δὲν μποροῦν παρὰ νὰ ἀπηχοῦν τὴν ἐποχὴ καὶ τὶς συνθήκες δημιουργίας των καὶ μόνον αὐτῶν, μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσῃ ν' ἀναζητήσωμε λογικὲς καὶ ἱκανοποιητικὲς ἀπαντήσεις καὶ γιὰ τὰ δυὸ σκέλη τοῦ ἐρωτήματός μας.

Πολλὰ θέματα τοῦ ριζίτικου τραγουδιοῦ εἶναι παρμένα ἀπὸ τὸν ἀκριτικὸ κύκλο καὶ οἱ κρητικὲς παραλλαγὲς αὐτοῦ τοῦ κύκλου τοποθετοῦνται ἀνάμεσα στὶς καλύτερές του, καὶ ἀπὸ ἀποψη τεχνικῆς καὶ ἀπὸ ἀποψη αἰσθητικῆς. Αὐτὸ σημαίνει πὼς τὸ ἀκριτικὸ τραγούδι γνώρισε μιὰ εὐρύτατη ἐξάπλωση στὸ νησι καὶ εἶχε μιὰ βαθύτατη ἐπίδραση στοὺς κατοίκους του.

δειξί της ἂν καὶ εὐκόλῃ δὲν εἶν' ἐπιτρεπτὴ ἐδῶ, ἀφοῦ ὁ χρόνος καὶ ὁ χώρος μας εἶναι περιορισμένοι.

⁸) Καὶ τὰ δυὸ βέβαια αὐτὰ ποιητικὰ εἶδη γνώρισαν μετὰ ἀπὸ τὴν Κρήτη μεγάλην ἐπίδοσι σὲ πολλὰς ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχάς.

⁹) Οἱ μαντινάδες ἔχουν ἤδη συστηματικὰ μελετηθῆ καὶ τὰ καταγωγικά τους προβλήματα ἔχουν βοή συστηματικὸς μελετητής. Βλέπε Μαρίας Λιουσιδάκη, Λαογραφικὰ τῆς Κρήτης, τ. Α' Μαντινάδες, ἐν Ἀθήναις [1936].

¹⁰) Κανεῖς, ἀπ' ὅσο ξέρω, δὲν ἔχει ὑποστηρίξει σοβαρὰ τὸ ἀντίθετο.

¹¹) Σχετικὴ βιβλιογραφία βλέπε στὰ σχόλια τοῦ Ἰδ. Παπαγορηγοράκη, Τὰ Κρητικὰ Ριζίτικα Τραγούδια κ.λ., σ. 315 - 350.

Ἡ λεπτομερειακὴ μάλιστα ἐξέταση τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν θεμάτων τῶν κρητικῶν παραλλαγῶν δείχνει πῶς τὰ ἀκριτικὰ τραγοῦδια ἐγίναν στὴν Κρήτη ἀντικείμενο μιᾶς λεπτῆς καὶ ἐπιμελημένης ἐπεξεργασίας. Προσαρμόσθησαν σὲ ἓνα διαφορετικὸ ἀπὸ τοὺς ἄλλους τόπους ποιητικὸ κλίμα, καὶ ξανατραγουδήθηκαν μὲ ἀγνωστους σχεδὸν στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα ποιητικούς τρόπους¹², ποὺ συνθέτουν τὸν ἰδιαίτερο χαρακτῆρα μιᾶς αὐθυπόστατης ποιητικῆς παραγωγῆς. Τὴν ἐπίδραση μιᾶς ἄλλης τεχνοτροπίας, τὴν προσαρμογὴ σ' ἓνα νέο ποιητικὸ κλίμα καὶ τὴν ἀφομοίωσή τους ἀπ' αὐτὸ τὴν διαπιστώνει κανεὶς, ἂν παραβάλλῃ τὶς κρητικὲς παραλλαγές τῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν μὲ τὶς παραλλαγές τους τὶς προερχόμενες τόσο ἀπὸ τὰ νησιὰ καὶ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ὅσο κι ἀπὸ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ποὺ θεωρεῖται ἡ πατρίδα τῶν τραγουδιῶν τοῦ Ἀκριτικοῦ Κύκλου. Ὅλες οἱ κρητικὲς παραλλαγές τῶν τραγουδιῶν αὐτοῦ τοῦ κύκλου δείχνουν μιὰν ἀνανεωμένη καὶ αἰσθητικὰ βελτιωμένη ποίηση. Ἄς πάρουμε τὴν περίφημη κρητικὴ παραλλαγὴ τοῦ θανάτου τοῦ Διγενῆ :

Ὁ Διγενῆς ψυχομαχεῖ κι ἡ γῆ τότε τρομάσσει.

Βροντᾶ κι' ἀστράφτει ὁ οὐρανὸς καὶ σειέτ' ὁ ἀπάνω κόσμος,

κι' ὁ κάτω κόσμος ἄνοιξε καὶ τρίζουν τὰ θεμέλια,

κι' ἡ πλάκα τὸν ἀνατριχιᾶ πῶς θὰ τότε σκεπάσῃ,

5 *πῶς θὰ σκεπάσῃ τὸν ἀητό, τσῆ γῆς τὸν ἀντρειωμένο.*

Σπίτι δὲν τὸν ἐσκεπάζε, σπήλιο δὲν τὸν ἐχώριε,

τὰ ὄρη ἐδιασκέλιζε, βουνοῦ κορφές ἐπήδα,

χαράκια ἀμαδολόγανε καὶ ριζιμιὰ ξεκούνιε.

Στὸ βίτσισμα πιανε πουλιά, στὸ πέταμα γεράκια,

10 *στὸ γλάκιο καὶ στὸ πήδημα τὰ λάφια καὶ τ' ἀγρίμια.*

Ζηλεύγει ὁ Χάρος μὲ χωσιὰ μακρὰ τότε βιγλίζει·

κι' ἐλάβωσέν ντου τὴν καρδιὰ καὶ τὴν ψυχὴν ντου πῆρε.

Ἡ προσαρμογὴ τοῦ τραγουδιοῦ αὐτοῦ στὴν Κρητικὴ τεχνοτροπία γίνεται καταφανέστερη ἀπὸ τὴν παραβολὴ του μὲ τὰ ἀντίστοιχα κυπριακὰ τραγοῦδια, ἀπ' ὅπου πιστεύεται πῶς προῆλθε τὸ θέμα του. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα συμπερασματικά, ὕστερα ἀπὸ ἐπισταμένη παραβολὴ καὶ μελέτη, σημειώνει ὁ Κώστας Ρωμαῖος σὲ σχετικὴ πραγματεία του, ὅπου διαβάζομε : « Ἀπὸ ἓνα ἀφηγηματικὸ, ἄρα ἐπικό, προέρχεται ἓνα νέο τραγοῦδι, αὐτὴ τὴ φορὰ περισσότερο λυρικό. Τὰ

¹²⁾ Ἡ κατάδειξι καὶ ἀπαρίθμησι τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτῶν πρέπει νὰ ἀποτελέσει θέμα μιᾶς ἐκτεταμένης μελέτης, ποὺ, ἂν μὴ τι ἄλλο, θὰ δώσῃ ἓνα μέτρο τῆς προσφορᾶς τοῦ νησιοῦ στὴν δημοτικὴ μας ποίησι.

κατορθώματα, οἱ ιδιότητες, ὁ ἥρωας ὁ ἴδιος, ὅλα περιγράφονται μὲ δραματικότητα καὶ μὲ προσωπικὴ μέθεξι τοῦ τραγουδιστῆ, κι ἄς πρόκειται γιὰ ἡρωϊκοὺς ἄθλους. Τὸ τραγοῦδι ἔτσι τὸ ἐπικὸ γίνεται μικρότερο, περιέχει πολλὰς ιδέες ἔντονα συμπυκνωμένες, λυρικότερο καὶ δραματικώτερο»¹³.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὰ τραγοῦδια τοῦ γάμου τοῦ Λιγενῆ, ὅπου οἱ ἐξωκρητικὲς παραλλαγές ἐκτρέπονται σ' ἓνα σωρὸ λεπτομερειακὲς ἀφηγήσεις, ἐνῶ οἱ κρητικὲς δίδουν μὲ ἄλλο τρόπο, ἐπιγραμματικὰ καὶ λυρικὰ τὸ γεγονός καὶ τὴν οὐσία του. Στὰ ἀκριτικὰ τραγοῦδια, ποὺ μιλοῦν γιὰ τὸ φόνο τοῦ Δράκου ἢ τοῦ θεριοῦ ἀπὸ τὸν ἀκριτικὸ ἥρωα, οἱ ἐξωκρητικὲς παραλλαγές παρεμβάλλουν ἓνα σωρὸ, ἄσχετα μὲ τὸ κεντρικὸ θέμα, ἐπεισόδια καὶ δίδουν χλιαρὰ τὸ γεγονός τοῦ φόνου τοῦ θεριοῦ, ἐνῶ ἡ κρητικὴ παραλλαγὴ μὲ τεσσερισήμισυ στίχους μᾶς δίδει ὅλη τὴν οὐσία, ἀφήνοντας τὰ περιττὰ αὐτοπαινέματα τοῦ ἥρωα, τὴν περιγραφή τόπων κ.λ.π. Ἄς τὴν δοῦμε αὐτὴν τὴν παραλλαγὴ¹⁴:

*Ἀλεξινὸς τὸ σκότωσε τὸ φίδι στὸ λιβάδι
μ' ἀπήτης καὶ τὸ σκότωσε, δὲν τ' ἄφηκε νὰ φύγη.
Ἐκατσε κι' ἐξεμέτρα το κι' ἐσπιθαμολογὰ το,
κι' εἶχε διπλὲς τσί κεφαλές καὶ τὴ θωρογιὰ μεγάλη
κι' εἶχε κι' ὄρὰ κι' ἀπανορά.*

Αὐτὸ - τρεῖς ἀκόμα κρητικὲς παραλλαγές, μὲ θέμα πάλι τὸ φόνο τοῦ θεριοῦ καὶ μὲ πρότυπα ἐξωκρητικὰ, ξεπερνοῦν τὰ πρότυπά τους καὶ δίδουν, μὲ χαρακτηριστικὴ ἐπιγραμματικότητα καὶ ἔντονο λυρισμὸ, μὲ καθαρὴ καὶ ὥριμη ἔκφραση, τὸ ἐπεισόδιο¹⁵.

Αὐτὴ τὴ δημιουργικὴ ἀφομοίωση καὶ μετάπλαση τὴ βλέπομε ἀκόμη καὶ σὲ κρητικὰ τραγοῦδια, γεμᾶτα ἀπὸ στοιχεῖα, γνώριμα σὲ τραγοῦδια τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου ποὺ εἶναι ὅμως σπάνιο νὰ βρεθοῦν παραλλαγές τους σὲ ἄλλους ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη τόπους. Αὐτῆς τῆς ὁμάδος εἶναι καμμιά εἰκοσαριὰ κρητικὰ τραγοῦδια τῆς ἴδιας χαρακτηριστικῆς τεχνοτροπίας τοῦ ριζιτικῆς τραγουδιοῦ. Θέματά τους εἶναι οἱ

¹³) Κ. Ρωμαίου, Ἡ Κρητικὴ παραλλαγὴ τοῦ «Θανάτου τοῦ Λιγενῆ», περ. Κρητ. Χρονικά, τ. Ζ' (1953), σσ. 395 - 408. Καὶ Πέτρον Καλονάροῦ, Βασίλειος Λιγενῆς Ἀκρίτας, τ. Β' (1941), σ. 253, ὑποσημ. λ'.

¹⁴) Ἰδ. Παπαγεωργοράκη, Τὰ Κρητικὰ Ριζιτικὰ Τραγοῦδια, σ. 30, ἀρ. 11, ἀλλὰ κυρίως τὸ σχόλιο τοῦ Πέτρον Καλονάροῦ στὸ βιβλίον του Βασίλειος Λιγενῆς Ἀκρίτας, τ. Β' (1941), σ. 240, ὑποσημ. ιη'.

¹⁵) Α. Κριάρη, Σὺλλογὴ Κρητικῶν Ἀπιδμάτων, (Ἀθήναι) 1921. σ. 336 καὶ σχόλια Πέτρον Καλονάροῦ, ὅπου παραπ., σ. 240, ὑποσημ. ιε'.

στενές φιλίες ἀκριτικῶν ἠρώων, κατορθώματα ἀντρωιωμένων, γοργοπόδαρα ἄλογα, ὀμηρικά συμπόσια, μάχες κλπ.¹⁶.

Τὸ ἀναγκαῖο καὶ λογικὸ συμπέρασμα ἀπ' αὐτὴ τὴ συντομώτατη μὲ ἐνδεικτικὴ ἐξέταση τῶν κειμένων εἶναι πὼς ἡ τεχνοτροπία, ποὺ ἐπηρέασε οὐσιαστικὰ τ' ἀκριτικὰ τραγούδια στὴν Κρήτη, εἶχε βαθιεῖς τὶς ρίζες της στὸ νησί καὶ πὼς κυριαρχοῦσε στὴ λαϊκὴ του ποίηση ἤδη τὴν ἐποχὴ, ποὺ τὰ ἐρχόμενα ἀπ' ἔξω ἀκριτικὰ τραγούδια ἔκαναν σὲ μεγάλο ἀριθμὸ παραλλαγῶν τὴν ἐμφάνισή τους ἰδίως στὶς δυτικὲς του ἐπαρχίες.

Ἀναζητῶντας νομίζω αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ποὺ ἔκαμε τὴν ἐμφάνισή του τὸ ἀκριτικὸ τραγούδι στὴν Κρήτη θὰ μπορέσωμε νὰ συγκεντρώσωμε τὶς ἐνδείξεις, ποὺ θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ φτάσωμε, ἂν ὅχι μὲ ἀπόλυτη σιγουριὰ τοῦλάχιστον μὲ τὴ συνέπεια τῶν λογικῶν ἀφαιρέσεων, σ' ἓνα ἀπώτατο *terminus post quem*, ποὺ μᾶς χρειάζεται.

Ἡ ἐποχὴ δημιουργίας τοῦ ἀκριτικοῦ τραγουδιοῦ ἀρχίζει, σύμφωνα μὲ τοὺς πρὸ ἔγκυρους ὑπολογισμούς, ἀπὸ τὸν 9ο ἢ 10ο αἰῶνα καὶ φθάνει στὸν 13ο. Εἰδικώτερα ὁ 9ος καὶ ὁ 10ος θεωροῦνται ἀπὸ τὴν Σχολὴ τοῦ Gregoire ὡς «ἡ μεγάλη ἐποχὴ τοῦ ἀκριτικοῦ κύκλου»¹⁷. Ὁ 9ος ὅμως αἰῶνας καὶ τὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 10ου δὲν ἦταν, λόγω τῆς κυριαρχίας τῶν Ἀράβων στὴν Κρήτη, κατάλληλη ἐποχὴ, γιὰ τὴ μετάδοση τῶν ἀκριτικῶν τραγουδιῶν στὸ νησί. Ἐπαφὴ μὲ τὸ βυζάντιο ἀνακτᾷ ἡ Κρήτη μετὰ τὴν ἀνάκτησή της ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Φωκᾶ τὸ 961. Μὲ τὴν ἀνάκτηση αὐτὴ τὸ Ἑλληνικὸ στοιχεῖο κυριαρχεῖ πάλι ἐδῶ. Ὁ χαρακτήρας τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, ὅπως σοφώτατα ἀπέδειξε, σὲ περυσινὴ του μελέτη, ὁ σεβαστὸς μου διδάσκαλος κ. Νικόλαος Τωμαδάκης¹⁸, δὲν εἶχε ἀλλοιωθῆ μὲ τὴν πάνω ἀπὸ ἑκατόχρονη κυριαρχία τῶν ἀράβων, οὔτε ἐθνολογικῶς οὔτε θρησκευτικῶς. Ἄρα ὁ λαϊκὸς πολιτισμὸς ποὺ θεμελιώθηκε στὴ δεύτερη βυζαντινὴ περίοδο στὴν Κρήτη, ἦταν ἓνας πολιτισμὸς, ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὸν συγκερασμὸ τῶν αὐτοχθόνων λαϊκῶν στοιχείων καὶ τῶν στοιχείων ποὺ ἔφεραν μαζὶ τους ὄσοι ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ ἔμειναν στὸ νησί, μετὰ τὴν ἄλωσή του, καθὼς καὶ οἱ ὀμάδες τῶν ἀποίκων, ποὺ ἀκολούθησαν μετὰ. Κατὰ τὸν Λέοντα τὸν Διάκονο¹⁹, ὁ Νικηφόρος ἀπέ-

¹⁶ Παπαγερογάκη, σ. 50 ἀρ. 58, σ. 37 ἀρ. 27, Κριάρης, Συλλογὴ..., σ. 203, σ. 226, σ. 269, κλπ.

¹⁷ H. Gregoire, Ὁ Διγενὴς Ἀκρίτας, New York (1942), σ. 13 καὶ Δ. Πετροπούλου, Ἑλληνικὰ Δημοτικὰ Τραγούδια (Βασικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 46), Ἀθῆναι 1958, σσ. κβ' - κγ'.

¹⁸ Νικ. Β. Τωμαδάκης, Προβλήματα τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίας (829 - 961 μ. Χ.), ΕΕΒΣ, τ. Α' (1960), σσ. 1 - 38.

πλευσε ἐπιστρέφοντας νικητὴς στὴν Κωνσταντινούπολι : «ἐξημερώσας ἅπασαν τὴν νῆσον, Ἀρμενίων τε καὶ Ῥωμαίων καὶ συγκλύδων ἀνδρῶν φατρίας ἐνοικισάμενος καὶ πυρφόρους τριήρεις ἐς φυλακὴν ταύτης καταλιπών».

Οἱ πρῶτοι αὐτοὶ ἔποικοι θὰ πρέπει νὰ ἔφερναν μαζύ τους πολλὰ λαϊκὰ στοιχεῖα (ἢ πείρα ἀπὸ παρόμοιες περιπτώσεις δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἔχουμε ἀμφιβολίες).

Τὸ δύσκολο ἐρώτημά μας εἶναι : ὑπῆρχε μέσα στὰ αὐτόχθονα στοιχεῖα καὶ ἡ τεχνοτροπία ποὺ ἀφωμοίωσε στὴν Κρήτη τὰ ἀκριτικὰ τραγούδια καὶ τὰ σφράγισε μὲ τὰ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της; Ἄν εἶναι ὅμως ἐπικίνδυνο καὶ πρόωρο νὰ ἀναζητήσουμε τὶς ρίζες τοῦ κρητικοῦ τραγουδιοῦ σὲ μιὰ τόσο μακρυνὴ ἐποχὴ, πρῶγμα ποὺ θὰ εἶχε τὴ λογικὴ του βάση, ἴσως θὰ εἶναι λιγώτερο ἐπικίνδυνο νὰ δεχθοῦμε πὼς ἀπ' αὐτὸν τὸν συγκερασμὸ τῶν δυὸ στοιχείων βγήκε ἡ ἰδιότυπη τεχνοτροπία τοῦ ἐπιγραμματικοῦ, γεμάτου ἔντονο λυρικό τόνο, μὲ ἀπλή, καθαρὴ καὶ γεμάτη ζωὴ ἔκφραση, κρητικοῦ τραγουδιοῦ. Ὅπως καὶ νᾶναι δὲν πρέπει νὰ στηριζόμαστε μόνο στὶς ἀκριτικὲς παραλλαγὲς τοῦ ριζιτικου τραγουδιοῦ, γιὰ νὰ τοποθετήσουμε τὴ δημιουργία του στὴν ἀρχὴ ἢ τὴ μέση τῆς Β' Βυζαντινῆς περιόδου.

Τραγούδια ἐκτὸς τῶν καθαρῶ ἀκριτικῶν, μὲ θέματα ὅμως ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἐποχὴ αὐτή, μὲ εἰκόνες, λέξεις καὶ ὀνόματα δικά της, διασφύζονται πολλὰ καὶ τραγουδιοῦνται ἀκόμη στὴν Κρήτη. Εἶναι τραγούδια ποὺ μᾶς μιλᾶνε γιὰ βασιλιάδες καὶ ὁμηρικὰ γλέντια, ὅπως τὸ παρακάτω ²⁰ :

*Ἀπὸ τὴν ἄκρη τῶν ἀκριῶ, ὡς τε νὰ πάη στὴν ἄλλη,
ἔχουσι τάβλες ἀργυρῆς, στρωμὰ μαλαματένια,
ποτήρια μὲ τὶς ἐρωτιῆς κι ἀπὸ τὰ δῆ πλανᾶται
κι ἐπέρασ' ἕνας βασιλιάς κι εἶδε τα κι ἐπλανέθη :*

5 «Χριστὲ μὴν ἤμμον βασιλιάς, Χριστὲ μὴν ἤμμον Πήγας,
νὰ πέξενγα νὰ χόρενγα μὲ νιὲς καὶ μαυρομάτες».

Ἐνα τέτοιο τραγούδι εἶναι δύσκολο νὰ τὸ τοποθετήση κανεὶς σὲ μιὰν ἄλλη μετὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, ὅπως ὑποδεικνύει καὶ ὁ κ. Κουρμούλης, σὲ μελέτη του σχετικὴ μὲ τὸ ἔπος καὶ τὴν ἐπικὴ ὕλη ²¹. Τὸ

¹⁹⁾ Νικ. Μ. Παναγιωτάκης, Θεοδόσιος ὁ Διάκονος καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ «Ἄλωσις τῆς Κρήτης», (Κρητικὴ Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 2, ἔκδοσις Ε.Κ.Ι.Μ.), Ἡράκλειον 1960, σ. 84.

²⁰⁾ Ἰδ. Παπαγερογάκη, ὅπ. παραπ., σ. 37, ἀρ. 27.

²¹⁾ Γ. Κορμούλης, Ἔπος καὶ Ἐπικὴ ὕλη, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὴς

«μαλαματένια στρωσιά», τὰ ποτήρια μὲ τὶς «ἔρωθιές», τοὺς ἀνάγλυφους δηλ. ἔρωτες²², οἱ ἀργυρὲς τάβλες καὶ ἡ μνεῖα ἑνὸς βασιλιᾶ σκανδαλισμένου, ὀδηγοῦν τὰ βήματά μας στὰ βυζαντινὰ χρόνια. Αὐτὴ ἡ συμπαθητικὴ ὠραιολογία καὶ ἡ θεμιτὴ ποιητικὴ ὑπερβολή, εἶναι στοιχεῖα ποὺ τὰ ξεχνᾷ τὸ ριζιτικὸ τῆς ἐπομένης βενετικῆς περιόδου. Σ' αὐτὴ τῇ περιόδῳ τὸ τραγοῦδι ἐπιδιώκει τὴν καθαρὴ ἀπεικόνιση τοῦ πραγματικοῦ, τὴν ἀπλούστερη ἔκφραση, τὴ ρεαλιστικώτερη εἰκόνα.

Τραγοῦδια ἀκόμα, ποὺ μᾶς μιλοῦν γιὰ μεγάλους ρηγάδες, βασιλοπούλες, γιὰ πύργους, παλάτια, γιὰ βίγλες, γιὰ Ἄρμένους, γιὰ σπαθιά, γιὰ κοντάρια καὶ ραβδιὰ ἀπηχοῦν τὴν Βυζαντινὴ ἐποχὴ²³.

Τέτοια στοιχεῖα βρῖσκομε στὸ γνωστὸ τραγοῦδι τοῦ «θανάτου τοῦ κυνηγοῦ»²⁴, ἓνα τραγοῦδι μὲ πολλὲς παραλλαγές, ποὺ παρουσιάζουν μιὰ ἐξέλιξι στὸ λεκτικὸ τους. Τὸ τραγοῦδι ἀφοῦ μᾶς ἀναφέρει τὸ θάνατο τοῦ κυνηγοῦ σὲ τέσσερις στίχους καταλήγει μὲ τὴν ἐξῆς παραγγελία του στοὺς ἄλλους κυνηγούς :

—«*Παιδιὰ κι ἄν πᾶτε στὸ λαγὸ, γ-ἦ σ' ἀγριμοῦ κνήγι
περάστ' ἀπὸ τὸ μνηῖμα μου διπλοσφουρίζετε μου
κι ἔχω ραβδι γιὰ τὸ λαγὸ, δοξάρι γιὰ τ' ἀγρίμια
κι ἔχω καὶ σκύλες ὄμορφες νὰ στέκονται στὶ πόρους.*

5 *Ἡ γαλανὴ τόν-ε πετᾶ κι ἡ μάυρη τόν-ε πιάνει
κι ἡ κουμαριά στὰ δόδια τζη στὸ σπῖτι τόν-ε πάει».*

Τὸ ἀναφερόμενο στὸν τρίτο στίχο «ραβδι γιὰ τὸ λαγὸ» καὶ τὸ «δοξάρι γιὰ τ' ἀγρίμια» εἶναι, ὅπως λέει ὁ Κουκουλές²⁵, κυνηγετικὰ ὄργανα γνωστὰ στὴν Κρήτη, ἀπὸ τὴ Βῆ Βυζαντινὴ περίοδο.

τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν (Ἀφιέρωμα εἰς Νικόλαον Ἐξαρχόπουλον), Ἀθῆναι 1955, σ. 232.

²²) Τέτοιες περιγραφές δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ μᾶς θυμίζοιεν ἠρωικὴ ποίηση. Πάνω ἀκριβῶς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν θάταν ἄσκοπο ν' ἀναφέρωμε τὴν ἠμηρικὴ παρουσίαση ποιηριῶν καὶ δοχείων :

<i>Χέρνιβα δὲ σφ' Ἄρκτος ἐν ἀνθεμόεντι λέβητι</i>	γ 440
<i>Ὡς ἄρ' ἔφη, γρηῆς δὲ λέβηθ' ἔλε παμφανόωντα</i>	τ 386
<i>δῶκα δὲ οἱ κρητῆρα πανάργυρον ἀνθεμόεντα</i>	ω 275

²³) Ὅχι ἄστοχα, νομίζω, ὑποδεικνύεται ἀπὸ τὸν συνάδελφο Νίκο Παναγιωτάκη (Θεοδόσιος ὁ Διάκονος κ.λ., παραπ. σ. 65, σημ. 203) ἡ σχέση ποὺμποροῦν νὰ ἔχουν τὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα καὶ τὸ θέμα τοῦ ριζιτικῶν τραγοῦδιου : «ἀπέστειλέ με ὁ βασιλιάς τοὶ βίγλες νὰ μαστίσω» μὲ ἓνα ἐπεισόδιο τῆς εἰσβολῆς τοῦ Νικηφόρου Φωκά στὴν Κρήτη.

²⁴) Ἴδ. Παπαγερογοράκη, ὅπ. παραπ., σ. 169, ἀρ. 324.

²⁵) Φαίδωνος Κουκουλέ, Συμβολὴ εἰς τὴν Κρητικὴν Λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας, ΕΕΚΣ, τ. Γ' (1940), σ. 69.

Μὰ καὶ ἑνὸς ἄλλου, τοῦ πολὺ γνωστοῦ μας τραγουδιοῦ «τοῦ Ὅμα-
λοῦ», τὸ πρότυπο τοποθετεῖται, μὲ πολλὰ πειστικὰ στοιχεῖα, ἀπὸ τὸν
καθηγητὴ κ. Νοτόπουλο²⁶ στὰ Βυζαντινὰ χρόνια. Ἡ παλιότερή του
παραλλαγή, ποὺ ἔχει σ' ἓνα στίχο της τὰ βυζαντινὰ «σπαθὶ καὶ κοντά-
ρι», ἀντὶ γὰρ τὰ μεταγενέστερα «τουφέκι καὶ πατρόνα», εἶναι ἡ ἀκό-
λουθη²⁷:

*Χριστέ, νὰ ζώνουμον σπαθὶ καὶ νὰ ἴπιανα κοντάρι
νὰ πρόβαινα στὸν Ὅμαλό, στὴ στράτα τῶ Μουσούρω,
νὰ σύρω τ' ἀργυρὸ σπαθὶ καὶ τὸ χρουσό κοντάρι,
νὰ κάμω μάννες δίχως γιοῦς, γυναῖκες δίχως ἄντρες,
νὰ κάμω καὶ μωρὰ παιδιά μὲ δίχως τσι μαννάδες.*

Ὁ χαρακτήρας τῆς παραλλαγῆς καὶ τὰ γλωσσικά της στοιχεῖα τὴν
φέρνουν πίσω στὰ τελευταῖα βυζαντινὰ χρόνια καὶ τὴν ἀποδεικνύουν
παλιότερη ἀπὸ τὴ γνωστὴ μας παραλλαγή «τοῦ Ὅμαλου» μὲ τὴ μετα-
γενέστερη, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ κ. Νοτόπουλος, «πατρόνα».

Ἀπὸ τὴ σύντομη αὐτή, ὅπως μᾶς ἐπιβάλλει ὁ χρόνος τῆς ὁμιλίας
μας, ἐξέταση τῶν τριῶν ὁμάδων τραγουδιῶν, ποὺ συνθέτουν τὴν προ-
σωπογραφία τοῦ καθαροῦ Κρητικοῦ Δημοτικοῦ Τραγουδιοῦ, τῆς δευ-
τέρας βυζαντινῆς περιόδου βγαίνουν δυὸ - τρία χρήσιμα, νομίζομε, καὶ
λογικὰ συμπεράσματα :

1.—Τὰ ἀκριτικὰ τραγούδια ὅταν μεταδόθηκαν στὴν Κρήτη δὲν ἔπε-
σαν σὲ ἄγονο ἔδαφος. Μὴ ὄριμη ποιητικὴ τεχντροπία τὰ μετάπλασε,
τις πῖδ πολλές φορές, πρὸς τὸ καλύτερο, καὶ τὰ προσάρμοσε στὸ κλίμα
τοῦ τόπου, σφραγίζοντάς τα μὲ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά.

2.—Ἡ τεχντροπία αὐτὴ ἢ προϋπήρχε τοῦ 961 (ἀπελευθέρωση τοῦ
νησιοῦ) ἢ ὀπωσδήποτε γινώριζε ἀκμὴ στὸν 10ο, 11ο καὶ δωδέκατο αἰώ-
να, ἔχοντας ἀσφαλῶς τὶς ρίζες της σὲ παλιότερη ἐποχὴ. Ξέρομε ἄλλως
τε πὼς ὅσο νεώτερο κι ἂν θεωρήσωμε τὸν ἐρχομὸ τῶν ἀκριτικῶν τρα-
γουδιῶν στὴν Κρήτη, θάταν ὀπωσδήποτε ἀμέθοδο νὰ τὸν τοποθετήσω-
με μετὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 13ου αἰώνα, ποὺ σημαδεύει τὸν ἐρ-
χομὸ τῶν Βενετῶν στὴν Κρήτη καὶ τὴν διακοπὴ τῶν στενῶν ἐπαφῶν
της μὲ τὸ ἐπίσης ὑποταγμένο τότε στοὺς Φράγκους Βυζαντινὸ Κράτος.

Καὶ τὰ δυὸ αὐτὰ συμπεράσματα συγκλίνουν στὸ τρίτο, γενικώτερο
ὅμως αὐτό, συμπέρασμα: Ὅτι τὸ ριζιτικὸ τραγούδι θὰ πρέπει νὰ ἦταν
εὐρύτατα γνωστὸ στὴ Δυτικὴ Κρήτη, ὅπου εἶναι καὶ ἡ πηγὴ του, κα-

²⁶) James A. Notopoulos, Τὸ Κρητικὸ τραγούδι τοῦ Ὅμαλου καὶ
ἡ «Πατρόνα», Κρητικὰ Χρονικά, τ. IB' (1958), σσ. 171 - 175.

²⁷) J. A. Notopoulos, ὅπ. παραπ., σ. 171.

τά τους δυόμισυ πρώτους αιώνες της Βας Βυζαντινής περιόδου του νησιού ή, αν θέλετε, μόνο κατά τον πρώτο έναμισυ αιώνα, αφού όπως ξέρομε τότε γίνονται μεγάλοι έποικισμοί στο νησί.

Μπορούμε λοιπόν να μιλούμε για τον βυζαντινό κύκλο του ριζίτικου τραγουδιού. Λέω βυζαντινό κύκλο και όχι άκριτικό, όπως συνηθίζεται να ονομάζεται ή ποιητική παραγωγή αυτών των χρόνων, γιατί τα άκριτικά τραγούδια δεν είναι τα μόνα, που τραγουδιόταν εκείνη την εποχή και επομένως δεν μπορούν να χαρακτηρίζουν όλη την ποιητική παραγωγή της. Ειδικότερα τα ριζίτικα τραγούδια αυτής της εποχής δεν ασχολούνται, όπως είδαμε, μόνο με τη ζωή, τους άθλους και τους θανάτους σών άκριτών.

Αυτό τον πρώτο κύκλο του τραγουδιού μας ακολουθούν δυο άλλοι χαρακτηριστικοί, ο καθένας χωριστά, της εποχής που τους έδημιούργησε.

Ο ένας, ο κύκλος δηλ. της Βενετικής περιόδου, έχει χτυπητά τα χαρακτηριστικά της Ιπποσύνης, που μάς έφεραν οι Φράγκοι με τον έρχομό τους. Το κυριώτερο όμως χαρακτηριστικό του είναι άλλο. Πιο πλούσια και πιο ρεαλιστικά θέματα άπασχολούν τα τραγούδια του. Αυτά τα τραγούδια δείχνουν μια τεχνοτροπία κατασταλαγμένη τώρα κι έλευθερωμένη από τη βαρεία ποιητική υπερβολή των τραγουδιών των θρυλικών άκριτικών κατορθωμάτων. Σ' αυτή την εποχή ο Κρητικός τραγουδιστής έχει άμείωτη τη λυρική του διάθεση αλλά μένει περισσότερο πιστός στα γεγονότα, είτε τραγικά είτε ευχάριστα, είτε μικρά είτε μεγάλα είν'αυτά.

Στον τρίτο κύκλο της Τουρκοκρατίας το ριζίτικο τραγούδι κάνει μια στροφή προς την άλληγορία. Ο Κρητικός αγρότης, έλευθερωμένος την εποχή της Τουρκοκρατίας, από τα συχνά δυναστικά μέτρα των Βενετών άρχόντων έπανασυνδέεται ψυχικά με τη γη του. Πιο έλευθερωμένος τώρα έχει στενότερες έπαφές μαζί της, γίνεται φυσιολάτρης και τραγουδεί την άγάπη του στη φύση, τον πόθο του να έλευθερωθῆ, με άλληγορίες. Αυτός ο κύκλος μάς έχει δώσει μερικά από τα ωραιότερα ποιμενικά, κυνηγετικά, φυσιολατρικά, έπαναστατικά τραγούδια της χώρας μας.

Την ίδια εποχή, στις άρχές της βέβαια, ο κρητικός παίρνει από τα έργα της κρητικής προσωπικής λογοτεχνίας τη ρίμα και τη σχολαστικότητα σε λεπτομερειακές άφηγήσεις.

Απ' αυτό το δάνειο γεννιέται το άφηγηματικό τραγούδι στην Κρήτη που το πολέμησε «με άκαμψία και σκληρότητα»²⁸ ο Άποστολάκης

²⁸) Κ. Ρωμαίου, 'Η Κρητική παραλλαγή κ.λ., όπ. παραμ., σ. 408.

ἀγνοῶντας τὸ ριζίτικο τραγούδι πὸν ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιήσῃ στὶς περιώδνυμες συγκρίσεις του μὲ τὸ κλέφτικο²⁹.

Μέσα σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς προσπαθήσαμε νὰ δώσωμε τοὺς χρονολογικοὺς σταθμοὺς τοῦ καθαροῦ Κρητικοῦ Δημοτικοῦ Τραγουδιοῦ καὶ σταθήκαμε μὲ περισσότερη ἐπιμονὴ στὶς ρίζες του. Ἡ διεξοδικὴ μετὰ μελέτη τους εἶναι ἓνα θέμα μὲ πολλὰ δυσεπίλυτα προβλήματα, πὸν ὁπωσδήποτε περιμένουν τὸν εὐσυνείδητο καὶ συστηματικὸ μελετητὴ τους.

²⁹) Κάποτε πρέπει νὰ γίνῃ ἡ σωστὴ τοποθέτηση καὶ ἡ ἀξιολόγηση τοῦ Κρητικοῦ Τραγουδιοῦ, πὸν τόσο ἀδικήθηκε ἀπὸ τὴν ἐμπάθεια τοῦ κατὰ τὰ ἄλλα ὀξυδερκέστατου ἐκείνου μελετητὴ τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ.

JAMES A. NOTOPOULOS

Η ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΤΟΥ ΚΛΕΦΤΙΚΟΥ ΤΡΑΓΟΥΔΙΟΥ
ΕΙΣ ΤΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Εἰς τὴν βασικὴν μελέτην του, «Sur la strophe de la chanson cleftique», ὁ καθηγητὴς κ. Baud Bovy κάμνει μίαν σημαντικὴν παρατήρησιν: Ce n' est qu' en Grèce que nous avons rencontré un système ou chaque strophe correspond à un vers et demi du texte poétique»¹. Τὸ κλέφτικο τραγούδι ἔχει τὸ γνῶρισμα τοῦτο τῆς μελωδίας, ὡς βλέπομεν εἰς τὰς ἀναλύσεις ποὺ πλουτίζουν τὴν μελέτην τοῦ κ. Baud Bovy. Ἡ μελωδικὴ στροφὴ 1 1/2 στίχου εἶναι παλαιά. Εὐρίσκεται ἤδη εἰς ἓνα τραγούδι τοῦ 17ου αἰῶνος ἀπὸ μιᾶ μουσικῆ συλλογῆ τῆς Μονῆς Ἰβήρων ποὺ πρῶτον ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Σ. Λάμπρου². Ἡ μουσικὴ στροφὴ τοῦ τραγουδιοῦ αὐτοῦ εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν βασικὴν στροφὴν τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ μορφὴ αὐτὴ δὲν ἔμεινε μόνον εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα, ὅπου τὸ κλέφτικο τραγούδι ἐγεννήθη, ἀλλὰ ἐξηπλώθη καὶ εἰς τὴν Κρήτην, εἰς μερικὰ τραγούδια τῆς τάβλας. Τὸ Κρητικὸ τραγούδι «Ἄντρες, γιὰ ἄντα μὲ διώχετε» παρουσιάζει ἐπίσης τὴν βασικὴν 1 1/2 στροφὴν τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ³.

Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἀνοίγει ἓνα νέον τομέα λαογραφικῆς ἐξετάσεως τῶν τραγουδιῶν τῆς τάβλας τῆς Κρήτης, ποὺ εἶναι παλαιά. Τὴν πρώτην πληροφορίαν περὶ τούτων εὐρίσκομεν εἰς τὸ Τραγούδι τοῦ Δασκαλογιάννη ποὺ κατεγράφη τὸ 1786. Ὄταν θρηνητὴν καταστροφὴν τῶν Σφακιῶν ὁ ὄμιαδὸρος μπάρμπα - Παντζελιδὸς δὲν βλέπει,

*καὶ γέροντας ἀσπρομάλληδες νὰ κάθονται στὴν τάβλα,
νὰ τρώσι καὶ νὰ πίνουσι, νὰ τραγουδοῦν μεγάλα,
νὰ λέν τραγούδια τοῦ σκαμιοῦ καὶ τοῦ πολέμου βάλθη
κι ἡ τάβλα ἀπὸν τὴ μιὰ μερὲ ν' ἀντιλαλῇ ὡς τὴν ἄλλη*⁴.

¹) S. Baud Bovy, Études sur la chanson cleftique (Ἀθήναι, 1958), σ. 19.

²) Νέος Ἑλληνομνήμων XI (1914), σσ. 423 - 432, Β. B o u v i e r, Δημοτικὰ Τραγούδια ἀπὸ χειρόγραφο τῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων (Ἀθήναι, 1960).

³) Τὸ κείμενον τοῦ τραγουδιοῦ εὐρίσκομεν εἰς Α. J e a n n a r a k i, Kretas Volkslieder (Leipzig, 1876), ἀρ. 213.

⁴) Στιχ. 919 - 922, ἔκδ. Β. Λαούρδα (Ἡράκλειον, 1947).

Τὸ ὅτι ἔχομεν ἀκριτικά μοτίβα εἰς τὰ τραγούδια τῆς τάβλας σημαίνει ὅτι αὐτὰ εἶναι τὰ ἀρχαιότερα τραγούδια τῆς Κρήτης. Ἔχουν γνωρίσματα πού τὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὰς ἱστορικὰς ῥίμες. Τραγουδοῦνται ὁμαδικῶς τριγύρω εἰς τὴν τάβλα, ὅπου μία ὁμάς ἀρχίζει τὸν στίχον καὶ ἡ ἄλλη τὸν ἐπαναλαμβάνει. Ἔχουν ἐπικο - λυρικὸν χαρακτῆρα, λείπει ἡ ὁμοιοκαταληξία, καὶ τὰ θέματά των εἶναι μᾶλλον ἀκριτικά, μὲ ἔμφασιν εἰς τὸ ἐπικὸν ὕφος. Σήμερον τραγουδοῦνται εἰς τὰ ὄρεινά χωριά τῶν Λευκῶν Ὁρέων καὶ τοῦ Ψηλορείτη καὶ λέγονται «ριζίτικα», δηλ. τραγούδια τῶν χωριῶν πού εἶναι εἰς τὰς ρίζας τῶν βουνῶν. Ἔχουν μεγάλην ποικίλιαν μελωδικῶν ἀποχρώσεων. Τὰ κείμενά των θὰ ἦσαν ἐκτενεστέρα εἰς τὰ παλαιὰ χρόνια, ὡς καὶ εἰς τὰ κλέφτικα τραγούδια, ἀλλὰ οἱ τραγουδισταὶ τραγουδοῦν μόνον ὀλίγους στίχους, συνήθως 4 - 6, καὶ παίρνουν ἄλλο τραγούδι μὲ ἄλλον μουσικὸν σκοπὸν. Τὰ κρητικά τραγούδια τῆς τάβλας, μὲ πολλὰ ἀκριτικά στοιχεῖα τὰ περισσότερα, ἔχουν κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὰ κλέφτικα τραγούδια. Ἡ παρατήρησις τοῦ κ. Baud Bony διὰ τὴν μελωδικὴν συγγένειαν τῶν κλέφτικων τραγουδιῶν καὶ τῶν τραγουδιῶν τῆς τάβλας ἀνοίγει νέον τομέα διὰ ἐκτενεστέραν ἔρευναν τοῦ φαινομένου τούτου.

Κατὰ τὴν λαογραφικὴν ἀποστολήν μου εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ 1952-1953 ὁ φίλος συνεργάτης μου κ. Δημήτριος Πετρόπουλος, συντάκτης τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, καὶ ἐγὼ ἠχογράφησαμεν τὰ σημαντικώτερα ἠρωϊκὰ τραγούδια τῆς Κρήτης, τὰ ριζίτικα, καθὼς καὶ χοροὺς καὶ μαντινάδες. Εἰς τὴν ἠχογράφησιν τῶν ριζίτικων παρατήρησα ὅτι πολλοὶ στίχοι καὶ τυπολογικαὶ φράσεις, καθὼς καὶ θέματα, εὐρίσκονται ἐπίσης εἰς τὰ κλέφτικα τραγούδια. Νομίζω ὅτι τὸ φαινόμενον ἐξηγεῖται ἐκ τῆς τυπολογίας πού ἐπικρατεῖ γενικώτερον εἰς τὰ μνημεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ προφορικοῦ λόγου, δὲν ἐπέμεινα περισσότερον εἰς τὰς παρατηρήσεις μου. Ἡ μουσικολογικὴ ὅμως παρατήρησις τοῦ κ. Baud Bony μὲ ὤθει νὰ ἐξετάσω πάλιν τὸ φαινόμενον τοῦτο εἰς τὰ τραγούδια τῆς τάβλας.

Εἰς τὸ ἠρωϊκὸν χωριὸ Ἀσχύφου τῶν Σφακιῶν τὴν 9 Μαΐου 1953 ἠχογράφησαμεν ἓνα ριζίτικο τραγούδι. Ἡ ὁμάς τῶν τραγουδιστῶν, πού μᾶς θύμιζε τοὺς γέροντας ἀσπρομάλληδες τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Δασκαλογιάννη, ἦσαν ἀγράφματοι λεβεντο - Σφακιῶτες πού τραγουδοῦν ἀκόμη καὶ τὰ παλαιότερα τραγούδια τῶν Σφακιῶν. Τὸ κείμενον τοῦ ριζίτικου τραγουδιοῦ εἶναι τὸ ἑξῆς :

Τί ἔχουν τσῆ Κρήτης τὰ βοννά τσαι στέκουν βουρκομένα;

Μηδὲ βοριάς τὰ πλάκωσε, νότος δὲν τὰ πετρώνει,

μὰ πέρασεν ὁ Γερμανὸς τσαι μαυροφόρεσέν τα.

Τί τό ἔθελεν ὁ βάρβαρος...

Τὸ τραγούδι τελειώνει μὲ μιὰ μαντινάδα ποῦ κολλιέται εἰς τὰ ριζίτικα :

Σφακιανὰ τραγονδούμενε
 ἔλα, ἔλα, Σφακιανὰ τραγονδούμενε
 καὶ Σφακιανὰ μιλοῦμε
 ἔλα, ἔλα, καὶ Σφακιανὰ μιλοῦμε·
 ἔλα, ἔλα, γιὰ νὰ διασκεδάζωμε
 γιὰ νὰ διασκεδάζωμε
 τσι φίλους ποῦ θωροῦμε.

Ἡ μελωδία του, ὡς κατεγράφη ὑπὸ τοῦ μουσικοῦ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἐργασίου κ. Σπ. Περιστέρη, εἶναι ἡ ἑξῆς :

Ὡς φαίνεται καθαρά, τοῦτο τὸ νεόπλαστον τραγούδι τοῦ τελευταίου πολέμου ἔχει ὡς πρότυπον τὸ παλαιότερον ριζίτικο τραγούδι :

Γιατ' εἶναι μαῦρα τὰ βουνὰ καὶ στέκουν βουρκομένα,
 Μονιδ' ἄνεμος τὰ πολεμᾶ, μονιδὲ βροχὴ τὰ σέρνει
 μόνο διαβαίν' ὁ Χάροντας σέρνει τσ' ἀποθαμένους...⁵

Τὸν ἴδιον τύπον εὐρίσκομεν ἐπίσης καὶ εἰς τὸ κλέφτικο τραγούδι διὰ τὸν Κοντογιάννη (περὶ τὰ 1750) τῆς συλλογῆς τοῦ Faugierl :

Τ' ἔχουν τῆς Γούρας τὰ βουνά, καὶ στέκουν μαραμμένα;
 Μήνα χαλάζει τὰ χτυπᾶ; μήνα βαρὺς χειμῶνας;
 Κ' οὐδὲ χαλάζει τὰ χτυπᾶ, κ' οὐδὲ βαρὺς χειμῶνας.
 Ὁ Κοντογιάννης πολεμᾶ, χειμῶνα, καλοκαίρι.⁶

⁵) Α. Κ ρ ι ἄ ρ η, Συλλογὴ Κρητικῶν Δημοδῶν Ἀσματῶν (Ἀθήναι, 1920), σ. 327.

⁶) C. F a u r g i e l, Chants Populaires de la Grèce Moderne (Paris, 1824), I, σ. 90.

Μὲ τοὺς αὐτοὺς τυπικοὺς στίχους ἔγιναν καὶ ἄλλα κλέφτικα τραδοῦ-
δια διὰ τὸν Ζαχαράκη, τὸν Γυφτάκη καὶ τὸν Κολοκοτρώνη⁷.

Ὁ «κλέφτικος» χαρακτήρ τοῦ ριζιτικου τραγουδιοῦ φαίνεται ὄχι μόνον εἰς τὸ τυπολογικὸν προοίμιον, ἐρώτησιν καὶ ἀπάντησιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀπουσίαν τῆς ὁμοιοκαταληξίας ποῦ διακρίνει τὰ τραγούδια τῆς τάβλας καὶ μερικὰ ἄλλα παλαιὰ τραγούδια τῆς Κρήτης. Ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῆς μελωδίας τοῦ ριζιτικου τραγουδιοῦ μὲ τὴν μελωδίαν τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ δὲν ἔχω τὴν ἀρμοδιότητα νὰ κρίνω. Τοῦτο εἶναι μουσικολογραφικὸν πρόβλημα ποῦ πρέπει νὰ ἐξετασθῇ βαθύ-
τερον.

Ἡ σχέσις μεταξὺ τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ καὶ τῶν τραγουδιῶν τῆς Κρήτης φαίνεται καλύτερα ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν συλλογῶν τοῦ Γιανναράκη, τοῦ Κριάρη καὶ ἄλλων λαογράφων. Ὁ κατωτέρω πίναξ δεικνύει: 1) κλέφτικα τραγούδια ποῦ περιέχονται εἰς τὴς συλλογὰς τοῦ Γιανναράκη, τοῦ Κριάρη καὶ ἄλλων, 2) κλέφτικα τραγούδια, διὰ τὰ ὁποῖα ἔχομεν παραλλαγὰς ἀπὸ τὴν Κρήτην, 3) κλέφτικα τραγούδια, τὰ ὁποῖα ἔχουν δώσει μοτίβα εἰς Κρητικὰ τραγούδια.

1. *Τὸ κλεφτόπουλο* Γιανναράκης, ἀρ. 203, Κριάρης, σ. 342 (ἐκδ. 1920).
2. *Μάνα μ' ἑκακοπάντρεψες* Γιανναράκης, ἀρ. 235, Πολίτης Ἐκλ., ἀρ. 105.
3. *Τί νὰ κάμω τὸ καημένο* Γιανναράκης, ἀρ. 242, Κριάρης, σ. 346.
4. *Τοῦ Νάννου* Γιανναράκης, ἀρ. 22, Κριάρης, σ. 40.
5. *Τῶν ἀνθρωμένω τ' ἄρματα* Γιανναράκης, ἀρ. 183, Πολίτης, 41, Βλαστός, Ὁ γάμος ἐν Κρήτη, σ. 104.
6. *Χριστέ, καὶ νὰ ἴσπουν τὴ φ'λακὴ* Πετρόπουλος, Α', σ. 239, 99 Α', Σπανδωνίδη, Κρ. Τρ., 14, ἀρ. 10.
7. *Οἴλοι γλιτίζουν τοὶ ἑορτὲς* Πετρόπουλος, Α', σ. 240, 99 Β', Σπανδωνίδης, 66, ἀρ. 69.
8. *Συντράμετέ μου, φίλοι μου* Πετρόπουλος, Α', σ. 240, 99 Γ', Λαογραφία, 9, σ. 213.
9. *Ἡ ἐλευθεριὰ τοῦ κλέφτου* Κριάρης, σ. 243, Γιανναράκης, ἀρ. 190.
10. *Γιάντα τὴν κόνον τὴν φλακαῖς* Γιανναράκης, ἀρ. 138, Πετρόπουλος, Α', σ. 252, ἀρ. 115.
11. *Τοῦ Ὀλυμποῦ καὶ τοῦ Κισάβου* Πολίτης, ἀρ. 23, Γιανναράκης, ἀρ. 107, Κριάρης, σ. 218.

⁷) G. Passow, *Τραγούδια Ρωμαϊκά* (Ἀθήναι, 1860), LXII-LXIII, Πολίτης, Ἐκλογαί, 53 Β. Νομίζω ὅτι τὸ μοτίβο τοῦτο προῆλθεν εἰς τὰ κλέφτικα ἀπὸ ἀκριτικὰ τραγούδια, πβ. Ἀθηνᾶ, 64, (1960), σ. 380.

12. *Τοῦ Βασίλη* Πολίτης, ἀρ. 25, Γιανναράκης, ἀρ. 185, Βλαστός, Ὁ γάμος ἐν Κρήτη, σσ. 102 - 103.
13. *Παιδιά, σὰν θέτε λεβεντιά* Πολίτης, ἀρ. 32, Βλαστός, Ὁ γάμος ἐν Κρήτη, σ. 103.
14. *Ἡ λυγροῦ κλέφτης* Γιανναράκης, ἀρ. 288, Κριάρης, σ. 220.
15. *Θέλετε, δέντρα, ἀνθήσετε* Πολίτης, ἀρ. 36, Γιανναράκης, ἀρ. 191, Κριάρης, σ. 199.
16. *Οἱ κλέφτες ἐπροσκύνησαν* Πολίτης, ἀρ. 61 Β', Γιανναράκης, ἀρ. 203.
17. *Νά μουν πουλὶ νὰ πήγαινα*, Pashley, Travels in Crete, II, σσ. 134 - 135.
18. *Τί ἔχουν τῆ Κρήτης τὰ βουνά* Βλέπε ἄνω.
19. *Μηλίτσα ποῦ ἴσαι ἴσ τὸ γρεμνὸ* Κριάρης, σ. 328.

Ὁ ἄνωτέρω πίναξ δεικνύει μίαν ἀρχετὰ μεγάλην διάδοσιν τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ εἰς τὴν Κρήτην. Τὸ γεγονός ἐστὶ εὐρίσκομεν ὀλόκληρα κλέφτικα τραγούδια εἰς τὴν Κρήτην καὶ πολλὰ μοτίβα τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ εἰς τὰ τραγούδια τῆς τάβλας μὲ ἔκαμε νὰ ἐρευνήσω ἂν ὑπάρχουν ἄλλα ὅμοια ἴχνη εἰς τὴν Κρητικὴν λαογραφίαν. Ἡ ἠρωϊκὴ ρίμα τῆς Κρήτης, ἂν καὶ ἔχει χαρακτηριστικὰ ἀντίθετα τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ, ὅμως δεικνύει μίαν ἔντονον ἐπίδρασιν ἀπὸ τὸ κλέφτικο τραγούδι. Τὸ ἠρωϊκὸ θέμα παρουσιάζεται εἰς τὴν δεκαπεντασύλλαβον ρίμαν τῆς Κρήτης μὲ χρονολογικὸν ὕψος καὶ δέσιμο· ἔτσι διαφέρει καθαρὰ ἀπὸ τὸ κλέφτικο τραγούδι⁸. Θὰ μᾶς φανῆ λοιπὸν παράξενον ἂν ἀκούσωμεν ὅτι ἡ ρίμα τῆς Κρήτης ἔχει ἐπίδρασιν ἀπὸ τὸ κλέφτικο τραγούδι. Ὑπάρχει ὅμως ἡ ἐπίδρασις αὐτῆ καὶ τοῦτο φαίνεται ὄχι μόνον εἰς μερικὰς φράσεις διὰ δένδρα καὶ πουλιά, διὰ τὸ «ὄμορφο παλληγάρι», ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὰ κλέφτικα τραγούδια, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν θάνατον μερικῶν ἠρώων, ὅπου ὁ ριμαδόρος ἀφήνει τὴν πατροπαράδοτον χρονολογικὴν τεχνικὴν του καὶ παίρνει ὡς πρότυπον τὸν θάνατον τοῦ κλέφτη. Τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Δασκαλογιάννη ἔχουν καταγραφῆ δέκα περίπου παραλλαγαί. Τὸ ἀρχαιότερον καὶ πρωτότυπον κείμενον εἶναι ἐκεῖνο ποῦ ἔλαβεν ὁ Legrand ἀπὸ τὸν Μανουσογιαννάκη ἐκ Νίμβρου⁹. Εἰς τὸν ἐπίλογον βλέπομεν πῶς ὁ γέρο ριμαδόρος Μπάρμπα - Παντζελίδς ἐτραγούδα κάτω ἀπὸ ἕναν πρίνον καὶ ὁ Ἀναγνώστης τοῦ Σήφη κατέγραφε τὸ κείμενον, τὸ 1786, δεκαῆξ ἔτη μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Δασκαλογιάννη. Ὅλαι αἱ μεταγενέστε-

⁸) Πβ. Γ. Ἀποστολάκη, Τὸ κλέφτικο τραγούδι (Ἀθήναι, 1950), σελ. 96 κ ἑ.

⁹) Ἐ. Legrand, Recueil de poèmes historiques (Paris, 1877), σ. 237.

ραι παραλλαγαὶ εἶναι συντομώτεραι (ἢ μεγαλυτέρα ἀριθμεῖ 85 στίχους), διότι οἱ ριμαδόροι περιέκοπτον πολλὰς λεπτομερείας ἀπὸ τὴν μεγάλην ρίμαν τοῦ Μπάρμπα - Παντζελιοῦ (1034 στίχων) καὶ ἐτραγουδοῦσαν μόνον μερικοὺς βασικοὺς στίχους, ὡς φαίνεται ἔπειτα ἀπὸ μιὰν συστηματικὴν ἀνάλυσιν πρὸς ἕκαστον εἰς τὰς παραλλαγὰς τοῦ τραγουδιοῦ. Ὑπάρχουν μερικαὶ διαφοραὶ εἰς τὰς παραλλαγὰς, ἀλλὰ ἐν γένει δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αἱ μεταγενέστεραι παραλλαγαὶ ¹⁰ προέρχονται προφορικῶς ἀπὸ τὴν ρίμαν τοῦ Δασκαλογιάννη, ἢ ὅποια διεδόθη μὲ ἀντίγραφα, ὅταν ἐκεῖνα πρὸς βλέπομεν εἰς τὸ τέλος τοῦ Τραγουδιοῦ τοῦ Ἀληδάκη ¹¹. Μία ὁμῶς ἀπὸ τὰς παραλλαγὰς τοῦ τραγουδιοῦ ¹² διαφέρει σημαντικῶς ἀπὸ τὰς ἄλλας, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ πρωτότυπον τραγούδι. Ἐνῶ εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Μπάρμπα - Παντζελιοῦ ὁ Δασκαλογιάννης παρουσιάζεται μᾶλλον ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον, πρὸς ἃν καὶ πατριώτης ἔσφαλε μὲ τὸ νὰ ἔχη ἀπόλυτον ἐμπιστοσύνην εἰς τὸν Ὀρλώφ καὶ τὸν Μπέη τῆς Μάνης, εἰς τὴν παραλλαγὴν τοῦ Ζωγραφάκη, πρὸς προέρχεται ἀπὸ τὴν Γαῦδο, ὁ Δασκαλογιάννης ἐμφανίζεται ὡς ἀπομονωμένος κλέφτης, ἤρωσ πρὸς πολέμῳ τοὺς Τούρκους τρεῖς μέρες :

*κι ἀμοναχὸς τοσοῖ πολέμῳ ὁ Δάσκαλος ὁ Γιάννης
κι ἀμοναχὸς τοσοῖ πολέμῳ μόνο μὲ τ' ἄρματά ντου,
κι αἷμα πίν' ὡσὰν σκυλλὶ ἀπὸ τὴ μάνιτά ντου.
Ἄμοναχὸς τοσοῖ πολέμῳ μόνο μὲ τὸ σπαθὶ ντου,
κι ὀμπρὸς κι ὀπίσω τὸ πετᾶ ὡσὰν ἴλαφι τὸ κορμί ντου* ¹³.

Καὶ ὅταν αἰχμαλωτίζεται, λέγει πρὸς τοὺς Τούρκους :

*Διάλε τσ' ἀποθαμένους σας κ' ἔσᾶς καὶ τὰ σπαθιά σας,
τρεῖς μέρες σας-ἐ πολέμῳ, κ' ἤκαφα τὴ γκαρδιά σας*

Ἐδῶ βλέπομε τὴν ἀτμόσφαιραν τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ καὶ ἀκόμη τὰς ἐπαναλήψεις τῶν σημαντικῶν λέξεων πρὸς χωρικητοῦ τὸ λεξιλόγιον καὶ τὴν τέχνην τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ :

*Στὴ στράτα τῶς ἐπάντηξε ὁ Δάσκαλος ὁ Γιάννης,
ὁ καπετάνιος τῷ Σφρακιῷ, τσῆ Κρήτης τὸ λιοντάρι.*

¹⁰) Διὰ τὸ πρόβλημα τοῦτο πβ. Α. Πετρόπουλος «Τοῦ Δασκαλογιάννη τὰ τραγούδια», Κρητικὰ Χρονικὰ Η' (1954), σ. 227 κ. ἑ., ὁ ὅποιος ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἀντίθετον γνώμη τοῦ C. Mango, «Quelques remarques sur la chanson de Daskaloyiannes», Κρητικὰ Χρονικὰ Η' (1954), σ. 44 κ. ἑ.

¹¹) Πβ. Legrand, σσ. 259, 294.

¹²) I. N. Ζωγραφάκης, Γλωσσικὴ ἔκκ. ἐκ Κρήτης: Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, τ. 31 (1909), σσ. 145-6 151-5.

¹³) Πβ. Κρητικὰ Χρονικὰ, Η' (1954), σσ. 49 - 51.

*Σύρνει τὸ μαχαιράκι του ἀπ' ἀργυρὸ φουκάρι,
καὶ μέσα τῶς ἐμπήκεν-ε, γιουροῦσι τῶς-ε κάνει.*

Τὴν μεταμόρφωσιν τοῦ ἥρωος τῆς ρίμας εἰς κλέφτην βλέπομεν ἐπίσης καὶ εἰς τὴν ρίμαν τοῦ Χατζημιχάλη (1828)¹⁴. Ὁ ρημαδόρος εἰσάγει ἓνα στίχον πασίγνωστον εἰς τὸ κλέφτικο τραγούδι, διὰ τὴν στιγμὴν ποῦ ἀκούει ὁ πασᾶς τὸ κίνημα τοῦ ἥρωος:

Καὶ ὁ πασᾶς ὡς τ' ἄκουσε πολλὰ τοῦ βαροφάνη.

Ὅταν ἀκούη τὴν διαταγὴν τοῦ πασᾶ, ὁ κιαγᾶς του τὸν πληροφορεῖ περὶ τοῦ Χατζημιχάλη:

*Δὲ φεύγει, Μουσταφᾶ πασᾶ, γιὰτ' εἶναι παλληκάρι.
Δὲν εἶν' εὐτός Λαζόπουλος νὰ πιάση τὴ μαδάρα,
Μόνό 'ν' ἀπὸ τὴ Ρούμελη, καὶ σέρνει παλληκάρια.
Ἐδτ' εἶνε Βουργαρόπουλα, ἀτλήδες τιμημένοι.*

Οἱ στίχοι αὐτοὶ ἔχουν ὡς πρότυπον κάποιο κλέφτικο ποῦ ἀναφέρει τὸν Λαζόπουλον, ἴσως τὸ τραγούδι τῶν Λαζαίων, τῆς γνωστῆς ἀρματολικῆς οἰκογενείας τοῦ Ὀλύμπου. Τὸ ἴδιο μοτίβο ἔχομεν καὶ εἰς ἄλλους διαλόγους ἠρωϊκῶν τραγουδιῶν:

*Δὲν εἶμαι Πάτρα νὰ σκιαχῶ, Βοστίτσα νὰ κιοτεύσω,
'γὼ εἶμ' Κορώνη ξακουστή, Μοθώνη παινεμένη,
μ' ἔχω καὶ Κορωνόπαιδα, ὅλα παλληκαράδες...¹⁵*

*Μὴ γὰρ τι εἶμαι νόννη, νὰ βγῶ νὰ προσκνήσω;
Γὼ εἶμ' ὁ Γιώργης τοῦ Γιαννιά, τοῦ πρώτου καπιτάνου...¹⁶
Ὅσο 'ν' ὁ Γρίβας ζωντανός, Τούρκους δὲν προσκνέει
ἔχω παιδιὰ τῆς Ρούμελης, παιδιὰ Ρουμελιωτάκια...¹⁷*

Εἰς τὸ ἴδιο τραγούδι, ὅταν ὁ Χατζημιχάλης πρόκειται νὰ μπῆ εἰς τὴν μάχην ὅπου ἔχασε τὴν ζωὴν του, τὸ ἀσκέρι του τὸν παρακαλεῖ νὰ μὴ μπῆ στὸν πόλεμο. Τότες σὺν τὸν Διάκο ὁ Χατζημιχάλης ἀπαντᾷ:

Μία βολὰ ἐγεννήθηκα, μία βολὰ θ' ἀποθάνω¹⁸

Ἡ ἀπάντησις του θυμίζει τὸ κλέφτικο:

Παιδιά μου Ρωμαιοπούλα, ἐλλαδοβαφτισμένα,

¹⁴) Γιανναράκης, σ. 63.

¹⁵) Πετρόπουλος. Ἑλληνικὰ Δημοτικὰ Τραγούδια, (Ἀθῆναι, 1958) Α', σ. 161.

¹⁶) Ἀυτόθι, σ. 209.

¹⁷) Ἀυτόθι, σ. 222.

¹⁸) Γιανναράκης, σ. 63.

*σήμερον γεννηθήκαμε, σήμερον θὰ χαθοῦμε...*¹⁹

*τί σήμερα εἶναι ὁ θάνατος, τί σήμερα εἶναι ὁ χάρος
σήμερα γεννηθήκαμε, σήμερα νὰ χαθοῦμε*²⁰.

Εἰς τὰς δύο αὐτὰς ρίμας, τοῦ Δασκαλογιάννη (παραλλαγή Ζωγραφάκη) καὶ τοῦ Χατζημιχάλη, πρέπει νὰ κοιτάξωμεν βαθύτερα τὴν ἐξωτερικὴν ἀφομοίωσιν μὲ τὸ κλέφτικο τραγούδι. Αἱ δύο ρίμες δεικνύουν ὅτι τὸ κλέφτικο τραγούδι ἔζη τόσον ζωρὰ εἰς τὴν Κρήτην κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, ὥστε ὁ ριμαδόρος ἄφησε τὴν χρονολογικὴν τεχνικὴν τῆς ρίμας καὶ παρουσιάζει τὸν ἥρωα μὲ τὴν δραματικότητα τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ. Ἐπίσης δὲ οἱ ἀκροαταὶ θὰ εἶχον γνῶσιν ἀρκετὴν τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ, ὥστε νὰ ἐννοοῦν καὶ νὰ δέχωνται τὴν ἀλλαγὴν ὕφους.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐκτείνῃ εὐκόλα τὸν ὀρίζοντα τοῦ προβλήματός μας, ἂν παρατηρήσῃ ὅτι καὶ ἄλλα τραγούδια τῆς Κρήτης δεικνύουν ἐπαφὴν μὲ τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα. Πολλὰ στοιχεῖα, π. χ. ἀπὸ τὰ μοιρολόγια τῆς Μάνης ἐμφανίζονται εἰς τὴν Κρήτην²¹. Ἐπίσης δὲ ὅταν συγκρίνωμεν τὰ ἀκριτικά τῆς Κρήτης μὲ τὰ ἀκριτικά τῆς Κύπρου εἰς τὰ πρῶτα εὐρίσκομεν συντομίαν, δραματικότητα, ὅπως π. χ. εἰς τὸ «Ὁ Διγενῆς Ψυχομαχεῖ». Τοῦτο δεικνύει ὅτι τὰ ἀκριτικά τῆς Κρήτης εἶναι πλησιέστερα πρὸς τὰ κλέφτικα²² καὶ ἀκριτικά τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, παρὰ πρὸς τὰ πολύστιχα τῆς Κύπρου. Τὸ πρόβλημα εἶναι ἀνερέυνητον ἀκόμη. Ἐδῶ ὁ σκοπός μου δὲν εἶναι νὰ ἐξαντλήσω τὸ θέμα τῆς ἐπιδράσεως τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ εἰς τὰ τραγούδια τῆς Κρήτης, ἀλλὰ νὰ δείξω — μεταχειρίζομαι κοινὴν φράσιν τῶν Κρητικῶν — ὅτι ἐδῶ «ἔχουμε πρᾶμα», ἔχομεν ἀρκετὰ κείμενα ποῦ θὰ μᾶς βγάλουν ἀπὸ τὴν πλάνην ὅτι τὸ κλέφτικο τραγούδι εἶναι μόνον τοπικὸν φαινόμενον τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ὅτι ἡ παρατήρησις τοῦ κ. Baud Bony δικαιώνεται ἀπὸ τὰ κείμενα.

Τὸ πρόβλημα ποῦ ἀνακινῶ εἶναι μέρος τοῦ μεγαλυτέρου προβλήματος τῆς Ἑλληνικῆς λαογραφίας, δηλαδὴ τὸ πῶς καὶ πότε τραγούδια ἀπὸ ἓνα γνωστὸν μέρος τῆς Ἑλλάδος, σὰν τὸ κλέφτικο, ποῦ ἀναφέρεται εἰς γνωστὰ ἱστορικὰ πρόσωπα, τοὺς κλέφτες, ἐπεξέτειναν τὰ ὅρια τῆς τοπικῆς γενέσεώς των καὶ κατέληξαν νὰ γίνουν πανελλήνια. Τὸ

¹⁹) Πετρόπουλος, σ. 161.

²⁰) Ἐνθ' ἄν., σ. 201.

²¹) Πολίτης, Ἑθλογαί, βλ. σημειώματα εἰς μοιρολόγια ἀρ. 176, 204, 207, 214 - 18, 222.

²²) Πβ. Κ. Ρωμαῖος, «Ἡ κρητικὴ παραλλαγή τοῦ Θανάτου τοῦ Διγενῆς», Κρητικὰ Χρονικά, Ζ (1953), σ. 394 κ. ἑ.

πρόβλημα τοῦτο ἔχει ἀρκετὰ μελετηθῆ διὰ τὰ ἀκριτικὰ τραγούδια, ἀλλὰ διὰ τὰ κλέφτικα, ἐκτὸς τῆς μουσικολογικῆς παρατηρήσεως τοῦ κ. Baud Bovy, καμμία μελέτη δὲν κατέγινε μὲ τὴν ἐξάπλωσιν των ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα εἰς τὴν Κρήτην, ὅπου θὰ ἦσαν πολὺ εὐπρόσδεκτα, διότι ἔβραζε καὶ ἐκεῖ τὸ καζάνι τοῦ ἠρωισμοῦ κατὰ τὸν 18ον καὶ 19ον αἰῶνα, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα, καὶ τὰ τραγούδια τῆς τάβλας εἶχον παραπλήσια χαρακτηριστικά, ὥστε νὰ ἐπηρεασθοῦν ἀπὸ τὰ κλέφτικα. Συνήθως ἐπικρατεῖ ἡ γνώμη ὅτι τὸ κλέφτικο τραγούδι εἶναι μόνον Ἑλλαδικῆς ποίησις, ὅτι «αἱ νῆσοι ἅπασαι, ἡ Θράκη καὶ ἡ Μικρὰ Ἀσία ἔμειναν ἀμέτοχοι εἰς αὐτήν»²³. Ἡ ἐπίδρασις τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ εἰς τὴν Κρήτην μᾶς κάμνει νὰ ξανασκεφθῶμεν περὶ τοῦ Ἑλλαδικοῦ τοπικισμοῦ τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ. Ὡς παρατηρεῖ ὁ κ. Πετρόπουλος περὶ τῆς λαογραφίας μας, «ἔχουμε χρέος, ὅχι νὰ προσπαθῆσουμε νὰ στενεύουμε, ἀλλὰ νὰ βλέπομε σὲ ὅλη τὴν εὐρύτητά τους τὰ ὅρια τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων... Μόνον μὲ γνώση τοῦ γεωγραφικοῦ τους πλάτους καὶ τῆς ιδιομορφίας τῶν παραλλαγῶν τους θὰ μποροῦμε νὰ διακρίνομε καὶ νὰ προσδιορίσομε τὰ ιδιαίτερα τυχὸν τοπικὰ τους γνωρίσματα καὶ ν' ἀξιολογήσομε τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ συμμετοχὴ τῶν ἀνθρώπων τῆς κάθε περιοχῆς στὴ διαμόρφωσί τους»²⁴.

Διὰ τοῦτο εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο δὲν ἀρκεῖ μόνον νὰ ἐξετάσωμεν τὴν ὑπαρξιν τῆς ἐπιδράσεως ποῦ ἀνέφερα πάρα πάνω, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐρευνήσωμεν τὸ πῶς καὶ πότε ἐταξίδευσεν τὸ κλέφτικο τραγούδι εἰς τὴν Κρήτην. Εὐτυχῶς ἔχομεν ἀρκετὰς ἐνδείξεις διὰ τὸ πῶς τὸ κλέφτικο τραγούδι ἄρχισε μὴν πορεῖαν ποῦ καταλήγει εἰς τὴν Κρήτην. Ἐνῶ εἰς τὰ τραγούδια τοῦ γάμου, τὰ ναυοῦρσιματα, τὰ ἔρωτικά, τὰ λατρευτικά, ποῦ εἶναι τώρα πανελλήνια, εἶναι δύσκολον νὰ εὔρωμεν τὸν τόπον ποῦ ἐγεννήθησαν, εἰς τὸ πρόβλημά μας τὰ ἴχνη τῆς ἐξαπλώσεως καὶ αἱ ἀποδείξεις εἶναι κάπως καθαραί. Τὸ θέμα ποῦ θὰ προσπαθῆσω νὰ ἀναπτύξω εἶναι ὅτι τὸ κλέφτικο τραγούδι ἦλθεν εἰς τὴν Κρήτην ἀπὸ τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Ρούμελη, ὡς τοῦτο φαίνεται: 1) εἰς τὸν Ἄγγλον περιηγητὴν τῆς Κρήτης Pashley κατὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ 19ου αἰῶνος καὶ 2) εἰς τὰ κείμενα τῶν ριμῶν. Αἱ ἀποδείξεις θὰ ἦσαν πληρέστεραι ἂν ἤμην εἰς θέσιν νὰ ἐξετάσω τὰ ἱστορικὰ ἀρχεῖα τῆς Κρήτης, ἀλλὰ πρὸς τὸ παρὸν ἀρκοῦμαι εἰς τὸν Pashley καὶ τὰς ρίμας ποῦ δεικνύουν τὴν πορεῖαν τῆς ἐξαπλώσεως.

²³) Σ. Π. Κυριακίδης, Ἑλληνικὴ Λαογραφία, (Ἀθῆναι, 1922), σ. 72.

²⁴) Δ. Πετρόπουλος, «Πελοποννησιακὰ Δημοτικὰ Τραγούδια», Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά, 1959, σ. 50.

Ὁ Pashley ἀναφέρει τὴν συνάντησιν εἰς τὸ σπίτι τοῦ ἐξαδέλφου τοῦ στενοῦ τοῦ φίλου Καπετᾶν Μανιᾶ μὲ δύο κλέφτες: «*We arrived at the village of Haghios Konstantinos about four miles from Pólis and took up our quarters in the house of the cousin of Captain Manias....during the evening two warriors or klefts, by whichever name it is right to call them, amused themselves and their hearers by recounting several events of the war, especially exploits in which they had themselves a share*»²⁵

Θετικώτερον εἶδισιν περὶ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ εὐρίσκομεν εἰς τὴν περιγραφὴν ἑνὸς Ρουμελιώτη κλέφτη, ὁ ὁποῖος ἐτραγουδῆσε κλέφτικο διὰ τὸ Μεσολόγι: «*Before I left the island, I heard, from a Roumelioté, a song grounded on similar rumours, [that Missolonghi had fallen], which were spread, by the Turks and their friends, elsewhere in Crete:*

Νά ᾄδῃ μου πούλι νά πέταγα, νά πῆγαίνα στ' ἀψήλον
 νά θώρονα τῆ Ρούμελη, τὸ δόλιο Μεσολόγι
 πῶς πολεμᾶ μὲ τὴν Τουρκιά, μὲ τέσσαρους Πασάδες,
 πέφτον οἱ μπάλλες σὰν βροχή, οἱ μπόμπες σὰν χαλάζι
 κι αὐτὰ τὰ λιανοτούφεκα σὰν ἄμμο τῆς θαλάσσης,
 τοῦ λέγαν νά παραδοθῆ, τοῦ λέγαν νά προσκυνήσῃ
 κι αὐτὸ γυρεύει πόλεμον, θέλει νά πολεμήσῃ»²⁶.

Βλέπομεν ἐδῶ ὅτι ὁ Pashley ἤκουσεν εἰς τὴν Κρήτην γνήσιον Ρουμελιώτικο τραγούδι, ἓνα ἀπὸ τὰ παλαιότερα κείμενα ποῦ ἔχουν καταγραφῆ. Εἰς τὸν Pashley ἐπίσης εὐρίσκομεν ὄχι μόνον τὴν παρουσίαν κλεφτῶν εἰς τὴν Κρήτην, ἀλλὰ καὶ μίαν σπουδαίαν εἶδισιν περὶ Κρητῶν ποῦ ἔλαβον μέρος εἰς τὸν Μορέα κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Ὁρλώφ τὸ 1769. «*I inquire whether any Askysióte remembers the events of the Russian invasion of Moréu in 1769, when nearly a thousand Sfakians left their homes to fight against the Turks, and when the Cretan Turks, taking advantage of the absence, exacted a heavy penalty from those whom they had left behind them, for the part they took. I am told that, among the five men seized and massacred here, there was an old man Andhrúlios Papadhákis, who was one of Lambro's Capitaneé, and still possessed, at the time of his death, Lambro's pistols and some of his clothes. He was mentioned in the Greek song which celebrated Lambro's exploits*»²⁷.

²⁵) R. Pashley, *Travels in Crete*, (Cambridge, 1837), A', σ. 96.

²⁶) Ἐνθ' ἀν., Β', σσ. 134 - 135. Τὸ κείμενο τοῦ Pashley ἔχει διορθωθῆ.

²⁷) Ἐνθ' ἀν., Β', σ. 179.

Εἰς αὐτὴν τὴν εἶδησιν βλέπομεν ὅτι σχεδὸν χίλιοι Σφακιανοὶ ἐπῆγαν ὡς ἐθελονταὶ εἰς τὸν Μορέαν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Ὀρλώφ. Δὲν ὑπερβαίνει τὰ ὄρια τῆς πιθανότητος, ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι κατὰ τὴν διαμοιρῆσιν τῶν εἰς τὸν Μορέαν ἤλθον εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸ κλέφτικο τραγούδι. Ἐκτὸς αὐτὸ βλέπομεν ὅτι ὁ γέρο Παπαδάκης, ποῦ ἔσφαξαν οἱ Τούρκοι πρὸς ἐκδίκησιν διὰ τὴν ἀποστολὴν τῶν ἐθελοντῶν, ἦτο ἕνας καπετάνιος τοῦ Λάμπρου Κατσώνη. Ὅχι μόνον ἐκληρονόμησεν ὁ Παπαδάκης τὴν μιστολόγιον τοῦ Λάμπρου καὶ ρούχα του, ἀλλὰ γίνεται μνεῖα του καὶ εἰς ἕνα κλέφτικο τραγούδι διὰ τὸν Λάμπρον. Τὰς στεναγμώδεις σχέσεις τοῦ Μορέα μὲ τὴν Κρήτην κατ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν βλέπομεν ἐπίσης καὶ εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Δασκαλογιάννη:

*Ἦτον ὁ Μπέης τσῆ Βλαχιᾶς κι' ὁ Μπέης ποῦ τῆ Μάνη
κουρφοκουβέντες εἶχασιν μὲ τὸ Δασκαλογιάννη*²⁸.

Αἱ στεναγμώδεις σχέσεις μεταξὺ τῶν ἐπίσης ἀναφέρονται εἰς τὰ λόγια τοῦ Πασᾶ πρὸς τὸν Δασκαλογιάννη, ποῦ παρεδόθη διὰ νὰ σώσῃ τοὺς Σφακιανούς:

*Πάλι ξαναρωτᾷ τονε: «Πέ μου, Δασκαλογιάννη,
ποιοὺς φίλους εἶχες στὸ Μωριά καὶ μπιστικοὺς στὴ Μάνη;»*²⁹

Ἔτσι εὐρίσκομεν εἰς τὸν Pashley καὶ εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Δασκαλογιάννη, ὅτι στεναγμώδεις ἦσαν αἱ σχέσεις μεταξὺ Κρήτης καὶ Μωριᾶ κατὰ τὰς ἐπαναστάσεις τοῦ Ὀρλώφ καὶ Δασκαλογιάννη (1769–70).

Καθ' ὅλας τὰς ἐπαναστάσεις τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸ 1821 μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεώς της ἐξικολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν σχέσεις μὲ τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα, αἱ ὁποῖαι σχέσεις ἀρχίζουσιν καθαρὰ νὰ ἐμφανίζονται μὲ τὰς ἐπαναστάσεις τοῦ Ὀρλώφ καὶ Δασκαλογιάννη. Ἐχομεν δηλαδὴ ἕνα κυκλικὸν φαινόμενον—βοήθεια ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰς ἐπαναστάσεις τῶν Κρητῶν ἔπειτα δὲ ἀπὸ τὰς ἀποτυχίας τῶν ἐπαναστατῶν ἢ Ἑλλὰς γίνεται καταφύγιον Κρητῶν καπεταναίων καὶ θυμάτων τῶν Τούρκων. Ὅχι μόνον εὐρισκον καταφύγιον οἱ Κρητες, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ καταφυγόντες εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπετέλουν ἰσχυρὰ σώματα καὶ ἐπολέμουν μὲ τοὺς ἀρχηγούς των ἐναντίον τῶν Αἰγυπτίων τοῦ Ἰμπραήμ Πασᾶ. Ἡ ἀποβίβασις τοῦ Χατζῆ Μιχάλη Ταλιάνη εἰς τὴν Κρήτην τὸ 1828 μὲ Ρουμελιώτικα παλληκάρια καὶ ἡ εἰσαγωγὴ ἀνταρτῶν ποῦ ἔφεραν εἰς τὴν Κρήτην τὸν κλεφτοπόλεμον³⁰,

²⁸) Στίχοι 7 - 8.

²⁹) Ἐνθ' ἀν. στίχοι 761 - 762.

³⁰) Σ. Α. Ξανθοῦ διδης, Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Κρήτης, (Ἀθῆναι, 1909), σ. 136.

εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ρεύματα τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Ἡ διαμονὴ Κρητῶν ὀπλαρχηγῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα θὰ τοὺς ἔφερε εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸ κλέφτικο τραγούδι καὶ ὅταν ἐπανήρχοντο εἰς τὴν Κρήτην, διὰ τὰ σηκώσουσαν ἐπανάστασιν, θὰ ἔφερον μαζί τους τὰ κλέφτικα τραγούδια ποὺ ἀπαντῶμεν εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Γιανναράκη, καὶ θὰ τοὺς ἤρρεσκον αἱ ρίμες μὲ κλέφτικα μοτίβα. Ἐπίσης δὲ ὁ δεκαπεντοσύλλαβος στίχος τοῦ κλέφτικου καὶ τοῦ τραγουδιοῦ τῆς τάβλας θὰ διευκόλυνε τὸν συνδυασμὸν τοῦ κλέφτικου μὲ τὰ τραγούδια τῆς τάβλας.

Ἐπειδὴ δὲν εἶναι ὁ σκοπὸς μου νὰ ἐξετάσω τὰς λεπτομερείας τῶν ἱστορικῶν σχέσεων τῆς Κρήτης καὶ Ἑλλάδος καθ' ὅλας τὰς ἐπαναστάσεις, θ' ἀρκέσῃ νὰ ἐξετάσωμεν μερικὰς ἀπόψεις τοῦ ἱστορικοῦ προβλήματος ποὺ εὐρίσκομεν εἰς τὰς ἠρωϊκὰς ρίμας τῆς Κρήτης. Εἰς τὴν ρίμα «Τ' ἀνελώματα τοῦ 1821» βλέπω τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀνέφερα παραπάνω :

*Φεόγουνε Χριστιανοὶ μερκοὶ εἰς τὸ Μωριά καὶ πᾶσι,
Ποῦ ἔτον ἀκόμη πόλεμος νὰ βροῦν ψωμί νὰ φᾶσι.
Μπαίνουν κ' ἐντουσοντιζονται δὲν εἶχανε ὀρπίδα·
«Ἐλάστε νὰ μισέψωμε νὰ πᾶμε ἴσ' τὴν πατρίδα».
Εἰκοσιοχτῶ βρεθήκανε ὁμορφα παλληκάρια,
Ἄδύνατοι καὶ γλήγοροι ὡσὰ θεριὰ μεγάλα.
Ἐναν καίκι βρίστοντε, μπαίνουν κ' ἐπορπατοῦσα,
Ἐπὶ τὴν Κρήτη ξεβαρκάρανε κ' ἐπῆραν τὴ Γραμποῦσα³¹.*

Εἰς τὴν περιοδείαν τῆς Κρήτης ὁ Pashley ἤκουσε εἰς διάφορα μέρη τῆς νήσου τραγούδια διὰ τὸν Χατζημιχάλη, τὸν ἀρχηγὸν Ρουμελιώτικου τάγματος ἐθελοντῶν ποὺ ἀπέθανεν ἠρωϊκῶς εἰς τὴν μάχην ἔξω ἀπὸ τὸ Φραγκοκάστελλο τὸ 1828³². Εἶδομεν παραπάνω πὼς τὸ τραγούδι περιγράφει τὸν θάνατόν του μὲ κλέφτικο ὕφος. Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ τραγουδιοῦ ὁ ποιητὴς μᾶς πληροφορεῖ :

*Ἐκατσαν οἱ Γραμπουσιανοὶ κ' ἐγράψαν ἀρτζιχάλι
Κ' εἰς τὸ Μωριά τὸ μπέψανε νάρθ' ὁ Χατζῆ Μιχάλης.
Ἐπεμψαν γράμμα τοῦ Χατζῆ, κείνου τοῦ Μωραΐτη,
Νὰ συμμαζώξῃ ἄλογα νὰ κατεβῆ ἴσ' τὴν Κρήτη.
Ἐπὶ τ' Ἀνάπλι μονομέρισε ἐξῆντα πέντ' ἀτλίδες
Ἐπὶ τὴν Κρήτη γιὰ νὰ κατεβῆ ὀποῦνι' οἱ Μισιρλίδες.*

³¹) Γιανναράκης, σ. 37.

³²) Pashley, B', σ. 135.

*Ἀπῆς τσοὶ μονομέρισε τσοὶ βάνει ὅσ τὰ καράβια,
Ἐδιάλεξεν τσῆ Ροῦμελῆς τ' ὄμορφα παλληκάρια*³³.

Ἄλλην ἔνδειξιν τῶν ἱστορικῶν φαινομένων ποῦ ἐξηγοῦν τὴν ἐπίδρασιν τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ εἰς τὴν Κρήτην εὐρίσκομεν εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Χαιρέτη (1840). Ἐδῶ ἔχομεν τυπικὴν εἰκόνα Κρητὸς ὄπλαρχηγοῦ εἰς τὸν Μοριά ποῦ περιμένει κατάλληλον εὐκαιρίαν διὰ ἐπανάστασιν :

*Ἦς τὰ χίλια ὀχτακόσια ἔτος εἰς τὰ σαράντα
Ἰπὸν τὸ Μωριά ξεκίνησε γεῖς τιμημένος ἄντρας
Συνταγματάρχης ἦτονε ὅσ τοῦ νέου Βασιλέα,
Δὲν ἦτο γνωστικώτερος εἰς οὐλον τὸ Μωρέα.
Μιὰν ταχυνὴ σηκώνεται, μιὰν ἑορτὴ μεγάλη,
Τσοὶ χαζινέδες τ' ἄνοιξε καὶ κρᾶζει καὶ τὸ Χάλη.
— Φίλε μ' ἀγαπημένε μου, συμπατριώτῃ Χάλη,
Τὴν Κρήτῃ τὴν πατρίδα μας γιάντα τὴν τρῶνε ἄλλοι;
Ἦελα νὰ συμφωνήσωμε οἱ δυὸ μιὰ συμφωνία
Νὰ δώσωμε ὅσ τσοὶ Κρητικὸς κ' ἐμεῖς μιὰ λευτερία*³⁴.

Τέλος δὲ ἔνα μοιρολόγι τῆς Μάνης μᾶς ἐνθυμίζει :

*Τίγαρε δὲ σκοτώθηνα
στὴν Κρήτῃ, ὅταν παήσασι
ἐκεῖ στὸν κλεφτοπόλεμο ;*³⁵

Εἰς ὅλα τὰ κείμενα αὐτὰ βλέπομεν τὰ ἴχνη τῆς πορείας τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ πρὸς τὴν Κρήτην. Πολλάκις εἶναι δύσκολον νὰ ἐρευνήσωμεν τὴν ἀρχικὴν προέλευσιν ἐνὸς τραγουδιοῦ· ἐδῶ ὅμως ἔχομεν σαφῆ ἔνδειξιν περὶ τοῦ δρόμου ποῦ ἀκολουθεῖ. Ἡ Κρήτῃ εἶχε συνεχῶς σχέσεις μὲ τὴν χώραν τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ ἀπὸ τὸν 18ον αἰῶνα. Τὸ κλέφτικον τραγούδι εἰς τὴν Κρήτην παρουσιάζεται μὲ τὰς ἑξῆς μορφάς :

1) Ἄρτια κλέφτικα τραγούδια ἐτραγουδοῦντο ἀπὸ τὸν λαόν, ὡς δεικνύουν αἱ συλλογαὶ μας. Τὴν ἀκμὴν τῆς ἐπιδράσεως τοῦ κλέφτικου, βασιζόμενος εἰς τὰς πληροφορίες τοῦ Pashley καὶ εἰς τὸ κλέφτικον ὕφος εἰς τὰς ρίμας τοῦ Δασκαλογιάννη καὶ Χατζῆ - Μιχάλη, τοποθετῶ εἰς τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ 19ου αἰῶνος. Τότε εἶναι ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποίαν κλέφτες ἐπεσκέπτοντο τὴν Κρήτην καὶ οἱ Κρήτες κα-

³³) Γιανναράκης, σ. 61.

³⁴) Ἐνθ' ἄν., σ. 79.

³⁵) Πετρόπουλος, Β', σ. 264.

πετάνοι ἐξων μὲ τοὺς κλέφτας. Ὄταν ἰδρῦθῃ τὸ Βασίλειον εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ οἱ κλέφτες ἔχασαν τὴν θέσιν των, εἶχον ἐπαφὴν εἰς τὰ συμβούλια εἰς Ἀθήνας μὲ τοὺς Κρήτας ποῦ διηύθυνον τὰς ἐνεργείας τῶν Κρητικῶν ἐπαναστάσεων. Μὲ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Κρήτης ἐχάθη τὸ κλέφτικο τραγούδι ὡς ἄκριτο τραγούδι εἰς τὴν Κρήτην. Μόνον ἔζησε ζυμωμένον εἰς τὰ τραγούδια τῆς τάβλας. Εἰς τὸ 1953 δὲν ἤκουσα κανένα ὀλόκληρο τραγούδι εἰς τὴν περιοδείαν μου.

2) Μὲ ποιῆς μελωδίαις ἐτραγουδοῦντο τὰ κλέφτικα εἰς τὴν Κρήτη δὲν γνωρίζομεν, διότι δὲν ὑπάρχει καμμιά μουσικὴ καταγραφὴ κλέφτικων εἰς τὴν Κρήτην. Τὸ μόνον μουσικὸν ἴχνος εἶναι ἡ μελωδία ἡ περιέχουσα 1 1/2 στίχους εἰς μερικὰ τραγούδια τῆς τάβλας. Θὰ χρειασθῆ εἰδικὴ μελέτη τῆς μελωδίας τοῦ τραγουδιοῦ τῆς τάβλας διὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ἔχωμεν γνώμην.

3) Τὸ κλέφτικο τραγούδι δὲν ἀντικατέστησε τὴν ἠρωϊκὴν ρίμαν τῆς Κρήτης, ἀλλὰ ἄφησε τὰ ἴχνη τῆς ἐπιδράσεώς του εἰς μερικὰ προοίμια, τυπικὰς φράσεις καὶ εἰς τὸ κλέφτικο ὕφος, ὅπως εἰς τὰς δύο παραπάνω ρίμας.

4) Τὸ κλέφτικο τραγούδι εἶχε τὴν μεγαλυτέραν ἐπίδρασιν εἰς τὰ τραγούδια τῆς τάβλας ποῦ σώζονται σήμερα ὡς ριζίτικα τραγούδια. Ἡ ἐπίδρασις ἐξηγεῖται ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα : α') τὸ κλέφτικο καὶ τὸ τραγούδι τῆς τάβλας εἶναι ἐπικο - λυρικὰ εἰς χαρακτῆρα καὶ ἔχουν τὴν μελωδίαν τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζουν αἱ ἐπαναλήψεις καὶ τὰ τσακίσματα β') ὁ δεκαπεντασύλλαβος ἀνευ ὁμοιοκαταληξίας ἐβοήθησε τὴν ἐπίδρασιν γ') ὁ βουνήσιος Κρητικὸς ξεκουράζεται ἔπειτα ἀπὸ τὰς μακρὰς ρίμας μὲ τὸ τραγούδι τῆς τάβλας ποῦ τραγουδιέται ὁμαδικῶς. Ἡ ἀγάπη τῆς ποικιλίας, ποῦ βλέπομεν εἰς τὰ ριζίτικα, ἔκαμε τὰ σύντομα κλέφτικα νὰ εἰσδύσουν εἰς τὰ μοτίβα τῶν ριζίτικων τραγουδιῶν. Ἡ ἀγάπη τοῦ Κρητικοῦ πρὸς ὁμαδικὸν ἄσμα μετέβαλε τὰ ἀκριτικὰ ἀπὸ μακρὰ διηγηματικὰ εἰς μικρὰ τραγούδι καὶ ἔτσι βλέπομεν τὰ ἀκριτικὰ νὰ γίνωνται τραγούδια τῆς τάβλας. Σήμερα τὰ ἀκριτικὰ τραγούδια τραγουδοῦνται μόνον ὡς τραγούδια τῆς τάβλας καὶ δι' αὐτὸ προσεγγίζουσιν πρὸς τὸ κλέφτικο τραγούδι. Εἰς τὴν μεταμόρφωσιν τοῦ ἀκριτικοῦ εἰς τραγούδι τῆς τάβλας ἐβοήθησε τὸ κλέφτικο, ἀλλὰ κατὰ πόσον, μόνον οἱ μουσικολόγοι θὰ ἐξακριβώσουν. Τὸ μόνον ποῦ ὁ λαογράφος μπορεῖ νὰ εἰπῆ εἶναι ὅτι τὸ ἀκριτικὸν τραγούδι ποῦ εἶναι τὸ βασικὸν στοιχεῖον εἰς τὰ κλέφτικα καὶ εἰς τὰ τραγούδια τῆς τάβλας συνδέεται μὲ τὸ πρόβλημα. Πῶς καὶ πότε ἐπέδρασε μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθῆ μόνον ὅταν γίνῃ μὴ βασικὴ λαογραφικὴ καὶ μουσικολογικὴ μελέτη τοῦ τραγουδιοῦ τῆς τάβλας τῆς Κρήτης. Τὸ κλέφτικο τραγούδι ἀρκετὰ ἔχει ἐξετασθῆ, ἐνῶ τὸ τραγούδι τῆς τάβλας ἀκόμη εἶναι ἀνεξέταστον. Ἡ παρατήρησις τοῦ κ. Baud Bovy, κα-

θῶς καὶ αἱ ἄνω σκέψεις μου, ἐλπίζω νὰ εὐκολύνουν τὴν ἐξέτασιν τοῦτου τοῦ νέου τομέως τῆς Κρητικῆς λαογραφίας, εἰς τὸν ὁποῖον ἐμφανίζονται ἀμυδρὰ τὰ στοιχεῖα πρὸς τὸν τοπικὸν Ἑλληνα μεταβάλλον εἰς παν-Ἑλλήνιον. Αὐτὸς ἦτο μιὰ φορὰ ὁ ρόλος τοῦ Ὀμηρικοῦ ἔπους καὶ ἔπειτα τοῦ ἀκριτικοῦ τραγουδιοῦ. Τὸ δὲ κλέφτικο τραγούδι, πρὸς ἀντικατέστησε τὸ ἀκριτικόν, ἐξηκολούθησεν κάπως τέτοιον ρόλον, συνδέον τὰ δύο ἥρωϊκὰ πνεύματα τοῦ κλέφτη καὶ τοῦ Κρητικοῦ ἥρωος.

GEORGE THOMSON

Η ΑΡΚΟΥΔΙΩΤΙΣΣΑ

Στὴν ἀνακοίνωση αὐτὴ θέλω νὰ σᾶς πῶ μερικὲς μου σκέψεις σχετικὲς μὲ τὶς τελευταῖες ἀνακαλύψεις τοῦ κ. Faure στὴ δυτικὴ Κρήτη. Ἐνδιαφέρομαι ἰδιαιτέρως γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἄρτεμης σὲ μορφὴ ἀρκουδάς. Τ' ἀπομεινάρια τῆς λατρείας αὐτῆς τὰ βρῆκε ὁ κ. Faure σ' ἓνα σπήλιο στὸ Ἄκρωτήρι, κοντὰ στὴν ἀρχαία Κυδωνία, καὶ μᾶς πληροφοροῦσε πὼς ἀκόμα καὶ σήμερον τὶς 2 τοῦ Φλεβάρη, γιορτάζεται ἐκεῖ ἓνα πανηγύρι τῆς Παναγίας Ἄρκουδιώτισσας¹.

Ἡ ἀδιάκοπη συνέχεια αὐτῆς τῆς λατρείας, ποὺ διατηρήθηκε ἀπὸ τὴ μινωικὴ ἐποχὴ ἴσαμε τὴ δική μας, τονίζει τὸ γεγονός, πὼς τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας, δὲ σβύστηκε στὰ τέλη τῆς ἀρχαιότητος, μὰ ζεῖ ἀκόμα καὶ σήμερον στὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Ἡ περιοχὴ αὐτὴ τῆς Κυδωνίας εἶναι ἡ μόνη τῆς Κρήτης, ὅπου βρέθηκε ἡ λατρεία τούτῃ τῆς ἀρκουδοθεᾶς. Ἐξω, ὅμως, ἀπὸ τὴν Κρήτη, βρίσκεται στὴν Ἀρκαδίαν, στὴν Ἀττικὴν, καὶ στὴ Βιθυνίαν. Καί, ὅπως ἔδειξα στὸ βιβλίον μου, Τὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο, ἡ ἀρκουδοθεὰ τούτῃ τῆς Ἀρκαδίας, τῆς Ἀττικῆς, καὶ τῆς Βιθυνίας, ἦταν θεὰ τῶν Πελασγῶν, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς προελληνικοὺς λαοὺς ποὺ μῆκε στὸ Αἰγαῖο ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ Ἀνατολίαν. Θέλω τώρα νὰ βάλω τὴν ἐρώτησιν: Ἡ ἀρκουδοθεὰ τῆς Κυδωνίας ἦταν καὶ αὐτὴ πελασγικὴ;

Ὁ Ὅμηρος ἱστορεῖ στὴν Ὀδύσειαν, πὼς ἓνας ἀπὸ τοὺς λαοὺς τῆς Κρήτης ἦταν οἱ Κύδωνες, κ' ἓνας ἄλλος οἱ Πελασγοί². Κατὰ μίαν ἀρκουδοθεᾶς παράδοσιν, ποὺ μνημονεύει ὁ Πανσανίας, ὁ Κύδων, χτίστης τῆς Κυδωνίας, ἦταν μετανάστης ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίαν. Ὁ πατέρας του ἦταν ὁ Τεγεάτης, χτίστης τῆς Τεγέας καὶ γιὸς τοῦ Λυκάονα, καὶ ὁ πατέρας τοῦ Λυκάονα ἦταν ὁ Πελασγός³.

Κατὰ τὴν ἴδιαν παράδοσιν, οἱ γιοὶ τοῦ Τεγεάτη δυσαρέστησαν τὴν Ἄρτεμιν, γιὰτὶ δὲ φρόντισαν καθὼς ἔπρεπε τὴ μητέρα της, τὴ Λητώ,

¹) Bulletin de Correspondance Hellénique, 84, 209 - 15. Οἱ μαρτυρίαι οἱ σχετικὲς μὲ τὴν ἀρχαίαν λατρεία τῆς ἀρκουδοθεᾶς θὰ βρεθοῦν στὸ βιβλίον μου, Τὸ Προϊστορικὸ Αἰγαῖο, ἑλληνικὴ ἔκδοσις, σσ. 115 - 119, 191 - 194.

²) Ὀδ. 19.177.

³) Πανσ. 4.34.7.

ὅταν ἔφτασε στὸν τόπο τους, καὶ γι' αὐτὸ μάλιστα ὁ Κύδων ἄφησε τὴν πατρίδα του καὶ μετανάστεψε στὴν Κρήτη.

Ἀπὸ τὶς παραδόσεις αὐτὲς βγαίνει τὸ συμπέρασμα, πὼς οἱ Κύδωνες ἦταν μετανάστες ἀπὸ τὴν Ἀρκαδία, συγγενεῖς μὲ τοὺς Πελασγούς, καὶ ἔφεραν μαζί τους στὴν Κρήτη τὴν ἀρκουδοθεά, πού ἦταν προγονική θεὰ τοῦ πελασγικοῦ λαοῦ.

Βέβαια, οἱ Κρηῖτες οἱ ἴδιοι δὲ συμφωνοῦσαν μὲ τοὺς Ἀρκάδες γιὰ τὴν καταγωγή τῶν Κυδώνων. Κατὰ τὴ δική τους παράδοση, ὁ Κύδων γεννήθηκε ἀπὸ τὸν Ἑρμῆ καὶ τὴν Ἀκακαλίδα, θυγατέρα τοῦ Μίνωα. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθεῖ, πὼς ὁ Ἑρμῆς ἦταν κι αὐτὸς πελασγικὸς θεός. Ἔτσι, καὶ οἱ δυὸ παραδόσεις μποροῦν νὰ συμβιβαστοῦν, ἂν ὑποθέσουμε πὼς διαιρέθηκαν οἱ Κύδωνες σὲ δυὸ κλάδους, τὸν ἀρκαδικὸ καὶ τὸν κρητικὸ, καὶ πὼς ὁ ἀρκαδικὸς μονάχα διατήρησε τὴ μνήμη τῆς κοινῆς τους καταγωγῆς.

Δὲν ξέρω ἂν τὸ σημερινὸ πανηγύρι τῆς Παναγίας Ἀρκουδιώτισσας, πού γίνεται στίς 2 τοῦ Φλεβάρη, ἔχει καμμιά σχέση μὲ τὸ γάμο. Ξέρουμε, ὅμως, πὼς ὁ ἴδιος μῆνας, ὁ δεῦτερος μετὰ ἀπὸ τὸ χειμερινὸ ἡλιοστάσιο, ὀνομάζονταν στὰ ἀττικὰ Γαμηλιών, καὶ φαίνεται ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες παραδόσεις, πὼς τόσο στὴν Ἀρκαδία ὅσο καὶ στὴν Ἀττικὴ, μιὰ ἀπὸ τὶς ἱεροτελεστίες τῆς ἀρκουδοθεᾶς γιορταζόταν ἀπὸ ἐτοιμόπαντρα κορίτσια.

Ὁ ἀρκαδικὸς λαὸς ἐπῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸν πρόγονό του τὸν Ἀρκάδα, ὄνομα πού σημαίνει τὸν ἀρκουδάνθρωπο. Κατὰ μιὰν ἄλλη ἀρκαδικὴ παράδοση, λίγο καιρὸ προτοῦ νὰ γεννηθεῖ ὁ Ἀρκάς, ἡ μάνα του, πού ἦταν μιὰ συντρόφισσα τῆς Ἄρτεμης, μεταμορφώθηκε σ' ἀρκουδα. Μὲ τὴν ἀρκαδικὴ αὐτὴ παράδοση πρέπει νὰ συγκρίνουμε καὶ μιὰν ἀττικὴ. Στὴ Βραυρώνα τῆς Ἀττικῆς, πού ἦταν κι αὐτὴ μιὰ πελασγικὴ κατοικία, οἱ παρθένες ἐχτελοῦσαν, πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο τους, ἕναν ἀρκουδοχορὸ. Κατὰ μιὰ τοπικὴ παράδοση, ὁ λαὸς τῆς Βραυρώνας ἐσκότωσε μιὰ φορὰ μιὰν ἀρκουδα, καὶ ἡ Ἄρτεμη θυμωμένη γι' αὐτό, τοῦ ἔστειλε ἕνα λοιμὸ, πού ἔπαψε ὅταν ἕνας τους τῆς θυσίασε μιὰ κατσίκα στολισμένη μὲ τὰ ροῦχα τῆς κόρης του.

Ὁ ἀρκαδικὸς μῦθος τῆς ἐτοιμόγεννης μάνας, πού μεταμορφώθηκε σ' ἀρκουδα, ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀττικὴ ἱεροτελεστία, στὸν ἀρκουδοχορὸ τῶν ἐτοιμόπαντρων παρθένων. Ἡ παράδοση τῆς θυσίας, σημαίνει πὼς σὲ παλιότερους καιροὺς, τὸ θῦμα δὲν ἦταν μιὰ κατσίκα στολισμένη σὰν κορίτσι, μὰ ἕνα πραγματικὸ κορίτσι. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ τὸ βεβαιώνει μιὰ ἄλλη παράδοση, πού ἱστορεῖ πὼς οἱ Πελασγοὶ τῆς Λήμνου, πού λάτρευαν ἐκεῖ τὴ λεγόμενη Μεγάλῃ Θεά, ἔκαναν ἐπιδρομὲς στὴν παραλία τῆς Ἀττικῆς, γιὰ νὰ ἀναρπάξουν κορίτσια, μὲ σκοπὸ τους νὰ

τὰ φέρνουν στή Λήμνο, καί νά τὰ θυσιάσουν ἐκεῖ στή Μεγάλη Θεά.

Ἔλες αὐτὲς οἱ παραδόσεις κατάγονται ἀπὸ τὰ ἔθιμα τῶν Πελασγῶν, ποὺ λάτρευαν τὴν ἀρκουδά, σὰν ἀρχηγέτιδα μητέρα τους, ἔχτελουσαν πρὸς τιμὴν τῆς ἑναν ἀρκουδοχορῶ, καί ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ τῆς θυσίαζαν μιὰ παρθένα. Τέτοια ἔθιμα, ἀνήκουν στὸ τοτεμικὸ στάδιο στὴν ἐξέλιξη τῆς θρησκείας.

Ἄν κι αὐτὴ εἶναι ἡ καταγωγὴ τῆς ἀρχαίας ἀρκουδοθεᾶς, ἔχουμε ἀκόμα τὴν ἀνάγκη νὰ ἐξηγήσουμε, πῶς συνέβη νὰ μεταφερθεῖ ἡ λατρεία τῆς ἀπὸ τὴν Ἄρτεμη στὴν Παναγία, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διατηρηθεῖ στὸ Ἀκρωτήρι ἴσαμε σήμερα. Γιὰ νὰ βαστάξει τόσο πολλοὺς αἰῶνες, πρέπει νὰ εἶχε κάποια μόνιμη σημασία γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ. Τί εἶναι, λοιπόν, ἡ σημασία αὐτή;

Τὴν ἀπάντηση στὴν ἐρώτηση αὐτή, δὲ θὰ τὴν πάρουμε οὔτε ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους, ποὺ ἀπασχολοῦνται μονάχα μὲ τὰ συγκεκριμένα γεγονότα τῆς προϊστορικῆς ἀνθρωπότητας, οὔτε ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς φιλόλογους, ποὺ ἀναγνωρίζοντας μονάχα τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πολιτισμὸ, χάνουν ἀπ' τὰ μάτια τους τὴ συνεχούμενη ἴσαμε σήμερα ἐξέλιξή του. Θὰ τὴν πάρουμε ὅμως, ἴσως, ἀπὸ τοὺς ποιητές, ποὺ ἐνδιαφέρονται ἀκριβῶς γιὰ τὶς βαθύτατες σκέψεις καὶ λαχτάρες ποὺ κρύβει μέσα του ὁ ἄνθρωπος. Μιὰ ἀπὸ τὶς σκέψεις του αὐτὲς εἶναι ἡ ἰδέα τῆς Χρυσῆς Ἐποχῆς, τῆς ἐποχῆς ποὺ ὑπῆρχε κίβλας στὸ παρελθὸν καὶ θὰ ὑπάρχει ἀκόμα καὶ στὸ μέλλον, καὶ στὴν ὁποία ὅλη ἡ πλάση, λυτρωμένη ἀπὸ τὰ πάθη τῆς, θὰ ἐνωθεῖ σὲ εἰρήνη καὶ ἀγάπη.

Ὁ βαθυστόχαστός σας ποιητής, Ἄγγελος Σικελιανός, ἱστορεῖ σ' ἕνα του ποίημα, πῶς περπατοῦσε ἕνα βράδυ στὴν Ἱερὰ Ὀδὸ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὴν Ἐλευσίνα—καὶ λέει :

*Περπατητὴς μοναχικὸς στὸ δρόμο
ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα κι ἔχει
σημάδι του ἱερὸ τὴν Ἐλευσίνα.
Τί ἦταν γιὰ μένα αὐτὸς ὁ δρόμος πάντα
σὰ δρόμος τῆς Ψυχῆς... Κι ἡ πέτρα,
π' ἀντίκρισα σὲ μιὰ ἄκρη ριζωμένη,
θρονὶ μοῦ φάνη μοιραμένο μου ἦταν
ἀπ' τοὺς αἰῶνες. Κι ἔπλεξα τὰ χέρια,
σὰν κάθισα, στὰ γόνατα, ξεχνώντας
ἂν κίνησα τὴ μέρα αὐτὴ ἢ ἂν πῆρα
αἰῶνες πίσω αὐτὸ τὸν ἴδιο δρόμο...*

Κι ἐνῶ καθόταν ἐκεῖ, εἶδε ἕναν ἀτσίγγανο ποὺ ὀδηγοῦσε δυὸ ἀργοβάδιστες ἀρκουδὲς :

...Καὶ νά, ὡς σὲ λίγο ζόγωσαν μπροστά μου
καὶ μ' εἶδε ὁ γύφτος,... ἔσυρε μὲ βία
τὶς ἀλυσσίδες. Κι οἱ δνὸ ἀρκοῦδες τότε
στὰ δνὸ τους σκώθηκαν βαριά. Ἡ μία,
(ἦταν ἡ μάνα φανερά)... σὰν προαιώνιο νά ταν
ξόανο Μεγάλης Θεᾶς, τῆς αἰώνιας Μάνας,
αὐτῆς τῆς ἴδιας ποῦ ἱερὰ Ὀλιμμένη,
μὲ τὸν καιρὸν ὡς πῆρε ἀνθρώπινη ὄψη,
γιὰ τὸν καημὸ τῆς κόρης της λεγόνταν
Δήμητρα ἐδῶ, γιὰ τὸν καημὸ τοῦ γιοῦ της
ποῦ πέρα ἦταν Ἀλκμήνη ἢ Παναγία.
Καὶ τὸ μικρὸ στὸ πλάγι της ἀρκοῦδι,
σὰ μεγάλο παιχνίδι, σὰν ἀνίδεο
μικρὸ παιδί, ἀνασκώθηκε κι ἐκεῖνο
ὕπάκοο, μὴ μαντεύοντας ἀκόμα
τοῦ πόνου του τὸ μακρὸς καὶ τὴν πίκρα
τῆς σκλαβιάς ποῦ καθρέφτιζεν ἡ μάνα
στὰ δνὸ πυρρά της ποῦ τὸ κοίτααν μάτια!

Κι' ἐνῶ ὁ ἀτσιγγανὸς φεύγοντας ξεμάκρυνε στὸ μούχρωμα ὀδηγών-
τας τὶς δνὸ ἀλυσσοδεμένες καὶ ἀργοβάδιστες ἀρκοῦδες, ὁ ποιητὴς ξανα-
πῆρε τὸν ἴδιο δρόμο:

Κι ἡ καρδιά μου, ὡς ἐβάδιζα, βογγοῦσε:
«Θά ρτει τάχα ποτέ, θε νά ρτει ἡ ὄρα
ποῦ ἡ ψυχὴ τῆς ἀρκοῦδας καὶ τοῦ γύφτου,
κι ἡ ψυχὴ μου, ποῦ Μυημένη τήνε κράζω,
θὰ γιορτάσουν μαζί;»...
Ἡ καρδιά μου, σὰ βυθίστη
ὡς νὰ πνίγηκε ἀκέρια στὰ σκοτάδια,
σὰ βυθίστηκε ἀκέρια στὰ σκοτάδια,
ἓνα μούρμουρο ἀπλώθη ἀπάνωθέ μου,
ἓνα μούρμουρο, κι ἔμοιαζ' ἔλεε: «Θά ρτει».

Ἔτσι, ὁ ποιητὴς σας ἐκφράζει, σὲ μιὰ χαρακτηριστικὰ ἑλληνικὴ
μορφῇ, μιὰ παγκόσμια λαχτάρα τῆς ἀνθρωπότητος.

SAMUEL BAUD - BOVY

LA PLACE DES PIZITIKA ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ
DANS LA CHANSON POPULAIRE DE LA GRÈCE MODERNE

Parmi les chansons de l'île de Crète, les *πιζιτικά* occupent une place à part. On désigne ainsi les chansons des villages qui s'élèvent sur les flancs des Monts Blancs, au point de résurgence des eaux, dans une zone que les gens du pays appellent *ή Πίζα*. Comme l'indique M. Idoménee Papagrigoarakis dans la préface de son utile «corpus» des *Πιζιτικά*¹, si ces villages sont considérés comme le centre des *πιζιτικά*, on les chante dans tout le nome de Chania, alors que vers l'Est, leur limite extrême est Anoya, sur le versant nord du Psiloritis.

L'intérêt porté à ces chansons s'explique par la surprise qu'on éprouve à trouver là un répertoire qui se distingue à première audition du répertoire de la Crète orientale, et plus généralement des îles de l'Égée, et qui, par contre, n'est pas sans analogie avec celui de la Grèce continentale, avec la chanson dite cleftique en particulier². Notons à ce propos qu'en Crète l'expression de *κλέφτικο τραγούδι* désigne des chansons dont le texte célèbre un vol de bétail³. Si l'on pense que dès l'antiquité les Spartiates faisaient de vols analogues un test de bravoure, on peut se demander si ce sens n'a pas précédé celui qui s'est développé, au XIXe surtout, à la suite de la guerre de l'Indépendance. Quoi qu'il en soit, faut-il conclure de cette analogie entre *πιζιτικά* et chanson cleftique à des échanges directs entre la Crète occidentale d'une part, la Roumélie et la Morée de l'autre? Sans les exclure dans certains cas déterminés, nous pensons plutôt que, pour des raisons analogues, ces deux régions de l'hellénisme ont préservé un répertoire plus archaïque et moins soumis à des influences étrangères que celui des Grecs des côtes et des îles.

Pas plus qu'ils n'ont occupé les contreforts du Pinde ou du Par-

¹) Ἰδομενέως Ι. Παπαρηγοράκι, Τὰ Κρητικὰ πιζιτικά τραγούδια τ. Α', Τῆς Τάβλας καὶ Σιράτας, Χανιά, 1956 - 57, p. 13.

²) Sam. Baud - Bovy, Études sur la chanson cleftique, Athènes, 1958, pp. 19 et 81.

³) Information recueillie par Mme Despina Mazaraki.

nasse, les «Francs» ni les Turcs ne se sont aventurés sur les pentes des Monts Blancs ou dans les ravins de la côte de Sfakia. Cultivateurs, éleveurs, les habitants de ces districts montagnards n'ont adopté ni le distique rimé, ni la strophe d'un ou de deux vers qui lui correspond, mais sont restés fidèles à la strophe d'un vers et demi, dont nous avons, voici longtemps déjà, noté l'archaïsme⁴ (on la retrouve 9 fois sur 13 dans les chansons populaires du manuscrit des Ibères du XVIIe siècle)⁵.

La parenté qui unit les ριζίτικα et les chansons dites clefiques est plus facile à ressentir qu'à démontrer. On ne peut se borner à comparer deux versions, l'une continentale, l'autre insulaire, pour la faire apparaître: c'est de l'ensemble des versions recueillies dans chacune de ces régions, avec leurs variantes, de chanteur à chanteur, de strophe à strophe, que peut seule se dégager la certitude qu'en dépit des modifications subies il s'agit bien en dernière analyse d'une même chanson.

C'est le cas, par exemple, d'une des plus caractéristiques des chansons de table crétoises, dont des versions musicales ont été publiées par K. Psachos⁶, par G. Hadzidakis⁷ et par M. Papagrigrakis⁸ dans une notation de M. El. Mavrommatis. Nous en avons nous-même transcrit deux versions, l'une de Chania, l'autre de Lakki, enregistrées la première en 1930, la seconde en 1954 au cours d'une campagne d'enregistrement organisée par les Archives musicales de folklore de Mme Merlier, en collaboration avec Mmes Aglaïa Ayoutanti et Despina Mazaraki.

Les paroles avec lesquelles elle se chante le plus souvent sont:

Εἶντά 'χετε γόρου γροῦ κ' εἶναι βαριά ἡ καρδιά σας;

Pour certains informateurs, il s'agit de la chanson τῆς τάβλας par excellence; les autres chansons étant désignées comme des chansons τοῦ τραπέζιου ou τοῦ σκαμινοῦ ou encore τοῦ σπιθιοῦ.

Quant à la chanson de Grèce continentale, que nous considérons comme issue d'une même souche, elle se présente sous deux formes

⁴) S. Baud-Bovy, La Chanson populaire grecque du Dodécaneèse, Paris, 1936, p. 376.

⁵) Bertrand Bouvier, Δημοτικά τραγούδια ἀπὸ χειρόγραφο τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων, Ἀθήνα, 1960, p. 75.

⁶) 50 Δημῶδη ᾠσματα Πελοποννήσου καὶ Κρήτης. Athènes, 1930, p. 65.

⁷) Κρητικὴ Μουσικὴ, Athènes, 1958, pp. 115 et 117.

⁸) op. cit., p. 415.

musicales, l'une diatonique, l'autre chromatique. Sous cette dernière forme, c'est l'air sur lequel se chantent entre autres la plupart des chansons sur Katsantonis, que ce soit *Ἀντώνη μου, τί σκέπτεσαι*⁹, *Διψάει Ἀντώνης για νερό*¹⁰, ou *Βαστάτε, Τοῦρκοι τ' ἄλογα*¹¹. Sous sa forme diatonique, nous ne la connaissons qu'avec les paroles :

Σὲ τούτ' τὴν τάβλα πού εἴμεστε καὶ στὸ λαμπρὸ τραπέζι

soit en Acarnanie¹², soit en Epire¹³.

Ce qui distingue les versions crétoises des versions continentales, ce sont les répétitions de syllabes, l'alternance des cadences. Ce qui les apparente, c'est leur ambitus¹⁴, leurs cadences¹⁵, l'enchaînement des quatre premières syllabes du deuxième vers au premier, sur un même motif mélodique¹⁶, enfin la présence, dans les chansons crétoises, essentiellement diatoniques, d'intervalles chromatiques dans la dernière phrase, juxtaposant ainsi les deux modes auxquels se rattachent séparément les deux classes de chansons de Grèce continentale.

Le fait qu'il s'agit en Crète de la chanson τῆς τάβλας par excellence, celle que l'on entonne de préférence la première aux banquets de noces, avec les paroles

*Εἰντά ἔχετε γύρον γυροῦ,
Ἀφήστε τσι τσ' ἀθιβολές, ου
Ἐγὼ θωροῦ τὴν τάβλα μας*¹⁷,

le fait que la chanson d'Acarnanie était réservée, dans les banquets, au doyen d'âge, c'est-à-dire sans doute au premier qui était invité

⁹) Μέλπω Ὁ. Μερλιέ, Τραγούδια τῆς Ρούμελης, Athènes, 1931, p. 23.

¹⁰) i b. p. 24.

¹¹) 50 Δημῶδη Ἔσματα Πελοποννήσου καὶ Κρήτης, Athènes, 1930, p. 15.

¹²) Παράρτημα »Φόρμιγγος» μουσικόν, περ. Β', ἔτους Γ', p. 48, no 8.

¹³) S. B a u d - B o v y, Etudes sur la chanson cleftique, p. 94, no 9.

¹⁴) , avec l'adjncction éventuelle, au début, du

 et, sous forme d'ornement, de et

¹⁵) sur et

¹⁶)

¹⁷) Παύλου Γ. Βλαστοῦ, Ὁ γάμος ἐν Κρήτη, Athènes, 1893, p. 98 - 99.

à dire un chant, que c'est vraisemblablement le même air qui se chantait à Leucade, avant tout autre chant, lors des banquets de noces également¹⁸, tout nous incline à admettre qu'il s'agit là d'une chanson quasi rituelle, sans doute très ancienne, et dont l'aire de diffusion pourrait laisser supposer que c'est de Crète qu'elle a passé dans les îles Ioniennes et la Grèce continentale, sans qu'il faille exclure une évolution parallèle à partir d'une ancienne chanson panhellénique.

Il ne faudrait d'ailleurs pas s'imaginer que la strophe d'un vers et demi soit l'apanage de la chanson de Grèce continentale. Pour une autre chanson de Crète occidentale où elle apparaît, c'est vers l'Orient, dans les îles du Dodécannèse, que nous allons trouver des parallèles.

Il s'agit d'un air qui, à en juger d'après les documents dont nous disposons, ne se chante dans la région des ρίζες proprement dites que sous une forme dérivée, avec l'adjonction d'un refrain. Ses paroles sont, dans ce cas :

Στό Θέρισσο ψυχομαχεῖ ὄμορφος Ἀλιφιέρης.

De sa forme sans refrain, nous avons divers enregistrements, trois du village d'Elos, sur les pentes nord du Pelekanos, à l'ouest des Monts Blancs, un du village de Malaxa, au S.E. de Chania. L'air est un air passe-partout, sur lequel se chante aussi bien: Ὁ Διγενῆς ψυχομαχεῖ (Malaxa), que Ἐμῆνυσέ μου ὁ σύντεκνος, Ποιὸς εἶν' ἀπὸν τραγούδησε, qu'un texte récent sur la destruction de Kandanos par les Allemands (Elos).

Or cet air est étroitement apparenté à l'un des airs les plus fameux de l'île de Karpathos, le *σχοματικός*, qui se chante aussi bien à table qu'à la danse¹⁹, et auquel il faut aussi rattacher un air de table de la petite île de Chalki²⁰ et semble-t-il également un air non dansé de Kastellorizo, «chanté par les hommes lors des banquets de noces»²¹. Sur tous ces airs se chantent des ballades,

¹⁸) Λαογραφία, I 318. La mélodie n'est pas notée, mais les paroles sont les mêmes que celles des chansons d'Acarnanie et d'Épire :

*Σὲ τοῦτ' τὴν τὰβλα ποῦ εἶμαστε, σὲ τοῦτο τὸ τραπέζι,
τὸν ἄγγελο καλέσαμε...* (Épire et Acarnanie: *φιλεύομε*)

¹⁹) S. Baud-Bovy, Τραγούδια τῶν Δωδεκάνησων, T. B', p. 225.

²⁰) i b. T. A', p. 273, no 8.

²¹) i b. T. A', p. 352, no 13, et Παράρτημα «Φόρμιγγος» μουσικόν, περ. Β', ἔτους Γ', p. 71, no 6.

à Olympos (Karpathos) toutes les chansons longues, à Chalki : "Αρχοντες τρώων και πίνοισι. à Kastellorizo : Τὸ Κωνσταντίνου τὸ μικρό.

Ces différentes chansons doivent plutôt être considérées d'ailleurs comme une famille d'airs que comme des aspects divers d'un seul et même air. Les ressemblances auxquelles ils doivent cet air de famille sont les suivantes :

1. le rythme ternaire de base.

Fidèlement conservé à Karpathos, grâce à la danse et aux instruments, à Chalki également (où, en 1930, nous avons noté deux versions, l'une ternaire, l'autre, binaire), il tend à s'oblitérer à Kastellorizo. En Crète, le ternaire prédomine encore nettement dans la version de Malaxa et dans deux des versions d'Elos. Dans la troisième, chantée par un tout jeune homme, il n'en reste plus que des vestiges, et il est complètement éliminé par le binaire dans la version de Lakki²².

2. l'ambitus et le mode.

A vrai dire, le mode de ré avec second degré instable, attiré qu'il est par la tonique, est si fréquent, dans les îles en particulier, qu'on ne peut lui attribuer une grande valeur démonstrative, non plus qu'à l'ambitus, très fréquent lui aussi²³.

3. la forme strophique.

Nous l'avons déjà dit, la strophe est une strophe d'un vers et demi.

De plus, sauf dans la version de Chalki, légèrement aberrante, les deux premiers hémistiches sont chantés sans aucune répétition de syllabe. Par ailleurs, les premières syllabes du second vers sont soudées au premier, et des répétitions de syllabes viennent allonger le premier hémistiche de ce second vers, avec de petites divergences d'île en île:

Crète (toutes les versions, sauf celle de Lakki, qui, nous l'avons vu, introduit un refrain) :

1 - 4, 4 - 6, 1 - 8

²²) M. Styl. Charitakis, cité par M. Papagrigoarakis (op. cit. p. 16) a déjà noté, à propos de la chanson 'Αγρίμια κι ἀγριμάκια μου la ré-pugnance du chanteur des ρίζες à s'astreindre longtemps à un rythme ternaire.

Elos: *Καὶ μῆνυσά...α του το, Καὶ μῆνυσά του το κ'έγώ.
 Κι ἄλλες πολλὲ...ες παιχτή...ι, Κι ἄλλες πολλὲς παιχτήκανε.
 Κι οἶλα τὰ δέ...εντρ' ἐμά..., Κι οἶλα τὰ δέντρ' ἐμάρανε.*

Malaxa: *Κ' ἦ πλάκα τό...ον ἀνα..., Κ' ἦ πλάκα τὸν ἀνατριχιά.*

Karpathos: 1-2, 3-5, 1-8
Κ' ἦτο - τ' ἀγέρι, Κ' ἦτο τ' ἀγέρι δροσερό.

Kastellorizo: 1-2, 2-4, 1-8
Τὸ Μᾶ...α μηλιά, Τὸ Μᾶ μηλιὰν ἐφύτευε.

Si les versions crétoises sont ici un peu plus longues, c'est qu'elles soudent les quatre premières syllabes du second vers au premier, et non les deux premières seulement comme les versions dodécanésiennes.

4. le contour mélodique.

La superposition des airs de Crète et de Karpathos en particulier ne laisse aucun doute sur leur commune origine.

On montrerait de même que c'est au monde égéen que se rattache l'un des plus caractéristiques des ριζίτικα, l'air des chansons de route (τῆς στράτας).

Et ainsi, pour tout le répertoire musical de ces villages montagnards, nous trouverions des correspondances tantôt avec la Grèce continentale, tantôt avec celle des îles.

A quoi donc est due l'impression d'originalité, d'homogénéité qu'il donne à l'auditeur?

Il s'agit là d'une question de style, ce style étant dû lui-même aux conditions de l'exécution.

Ces conditions, assez exceptionnelles, sont les suivantes :

a) les ριζίτικα sont des chants masculins. Les femmes, même si elles les connaissent, ne se permettent pas de les chanter.

b) les ριζίτικα ne sont pas une chanson de soliste, ce sont des chants de société. Même si une phrase est chantée par une voix seule, elle est aussitôt reprise par un chœur de chanteurs. Et, dans beaucoup de cas, dans les chansons τῆς στράτας et dans les chants de noces en particulier, ce sont deux groupes de chanteurs qui font entendre, alternativement, chacune des rases musicales.

c) Les villages de la Ρίζα n'ont pas d'instrumentistes. Comme le note M. Papagrigoarakis²⁴, à part l'air τῆς στράτας, les

²⁴) op. cit. p. 15.

ριζίτικα se chantent toujours sans accompagnement. Lorsqu'on entend des instrumentistes dans les ριζες, on peut être certain qu'ils ne sont pas autochtones. Si K. Psachos a noté à Lakki des airs de danse où la «lyra» intervient, il a heureusement pris soin de préciser que le joueur de lyra venait de Chania. Au mariage auquel nous avons assisté dans le même village en 1954, les instrumentistes venaient de l'éparchie de Kissamos.

Une conséquence de ce dernier point est que les ριζίτικα ne sont pas chantés par des professionnels. Lorsqu'ils sont exécutés par un joueur de lyra, comme ce fut le cas pour certains des enregistrements faits à Athènes en 1930 lors de la mission d'Hubert Pernot, ils perdent leur caractère propre. N'ayant pas eu, comme les chansons cleftiques, l'occasion de subir l'influence tzigane — la seconde augmentée orientale y est extrêmement rare—ils représentent, croyons-nous, une forme remarquablement pure de la chanson grecque.

Les conditions particulières de l'exécution des ριζίτικα motivent leur originalité musicale.

Indépendants de la danse, non soumis à l'influence toujours normative des instrumentistes professionnels, ils gardent une grande liberté rythmique; mais exécutés par plusieurs chanteurs à la fois, on y décèle toujours la présence d'une pulsation régulière, qui seule peut assurer un minimum de coïncidence des voix.

Les mêmes causes conditionnent leur ornementation. Ce sont des chants ornés, aucun instrument ne venant les enrober de guirlandes décoratives, mais leurs ornements n'ont pas la luxuriance que présentent certains chants de Grèce continentale, où le soliste exécute, à la fin des phrases en particulier, de véritables cadences.

Chants d'hommes, et chants non dansés, ils tendent à éliminer le mol balancement du ternaire; par quoi il faut entendre que leur unité de temps se présente rarement décomposée en triolets (comme dans une barcarolle), non que les unités de temps se présentent toujours par groupes binaires. Au contraire, les groupes de 3 unités se mêlent librement aux groupes de 2 (en termes de solfège classique: libre alternance de 2/4 et de 3/4).

Exécutés presque toujours par deux groupes, souvent antagonistes (amis de noces du marié et amis de noces de la mariée, chanteurs du village où a lieu la fête et chanteurs de l'un des villages voisins par exemple), l'esprit de rivalité et le goût de l'emporter sur l'autre qui sont des traits caractéristiques du Crétois des montagnes ont pour effet qu'ils sont généralement chantés à pleine voix, dans

une tessiture tendue, et que les chanteurs ont la tendance à attaquer chaque phrase dans l'aigu de l'ambitus, comme pour, d'emblée, affirmer leur supériorité.

Enfin, le fait qu'ils soient une manifestation collective, communautaire, le fait aussi qu'ils échappent au besoin de renouvellement propre au musicien professionnel, leur ont assuré une remarquable pérennité. Entre les chansons notées à Lakki par Psachos en 1910 et celles que nous y avons recueillies en 1954, il n'y a que la différence qui sépare une version notée d'oreille, qui a forcément un caractère un peu schématique, et une transcription d'après l'enregistrement, qui s'efforce de rendre compte des particularités individuelles de l'exécution.

Mais au cours de notre campagne d'enregistrement, nous avons vu poindre leur décadence.

Comme le note M. Papagrigoarakis²⁵, «quelques chanteurs, avant d'entonner la chanson proprement dite, chantent un petit vers (en fait, généralement un distique rimé) sur un autre air, rapide, en guise de prélude».

Ce besoin de changement est caractéristique des époques de déclin de la chanson populaire. Il s'est manifesté en Hongrie, dans l'alternance du vif et du lent des rhapsodies tziganes; dans la chanson cleftique de basse époque, les chansons d'Ali Pacha par exemple, par l'insertion de distiques rimés, d'un mètre plus court et d'un rythme dansant.

En 1910, Psachos n'a pas signalé ce phénomène. Et les paroles de certains des distiques que nous a chantés l'un des meilleurs chanteurs d'Aya Roumeli (Sfakia) nous laisseraient supposer que cette mode s'est introduite peu après la catastrophe d'Asie mineure et l'arrivée en Crète de nombreux réfugiés du vilayet de Smyrne:

*Σμόρνη, δὲν ἦσαν Τουρκικιά, δὲν ἦσαν τοῦ Κεμάλη,
μόνο σὲ παραδῶκατε Γουναρικοὶ καὶ Γάλλοι.*

*Σμόρνη, πού 'σον Ἑλληνικιά κ' εἶχες πολλοὺς παραδες,
τώρα σὲ παραδῶκατε στὶ παλιοτουρκαλάδες.*

Le rythme de ces distiques (que certains chanteurs glissent également entre les strophes et à la fin de la chanson proprement dite) est lui aussi totalement étranger à la musique des ριζίτικα. Il pré-

²⁵) op. cit., p. 15.

sente généralement, détériorés mais encore reconnaissables, les temps inégaux si fréquents dans la musique des Balkans et du Proche Orient.

De plus, les ριζίτικα sont aujourd'hui exécutés par des professionnels pour les besoins de la radiodiffusion; à Aya Roumeli, une femme qui a chanté pour nous — fort bien d'ailleurs — un ριζίτικο, nous a affirmé qu'aujourd'hui les femmes chantaient souvent à table avec les hommes.

Et de même que les jeunes danseurs que nous avons vus danser à Lákki préféraient aux danses d'allure guerrière qui frappaient les voyageurs des siècles passés la grâce ondoyante du syrtos et du kalamatianos, certains chanteurs nous ont donné des ριζίτικα des versions dont un sentimentalisme de mauvais goût déparait l'austère rudesse.

Comme tout art populaire, la musique populaire est intimement liée à des conditions de vie, à des usages, à des modes de penser définis. Ni l'intérêt des folkloristes, ni la bonne volonté des maîtres d'école ou des syllogues patriotiques, ni les besoins de la propagande touristique ne peuvent prolonger son existence lorsque se transforme la société qu' elle exprimait.

Du moins, les enregistrements des Archives de Mme Merlier, ceux de M. Notopoulos, aideront-ils nos descendants à évoquer l'âme fière, le viril vouloir-vivre des bergers et des chasseurs des Monts Blancs et de Sfakia.

ΓΕΩΡΓ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΥΦΗΜΟΥ
ΕΙΣ ΔΗΜΩΔΕΙΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΤΡΙΑΜΑΤΗΔΩΝ

Πολλαχοῦ τῆς Κρήτης, ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου αὐτῆς, τῆς ἐπαρχίας Σητείας, μέχρι καὶ τοῦ δυτικοῦ, τῆς ἐπαρχίας Σελίνου, καὶ ἐκτὸς αὐτῆς εἰς Δωδεκάνησον (Κάρπαθον, Σύμην) καὶ Κύπρον κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα αὐτῆς εἰς τὰ χωρία Πηγαίνα, Πεδουλάς, Λετίμπου, Στρουμπὶ καὶ ἀλλαχοῦ, ἀπαντοῦν διαδεδομένα δημῶδεις παραδόσεις περὶ τῶν Τριαμάτηδων ἢ Τριοματῶν ἐν Κρήτῃ, Τριματίτηδων ἐν Καρπάθῳ καὶ Σύμῃ καὶ τοῦ Τριομάτου ἢ Τριομάτων ἐν Κύπρῳ. Περὶ τούτων ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ὅτι εἶχον τρεῖς ὀφθαλμούς, τῶν ὁποίων ὁ τρίτος ὑπῆρχεν ὀπισθεν εἰς τὸν αὐχένα, ὅτι ἦσαν ἀνθρωποφάγοι καὶ κατώκουν εἰς σπήλαια ἢ οἰκίας πολὺ χαμηλάς, αἱ ὁποῖαι μόλις ἐξεῖχον ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους κλπ.

Τῶν παραδόσεων τούτων παραλλαγή, ὡς κατωτέρω (Α), κατεγράφη τὸ πρῶτον ἐκ τῆς ἐπαρχίας Σητείας ὑπὸ τοῦ Ἑμμ. Λιλιμπάκη πρὸ τοῦ ἔτους 1887 ἢ 1888, ἔτους τοῦ θανάτου του¹, ἐδημοσιεύθη δὲ ἀργότερον τὸ 1896 ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ Τριοματιὰ καὶ ἡ Τριομάτα τοῦ Μεγάλου Μοναστηριοῦ» μετ' ἄλλης λαογραφικῆς ὕλης εἰς τὸ περιοδικὸν τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως «Ζωγράφειος Ἀγών», τόμ. Α' (1896), σ. 34 - 35.

Α — Στὸ Μεγάλο μοναστήρι² εἶν' ἓνα χάροκωμα³ μεγάλο καὶ τὸ λένε Τριομάτα, γιατί' πήγανε μὰ φορὰ τρεῖς νομάτοι στὴν Τριοματιὰ καὶ τὸ πήρανε. Αὐτοὶ ἐγυρίζανε νὰ βροῦνε τὴν ἄκρα τοῦ κόσμου κ' ἐπήγανε καὶ στὴν Τριοματιὰ σ' ἓνα σπήλιο, ἀπὸ ἔχε τυριά καὶ βοτύρους κ' ἐφάγανε. Μὰ ὅς τόσο⁴ ὁ σπήλιος ἤρχιζε κ' ἐκουνιούντονε ὥστε⁵ νὰ καλοσηκωθοῦνε μπαίνανε μέσα οἱ Τριομάτες κ' εἶχανε δυὸ μάτια ἔξω πρὸς σὰν καὶ τσ' ἄλλους ἀθρώπους, κι ἄλλον ἓνα στὸν ἀκουπά⁶ πὸ πίσω. Ντελόγο⁷ τσ' ἤπαιρνε τὸ ρέμα νὰ τσοὶ πάη μέσα στὴ

¹) Βλ. εἰς περ. Μύσων, ἔτ. Α' (1932), σελ. 48, 53.

²) Πρόκειται περὶ τῆς μονῆς τῆς Κυρίας Ἀκρωτηριανῆς, κοινῶς Τοπλοῦ, κειμένης εἰς τὸ ἀκρωτήριο Σαμώνιον (κοιν. Κάβο Σίδερο) τῆς ἐπαρχ. Σητείας.

³) λέβης.

⁴) ἐν τῷ μεταξὺ.

⁵) ἕως ὄτου.

⁶) αὐχένα.

⁷) ἀμέσως.

μπούκα ντως, μὰ 'κεῖνοι δὲν τζοὶ φάγανε, μόνο, τῶς εἶπανε «'Αἴντε-
στε ἐδὰ⁸ καὶ ταῦτέρον σᾶς ροζονάρομ' ἐμεῖς⁹. 'Αργὰ τσοὶ βάλανε κ'
ἐβράζαν τὸ γάλα. Μὰ ἓνας ἀποὺ τσοὶ τρεῖς εἶπε· «Παναγία μου, καὶ
νὰ γλυτώσωμ' ἀποπαῖ¹⁰ καὶ νὰ σοῦ φέρωμε τὸ χάρκωμα». Σὰν ἐφά-
γανε οἱ Τριομάτες γάλα, ἐθέκανε¹¹ καὶ τσοὶ πῆρ' ὁ ὕπνος. Τότε ἐδὰ
σηκίθηκε 'κειοσὰ πού 'τριβγε τὸ γάλα καὶ χύνει τως μ' ἓνα ν-κανκὶ
γάλα ἀνεγερετό¹² στὰ μοῦτρα κ' ἐπλαντάξανε¹³. Καὶ σηκόνουνται κι
αὐτοὶ καὶ χύνουν τὸ γάλα καὶ παίρνουν τὸ χάρκωμα καὶ τὸ πᾶνε ντρέ-
τα¹⁴ στὸ Μοναστήρι».

Εἰς τὴν παράδοσιν ταύτην, ἥτις εἶναι καὶ αἰτιολογικὴ τοῦ ὀνόματος
Τριομάτα, μεγάλου λέβητος εἰς τὴν Μονὴν τῆς Κυρίας 'Ακρωτηριανῆς
(κοιν. Τοπλοῦ), ὑπάρχουν καταφανεῖς ὁμοιότητες πρὸς τὸν ἀρχαῖον μῦ-
θον τοῦ Κύκλωπος Πολυφύμου ('Οδυσσ. ι, 364 ἐξ.)¹⁵.

Τῆς παραδόσεως ταύτης ἄλλαι παραλλαγαὶ εἶναι γνωσταὶ εἰς ἐμὲ
αἰ κατωτέρω, αἵτινες διαφέρουν τῆς παρατεθείσης (Α) ὅσον ἀφορᾷ τὰς

⁸) ἐλάτε τώρα (ἐνν: θὰ σωθῆτε).

⁹) καὶ αὐριον θὰ σᾶς παρουσιάσωμεν τὴν φιλίαν μας.

¹⁰) ἀπὸ ἐδῶ.

¹¹) κατεκλίθησαν.

¹²) κοχλάζον.

¹³) ἀπεπνίγησαν:

¹⁴) κατ' εὐθείαν.

¹⁵) Παραδόσεις ἢ παραμῦθια μὲ θέμα τὸν μῦθον τοῦτον ἀπαντοῦν σήμερον
εἰς τὸν ἑλληνικὸν καὶ ἄλλους λαοὺς. Βλ.

α) Ν. Γ. Πολίτου, Νεοελληνικὴ Μυθολογία, Μέρος Β'. 'Εν 'Αθήναις
1874, σ. 514 - 517.

β) Τοῦ αὐτοῦ, Παραδόσεις, Μέρος Α', 1904, σ. 70 - 71, ἀρ. 134, σ.
357 - 59, ἀρ. 624, Μέρος Β', 1904, σ. 752 - 754, 1338 - 1340.

γ) Oskar Hackman, Die Polyphemsage in der Volksüberlieferung,
Helsingfors 1904, 8ον, σελ. 241.

δ) Apollodorus the library with an english translation by Sir James
George Frazer, vol. II, 1921, Appendix, XIII, σ. 404 - 455. (Βλ. βιβλιο-
γραφίαν ἐν σ. 405, σημ. 1 καὶ 2, καὶ ἑλληνικὰς παραλλαγὰς ἐν σ. 438 - 441,
ἀρ. 23 - 26).

ε) R. M. Dawkins, More Greek Folktales chosen and translated by —
Oxford 1955, σ. 12 - 24. ('Εν σελ. 12 - 13 παρατίθεται βιβλιογραφία, πρὸς δὲ
ἐν σελ. 16 βιβλιογραφ. ἀναγραφὴ ἑλλην. παραλλαγῶν).

ς) G. S. Mundy, Polyphemus and Tepegöz, B. S. O. A. S., τόμ. XVIII,
1956, σ. 279 - 302.

ζ) G. S. Mundy, The Cyclops in Turkish tradition. A study in Folk-
tale Transmission. Internationaler Kongress der Volkserzählforscher in
Kiel und Kopenhagen (19. 8 - 29. 8. 1959) Vorträge und Referate, Berlin 1961,
σελ. 229 - 234 κ. ᾤ.

παρατηρουμένης εἰς αὐτὰς ὁμοιότητας πρὸς τὸν μῦθον τοῦ Πολυφήμου.

1) Κρήτης

Β — (Κατσιδώνι Σητείας): Γ. Κ. Σπυριδάκη, Κρητικά παραμῦθια. «ἡ Τριομάτα». Κρητ. Μελέται, ἔτ. Α' (1933), σ. 266, 304.

Γ — (Ροῦσσα Ἐκκλησιᾶ Σητείας): Ἡ Χατζίνα (= Ν. Ἐλευθεράκης), Ἡ Τριομάτα. ἔφημ. «Ἀνατολὴ» Ἀγ. Νικολάου Κρήτης, 11 Μαΐου 1938, σ. 1αβ.

Δ — (Λατσιδα Μεραμπέλλου): Λαογρ. Ἀρχ., χφον¹⁶, ἀρ. 2396, σ. 203 - 204 (συλλ. Μαρίας Λιουδάκη, 1946).

Ε — Ἄγιος Μύρων Ἡρακλείου): Εὐαγγελίας Φραγκάκι, Συμβολὴ στὰ λαογραφικὰ τῆς Κρήτης, Ἀθήνα 1949, σ. 82 - 83.

ΣΤ — (Ἀξός; Μυλοποτάμου Ρεθύμνης): Προμ. ὁ Πυρφ., ἔτ. Β' (1926), ἀρ. 26, σ. ζ'.

Ζ — (Πρινὲς Μυλοποτάμου Ρεθύμνης): Λαογρ. Ἀρχ., χφον, ἀριθ. 2397, σ. 1 καὶ σ. 15 (συλλ. Ἰω. Σταυρακάκη, 1909).

Η — (Γεράνι Ρεθύμνου): Λαογρ. Ἀρχ., χφον, ἀρ. 2398, σ. 1 - 2 (συλλ. Αἰκατερίνης Κλαψινάκη, 1954).

Θ — (Ἀκούμια Ἀγίου Βασιλείου Ρεθύμνης): Λαογρ. Ἀρχ., χφον, ἀρ. 2396, σ. 201 - 202 (συλλ. Μαρίας Λιουδάκη, 1946). [Τὴν παράδοσιν ἤκουσεν ἡ πληροφοριοδοτὶς ἀπὸ ἄλλην γυναικα ἐκ Κρήτης].

Ι — (Σφακιὰ): Λαογρ. Ἀρχ., χφον, ἀρ. 120, σ. 38 - 39. — Λαογρ. Ἀρχ., χφον, ἀρ. 2399, φ. 46 - 47 (συλλ. Μαν. Ι. Κόρκακα, 1908).

ΙΑ — (Σκλαβοπούλα Σελίνου): α) Λαογρ. Ἀρχ., χφον, ἀρ. 2398, σ. 3 - 9 (συλλ. Ματθ. Γ. Τοράκη, 1961). β) Εὐαγγ. Φραγκάκι, Συμβολὴ στὰ λαογραφικὰ τῆς Κρήτης, Ἀθήνα 1949, σ. 83 σημ. 2.

2) Δωδεκανήσου

ΙΒ — (Κάρπαθος): Μ. Γ. Μιχαηλίδου Νουάρου α) Λαογραφικὰ σύμμεικτα Καρπάθου, τόμ. Α', ἐν Ἀθ. 1932, σ. 229-232. β) Δημοτικὰ τραγούδια Καρπάθου, Ἀθῆναι 1928, σ. 181-82, ἀρ. 42, σημ. στ. 12.

ΙΓ — (Σύμη): Σωτηρ. Καρανικόλα, Ἡ Τριμματιά, Δωδεκ. Ἐπιθεώρ., ἔτ. Β' (1948), σ. 163.

3) Κύπρου

ΙΔ — (Μηλικούρι): Ν. Γ. Κυριαξή, Κυπριακαὶ παροιμίαι, ἐν Λάρνακι 1940, σ. 64.

ΙΕ — (Πηγαίνα): Λαογρ. Ἀρχ., χφον, ἀρ. 2351, σ. 5 - 6: Πεδουλάς, σ. 429 - 431 κ. ἄ. (συλλ. Γ. Κ. Σπυριδάκη, 1960).

¹⁶ Ἡ βραχυγραφία, ὡς καὶ κατωτέρω, ἀφορᾷ εἰς συλλογὴν λαογραφικῆς ὕλης ἐν χειρογράφῳ εἰς τὸ Λαογραφικὸν Ἀρχειὸν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

ΙΣΤ — (Πεδουλάς): Λαογρ. Ἄρχ., χφον, ἀρ. 2353 (συλλογὴ μαθητῶν Ἑλλην. Γυμνασίου Πεδουλά, 1960). α) σ. 181-82. β) σ. 187-188. γ) σ. 193 - 194. δ) σ. 197 - 198. ε) σ. 249. ζ) σ. 273 - 275. η) σ. 369 - 70.

ΙΖ — (Λετίμπου): Λαογρ. Ἄρχ., χφον, ἀρ. 2356, σ. 493 - 94 (συλλ. Ἄνδρ. Σ. Θεοδοσιάδη, 1960).

ΙΗ — (Στρουμπί): Λαογρ. Ἄρχ., χφον ἀρ. 2351, σ. 564 - 5 (συλλ. Γ. Κ. Σπυριδάκη, 1960).

Τῶν παραλλαγῶν τούτων τὰ κύρια θεματικὰ στοιχεῖα ἔχουν ὡς ἀκολούθως:

1.—α) Ἐνας παπὰς μὲ τὴν παπαδιὰν ἢ ἓν ἀνδρόγυνον ταξιδεύει πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ τόπου ὅπου οἱ ἄνθρωποι δὲν ἀποθνήσκουν· ἔτσι φθάνει εἰς τὴν Τριοματιὰν καὶ ζητεῖ φιλοξενίαν μὲ τὴν γυναῖκα του εἰς τὴν οἰκίαν τῶν Τριοματῶν. Β. Δ.

β) Ταξιδιωτὰ ἕνεκα ἐλλείψεως τροφίμων καταπλέουν εἰς τινα νῆσον. Ὅμας τούτων ἐκ 5 - 6 ἀνδρῶν ἀπεβιβάσθη ἐκεῖ καί, προχωρήσασα εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς νήσου, παρετήρησε «σπίτια χαμωτὰ - χαμωτὰ, ἴσαμε τῆ γῆ τὰ δώματά ντος». Γ.

γ) Δύο ἄτομα, ταξιδεύοντα μὲ τὸ καράβι των, ἀπεβιβάσθησαν ἐν ἀγνοίᾳ των εἰς τὴν Τριοματιὰν. Θ.

δ) Πλοῖον ἕνεκα σφοδρᾶς τρικυμίας καταφεύγει εἰς νῆσον, ὅπου κατῶκουν οἱ Τριομάτηδες. Οἱ ἐντὸς τοῦ πλοίου, ἀποβιβασθέντες, εὐρέθησαν πρὸ τοῦ κάστρου τῶν Τριομάτηδων, τὸ ὅποιον περιεβάλλετο διαδοχικῶς ὑπὸ τριῶν τειχῶν. Ι.

ε) Βορειοδυτικῶς τοῦ χωρίου Σκλαβοπούλα Σελίνου εἰς ἀπόστασιν 2 περίπου ὠρῶν ὑπάρχει τὸ φαράγγι Καρρὲς ἐγγὺς τοῦ βουνοῦ Ἅγιος Δίκαιος. Ἐκεῖ εὐρίσκεται σπήλαιον καλούμενον Τριοματιὰ. Δύο γυναῖκες μὲ τὰ δύο μικρὰ παιδιὰ των ἦλθαν εἰς τὸ σπήλαιον τοῦτο περὶ τὸ ἐσπέρας. ΙΑ.

2.—Οἱ Τριομάτες (Τριομάτηδες, Τριμμάτηδες, Τρίμματοι ἢ Τρίμματος) ἦσαν ἀνθρωποφάγοι καὶ εἶχον τρεῖς ὀφθαλμούς· ὁ τρίτος ὑπῆρχεν ὀπίσω εἰς τὸν αὐχένα (Β.Γ.Δ.Ε.ΣΤ.Ζ.Η.Ι.ΙΑ.ΙΒ.ΙΓ.ΙΔ.ΙΣΤ. β, δ, ε, ΙΖ,ΙΗ) ἢ ἔμπροσθεν ἐπὶ τοῦ μετώπου. ΙΕ γ.

3.—α) Ἐν Καρπάθῳ οἱ Τριμμάτιες παριστῶνται ὡς πειραταί, οἱ ὅποιοι ἐνήργουν ἐπιδρομὰς εἰς τὴν νῆσον κρυπτόμενοι ὀπισθεν πελωρίων κορμῶν δένδρων, τοὺς ὁποίους ἐκράτουν εἰς χεῖρας των. Εἰς τὴν μορφὴν ἦσαν μαῦροι μὲ χέρια καὶ πόδας χονδροῦς «σάν κορμοὶ δέντρων». ΙΒ.

β) Εἰς τὴν Σύμῃν ἡ Τριμματιὰ πιστεύεται ὡς τόπος πολὺ ἀπομεικρωμένος, ὅπου κατῶκουν ἄνθρωποι μὲ τρεῖς ὀφθαλμούς. ΙΓ.

γ) Πλησίον εἰς τὸ Μηλικούρι τῆς Κύπρου ὑπῆρχεν ἕνας Τρίμματος ποῦ ἔτρωγε τὰ παιδιά τοῦ χωρίου Πλάτη. ΙΔ.

δ) Ι. Εἰς Πηγαίνα Κύπρου ὑπάρχει ἡ τοποθεσία «Σπήλιος τοῦ Τρίμματου». Ὁ Τρίμματος εἶχε βαπτίσει ἕνα παιδί, τὸ ὁποῖον ὅταν ἐμεγάλωσεν ὀλίγον κ' ἐπῆγεν εἰς τὸ σπήλαιον τοῦ ἀναδόχου του, τοῦ Τρίμματου, αὐτὸς τὸ ἔσφαξε καὶ τὸ ἔφαγεν. ΙΕ.

ΙΙ. Εἰς θέσιν Ἅγιος Κήρυκος τῆς περιοχῆς Λετίμπου Κύπρου κατῶκον οἱ Τρίμματοι. Ἡ σύζυγος ἑνὸς Τρίμματου ἐβάπτισε κάποιον χριστιανοῦ τὸ παιδί. Τοῦτο, ὅταν ἔγινε τριῶν ἐτῶν, μετέβη εἰς τὴν οἰκίαν τῆς ἀναδόχου του, ἡ ὁποία τὸ ἔσφαξε καὶ τὸ ἔψησε νὰ τὸ φάγῃ. ΙΖ.

ΙΙΙ. Ἐξω τοῦ χωρίου Πεδουλάς Κύπρου ὑπάρχει τοποθεσία ποῦ λέγεται: τοῦ Τρίμματου. Ἐκεῖ, πλησίον τῆς πηγῆς, ἐντὸς σπηλαίου ἢ βάτου, εἶχε τὴν κατοικίαν του ἕνας Τρίμματος (ΙΣΤ. β, γ, ε, ζ.), ὁ ὁποῖος ἐκρύπτετο ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς ὅτι ἦτο Τρίμματος καὶ ἔτσι ἔτρωγε τὰ μικρὰ (μωρὰ) παιδιά, τὰ ὁποῖα ἐπλησίαζαν εἰς τὴν πηγὴν (ΙΣΤ α, β, δ), ἢ ὅσους ἤρχοντο ἐκεῖ νὰ ποτίσουν τὰ ζῶα των (ΙΣΤ γ). Ἄλλαι παραλλαγὰι τῆς παραδόσεως ἐνταῦθα ἀναφέρουν περὶ πολλῶν Τριμμάτων. ΙΣΤ, α. ζ.

Ἡ παράδοσις περὶ Τριμμάτων, ὅστις κατέτρωγε τὰ μικρὰ παιδιά, ὑπάρχει ἐπίσης καὶ εἰς τὸ χωρίον Στρουμιλί (ΙΗ). Ἐνταῦθα ἀναφέρεται ἔτι ὅτι ὑπῆρχεν εἰς τὸ χωρίον Λετίμπου ἕνας μονομάτης ποῦ εἶχε τὸ μάτι του εἰς τὸ μέτωπον¹⁷. Αὐτὸς κατῶκει ἐντὸς σπηλαίου καὶ ἔτρωγε τὰ μικρὰ παιδιά, τὰ ὁποῖα ἔψηγεν εἰς ἕνα χάραγμα (λέβητα). ΙΗ.

4.—α) Οἱ ἀνθρωποφάγοι οὗτοι καλοῦνται: Τρι ο μ ά τ ε ς (Κρήτη) Α.Β.Γ, Τρι α μ ά τ ε ς (Κρήτη) Δ.Ε.ΣΤ.Ζ.Η.Θ.Ι.ΙΑ, Τρι μ ά τ η ς - Τρι μ μ ά τ η (δ) ε ς (Κάραθος, Σύμη) ΙΒ.ΙΓ., Τρι μ μ α τ ο ς - Τρι μ μ α τ ο ι (Κύπρος) ΙΔ.ΙΕ.ΙΣΤ.ΙΖ.ΙΗ.

β) Ὁ τόπος ὅπου διαμένουν καλεῖται: Τρι ο μ α τ ι ά (Κρήτη) Α.Β. Γ. Τρι α μ α θ ι ά (Κρήτη) Ε. Ζ. Θ. ΙΑ, Τρι μ α δ ι ά (Κάραθος), Τρι μ μ α τ ι ά (Σύμη) ΙΓ, στοῦ Τρι μ μ α τ ο υ (Κύπρος) ΙΔ.ΙΕ.ΙΣΤ.

5.—α) Κύων ἴσατο παρὰ τὴν θύραν τῆς κατοικίας τῶν Τριαμάτιδων, ὁ ὁποῖος ἐπέτρεπε τὴν εἴσοδον, ἠμπόδιζε δὲ κατόπιν τὴν ἔξοδον τοῦ εἰσελθόντος. Β.Γ.

β) Ἐμπροσθεν τῆς θύρας ἐστέκοντο δύο κύνες, οἱ ὁποῖοι δὲν ἠνώχλουν τὸν εἰσερχόμενον: «ἦσαν σὰν μουσκάρια» μεγάλοι (Γ) ἢ ἦσαν πολὺ μεγάλοι. Θ.

¹⁷) Ἐπὶ τὴν μορφήν ταύτην ἡ παράδοσις φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἔχει διαμορφωθῆ ἕξ ἐπιδράσεως διὰ τοῦ σχολείου τοῦ δημοτικοῦ μύθου τοῦ Πολυφήμου.

γ) Εἰς τὸ κάστρον τῶν Τριαμάτηδων μὲ τρία γύρω τείχη ἴστατο εἰς τὴν θύραν ἐκάστου τείχους ὡς φρουρὸς ἀνὰ εἰς «μεγάλος σκύλος ποὺ σ' ἔπιανε τρομάρα νὰ τόνε δῆς». Ι.

6.—Αἱ γυναῖκες ἢ οἱ γείτονες τῶν Τριοματῶν κατὰ τὴν ἀπουσίαν ἐκ τῆς οἰκίας των τοῦ παπᾶ ἢ τοῦ συζύγου (βλ. ἄνωτ. 1α) ἔσφαξαν τὴν γυναῖκά του καὶ τὴν ἐκρέμασαν ἀνεστραμμένην ὀπισθεν τῆς θύρας. Ὁ παπᾶς ἢ ὁ σύζυγος ἐπανελθὼν, μόλις ἀντελήφθη τὸ γεγονός, ἐδραπέτευσεν ἐκ τῆς κατοικίας τῶν Τριοματῶν ἢ Τριαμάτηδων, ἵνα σωθῆ. Β.Δ.

7.—α) Δύο ξένοι ἦλθον εἰς τὴν κατοικίαν τῶν Τριοματῶν, ἐντὸς τῆς ὁποίας εὔρον ἓνα μικρὸ παιδί. Β.

β) Οἱ εἰσελθόντες εἰς τὸ χαμόσπιτο (οἰκία ὀλίγον ἐξέχουσα ἀπὸ τὸ ἔδαφος) εὔρον μίαν γυναῖκα μὲ τὸ παιδί της. Αὕτη ἀμέσως μετέβη νὰ εἰδοποιήσῃ τοὺς ἄνδρας νὰ ἔλθουν, διὰ νὰ φιλοξενήσουν τοὺς ἐπισκέπτας. Γ.

γ) Οἱ ταξιδιώται ποὺ ἦλθον εἰς τὴν νῆσον τῶν Τριαμάτηδων, ὅταν ἔφθασαν εἰς τὸν πύργον των, εὔρον τοὺς Τριαμάτηδες ἀπουσιάζοντας. Εὐρίσκοντο μόνον ἐντὸς αὐτοῦ τρία παιδιά των καὶ ἓνας γέρος τυφλός, ποὺ τὸν ἐφρούρου διὰ νὰ παχυνθῆ καὶ ἔπειτα νὰ τὸν σφάζουν καὶ νὰ τὸν φάγουν. Ι.

8.—Ἐντὸς τῆς κατοικίας τῶν Τριοματῶν ἢ Τριαμάτηδων ὑπῆρχεν ὑπερμεγέθης λέβης (καζάνι) ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐβράζοντο κεφαλαὶ καὶ κρέας ἀνθρώπων. Β.Γ.ΙΑ. Ἐντὸς λέβητος (χαρκουδιοῦ, καζανιοῦ, μαγειρισσας) ἐβράζετο τὸ κρέας μικρῶν παιδιῶν. ΙΕ. ΙΣΤ α, β, δ, ε, στ. ΙΖ.ΙΗ.

9.—Οἱ εἰσελθόντες εἰς τὸ σπίτι τῶν Τριοματῶν: α) ρίπτουν εἰς τὸν ἓνα ἢ τοὺς δύο κύνας τὸ κρέας καὶ τὰς κεφαλὰς ποὺ ἐβράζοντο εἰς τὸν λέβητα Β, ξεσχίζουν τὸ παιδί τῶν Τριοματῶν καὶ τὸ ρίπτουν εἰς τοὺς δύο σκύλους Γ, Θ, ἢ φονεύουν τρία παιδιά τούτων καὶ τὰ ρίπτουν ὁμοίως ὡς βορὰν εἰς τοὺς κύνας Ι. Οὔτοι, τρώγοντες τὸ κρέας, ἀφήνουν εἰς τοὺς ξένους ἐλευθέραν τὴν ἔξοδον.

β) Ἐκ δύο γυναικῶν αἵτινες παραπλανηθεῖσαι εὐρέθησαν εἰς τὴν σπηλιὰν τῶν Τριαμάτηδων, ἡ μία ἐπέτυχε νὰ τοὺς ἐξαπατήσῃ νὰ τῆς ἐπιτρέψουν νὰ ἐξέλθῃ τοῦ σπηλαίου, οὕτω δὲ νὰ διαφύγῃ καὶ σωθῆ. ΙΑ.

10.—α) Φεύγοντες οἱ ξένοι παραλαμβάνουν τὸν λέβητα καὶ σώζονται διὰ θαλάσσης. Β.Γ.

β) Τὸν λέβητα τούτον ἔφεραν ὡς τάξιμον εἰς τὴν μονὴν τῆς Κυρίας Ἀκρωτηριανῆς (κοιν. Τοπλοῦ), ὅπου καὶ ὑπάρχει καλούμενος Τριομάτα Α.Γ. Οὕτως αἱ παραλλαγὰὶ αὗται φέρονται ὡς αἰτιολογικαὶ τοῦ ὀνόματος τούτου τοῦ λέβητος.

11.—α) Οἱ Τριομάτες, ἐπιβαίνοντες ἀσκῶν πεπληρωμένων ἀέρος, ρίπτονται εἰς τὴν θάλασσαν καὶ καταδιώκουν τοὺς ξένους. Οὗτοι, ὅταν τοὺς ἐπλησίασαν, σκοπεύουν διὰ τῶν ὄπλων καὶ τρυποῦν τοὺς ἀσκούς, οὕτω δέ, κενωθέντων τοῦ ἀέρος, ἐβυθίσθησαν οἱ Τριομάτες καὶ ἐπνίγησαν. Β.Γ.

β) Οἱ ἐλθόντες εἰς τὴν νῆσον τῶν Τριαμάτηδων φεύγουν διὰ τοῦ πλοίου χωρὶς νὰ καταδιωχθοῦν ὑπ' αὐτῶν. Θ.Ι.

12.—Ἐξολόθρευσις τῶν Τριαμάτηδων:

α) δι' ἐπιθέσεως τῶν κατοίκων κατ' αὐτῶν ἐντὸς τοῦ σπήλαιου Τριαμαθιᾶ ἐν Σκλαβοπούλᾳ Σελίνου. ΙΕ.

β) δι' ἀναφθείσης πυρᾶς εἰς τὸ μέρος τῆς κατοικίας τοῦ Τριμμάτου ἐξ ἧς καὶ ἐκάη (ΙΣΤ β, γ, δ, στ) ἢ δι' ἐπιθέσεως τῶν κατοίκων. ΙΕ, ΙΣΤ ε. ΙΖ.

13.—Σημειωτέον τέλος ὅτι ἐκ τῆς ὑπὸ συζήτησιν παραδόσεως εἶναι γνωστά εἰς ἐμὲ καὶ πέντε σχετικὰ τοπωνύμια, ὧν τὰ τρία ἐν Κρήτῃ καὶ δύο ἐν Κύπρῳ. α) τοῦ Τριμάτη (εἰς Γεράνι Ρεθύμνου) Η. β) τὸ Τριμάτι εἰς τὴν ἐπαρχίαν Σφακίων¹⁸. γ) ἡ Τριαμαθιά, σπήλαιον εἰς Σκλαβοπούλλαν Σελίνου. ΙΑ. δ) Σπήλιος τοῦ Τρίμματου (Πηγαίνα Κύπρου) ΙΕ, ε) στὸν Τρίμματο (Πεδουλᾶς Κύπρου) ΙΣΤ β,γ,δ.

Πλὴν τῶν παραλλαγῶν τούτων τῆς παραδόσεως, τῶν ὁποίων τινὲς ἔχουν μορφήν παραμυθιακὴν, ὑπάρχουν ἔτι καὶ παραμύθια εἰς τὰ ὁποῖα ὁ Τρίμματος, ἐν Κύπρῳ, ἀπαντᾷ ἀντὶ τοῦ ἀνθρωποφάγου δράκοντος (βλ. Ἄθανασ. Σακελλαρίου, Τὰ Κυπριακά, τόμ. Β', 1891, σ. 301 - 309, τόμ. Γ', 1868, σ. 136 - 144. Ἰσμήνης Κ. Χατζηκώστα, Ἡ Κύπρος καὶ ἡ ζωὴ τῆς, Λονδίνον 1943, σ. 91 - 93) ἢ ἐπιβάλλεται εἰς τινα ὑπὸ βασιλέως νὰ τοῦ φέρῃ τὴν βασιλοπούλλαν τῆς Τριομαθιάς (Λαογρ. Ἀρχ. χφον, ἀρ. 2396, σ. 16 - 62 συλλ. Μαρίας Λιουδάκη ἐξ Ἱεραπέτρας Κρήτης, 1946).

Ἐκ πρώτης ἐπισκοπήσεως τῶν συνθετικῶν τούτων στοιχείων τῶν ὡς ἄνω παραλλαγῶν (Α - ΙΗ) τῆς παραδόσεως, Κρητικῶν, Δωδεκανησιακῶν καὶ Κυπριακῶν, παρατηρεῖ τις ὅτι εἰς τὰς ἐκ Κρήτης (Α, Β, Γ, Ι, ΙΑ) καὶ δὴ εἰς τὰς ἐκ τῆς περιφερείας Σητείας φαίνεται συντηρουμένη ἢ παλαιότερα μορφή τῆς παραδόσεως καὶ ἐπομένως ἡ ἀρχικὴ, ἐνῶ εἰς τὰς ἄλλας διασώζεται αὕτη ἀποσπασματικῶς ἢ διαπεπρασμένη

¹⁸) Βλ. Μιχ. Δέφνερ, Ὀδοιπορικαὶ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν Δυτ. Κρήτην, ἐν Ἀθήναις, ἄ. ἔ., σ. 108.

συμφώνως πρὸς τὰς τοπικὰς ἑκασταχοῦ συνθήκας καὶ παραδόσεις¹⁹.

Ἐκ τούτου νομίζω ὅτι δύνανται τις νὰ δεχθῆ ὅτι ἡ ὑπὸ ἐξέτασιν δημώδης παράδοσις θὰ διεπλάσθη ἀρχικῶς εἰς Κρήτην, εἶτα δὲ θὰ διεδόθη ἐξ αὐτῆς εἰς τὴν Δωδεκάνησον (Κάρπαθον, Σύμην, ἴσως καὶ Ἀλαχοῦ) καὶ τὴν δυτικὴν Κύπρον, ὡς ἀνωτέρω, εἰς χρόνους τοῦλάχιστον πρὸ τοῦ 1571, ὅτε αἱ νῆσοι αὐταὶ, τελοῦσαι ὑπὸ τὴν πολιτικὴν διοίκησιν τῶν Βενετῶν, εὐρίσκοντο εἰς τακτικὴν μετὰ τῆς Κρήτης καὶ μεταξύ των ἐπικοινωνίαν οἰκονομικὴν καὶ πολιτιστικὴν.

Πλὴν τῆς πρώτης (Α) παραλλαγῆς ἐκ τῆς ἐπαρχίας Σητείας, ἣτις, ὡς ἐλέχθη ἤδη, περιέχει χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα ἐκ τοῦ ἀρχαίου μύθου τοῦ Κύκλωπος Πολυφήμου, εἰς τὰς λοιπὰς κρητικὰς παραλλαγὰς οἱ Τριομάτες ἢ Τριαμάτηδες παριστῶνται ὁμοίως ὡς ἀνθρωποφάγοι, κατοικοῦντες εἰς σπήλαια, οἰκίας χαμηλὰς ἐντὸς τῆς γῆς ἢ ἐντὸς κάστρου, εἰς τινὰς δὲ τούτων ὡς καὶ εἰς τὰς Κυπριακὰς (Β. Γ. ΙΑ. ΙΕ. ΙΣΤ β, γ, δ. ΙΙΙ) ἀναφέρεται ὅτι ὑπῆρχε μέγας λέβης εἰς τὸν ὁποῖον ἐψήνοντο κρέας καὶ κεφαλαὶ ἀνθρώπων. Οἱ Τριομάτες ἀπουσιάζουν ἐκ τοῦ σπηλαίου κατὰ τὴν ἀφίξιν τῶν ξένων, ὅτε δὲ ἐπανήλθον, κατεδιώξαν τούτους, φεύγοντας διὰ τῆς θαλάσσης, ἐπιβαίνοντες ἀσκῶν πλήρων ἄερος (Β.Γ.). Οἱ ἀνθρωποφάγοι οὗτοι εἶχον τρεῖς ὀφθαλμούς, τὴν εἴσοδον δὲ τῆς κατοικίας των, σπήλαιον, οἰκίαν ἢ κάστρον, ἐφρουροῦν ὑπερμεγέθεις κύνες.

Λιὰ τῶν τελευταίων στοιχείων τούτων, δηλ. τοῦ ἀνθρωποφάγου ὡς τριοφθάλμου, ἰδίᾳ δὲ τῶν κυνῶν ὡς φυλάκων τῆς εἰσόδου τῆς κατοικίας, αἱ παραλλαγὴ αὐταὶ ἀποκλίνουν τοῦ τύπου τοῦ ἀρχαίου μύθου τοῦ Πολυφήμου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν πρώτην (Α) ἐκ Σητείας παραλλαγὴν, ἣτις περιέχει ἐμφανῆ πρὸς τὸν μῦθον τοῦ Κύκλωπος γνωρίσματα. Ἐὰν δεχθῶμεν, ὅτι ἡ παραλλαγή αὕτη κατεγράφη, ὡς νομίζω, ὑπὸ τοῦ συλλογέως πιστῶς ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ ὑπὸ τὴν μορφὴν αὐτὴν (Α), χωρὶς διασκευὴν τινὰ ὑπ' αὐτοῦ, τότε ἔχομεν εἰς αὐτὴν ἐπιβίωσιν τοῦ ἀρχαίου μύθου. Ἀλλὰ καὶ ἐὰν ὁμως ἤθελεν ἀμφισβητηθῆ ἡ γνησιότης τῆς, εὐρίσκονται σωζόμενα στοιχεῖα εἰς ἄλλας κρητικὰς παραδόσεις περὶ τοῦ ὑπάρξεως παλαιότερον εἰς τὸν λαὸν τοῦ ἐν λόγῳ μύθου²⁰, τὸν ὁποῖον, ὡς λέγεται κατωτέρω, ἀντικατέστησεν ἡ ἐξ αὐτοῦ

¹⁹) Πιθανὸν ἢ παραδόσεις νὰ ὑπαντῶ καὶ εἰς ἄλλους ἔτι τόπους, ὅποτε διὰ περαιτέρω ἀναζητήσεως δύναται νὰ εὐρεθῆ πληροστέρα μορφή αὐτῆς.

²⁰) Βλ. Γ. Κ. Σπυριδάκη, Κρητικαὶ παραδόσεις, Ἐπ. Ἐταιρ. Κρητ. Σπουδῶν, τόμ. Β' (1939), σ. 148-49. Πρὸς καὶ εἰς Προμ. Πυρφ., ἔτ. Α' (1925), ἄρ. 26, σ. ζ «Ὁ Κυργιαπατόζ μου». Πλὴν τῆς Κρήτης ἡ παράδοσις περὶ τοῦ Κύκλωπος ἀπαντῶ ἔτι πολλαχοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου· βλ. Ν. Γ. Πολίτου,

διαμορφωθείσα ἐξ ἐπιδράσεως ἐτέρας διηγήσεως σημερινῆ παράδοσις περὶ τῶν Τριαμάτηδων.

Ἐκ τῶν σημειωθέντων ἀνωτέρω στοιχείων ὡς διαφερόντων ἀπὸ τὸν μῦθον τοῦ Κύκλωπος, ἦτοι τῶν Τριαμάτηδων ὡς τριοφθάλμων ὄντων καὶ τῶν κυνῶν ὡς φρουρῶν τῆς εἰσόδου τῆς κατοικίας των, σπουδαιότερον πρὸς ἐξέτασιν παραμένει τὸ τελευταῖον, διότι ὄσον ἀφορᾷ τὸ πρῶτον γνώρισμα, δηλ. τοῦ τριοφθάλμου, ὡς παρατηρήθη ὑπὸ τοῦ Νικ. Πολίτου²¹, τοῦτο ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὴν Ἀρχαιότητα, μάλιστα δὲ ἀποδίδεται καὶ εἰς τὸν κύκλωπα Πολύφημον εἰς περὶ αὐτοῦ μύθους ἐκ τῆς μεταγενεστέρας ἀρχαιότητος²².

Πιστεύω ὅτι ἀμφότερα τὰ στοιχεῖα ταῦτα παρελήφθησαν ἀπὸ σχετικὴν διήγησιν, ἥτις ἀπαντᾷ εἰς τὴν μεσαιωνικὴν μυθιστορίαν τοῦ Ψευδοκαλλισθένους περὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Κατ' αὐτήν, ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, ἀφοῦ ἐγένετο κύριος τοῦ ἀχανοῦς Περσικοῦ κράτους, συνέχισε τὴν πορείαν μὲ τὸν στρατὸν του πρὸς ἐρήμους καὶ ἀβάτους τόπους, ὅπου συνήντησεν ἀνθρώπους ἀγρίους καὶ εὐμεγέθεις κατὰ τὸ ἀνάστημα, ὡς γίγαντας.

Οἱ στρατιῶται τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου, ἀφοῦ ἔτρεψαν τούτους εἰς φυγὴν διὰ πυρῶν, τὰς ὁποίας ἤναψαν ἔμπροσθέν των, ἐπροχώρησαν κατόπιν εἰς τὰ σπήλαια αὐτῶν, ὅπου εὗρον θηρία μὲ τρεῖς ὀφθαλμούς, προσδεδεμένα εἰς τὰς εἰσόδους τῶν σπηλαίων, καὶ τὰ ὁποῖα ἐφαίνοντο ὡς κύνες φοβεροί.

«Καὶ ἐκεῖθεν ἀναχωρήσαντες ἤλθομεν εἰς τὴν Χλοϊκὴν χώραν ὅῃ ἦσαν ἄνθρωποι γίγανσι παρεμφερεῖς τῷ μεγέθει, στρογγύλοι, δασεῖς, πυρροί, ὄφεις ἔχοντες ὡς λέοντες. τῶν δὲ στρατιωτῶν ἀπολλυμένων ἐκέλευσα πυρὰν ἀνάψαι καὶ τῷ πυρὶ αὐτοὺς μάχεσθαι. ἐκεῖνοι δὲ ἀφανεῖς ἐγένοντο. Τῇ δὲ ἐπιούσῃ ἡμέρᾳ ἠθελήσαμεν ἀπελθεῖν εἰς τὰ σπήλαια αὐτῶν καὶ εὔρομεν θηρία προσδεδεμένα ταῖς θύραις τῶν εἰσόδων. Ἦσαν δὲ ὡς κύνες μεγάλοι, οἱ παρ' ἡμῖν καλούμενοι δάνδηκες, τὸ μῆκος ἔχοντες πῆχεις τέσσαρας, τριοφθαλμοί»²³.

Ἐκ τῆς μυθιστορίας ταύτης, ἥτις κατὰ τοὺς μέσους χρόνους θὰ

Νεοελληνικὴ μυθολογία, Μέρ. Β', ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 514 - 517. Sir George Frazer, ἔνθ' ἀν. καὶ R. M. Dawkins, ἔνθ. ἀνωτ.

²¹) Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 515. Ἐνταῦθα καὶ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι. See v. Verg. Aen. III, 636: multi Polyphemum dicunt unum habuisse oculum, alii duos, alii tres.

²²) Βλ. καὶ τὸ ἄρθρ. Polyphemos εἰς Pauly's - Wissowa - Kroll, RE., τόμ. 21, 2, 1952, στ. 1819, 1820. Ἐν στ. 1819 σχετικὴ βιβλιογραφία.

²³) Ψευδοκαλλισθένης, Βιβλ. II, κεφ. 33 (ἐκδ. Müller). Ἡ διήγησις καὶ εἰς τὴν ἐκδ. ὑπὸ Heinr. Meusel, σ. 760 (κεφ. 33).

ἀναγινώσκετο εὐθρέως, τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο πιστεύω ὅτι θὰ παρελήφθη ὑπὸ τοῦ λαοῦ εἰς τὸν κύκλον τῶν παραδόσεών του μαζί μὲ ἄλλας ἀκόμη διηγήσεις ἐκ τοῦ ἔργου τούτου, ὡς ἡ μετὰ τὴν ἀφίξιν τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου εἰς τὴν γῆν τῶν Μακάρων περὶ τῆς καθόδου αὐτοῦ διὰ σπηλαίου εἰς τὸ σκότος ἐντὸς τῆς γῆς, ἔχοντας θηλάζουσας φορβάδα ὡς ὁδηγὸν διὰ τὴν ἐπιστροφὴν του μετὰ τῶν συντρόφων του εἰς τὸ φῶς, καὶ ἡ περὶ τῆς καταδύσεώς του ἐντὸς τῆς θαλάσσης, ἵνα λάβῃ τὸ ἀθάνατο νερὸ (ἔκδ. Heinr. Meusel, Βιβλ. II, κεφ. 39 - 40)²⁴, αἱ ὁποῖαι ὡσάυτως ἀπέβησαν εἰς τὴν Κρήτην δημῶδεις παραδόσεις, σωζόμεναι μέχρι τῆς σήμερον²⁵.

Ἡ ἀνωτέρω διήγησις τοῦ Ψευδοκαλλισθένου περὶ τῆς ἐξολοθρευσεως ὑπὸ τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου τῶν γιγάντων τούτων καὶ τῆς φρουρήσεως τῶν σπηλαίων των ὑπὸ ὑπερμεγέθων τριοφθάλμων κυνῶν, ἀφοῦ μὲ τὴν ἀπόδοτον τοῦ χρόνου ἀπέβη καὶ αὕτη δημῶδης παράδοσις, τότε ἦτο πλέον εὐκόλον διὰ τὴν ἐν μέρει ὁμοιότητά της πρὸς τὴν σωζομένην ἐπίσης εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ, ὡς ἐλέχθη, ἀρχαίαν παράδοσιν τοῦ κύκλωπος Πολυφήμου, νὰ παραληφθῶν στοιχεῖα ἐκ ταύτης εἰς τὴν περαιτέρω διαμόρφωσίν της, οὕτω δὲ ὁ μονόφθαλμος ἢ τριοφθαλμος Κύκλωψ νὰ συμφυρῆ πρὸς τοὺς τριοφθάλμους κύνας τῆς Ψευδοκαλλισθενείου διηγήσεως καὶ διαπλασθῆ δι' αὐτῆς ὁ ἀρχαῖος μῦθος εἰς νέαν μορφήν. Εἰς τὴν νέαν παράδοσιν ταύτην μὲ ἓνα Τρίματον ἢ πολλοὺς Τριαμάτες διειρηθήσαν οἱ κύνες τῆς διηγήσεως, ὡς ἄνω, τοῦ Ψευδοκαλλισθένου ὡς φύλακες τῆς εἰσόδου τοῦ σπηλαίου, τῆς ιδιότητός των ὅμως ὡς τριοφθάλμων μεταβιβασθεῖσαι εἰς τοὺς ἀνθρωποφάγους Τριομάτες.

Ἐὰν δεχθῶμεν, ὡς εἶναι πιθανώτατον, ὅτι ἡ ἐν λόγῳ δημῶδης παράδοσις διεδόθη εἰς Κύπρον, ὡς ἐλέχθη, πρὸ τοῦ 1571, ἔτους ὅτε ἡ νῆσος κατεκτήθη ὑπὸ τῶν Τούρκων, τοῦτο σημαίνει ὅτι αὕτη ὑπῆρχεν ἤδη ἐν Κρήτῃ εἰς τὸν λαὸν ὑπὸ τὸν τύπον τοῦτον κατὰ τὸν 16ον αἰ. καὶ ἐπομένως ἡ διαμόρφωσίς της θὰ συνέβη εἰς πολὺ παλαιότερους χρόνους. Σχετικῶς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα ταύτης ἐνταῦθα, δηλ. ἐν Κρή-

²⁴) Βλ. καὶ Γ ε ω ρ γ. Κ. Σ π υ ρ ι δ ά κ η, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν δημῶδων παραδόσεων καὶ δοξασιῶν περὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. «Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου», Ἀθῆναι 1953, σ. 400 - 401, 405, 410 ἔξ.

²⁵) Βλ. Γ. Κ. Σ π υ ρ ι δ ά κ η, Κρητικαὶ παραδόσεις, Ἐπετ. Κρητ. Σπουδ., τόμ. 2 (1939), σ. 136, 142. Βλ. περὶ τῆς παραδόσεως καὶ ἐξ ἄλλων τόπων, Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Συμβολή, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 399 - 400. Εἰς τοὺς Ροιμάνους καὶ εἰς τοὺς νοτιοσλαβικοὺς λαοὺς πιστεύεται ἔτι ὅτι οἱ κυνοκέφαλοι, ἄγριοι γίγαντες, ἔχουν ἓνα μόνον ὄφθαλμὸν ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ ἓνα ἐπὶ τοῦ ἀχέρονος. Βλ. T u d. P a m f i l e, Povestea lumii de demult, Bucuresti 1913, σ. 172 - 173. Κατὰ τὸν Pamfile (σ. 173) ἡ παράδοσις αὕτη προέρχεται ἐκ τῆς μυθιστορίας τοῦ Ψευδοκαλλισθένου.

τη, δύναται νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὡς χρονολογικὸν στοιχεῖον τὸ δίπλωμα (πριβιλέγγιον) τῶν Σκορδιλῶν, τὸ ὁποῖον, φέρον χρονολογίαν ἐκδόσεώς του τὸ ἔτος 1183, ἀναφέρει περὶ προνομίων τῆς ἀρχοντικῆς οἰκογενείας τῶν Σκορδιλῶν ἐν Κρήτῃ.

Τὸ ἔγγραφο τοῦτο, δημοσιευθὲν τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν Fr. Miklosish et Jos. Müller (*Acta et Diplomata Graeca*, τόμ. III, σ. 235 - 237) ἐξήτασεν ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν ἀναφερομένων εἰς αὐτὸ τοπωνυμίων ὁ Στέφ. Ξανθουδίδης πρὸ τοῦ θανάτου του, ἡ σχετικὴ δὲ μελέτη του αὐτῆ ἐδημοσιεύθη ἐκ τῶν καταλοίπων του, τὸ 1939, εἰς τὴν Ἑπετ. τῆς Ἑταιρ. Κρητ. Σπουδ., τόμ. 2 (1939), σ. 299 - 312.

Εἰς τὸ καίμενον τοῦ διπλώματος τούτου, διὰ τοῦ ὁποῖου καθορίζονται τὰ ὄρια τῆς καβαλλαρίας τῆς Ἀνωπόλεως Σφακίων ὡς γονικῆς περιοχῆς τῶν Σκορδιλῶν, ἀναφέρεται μεταξύ ἄλλων καὶ τὸ τοπωνύμιον: τ ο ὕ Τ ρ ι α μ ά τ (βλ. ἔνθ' ἄν., σ. 303), τὸ ὁποῖον ὑπάρχει καὶ σήμερον, ἀκουόμενον «τ ο ὕ Τ ρ ι α μ ά τ η» (βλ. ἔνθ' ἄν., σ. 309, ἀρ. 22)²⁶. Τὸ ἔγγραφο τοῦτο θεωρεῖ ὁ Στέφ. Ξανθουδίδης ὡς διασκευὴν παλαιάν, ἐπὶ Ἑνετοκρατίας, τοῦ ἀρχικοῦ προνομιακοῦ ὄρισμοῦ τοῦ 12ου αἰῶνος (ἔνθ' ἄν., σ. 312), πιστεύει ὅμως ὅτι τὰ τοπωνύμια εἰς τοῦτο «θὰ ἦσαν ἀναγεγραμμένα, ὅτε κατὰ τὴν ἐνετικὴν ἐποχὴν διεσκευάσθη καὶ ἐχρησιμοποιήθη τὸ ἔγγραφο πρὸς στήριξιν τῶν φεουδαλικῶν δικαιωμάτων καὶ προνομίων τοῦ οἴκου τῶν Σκορδιλῶν ἐνώπιον τῶν ἐνετικῶν ἀρχῶν» (ἔνθ' ἄν., σ. 311). Εἶναι πολὺ πιθανὸν ἡ διασκευὴ τοῦ αὐθεντικοῦ ἐγγράφου νὰ ἐγένετο τὸν 13ον αἰῶνα, ὅτε κυρίως εὐρίσκοντο οἱ Σκορδίλαι εἰς ἀγῶνας πρὸς τοὺς Ἑνετούς²⁷.

Ἐὰν δεχθῶμεν, ὡς νομίζω, ὅτι τὸ τοπωνύμιον «τ ο ὕ Τ ρ ι α μ ά τ η» εἰς τὸ ἐν λόγῳ δίπλωμα προέρχεται ἐκ τῆς δημόδους παραδόσεως περὶ τῶν Τριαμάτηδων ἢ Τριοματῶν, ὡς συμβαίνει καὶ μὲ τὰ τοπωνύμια: τοῦ Τ ρ ι α μ ά τ η εἰς Γεράνι Ρεθύμνου καὶ ἡ Τ ρ ι α μ α θ ι ά ἐν Σελίνῳ²⁸, τότε ἔχομεν χρονικὸν ὄριον τὸν 13ον ἢ τὸ ἀργότερον τὸν 14ον αἰῶνα, πρὸ τοῦ ὁποῖου ἢ ἐν λόγῳ παραδόσις θὰ ὑπῆρχε διαδεδομένη εἰς τὴν νήσον. Ἐπομένως ἡ ἀρχαία παράδοσις περὶ τοῦ κύκλωπος Πολυφήμου θὰ εἶχε διαπλασθῆ ἐνταῦθα εἰς τὴν νέαν ταύτην μορφήν διὰ τῆς συγγραφῆς εἰς αὐτήν, ὡς ἐλέχθη, τῆς παρομοίου περιεχομένου διηγήσεως, ὡς ἄνω, τοῦ Ψευδοκαλλισθένους, εἰς χρόνους πολὺ παλαιότερους, ἴσως κατὰ τὸν 10ον ἢ 11ον αἰῶνα, μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ ἐκ τῶν Ἀράβων ἢ ἀκόμη παλαιότερον.

²⁶) Βλ. καὶ Μιχ. Δέφνερ, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 108.

²⁷) Βλ. Στεφ. Ξανθουδίδου, Ἡ Ἑνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν, Athen 1939, σ. 32 κ. ἔξ.

²⁸) Βλ. ἄνωτ., σ. 112.

LIDIO CIPRIANI

SUL SIGNIFICATO ANTROPOLOGICO
DELLE GENTI CRETESI

Queste pagine avrei potuto intitolarle: «Grandi effetti di una piccola modificazione geografica sulle genti del bacino mediterraneo», oppure: «L'idea del Nordismo e il biondismo detto nordico secondo nuove ricerche sul problema ariano». Nella trattazione, però, considero prevalentemente aspetti umani dell'antico ambito eurasiatico sui quali un certo gruppo etnico ebbe influsso decisivo. Di cotesto gruppo, resti ben conservati sussistono a Creta. All'elemento antropologico dell'isola essi conferiscono, anzi, significato di vera chiave di volta, in confronto ad altre genti mediterranee, nella ricostruzione di vicende avviate in epoca non troppo remota e tuttora in sviluppo in numerosi paesi. Da ciò il titolo prescelto.

Mi affretto a dichiarare: senza uno studio adeguato delle odierne genti cretesi non è agevole dare giusta interpretazione a parecchi fatti antropologici e culturali propri dei tre continenti circummediterranei. A tale conclusione giunsi dopo una serie di viaggi in Europa Asia e Africa svolti dal 1927 in avanti sotto gli auspici di enti vari quali la Società Geografica Italiana, l'Università di Firenze, l'Accademia d'Italia ed altri. Di quella conclusione cominciai ad accennare sul «Bollettino della Società Geografica Italiana», l'«Archivio per l'Antropologia e la Etnologia», la «Rivista di Biologia», l'«Universo», «Scientia» ed altri periodici. Primi in ordine di tempo vengono però alquanti articoli di viaggio, ma da dirsi impegnativi, sul «Corriere della Sera» apparsi nel 1931 e dopo. Sostenni appunto, come ancora sostengo, che tra i Cretesi abbondano elementi permettentici di dire:

- a) quali furono le caratteristiche somatiche e psichiche dei creatori di una grande civiltà fiorita a Sud dell'Europa dal Neolitico in avanti;
- b) dove se ne ebbe l'incubazione.

In altri termini: se mancasse la testimonianza dei residui etnici cretesi, tale ricostruzione resterebbe malsicura. Quei residui, si noti, corrispondono ad altri dislocati piuttosto lungi da Creta, ma presso l'area stata teatro delle loro originarie affermazioni culturali.

Sebbene a facile portata, in mezzo al mare più famoso per il fervore di civiltà irradiato durante lunghe epoche sul resto del mondo, Creta è ancora non valutata sotto l'aspetto sopra indicato, e cioè quello di conservatrice del ceppo umano a cui si dovè l'avvio di tale fervore. A studiare Creta sono stati finora quasi soltanto gli archeologi. Sotto altri riguardi, e in particolare per l'antropologico sebbene ovvio complemento dell'archeologico, poco invece venne fatto. Rari specialisti se ne occuparono. Tra essi F. von Luschan, direttore del museo etnologico di Berlino, ma con indagine fugace, compiuta oltre un cinquantennio addietro, in prevalenza su detenuti e prostitute: elementi facili ad aversi ma di scarto per chi non ama fare le cose in fretta. Io pure studiai i Cretesi, e ben a lungo, dedicandomi di preferenza agli abitati montani ove sussistono i tipi in senso antropologico più rappresentativi dell'isola. Insisto sul dire che mancando osservazioni adeguate sulle genti cretesi, manca la maniera di interpretare fatti etnici e culturali propri dell'isola e dei tre continenti circummediterranei.

RICERCHE A CRETA

Le mie ricerche avvennero nei villaggi seguenti, elencati secondo l'ordine di successione delle mie visite a essi: Λίμνες, Τζερωμάδα, Ψυχρό, Μέσα Λασιόθι, Σητεία, Παλαιόκαστρο, Ζάκρος, Άζοκέραμος, Ζίρος, Χαντρέας, Τουρλωτή, Καβούσι, Ρουκάκα, Άγιος Στέφανος, Στιανοροχώρι, Ίεράπετρα, Μάλλες, Μουρνιές, Καλαμαύκα, Κριτσά, Χομηριάκο, Πλάτανος, Κάμπος, Άμυγδαλοκεφάλι, Στροβλές, Πλεμενιανά, Παλαιόχωρα, Γαῦδος, Βουτᾶς, Σκλαβοπούλα, Ροδοβάνι, Βουκολιές, Άλικιανός, Λάκκοι, Άγία Ρουμέλη, Λουτρό, Σφακιά, Άσχύφου, Άσφέντου, Άλίκιαμος, Βαφές, Φρές, Στέρνες, Μουζουράς, Άργυρούπολις, Ρούστικα, Σπήλι, Κρύα Βρύση, Άκούμια, Μέρονας, Γερακάρι, Βιζάρι, Βισταγή, Πέραμα, Μουρτζανά, Λαμάστα, Τύλισος, Γωνιές Μαλεβιζίου, Κανλι Καστέλι, Άποστολιανῶ, Παναγιά, Άνω Βιάννος, Άρχαλοχώρι, Πραιτόρια Μεσαράς, Πύργος, Γκαγκάλες, Άγιοι Λέκα, Μοίρες, Τυμπάκι, Άγία Γαλήνη, Ζαρός, Άγία Βαρθάρα, Γέργερη, Νίβριτος. Dall'elenco tolgo i massimi centri costieri, ove pure compii ricerche, ma risultatimi meno significativi dal mio punto di vista. Il miscuglio etnico vi è intenso. Il totale degli individui su cui feci rilievi antropologici nei villaggi è di 2078 uomini e 297 donne, queste ultime meno facili ad avvicinarsi datane la riservatezza. Acconglienze cordialissime e tipica ospitalità cretese mi vennero prodigate in ciascun luogo visitato; e ne serbo simpatico ricordo.

Amo non nascondere che dal punto di vista antropologico, e nonostante quanto ne avevo letto, Creta, nel suo interno, mi riuscì una sorpresa. Fu tale da indurmi appunto a credere che le indagini sulle sue genti antiche e moderne aprirà una via nuova per capire il grande passato dell' isola e per lanciarvi sguardi ancor più addietro dei tempi detti minoici, ossia penetrando nel Neolitico. Le incitazioni a farlo sono molteplici e intanto per affiancare il molto già rivelato a Creta dal piccone dell' archeologo. Strano a dirsi, per lungo periodo si trascurarono o addirittura dispersero i resti scheletrici umani e non umani messi in luce dagli scavi nell' isola. Sono invece utili anche quelli degli animali, selvaggi o domestici. Nonostante l'importanza attribuita dagli archeologi a Creta, si tardò molto, insomma, a capire vano ogni tentativo volto a delucidarne le straordinarie vicende culturali se non affiancato da adeguata attenzione all'elemento umano statone attore. Il farlo, possiamo ormai dire, apparisce invece destinato a risolversi non in vuota speculazione ma in qualcosa capace di scuotere dalle fondamenta annose costruzioni teoriche sul problema della provenienza iniziale della civiltà in Europa. Se non è ozioso indagare sull'antropologia antica e moderna di Creta, opportuno si rende pure far confronti in regioni prossime all'isola nel Nord e nel Sud. Fra esse, e in particolare, Grecia e Libia. Rintraceremo in tal modo indicazioni varie, e finalmente antropologiche, sull'inserirvisi cretese nella storia della civiltà. Vedremo tra poco qualcosa sull'analogo affermarsi di antiche genti libiche in precedenza a quelle loro contemporanee in Europa e altrove. Ci accorgeremo, difatti, dell'esistere di tracce culturali libiche anteriori di gran lunga a quelle di qualsiasi regione della terra, ivi compresa la valle del Nilo e la Mesopotamia.

I motivi per sostenere che almeno in parte degli attuali Cretesi quasi nulla si sia spento di quanto fu nei loro più remoti antenati mi affluirono da più direzioni. Fra l'altro, sopravvive tra essi, piuttosto numeroso e sebbene contrastato da incroci, un elemento biondo degno di viva attenzione. Alcuni, forse alla leggera, lo dicono importato dai conquistatori ellenici. Per essersi però diffuso fin nei monti e mantenuto tenace attraverso note vicissitudini, la sua comparsa nell'isola occorre ritenerla anteriore. Si ha poi che fatti etnici e culturali vietano di ammetterne la provenienza dalla Grecia: inciviltasi dopo Creta. La Grecia, se mai, risentì a sua volta gli effetti di arrivo da fuori delle medesime genti bionde già stabilitesi a Creta. Non si valorizzò ancora, in antropologia, il biondismo cretese; nè

abbastanza ciò si fece per un altro biondismo, quello libico, mentre con ogni probabilità esiste collegamento diretto tra i due. Cotesto biondismo rappresenta un punto fermo per ogni indagine sull'antropologia almeno del Mediterraneo. Esso va giudicato precedere il biondismo descritto per tutto il resto dell'Europa.

GLI SFACHIOTI COME TIPICI CRETESI

I migliori portatori cretesi di biondismo li trovai tra gli Sfachioti: gruppo etnico di discussa origine popolante i ripiani elevati e i valloni di una zona di stupenda, orrida bellezza sulle pendici meridionali degli Aspra-Vunà, o monti Bianchi, ove ogni roccia vale quanto una munita fortezza. Sotto la tutela di un paesaggio siffatto, a cui le più alte montagne cretesi formano degna corona e che gole profonde, quanto mai pittoresche, separano dal resto del mondo, prosperò la stirpe degli Sfachioti, rimanendovi sino ai nostri giorni invitta paladina di libertà. Romani, Arabi, Veneziani, Turchi poterono entrarvi solo seguendo le norme desiderate o meglio imposte dai suoi fieri abitanti : uomini che oltre ad avere un gradevolissimo aspetto godono di vigore, energia e intraprendenza non comuni. Cristianj convinti, nessuno di loro, nonostante sanguinose repressioni turche, accettò mai l'Islamismo ; inoltre, mai pagarono regolari tasse, mai tollerarono tra essi esattori di governi stranieri. Liberi sulla terra, non meno lo furono sul mare, talora trasformandosi perfino in temibili pirati. Dopo sconfitta subita per volgare tradimento dai Turchi si assoggettarono a tributo ma l'ufficiale incaricato della riscossione doveva deporre le armi all'ingresso del Paese, ove i capi andavano a portaglielo. Scarsamente coltivano ma ampiamente allevano: capre, pecore e buoi. Si dividono così in pastori produttori di formaggio, costituendo questi la maggioranza del gruppo ; in marinai facenti capo a Lutrò e Sfachià per viaggi nell'Oriente Mediterraneo ; in commercianti che introducono prodotti fin nei più remoti angoli dell'isola. Per l'abito somigliano agli altri Cretesi, fatta eccezione del pastrano : bianco anzichè nero, pesantissimo e portato in ogni stagione. Subirono grave diminuzione numerica nella rivoluzione del 1821 : Oggi tutta la provincia conta 3057 (censimento 1961). Spirano dalla persona qualcosa di ardente e nervoso che ricorda il fremito insopprimibile dei cavalli puro sangue, che fa sentire quanto si annida nell'uomo rimasto sempre indipendente e che sempre godè indisturbato i frutti del suo lavoro. Del loro inospite recesso, quasi sconosciuto in Europa, possiamo dire così che alberghi uomini do-

tati di furezza insuperata nella razza bianca. Spirito indomito e intraprendente, da definirsi di marca sfachiota, dovè predominare nell'isola in tempi minoici ma per attenuarsi gradatamente, meno nella eccezione veduta. Nessun'altra parte di Creta, difatti, offrì modo altrettanto efficace per appartarsi e difendersi dagli intrusi. Di quello spirito vedo un perfetto parallelo in ciò che furono i Libi menzionati dai classici e sono tuttora parecchi Berberi.

I LIBI E LE LORO ANTICHE MIGRAZIONI

Mi intratterrò più avanti sulla fiera razza dei biondi libici – con ogni propabilità già mista ad elementi bruni formando miscuglio di impareggiata energia – verosimilmente irradiata dal Sahara per occupare anche Creta. L'inizio di cotesto movimento risale con evidenza al Neolitico. Causa potente per tale movimento fu il graduale inaridirsi dell'immensa area rappresentata oggi dal Sahara, così portando un motivo di disequilibrio – disequilibrio risultato quanto mai fecondo! – in parte dell'Asia nonchè nell'interna estensione dell'Africa e dell'Europa. Datano da allora le prime e veramente grandiose migrazioni sulla faccia della terra, provocando flussi e riflussi i cui effetti sono lungi dall'essersi spenti. Il disequilibrio più acuto sembra essersi determinato verso il 3000 a. C.. In precedenza le migrazioni dovettero svolgersi con alquanto tranquillità lasciando che elevate civiltà si plasmassero attorno al Mediterraneo, in Mesopotamia, in India con caratteri inizialmente per buona parte comuni. Maturavano, a quanto direbbersi, gli effetti di un'attività cominciata molto tempo prima. Cotesta attività è da me riferita in totale, per l'origine, al bacino mediterraneo : il quale per configurazione e posizione geografica si presta meglio di ogni altro territorio di qualunque continente per divenire centro di sviluppo e di diffusione di civiltà. Nè le terre mediterranee mancarono di assolvere, sappiamo bene, il compito sublime a cui Natura le chiamava. Fra esse, agli albori degli accennati fenomeni, la Libia emerge in maniera tanto decisa da indurre a parlare, più che di origine «mediterranea», di origine «libica» anche di quelli che divennero i famosi movimenti detti ariani.

Non mi dissimulo che molti negano ancora tutto questo : preferiscono vedere nell'Asia la distributrice massima di uomini e culture del mondo primitivo, o dimenticano che la sua situazione etnica mai vi si prestò e specialmente per prevalere nella nostra Europa. Anche per spiegare il sorgere della civiltà a Creta si invoca l'Asia, chiudendo gli occhi su ogni indizio contrario. L'assenza o il tardissimo ar-

rivo del Neolitico nelle Sporadi, nelle Cicladi, nell'Eubea e nella Grecia stessa, mentre a Creta quella cultura fioriva da millenni, è sintomatico. A Creta il Neolitico si denota importato da qualche terra d'oltremare con continuazione di rapporti fino a condurre insensibilmente allo sbocciare della civiltà minoica. Quella terra, mentre non poteva essere l'Europa, non era nemmeno l'Asia. Ammettere l'Asia equivale a credere che i presunti annunziatori orientali di civiltà a Creta abbiano saltato a piè pari tutte le isole che a guisa di comodi trampolini si offrivano ad essi nel non agevole viaggio marittimo verso Occidente. Sulla più breve distanza dalla Libia a Creta nessun arcipelago è invece interposto; anzi i Neolitici, già arditi navigatori, doverono transitarvi con facilità stando ai reperti cretesi. In quanto poi al far venire dall'Egitto anche solo una parte della civiltà minoica, è opinione da considerarsi per lo meno con estrema cautela. Accettarla in pieno significherebbe non accorgersi che Egitto e Creta fanno capo ad una medesima fonte, la Libia, dalla quale inizialmente attinsero ambedue. Libia, Egitto, Creta ed il Mediterraneo in genere, più che ricevere, abbondantemente dettero all'Asia. Comunque, di Asiatici non doverono comparirne molti in Europa prima dei metalli, e talora con l'effetto di ostacolare anzichè favorire il progresso. Quanto, infine, è da ammettersi per gli Indo-Europei risulta fenomeno relativamente tardo e legato a riflussi in dipendenza dei movimenti molto più antichi cominciati nel bacino mediterraneo, mentre nella maggior parte dell'Europa continentale imperava ancora la barbarie.

SULLE ODIERNE POPOLAZIONI NORD AFRICANE

Le considerazioni che precedono a riguardo della Libia rendono opportuno un accenno sulle popolazioni odierne dell'Africa Settentrionale. Nel trattare delle genti nord africane si parla comunemente di Arabi benchè in realtà esse discendano assai spesso da Berberi. Non è novità dire che il sangue arabo è ben scarso nell'Africa Settentrionale. Tra gli altri lo affermarono, all'estero, Bertholon, Chantre e Gsell; da noi Bèguinot, Ducati e lo scrivente con pubblicazioni a partire dal 1932. Escluso l'Egitto, nel quale la situazione antropologica è la più caotica di tutta l'Africa Settentrionale per influssi svariati tra cui il negro, già dalla Cirenaica si rileva il prevalere numerico di genti con caratteristiche somatiche da chiamarsi berbere a preferenza di arabe. I dati antropologici provano in esse parecchia omogeneità con qualche eccezione in Marmarica, nella regione di

Bengasi e nelle oasi per ragioni intuibili. Nelle tribù cirenaiche il tipo che compare con più frequenza è insomma il berbero, sia pure con varianti dovute a incroci perfino col negro. Appena in pochi casi si ha a che fare con individui ricordanti il tipo arabo, magari modificato per influsso armenoide. Sia con dolicoidei sia con brachioidei, scarsissima si trova inoltre in Cirenaica la ipsicefalia, mentre è carattere saliente fra le genti di Arabia secondo mi risulta per ricerche personali. In qualche loro gruppo, anzi, l'ho trovata addirittura senza eccezioni: fatto, questo, che in nessun caso si riscontra nell'Africa Settentrionale. Non mancano, in tutto ciò, analogie con quanto presenta l'Egitto ove, nonostante l'accennata maggior complicatezza antropologica, si rileva che un tipo, pur riferibile al berbero, vive relegato nel Sud, in zone di poco facile accesso. Il medesimo tipo infittisce e si sposta sempre maggiormente verso la costa fino a dominarvi, almeno fuori dei grandi centri, mano a mano che ci si porta verso l'Ovest.

Merita rilievo simile modo di presentarsi delle popolazioni della Cirenaica. In questa regione, e soprattutto nella penisola di Barca, prossima a Creta e a mezza strada tra Alessandria e Cartagine, si ebbe in antico grande floridezza. La civiltà ellenica vi fiorì, nè lo splendore venne meno con l'aggregazione all'Egitto. Dopo la lunga prosperità, continuata e anzi accresciuta in età romana, il Paese subì vicende sanguinose che ne compromisero lo sviluppo. Attori principali ne furono gli Ebrei installatisi numerosi in Egitto e in Cirenaica con i Tolemei e rinforzati da un afflusso perenne proveniente della Palestina. Dione Cassio parla di una rivolta giudaica, avvenuta nel 115 - 16 d. C. durante l'impero di Traiano, nella quale gli Ebrei sgozzarono 200.000 Cristiani. Nel 134 - 35 si ebbe una seconda rivolta giudaica che Adriano represses nel sangue. Fra i sedentari ritornò poi a prevalere il Cristianesimo in Cirenaica, facendovi per lungo tempo quasi scomparire il Giudaismo, mentre la regione, fino all'epoca di Diocleziano, veniva amministrata insieme a Creta. Feroci orde islamiche si riversarono poi su cotesti Cristiani che il dominio di Roma aveva ingentilito. Le condizioni demografiche della Cirenaica permanevano allora disperate e certo incomparabilmente peggiori di quelle dei territori confinanti, Egitto e Tripolitania. Nondimeno, abbiamo visto, il tipo etnico più frequente in Cirenaica rimase il berbero e niente affatto l'arabo.

Se ciò avvenne in Cirenaica, a più forte ragione dovè aversi per il resto dell'Africa Settentrionale, dal Nilo all'Atlantico. Gli Arabi

invasori urtarono ovunque, difatti, in nuclei ben saldi di popolazioni berbere che non poterono assorbire ma dalle quali, piuttosto, restarono assorbiti. Analogo fenomeno si era avuto in precedenza nella stessa penisola arabica. Arabi, qui, si chiamarono in un primo tempo i soli nomadi del deserto con entità numerica che, pur nei momenti più propizi, mai potè divenire considerevole. Unificatasi nel VI secolo l' Arabia in un solido stato teocratico, venne islamizzato tutto il rimanente territorio soggetto al dominio semitico. Di conseguenza, in Mesopotamia, in Siria e in Palestina, ad eccezione di sparuti residui giudaici e cristiani, tutti presero a chiamarsi Arabi. Maggiormente credibile apparisce così che lo stesso sia avvenuto nell' Africa Settentrionale. Non mancano di aggiungersi svariati accenni, di pretta indole storica, inducenti nella convinzione che l' elemento berbero conservò sempre e inevitabilmente netta prevalenza demografica su quello arabo, come su ogni altro, dal Nilo all' Atlantico. D' altra parte, le orde islamiche devastatrici di tale immenso territorio, orde fatte ascendere a complessivi duecentomila individui da un ampio calcolo e rappresentanti l' apporto antropologico più cospicuo sperimentato in tutti i tempi dall' Africa Settentrionale, non erano composte di soli Arabi o sedicenti tali. Si sa che ad esse corsero ad aggregarsi uomini di altre provenienze ma specialmente nord africani mossi da brame di preda. Come non lo fu in Cirenaica, il loro effetto etnico non potè risultare sensibile in terre ove i Berberi erano riusciti a fornire ripetutamente e con facilità eserciti di centinaia di migliaia di individui da Cartagine in poi. Si può aggiungere che l' inefficienza razziale dimostrata dall' apporto arabo prova implicitamente, per la ragione detta, quella di ogni altro posteriore sovrapporsi di genti nelle medesime aree. L' argomento equivale di nuovo all' affermazione che almeno in molti casi la compagine razziale berbera non risultò sostanzialmente lesa dall' epoca islamica ad oggi.

CRETA SPIEGA L' ANTICA SITUAZIONE UMANA DEL BACINO MEDITERRANEO

Date le condizioni ambientali presenti della massima parte dell' Africa Settentrionale e in particolare della Libia, nonchè l' antichità immensa delle vicende etniche e culturali che Creta ci aiuta a rimettere in luce nonchè ad attribuire agli antenati degli attuali Berberi, resta ora difficile rilevare sui luoghi abbastanza da renderne fieri gli interessati. Ma è doveroso farlo e al tempo stesso eman-

cipare questi uomini dall' errore di agire in nome di una storia che non è la loro e che servilmente fecero propria. Per quanto giunti a noi sotto un' ingannevole vernice araba, i Berberi, certo, dovrebbero prendere a simbolo non glorie altrui ma quelle che per non comuni doti di razza e cultura li distinsero in lontani millenni con effetti non spentisi e di alta portata storica.

Meno varianti intuibili, lo stesso è da ripetere per i discendenti dei più antichi e gloriosi mediterranei ritrovabili a Creta. Essi pure, dimentichi del loro vero e ben più grande passato, si sono assuefatti a vantare inesistenti ascendenze etniche e culturali. I più caratteristici, ad esempio, degli abitanti odierni di Creta, i già nominati Sfachioti, sono fieri di dichiararsi la migliore posterità isolana dei Dori. Questi, però si recarono a Creta come conquistatori. In tale veste, difficilmente saranno andati a relegarsi, come incolti pastori, nelle montagne e nelle vallate meno accessibili nell' interno più recondito del paese. Piuttosto si saranno installati nelle città, ivi costituendo un' aristocrazia secondo avviene sempre in simili casi.

Ai nessi indicatici dall' antropologia fisica possono unirsi alcuni offerti dalla linguistica. I confronti, però, richiedono specialista per indagini ancora del tutto da avviare. Al riguardo, imperfette mie osservazioni sui luoghi porterebbero di nuovo a escludere che il primo popolamento cretese sia venuto dall' Europa o dall' Asia. Evolutissimi leucodermi portarono a Creta civiltà neolitica. Nell' isola, come in tutto l' Egeo, mai si trovarono finora tracce di data anteriore. La singolare uniformità delle culture neolitiche attorno al Mediterraneo, e la probabile precedenza su ogni altra di quelle nord africane, sembrano confermare l' ipotesi. Coi Neolitici giunsero a Creta anche parlate nord africane, lasciando residui fino all' attualità. Le somiglianze in proposito non sono tracciabili nè nella parte asiatica del bacino mediterraneo, nè sulla direzione di provenienza dei cosiddetti Indogermani, presunti apportatori del patrimonio antropologico e culturale di Creta. Gli arrivi dall' Asia e dall' Europa vi furono tardi, determinando il miscuglio etnico rilevabile oggi nei centri principali dell' isola. Di cotesto miscuglio, la componente principale è con verosimiglianza la più antica. Achei, Dori, Romani, Arabi, Bizantini, Veneziani e Turchi, succedutisi quali dominatori, avrebbero allora avuto non importanza essenziale nello stabilire la struttura etnica di Creta.

Dei miscugli etnici verificatisi nell' isola attraverso le epoche sono indice, fino a un certo punto, le diversità di pronuncia riscon-

trabili da una regione all'altra magari vicinissime e pur parlando-visi sempre il greco: accettato dagli isolani una volta finito lo splendore della civiltà di cui erano stati i creatori. Deve ammettersi, allora, che sebbene i Cretesi cambiassero totalmente di lingua e cultura, la loro razza rimase in sostanza quella delle prime epoche.

In Creta, ripeto, si parla greco ma con l'aggiunta di arcaici termini incomprensibili altrove. La pronunzia, pure, vi è diversa da quella dei Greci, segnatamente per il κ , il γ , il λ e il $\gamma\kappa$ che suonano spesso come in italiano. La λ si pronunzia in vari luoghi ρ , come nella parola γάλα (latte) trasformata quasi in γάρα. Sensibili differenze si rilevano anche tra l'Est e l'Ovest dell'isola. Nella regione di La Canea, ad esempio, il λ si pronunzia λ ; l' α finale di parola si pronunzia ϵ . Così, Μεσαρά diviene Μεσαρέ; βοσκαρά (pascuolo) βοσκαρέ; μαχαιρά (coltellata), μαχαιρέ; μουσταρά (le due mammelle non nell'uomo ma negli animali), μουσταρέ; ἀπολυταρά (si chiama in tal modo lo scagliare da lontano un bastone per offendere qualcuno), ἀπολυταρέ e così via. Non mancano sostituzioni complete di termini. Fidanzata, ad esempio, si dice ἀμπολιαρέ a La Canea; ἀρραβωνιαστική a Candia. Gli Sfachiotti, e fra essi soprattutto le donne, sono forse i più interessanti per la pronunzia. Hanno, fra l'altro, suoni ravvicinabili a quelli di tribù montane della Libia le quali rappresentano, con evidenza, residui di antiche genti. Nella lontana isola di Nicaria pare che ricompaiano suoni somiglianti: qualcosa, insomma, come relitti salvatisi per la non comune tranquillità del rifugio.

A quale epoca far risalire quei relitti, nonchè i termini arcaici sopravvissuti a Creta? L'insieme delle circostanze li fa sospettare di provenienza almeno neolitica. Conduce a tale supposizione anche una serie di concordanze toponomastiche segnalate per l'intero bacino mediterraneo e per le terre presumibilmente raggiunte da onde umane partite da esso in epoca preistorica e giunte in Sud India superando Asia Minore, Mesopotamia e regione dell'Indo. Se ne indicano di proprie, da un lato dei paesi baschi, dall'altro dall'India dravidica. La ricerca, come vedesi, porta a confronti su ampia area, estesa dalla penisola iberica al Sud India. Su tale area si dovrà dar pure speciale considerazione a numerosi, arcaici termini, continentali e insulari, sud europei e nord africani affini ai cretesi. Secondo qualche modernissimo autore, fra cui N. Lahovary, Baschi, Berberi, Pelasgi, Liguri, Caucasici, Dravidi e tanti altri potranno abbracciarsi così con unico sguardo linguistico. Esso ci farebbe assi-

stere perfino al plasmarsi delle lingue indo — europee dal Neolitico in avanti: seducente prospettiva! Divengono quindi ovvii i paralleli non accidentali di struttura intravisti da parecchi tra Basco, Sanscrito e lingue pre — indoeuropee del Nord e Sud Europa. Tra le genti del territorio così individuabile esistettero, evidentemente, profonde antichissime connessioni. Solo un' agguerrita linguistica comparata, capace di spingersi ben addentro alla preistoria, darà solido corpo a idee simili. Le nutriscono, però, fatti innegabili; e di alcuni, ancora troppo trascurati o addirittura non visti, farò cenno più avanti.

Non si può parlare oggi a Creta di minoranze etniche: astrazione fatta di un trascurabile numero (2348 nel 1928, oggi diminuiti) di immigrati, l' unico elemento esistentevi è quello di lingua greca. I Turchi, che vi ebbero sede dopo finito il dominio veneto, nonchè i discendenti di essi con isolane, attribuiti di norma alla religione islamica, se ne andarono nel 1923 a seguito di un accordo greco — turco che il trattato di Losanna del 24 luglio 1923 rese definitivo. In cambio vennero 33.900 Greci già residenti in Asia Minore e formanti 4.773 famiglie.

In censimento del 1928 calcolò i Cretesi in 386.427, ossia in 187.369 uomini e 199.058 donne su una superficie di 8305,4 Km², con una media quindi, di 47 individui per Km². Una valutazione del 1936 portò il totale a 432.000, ma il censimento del 1940 li stabilì in 426.823 divisi amministrativamente in quattro provincie e venti eparchie. Il censimento del 1961 dette invece 482.021 individui. Si dividono come segue nelle quattro prefetture dell' isola: Iraklion 207.437; La Canea 130.892; Lassithi 73.843; Rethimo 69.843.

Coi miscugli avvenuti, una fisionomia etnica abbastanza netta è avvertibile a Creta quasi solo tra Sfachiotti e Selinoti: in prevalenza biondi i primi e in prevalenza bruni i secondi. Vi corrispondono forti diversità di indole, cultura e parlata. Il resto della popolazione è spesso atipico. La natura montagnosa dell' isola, le lotte tra regione e regione, e più ancora la scarsità delle comunicazioni fino agli ultimi tempi, favorirono però il determinarsi di gruppi endogami e, la conservazione di particolarità somatiche, quindi, culturali e linguistiche, tracciabili da luogo a luogo, tutte del più alto interesse.

ANIMALI DOMESTICI A CRETA

Gli animali domestici costituiscono in ogni paese un dato culturale non trascurabile; a Creta, poi, hanno importanza speciale perchè rimasti spesso simili alle prime forme allevate dall' uomo. In tal senso offrono documentazione mal ritrovabile altrove: preziosa quanto troppo poco sfruttata ancora dagli specialisti.

Di specie animali domestiche, quali bue pecora capra e maiale, si ebbe comparsa a Creta prima che in Europa se desumiamo da resti ossei degli strati neolitici di Festo e di Cnosso. Sostenere, comunque, l' arrivo di quelle specie dal Nord sembra difficile anche perchè il Neolitico delle più vicine coste europee risulta posteriore a quello cretese: che è coevo, secondo ogni probabilità, o di poco posteriore al Neolitico nord africano. Nè ha nessi diretti, dissi, col Neolitico della costa asiatica. Non meno inverosimile della provenienza dal Nord è quella dall' Ovest, e ciò tanto per Creta quanto per l' Europa Centrale e Meridionale. La prossimità della costa libica, nel cui retroterra fiorì precoce la civiltà, fa supporre, invece, che Creta abbia ricevuto per quella via parecchi animali domestici. Di alcuni l' isola ebbe nelle sue foreste gli antenati selvaggi; e così forse fu per il *Bos primigenius*. Di quegli animali decretò l' ammansimento o lo sterminio.

Del bue domestico, l' abbondanza massima nella Creta odierna si ha in Messarà, Chisamo e Sitia, mentre scarseggia nel centro montano dell' isola. Compare in due forme poco diverse e molto antiche. La più sparsa è il puro *Bos brachyceros*, a peli corti e fitti, neri, bruno scuri o giallastri. Le vacche di questa razza, sempre a piccole mammelle, non si mungono perchè, nell' isola, al latte bovino in genere, anche per burro e formaggio, si preferisce il latte di pecora e di capra. L' altra razza, più grossa, nericcia o bruna uniforme, o a macchie anche bianche usata per l' aratro, contiene forte quantità di sangue del *Bos primigenius*. Quest' ultimo, come specie selvaggia, dovette essere ben noto ai Minoici, stando a parecchi resti ossei trovati a Cnosso e a Festo, a pitture murali e a sculture, fra cui una testa in marmo rosso e una in steatite nera possedute dal museo di Iraklion. Su un vaso di steatite minoico di Agia Triada si vede raffigurata una scena di caccia al bue selvaggio. Dall' antro di Giove del Dicti proviene inoltre un vaso di terracotta con testa di *primigenius*. Una pittura di Cnosso dà anche il colore bruno chiaro di tale bue. Catturato da giovane, sembra essere stato usato per giuochi (tauromachie), ma

certamente si incrociò col già domestico *brachyceros*, dando un prodotto molto più adatto di questo per il lavoro dei campi. Del tipo piccolo, le ossa si trovano fin dagli strati neolitici mentre del suo ibrido, di maggiori dimensioni, la comparsa non risale più addietro del Minoico Medio. Il *primigenius* doveva non esistere più a Creta ai tempi di Omero, o almeno non ve ne è cenno nei poemi. Gli Elleni non lo raffigurarono mentre, ad esempio sulle monete, disegnarono con chiarezza la capra selvaggia dell'isola.

In coesistenza con le due razze accennate, Creta dovè averne una terza. Fu descritta da Erodoto per l'Africa Settentrionale con caratteri confermati dalle incisioni rupestri sparse a profusione su ampio raggio nel Sahara. Si tratta dei cosiddetti buoi retropascenti, con corna volte in basso e oltre il muso, si da riceverne ostacolo nel camminare in avanti brucando l'erba. Buoi che ricordano, ma con attenuazione, detto carattere ho osservato sporadicamente a Creta; con maggior evidenza nell'isola di Gávdos, a Sud di Paleocora.

Non meno che al bue, merita prestare attenzione alle pecore di Creta. Comune vi è l'*Ovis strepsyceros cretensis*. Mostra esemplari assai piccoli. L'esame anatomico li fa credere identici ad altri delle palafitte europee. Per le corna ricordano parecchio quelle della capra essendo molto schiacciate e con due spigoli acuti. Si associano a coda lunga, lana non crespa, dura, spesso bianca, benchè non manchino individui neri o color ruggine. Agilissima sulle rocce, questa pecora è ben adatta per l'impervio territorio sfachiotta, ove appunto predomina. Rappresenta la forma cretese più antica. Quella a coda grassa nella sola metà superiore, più frequente nell'Occidente dell'isola, e l'altra con grasso per tutta la lunghezza della coda, sono invece di importazione recente: l'una da Tripoli di Barberia, l'altra dalla Turchia. Gli strati neolitici di Festo contengono ossa dell'*Ovis strepsyceros cretensis*: di cui si conoscono figure in terrecotte minoiche di Gurnià e di Paleocastro. Si tratta di forma originaria del Nord Africa che da Creta neolitica migrò in Grecia e poi nell'Europa Centrale.

La capra ha importanza a Creta non foss'altro perchè con la sua pelle si fanno gli otri per il trasporto del vino e dell'olio. Localmente si presenta in due forme, di cui una, la meno frequente, è piccola, spesso nerissima o all'opposto bianca, oppure a macchie bianche e nere. Grossa, la più comune, ha pelo bruno scuro o anche del tutto chiaro con aree variegata sulla testa. Gli adulti posseggono lunga barba e lunghe corna, sciaboliformi e con forte torsione,

nonchè lunghe mammelle. Per la sua somiglianza con la *Capra aegagrus cretensis*, selvaggia nell'isola, si sostiene da alcuni che qui ne avvenisse la domesticazione; da altri che quelli liberi siano soltanto individui rinselvaticiti e non nel loro luogo di origine. Capre affinissime alla cretese sono sparse in tutta l'Africa Settentrionale, in Etiopia, nell'Egeo e altre isole nonchè in Asia Minore. Dopo probabile importazione dalla Libia, Creta potrebbe aver costituito la prima tappa nel passaggio di quest'animale all'Europa e alle isole del Mediterraneo. Della forma selvaggia le ossa abbondano negli strati di Tilisos per la caccia che allora si faceva. La domestica non manca nel Neolitico di Festo, ma rivelandosi per lungo tempo tanto scarsa da indurre a escludere che derivi da animali selvatici esistenti sul posto. Per le figurazioni, gli artisti minoici dettero la preferenza alla capra selvaggia, trovandola forse più bella della domestica; di quest'ultima, però, se ne vede un bel gruppo su una terracotta di Cnosso posseduta dal museo di Iraklion. Del significato attribuito per tempo al suo allevamento a Creta dà idea la tradizione per cui Giove bambino fu allattato dalla capra Amaltea. Notevole è la presenza della forma domestica in un Neolitico cretese più antico di quello greco.

Per il maiale, ricorderò che manca oggi a Creta la forma selvaggia, *Sus scrofa*, avutavisi nell'antichità. Plinio la dà presente in tempi storici presso Cidonia, mentre i parecchi denti di Tilisos ne provano l'abbondanza e la caccia alacre in tempi minoici entro foreste e macchie oggi inesistenti. Non si domesticò nell'isola perchè tutto quanto vi si conosce di maiale antico e recente deriva dal *Sus indicus*. Ebbe probabile transito dall'Africa Settentrionale. Gli strati di Festo lo provano già allevato nel Neolitico per divenire numerosissimo nell'età minoica soprattutto a Cnosso. In una tomba presso il palazzo se ne rinvennero molti canini. Non poche terrecotte del Minoico Medio di Paleocastro mostrano pure cotesto animale; si vede frequente, poi, su monete della seconda metà del I millennio a. C.. Con caratteri attenuatisi gradatamente per incrocio, ebbe criniera da metà della fronte all'indietro, secondo figure minoiche, le più antiche relative al maiale domestico, e altre posteriori. La stessa razza esistette a Cipro stando a una terracotta di Kittion, ora al Louvre. Si sparse molto nel Mediterraneo agli albori dei tempi storici. Visse in Italia almeno in epoca etrusca per giungere, con criniera già ridotta, in epoca romana: ne danno idea una moneta della collezione etrusca Imhoof-Blu-

mer e bassorilievi del Foro Traiano. Col tempo, la criniera rimase in pochi maiali di Creta, di Samo e della Sardegna. Gli odierni maiali cretesi hanno perduto la criniera sulla fronte ma restano inconsuetamente pelosi. Ne è verosimile, ripeto, l'arrivo attraverso la costa libica insieme agli altri animali domestici.

Di specie, come cane cavallo asino e gatto, merita pure cercar di ricostruire l'epoca di comparsa nell'isola. Molti cani cretesi attuali sono di importazione recente. Vi fa eccezione la forma più comune, il levriere: a pelo corto, variabile dal tutto nero al tutto bianco e al marrone chiaro, e identica al cane di Ibiza (Baleari). Di sicura origine nord africana, ne è certa la presenza nell'Egitto faraonico. Si ammette che tutti i levrieri, compreso il bellissimo borzoi russo, derivino da cotesto cane. I preistorici lo raffigurarono sulle rocce sahariane. Uguale all'antico, si ritrova oggi in Africa tra i Tuàreg; poco diverso fin nell'estremo Sud del continente. In Creta si ha soprattutto tra gli Sfachioti e nell'Oriente dell'isola. Nel museo di Candia esiste il coperchio di un vaso di steatite, del Minoico Antico di Moclos, con sopra scolpito un levriere giacente. Figure minoiche posteriori del medesimo cane sono numerose; nè mancano su monete di Cidonia del 500 a. C.. A Festo, pure su una moneta, si vede un altro cane, sempre da caccia ma più rozzo e forse ugualmente di provenienza africana. Una sua caratteristica sono le orecchie pendenti. Si sa che i levrieri di Creta, divenuti famosi, passarono a Micene e da lì nel continente. Strana apparisce però l'assenza di qualsiasi cane nel Neolitico cretese mentre presto si ebbe in Europa, fra l'altro, il mastino: mai venuto a Creta nemmeno nel più tardo minoico.

Contro l'opinione dominante, anche il cavallo si indizia giunto a Creta dal Nord Africa. Agli artisti minoici la nuova e per loro straordinaria creatura fece grande impressione per cui ne raffigurarono lo sbarco nell'isola. Un celebre sigillo ci mostra un battello a vele ed otto remi portatore del pregiato carico. Per una ingenua convenzione dell'epoca, che esteriorizza il contenuto presso al contenente onde renderlo visibile, il nobile animale venne disegnato sul davanti del battello. La datazione di questo evento può incertamente sincronizzarsi con un carro di terracotta di Paleocastro, riferibile al III millennio a. C.. Una bella scena di cavalli in corsa, di parecchio posteriore perchè del Minoico Medio finale, si osserva sulla lama di una spada. Un cavallo che sembra di ottima razza si ha poi in un sigillo di Agia Triada del Minoico Finale. In una pittura

murale, pure di A. Triada, si ha un cavallo bianco. Cavallo, ma scarsissimo, si rinvenne inoltre negli scavi di Tilisos. Le raffigurazioni ne sono poi frequenti su antiche monete cretesi.

Stando a vetusti e numerosi disegni rupestri, la Libia conobbe il cavallo in epoca remota, se addirittura quelle nord africane non ne costituiscono le figure più antiche. I cavalli libici si imposero sempre per la loro eccellenza. Si rilevi che tutti i cavalli cretesi antichi e moderni hanno carattere definito orientale, e quindi lo posseggono non necessariamente per incrocio con razze anatoliche di importazione più o meno tarda. Sebbene presente in Libia molti millenni addietro, occorre anche ricordare che del cavallo non si conoscono tracce in Egitto anteriori al 1900 - 1600 a. C.. Fu nell'oscuro periodo della conquista degli Hyksos. Da cavalli erano sicuramente tirati i carri avutisi, a partire dal 1500, durante la XVIII dinastia. I guerrieri di questi carri, a due ruote con raggi, stavano ritti sul dietro tenendo giavellotti ed asce, ricordando raffigurazioni rupestri libiche di probabile età anteriore. Per l'allevamento del cavallo e del grosso bestiame in genere, nonchè per migliorarne le razze, poche aree offrirono in antico ambiente adatto quanto la Libia. Almeno in epoca relativamente tarda, le scuderie da corsa dei sovrani di Cirene colsero ripetuti allori a Delfo e a Olimpia. Da ceppo cirenaico provennero, inoltre, le migliori razze di cavalli inglesi. Da epoche, però, tale cavallo si era diffuso anche in Europa; e così, nelle tarde palafitte dell'Europa Centrale compare un cavallo da dirsi identico a quello cretese minoico. Spiccate differenze osteologiche vietano di farlo derivare dal cavallo selvaggio dell'Europa preistorica. La forma domestica comparabile alla cretese si mostra all'inizio numericamente scarsa in Europa, ma per dare più tardi l'80% dei resti ossei di alcune stazioni di La Tène, mentre vi manca l'assai più pesante cavallo occidentale.

Tirati, o no, da cavalli, molto vi sarebbe da dire sui carri cretesi, egiziani e mesopotamici. Con questi ultimi sappiamo che originariamente si usavano non cavalli ma asini e in qualche caso buoi. Lo indicano ossa di sepolcreti nei quali tali animali furono collocati in omaggio al morto. Per guerra, o piuttosto per ostentazione di fasto, Creta minoica fece uso di eleganti carri a due ruote. Inoltre, veicoli rozzi, a due o quattro ruote, presumibilmente aggiogati a buoi, percorrevano in quel tempo l'isola se stiamo a un modellino di terracotta di Paleocastro riferibile alla metà del III millennio a. C.. Sembra rappresentare il documento europeo più antico del ge-

nere. La Mesopotamia ne dà uno al principio del medesimo millennio. La civiltà dell'Indo ci ha pure trasmesso, in terracotta, modellini di carri con due ruote piene tirati da buoi. Un carretto in miniatura, adatto per cavalli e piuttosto tardo, si trovò a Tilisos. Ha quattro ruote, ognuna con quattro raggi. Nell'esemplare di Paleocastro, e in quello mesopotamico, le ruote sono invece date da quattro dischi pieni. Creta minoica ebbe, per i suoi carri, strade congiungenti i centri principali col mare a Nord e a Sud. Tutto scomparve, però, in tempi post-minoici. Cnosso aveva un ingresso monumentale per le carovane dei carri provenienti dal Sud. Percorrevano una strada che raggiungeva il mare a Komò, vicino alla foce del Yeropotamo nel golfo di Messarà. Di tale strada, che passava per Festo, si sono rintracciati vari tronchi. Per il delta del Nilo si hanno figure di carri a ruote tre o quattro secoli avanti l'esemplare di Paleocastro. La prima forma egiziana nota mostra un carro, rozzo come quello di Paleocastro, a quattro ruote piene. Con Amenotnes I, verso la metà del XVI secolo, comparve in Egitto il carro da guerra a due ruote, ciascuna con quattro raggi. Si dette come il primo esempio di ruota a raggi nel mondo; sulle rupi del Sahara libico vidi però raffigurazioni di carri a due ruote con quattro raggi, tirati da quattro cavalli affiancati. Quelle raffigurazioni risalgono a epoca imprecisata, ma forse più antica del vantato documento egiziano.

Ancora per gli animali domestici di Creta minoica, può citarsi l'asino e il gatto, accanto a coniglio tacchino oca colombo polli e api. Dell'asino rimane difficile stabilire quando giunse a Creta. Ne sono però ammesse l'origine africana e la precedenza di arrivo rispetto all'Europa. Non risulta raffigurato in tempi preellenici ma compare, scarso, su antiche monete cretesi. In quanto al gatto, non ne fu ignota l'esistenza agli artisti minoici. Nel museo di Iraklion si conserva una pittura di Agia Triada con un gatto insidiante una Pernice. Più antica è una terracotta di Gurnià con gatto chiaramente riprodotto. Venuto, secondo si crede, dall'Africa Settentrionale, passò tardi in Europa: in Grecia si ha appena dopo l'inizio della nostra era. In precedenza fu portato, col levriere, da Creta in Sicilia secondo antiche monete di Siracusa.

Questi pochi accenni indicano la non scarsa importanza che per la storia della domesticazione possiede Creta. L'isola, nondimeno, è ancora terra incognita, o quasi, sotto tal punto di vista: tanto significativo per seguire anche le vicende del popolamento umano. Per

le opportune indagini necessita conservare le ossa di animali fruttate dagli scavi e non trascurarle come talora si fece. Le isole del Mediterraneo, e in prevalenza Creta, servirono forse da ponti di passaggio nella migrazione da Sud a Nord di molte specie domestiche. L'argomento andrebbe convalidato da opportune indagini comparative.

SULLE PIANTE COLTIVATE A CRETA

Qualcosa di analogo richiederebbero le piante coltivate, o comunque curate dai Cretesi. Fra gli alberi, uno merita accenno speciale: il platano. Importanti tradizioni minoiche vi si collegano. Fu all'ombra di un platano che Giove consumò, ove sorse Gortina, i suoi amori con Europa per dar vita a Minosse. Si pretende che in ricordo dell'evento quel platano restasse sempre verde. Teofrasto e Plinio descrivono la pianta come innalzantesi a fianco di una sorgente. Il medesimo platano figura su monete di Gortina. Esistono parecchi platani famosi a Creta; e platani vegetano rigogliosi al centro di molti abitati cretesi. Gli artisti minoici presero spesso il platano a modello, disegnandone la chioma superba, gli sferici frutti, il tronco elegante. Da Creta, la predilezione per il platano passò alla Grecia. Varie di coteste piante divennero famose legandole a nomi quali Giunone, Agamennone, Menelao, Socrate e Fedro. Non sono sicuri, per il platano, paralleli nord africani.

Al pari degli animali domestici, parecchie piante coltivate avrebbero segreti da svelare a Creta. Grano orzo fava lenticchia vecchia pisello fico pino carrubo mandorlo vite, ma soprattutto l'olivo, sono alcune di coteste piante. I davvero grandiosi depositi per olio di Cnosso e di Festo bastano da soli a denotare che l'olivo costituì elemento cospicuo nel paesaggio isolano minoico. A Creta, come nel Nord Africa, l'olivo prospera a meraviglia. Esemplari, si dice millenari, di quell'utile pianta vegetano con dimensioni inusitate sulle più fertili pendici cretesi: a somiglianza di quanto ricompare sulle alture della vicina costa africana. La coincidenza non è forse fortuita: nè fu certo la Grecia a importare a Creta l'olivo e nemmeno tutte le altre piante coltivate.

ANTICHI RAPPORTI LIBICO - CRETESI

Di ben diversa natura sono svariate somiglianze culturali tra Creta e la Libia. Una concerne la seconda inumazione. Si tratta di uso vecchio quasi come l'umanità. Tra molti gruppi umani della preistoria,

e in regioni disparatissime, i cadaveri, dopo circa un anno dal decesso, venivano disseppelliti per riunirne le ossa, lavarle e talvolta colorirle con oca. Si riponevano, poi, in tomba definitiva. L'uso medesimo si ritrova oggi, sporadicamente, tra popoli dei cinque continenti. L'ho segnalato perfino tra genti di estrema primitività come gli Onghi della Piccola Andaman. Lo ebbero la Libia preistorica e l'Egitto predinastico. Manipolavano l'intero scheletro o, in alcune epoche, il solo cranio. Il colorire le ossa, o il deporre queste in strati di oca polverizzata, derivò forse dalla pietosa intenzione di simboleggiare, col morto, uso da lui prediletto in vita. Al riguardo Erodoto parla di tribù della Libia e dell'Asia Minore solite tingersi l'intero corpo. Stando a disegni di statuette neolitiche, cotesto uso era comune non solo nel bacino mediterraneo, ma in tutta l'Europa. Nella Creta odierna non si colorano le ossa, ma si tolgono dalla tomba, spesso a un anno dalla morte, si lavano con vino e si collocano in apposita cassetta. Analoga usanza si ritrova nell'Egeo, nella Grecia continentale e sporadicamente in altre terre mediterranee, compreso il Sud Italia.

Molteplici altri fatti ci riconducono dalla terra di Minosse al Nord Africa. Fra essi alcuni relativi alla preparazione delle sepolture. A Creta chiamano *furni* antiche tombe ad alveare identiche ad altre della vicina terra africana dal Medio Nilo al Sud Algerino. Costituiscono caratteristica dei Libi. I *furni* si presentano nell'isola con particolare distribuzione geografica, raggiungendo frequenza massima in Messarà. La struttura di coteste tombe offre uno dei più forti indizi a favore dei rapporti preistorici libico-cretesi. Corrisponde nei due casi la forma a volta, la suppellettile funeraria, la posizione rannicchiata del cadavere. Con qualche variazione, tali tombe passarono a Micene e nelle Cicladi. A Creta durarono immutate dal Neolitico al Minoico medio.

La maniera di considerare la persona del sovrano a Creta offre ulteriore materia per confronti. Per sviluppare l'argomento sarebbe però necessaria una lunga diversione estesa ai tre continenti circum-mediterranei. Vi si ritrovano manifestazioni, a nostro parere strane, tutte ispirate a uguale concetto. Per esso, la persona fisica del sovrano appare ai sudditi il fattore massimo della generale prosperità: causata da poteri sovranaturali irradianti appunto dal corpo del regnante. Pienezza di salute e vigoria sessuale sono indispensabili all'efficienza di quei poteri. L'insicchiare, all'opposto, li fa decadere e con effetti disastrosi sulla collettività interessatavi. Vi si

rimediava sacrificando a scadenze fisse il re per sostituirlo con uno più giovane. In molte tribù dell'Africa l'uso è continuato imperterrito fino all'attualità, ma residui se ne hanno, o se ne ebbero fin di recente, anche in Europa e in Asia. Non sto a citare fatti noti; al riguardo per l'antico regno etiopico, per Babilonia, per i sovrani greci e romani, per gli antichi re di Germania e, più vicino a noi, per i re francesi.

I «RE DIVINI» NELL'ANTICO MEDITERRANEO

Divino era in Egitto il Faraone; e divino era a Creta il Minosse. In molti casi il sovrano doveva suicidarsi quando richiesto dai sacerdoti in nome del bene pubblico. Tra Scillùk e altre tribù africane non è spenta ancora tale forma di suicidio. In altri casi il sovrano poteva venire temporaneamente rinvigorito e ricevere nuova investitura. L'Egitto, ma non forse Creta, ebbe cotesti riti di ringiovanimento e reinvestitura. Nella circostanza il Faraone scagliava frecce cerimoniali verso i quattro punti cardinali a simboleggiare il ritorno in lui dei dovuti poteri fisici, utili per l'intero paese. La scena si vede in una figura rappresentante l'incoronazione di Totmes II e in altra della XXV dinastia (712-633 a. C.) relativa a Taharka. Nei tempi protodinastici, il ringiovanimento si associava al matrimonio con principesse, stando a una scultura del grande scettro di Hieraconpolis. Per Ramesse II le cerimonie furono nove e sempre più frequenti col suo invecchiare. Amenotes III le celebrò nel trentesimo anno di regno in contemporaneità al suo rimporsi e all'inaugurazione commemorativa di emblemi fallici simboleggianti il ritorno, per suo merito, delle forze creatrici sull'Egitto.

La figura mitologica del Minosse cretese rientra, ho detto, fra i re divini. Tutto è divino in lui fin dalla nascita. Le tradizioni greche lo affermano a chiare note. Giove in persona sarebbe stato il primo monarca cretese. Dalla ninfa Ida ebbe il successore al trono, Cres, da cui Creta derivò, si pretende, il nome. A Cres successe Ammone, indi Cidonio, figlio di Mercurio e fondatore di Cidonia. Un altro re, Asterio, condusse a Creta la consorte Europa, dalla quale non ebbe figli. Adottò allora il primogenito della stessa Europa con Giove: Minosse, concepito sotto il famoso platano di Gortina. Europa, considerata personificazione della Luna, era pure Dea e generò il sovrano destinato a lasciare tanta impronta di sè a Creta. Scrupolosamente equo, fu prescelto alla morte quale giudice inappellabile dell'inferno.

Per quanto tramandataci dalla leggenda, la figura di Minosse riposa su basi abbastanza solide e in parte storiche. Dobbiamo riferirla non a una singola persona ma ad una serie di regnanti distinti col titolo di Minosse: analogamente a come in Egitto il sovrano era il Faraone. In tal senso può parlarsi di civiltà minoica allo stesso titolo con cui si parla di civiltà faraonica. Quasi novello Mosè, il re cretese fu creduto ricevere dalle mani di Giove il codice di leggi che, da lui applicate, divenne forte di celebri, susseguenti legislazioni. A causa delle funzioni di sovrano era tenuto ad avere colloqui con Giove: ogni nove anni doveva penetrare nella grande caverna del monte Dicti onde rendergli conto del suo operato nel periodo di tempo intercorso. Per abitazione consueta disponeva a Cnosso di un grande palazzo che al tempo stesso era un santuario: degna dimora per un re incarnazione della divinità. Dalle pitture di cui era ornato, e giunte fino a noi, si presume che processioni religiose avvenissero attorno al palazzo di Cnosso trasportando vasi sacri e numerosi oggetti rituali. Fra essi le note bipenni cretesi, tolte dall'interno di esso. Le pitture dimostrano il carattere religioso di tutto quanto si riferiva a quell'edificio e ai suoi abitanti. Chi era ammesso ad entrarvi doveva sottoporsi a riti di purificazione e poteva venir gratificato della possessione divina. Lo denotano raffigurazioni di danze estatiche con accompagnamento di musica data da conchiglie, dalla lira o dal sistro quali ausilio nell'invocazione.

L'idea di santuario relativa al palazzo di Cnosso è suggerita anche dalla sala del trono, adibita a funzioni religiose, e da una serie di piccoli altari trovati nel lato occidentale della costruzione. Attorno ad essi, talvolta ancora in ordine, vennero rintracciati numerosi oggetti votivi, fra cui bipenni; coppe per libazione, talora a forma di testa taurina; terrecotte raffiguranti palanchini o sedie per il trasporto in processione della divinità; e il documento forse più celebre fra quelli scoperti a Cnosso, ossia la dea dei serpenti.

Si rende supponibile che il re tenesse il potere per nove anni, dopo i quali, come detto, doveva penetrare nell'antro del monte Dicti e riuscirne con nuova investitura. L'accennato costante periodo di tempo è dato nella leggenda greca, riportata anche nell'Odissea, concernente il tributo di sangue di sette fanciulle e di sette giovani offerto da Atene al Minotauro, il toro sacro di Minosse, in cotesta solenne circostanza. Quanto è giunto a noi, specialmente in Africa, sui «re divini» autorizza a sospettare che il periodo di nove

anni corrisponda alla durata dei poteri sovranaturali nel Minosse. Anzichè dargli una nuova investitura, veniva allora soppresso cerimonialmente. Dall'antro, coi nuovi comandamenti avuti da Giove, usciva quindi il successore: salutato quale immutata incarnazione della divinità ma destinato anche lui al sacrificio nove anni dopo. La contemporanea offerta di sette giovani e di sette fanciulle al Minotauro dipese forse dal desiderio di assicurare servi al sovrano nell'al di là, ricordandoci uso dell'antichità eurafrasiatica.

Il culto alla persona del sovrano, considerata espressione di divinità, fu introdotto a Micene dai fondatori del nuovo impero sul continente. Col culto, portarono anche il principale simbolo sacro delle cerimonie minoiche: la bipenne. Giunse così come emblema celeste nel nuovo centro, ma si diffuse parecchio anche nel resto d'Europa. Callimaco, facendosi eco di una opinione sempre ben viva nella sua epoca, parla dell'eresia di credere a un dio mortale: eresia che era stata accolta in tutto l'Egeo e nei territori continentali circostanti, cosicché i «nati divini» si moltiplicarono. In secoli diversi l'idea fu utilizzata da famiglie che, venendo d'oltremare, si imposero in vari luoghi assumendovi potestà regia. Cotesti sovrani si dichiararono, in genere, discendenti da Giove. Il fenomeno si verificò soprattutto intorno al 1260 a. C. con Eaco in Egina; verso il 1230 con Peleo in Itiotis; il 1200 con Aiace in Salamis. Analogamente una grande famiglia, di presunta origine frigia, apparisce prima con Pelopo (verso il 1260) e più tardi (1230) con Atreo a Micene; indi a Sparta (1200) con Menelao. Della medesima età e di uguale giustificazione è l'avvento di Neleo in Messenia, di Tideo in Argolis, di Arcesio in Itaca, che sposano donne delle locali dinastie e a queste succedono nel dominio.

«RE DIVINI» E VITA SOCIALE IN GENERE

Il rito dell'uccisione periodica del sovrano, sopravvissuto nell'interno dell'Africa fino all'attualità e stato tanto cospicuo nel Nord del continente, portò al formarsi di credenze religiose concernenti anche i capi famiglia, gli spiriti degli antenati e la vita sociale in genere. Ne derivò un intrecciarsi con viva forza, per cause religiose, di fatti della vita pubblica e della privata. Includono anche il modo di concepire il possesso del suolo e dei prodotti ottenutine: Sembrò naturale, in famiglie e tribù vivificate per impulso ricevuto da un dio o da un eroe posto alla loro origine, vedere nel suolo da cui traevano energia qualcosa in cui entravano decisamente quei medesimi

supremi antenati. Da loro dipendeva il tramandarne, o meno, il possesso ai discendenti. Idea simile sussisteva ancora nella Grecia classica; e così, il pezzo di terra da ciascuno coltivato mai poteva divenire, in pieno senso, proprietà individuale definitiva. Lo stesso per i prodotti del suolo. Il sovrano aveva facoltà di incamerarli e distribuirli secondo le generali necessità. A Micene, il corrispondente concetto era venuto certo da Creta. A Cnosso, e in tutti i palazzi minoici, vastissimi magazzini servivano ad accumulare i prodotti del suolo ottenuti dai singoli cittadini. Soltanto al sovrano spettava decidere su essi perchè dotato del prestigio superiore conferitogli dall'incarnare la bontà divina. Fra non poche tribù africane resta ancora parecchio di cotesta concezione. Nella fascia costiera settentrionale, in varie zone berbere, continua inoltre l'accumulo dei raccolti, entro speciali magazzini vegliati dal capo, in maniera ricordanteci la minoica.

CAUSE DEL RECENTE INARIDIRSI DELL'AFRICA NORD

Il complesso di convergenze libico-cretesi qui sunteggiato non può essere fortuito. Si tratta allora di rintracciarne la presumibile causa. All'uopo basta portarsi in territorio non molto lungi da Creta. Giace in zona continentale, e pur sempre mediterranea, grande non meno dell'Europa. Abbraccia, difatti, la porzione di Africa spinta dalla sua costa settentrionale alla latitudine del lago Ciad, nonchè dalla costa atlantica alla valle del Nilo e al mar Rosso. Fu proprio su cotesto immenso spazio, un tempo dominio esclusivo di uomini bianchi, spesso perfino biondi, che si prepararono eventi ancora in attivo svolgimento sul nostro globo. Quanto trovai a Creta spinge ad affermarlo. Ne ricevono chiarimento anche le origini delle grandi civiltà fiorite nel lontano passato in parti varie dell'Africa compreso l'Egitto, la Mesopotamia, la valle dell'Indo, l'India dall'Himàlaya al capo Comorin, per non dire di quelle succedutesi in Europa. Anche tutte coteste civiltà hanno la medesima determinante. La ricostruzione dei fatti connessivi è affascinante sì da prendere aspetto di storia romanzata. Si limita, invece, a mettere in evidenza sintomi posti sotto gli occhi di chiunque preparato a vederli. Già dissi che parlo di essi ormai da un trentennio, a cominciare da articoli miei sul «Corriere della Sera». Da allora taluni, anche negli ultimi tempi e fin sullo stesso giornale, vi hanno fatto eco, dando come «scoperte» proprie le mie medesime non improv-

visate indicazioni. Le controllai, appunto, ripetutamente sui luoghi prima di annunziarle.

Un fenomeno geologico banalissimo, dal quale non più di diecimila anni or sono restarono profondamente sovvertite le precipitazioni atmosferiche nord africane, provocò il diffondersi di civiltà dall'antico bacino mediterraneo al resto del mondo. Quel fenomeno favorì quindi l'attuarsi del più fruttuoso movimento umano verificatosi nell'antichità. Gli si dovè, fra le tante, il primo popolamento di Crera: in precedenza occupata appena da animali selvaggi. Sebbene di riflesso, Creta offre prove non spicciole sull'essenziale dell'indicato fenomeno inciviltore.

Per cominciare a capirlo conviene portarsi nella regione del Ciad. Vi vedremo tracce indubbe, intanto, del motivo geologico causa di alterazione profonda nell'intera zona sahariana. Evidenti indizi collaterali insorgono poi qua e là, dal Ciad alle rive mediterranee. Uno sguardo alla valle del Niger mostra il fatto basale; e ci dice il perchè del cambio climatico scatenatosi a guisa di cataclisma sul Nord Africa. Ha però caratteristiche del tutto diverse da altri cambi verificatisi durante il Quaternario nel bacino mediterraneo.

In epoca da dirsi recente il Niger alterò il suo corso: da fiume poderoso diretto da Ovest nell'interno dell'area sahariana, a diretto, con un brusco gomito, verso Sud-Est e infine nell'Atlantico. Il gomito si formò per frana a circa quattrocento chilometri a Est della conca tettonica di Timbuctù, presso le gole di Tosaye. Burem è nelle vicinanze. Sul luogo il Niger erose le rocce cristalline, offrentigli in passato solido argine. Si riversò allora nel letto disseccato dell'uadi Tafasset, non più attivo dal Quaternario. Simile cattura di acque si rivelò l'evento fluviale più fatidico per l'umanità. Ne risentì, e in meglio, l'equilibrio etnico e culturale dei tre continenti circummediterranei.

Si rende facile, ora, spiegare altri fatti: la linfa vitale gettata per milioni di anni dal Niger nell'immensa depressione sahariana in cui giace l'odierno sparutissimo Ciad, andò a perdersi nell'oceano. A testimoniare l'evento rimangono a tutt'oggi, loquace residuo, spiagge del mare interno formato in Nord Africa, fino al Neolitico, dal Niger. L'evaporazione intensa, e quanto mai propizia, determinata in quel mare da infocati raggi solari, formava nubi spinte sempre verso nord da venti regolari di provenienza equatoriale. Piogge abbondanti ne derivavano nella zona estesa fino al Mediterraneo. Primo effetto ne erano laghi e fiumi perenni. I loro ormai vuoti ba-

cini giacciono intatti davanti a noi. L'ippopotamo diguazzava beato in quelle acque, insieme a coccodrilli e ad una accompagnante ricca fauna : rimasta in piccola parte, con intristiti superstiti, entro pochi stagni fuor di mano. Rigoglio di vegetazione contrassegnava il Sahara, allora vero Eden nel Nord Africa preistorico.

L'uomo bianco, insisto, abitò cotesto Eden secondo prove inconfutabili. L'agricoltura sviluppò presto sul luogo, precedendo Egitto e Mesopotamia. Costringono a desumerlo, fra l'altro, pesanti pietre da macina rintracciate in parti diverse del Sahara, lungi da ogni attuale insediamento e da attuali vie di comunicazione. Ne sono note di assai grandi, intrasportabili a basto con cavalli o cammelli e fabbricate in posto con pietra locale. Nell'Ighargar e nel Tanezruft, ossia in regioni con deserto all'intorno, ora, per centinaia di chilometri, comparvero varie di coteste pietre. Certo macinarono granaglie coltivate nella zona. Attualmente non vi sussistono possibilità agricole nemmeno irrigando : qualsiasi particella di humus vi scomparve, trascinata lungi dal vento.

Aggiungo : le rive degli ormai disseccati fiumi sahariani sono cosparse di utensili de selce, talora splendidamente lavorati, con fogge scaglionabili dal Paleolitico al Neolitico. I Sahariani, inoltre, tramandarono ai posteri singolari opere d'arte. Le costituiscono serie di disegni incisi profondamente in rocce a costo di lunga fatica. Più tardi fecero anche pitture. Rappresentano, qualche volta in grandezza naturale, specie dell'antica fauna nord africana, come ippopotami coccodrilli giraffe bovidi equidi elefanti struzzi, magari in scene di caccia con uomini armati di arco. Un verismo impressionante contraddistingue coteste manifestazioni artistiche, figliatura diretta di analoghe figure paleolitiche. La loro esecuzione rivela gente di intelletto elevato, ma chi esse furono ? Creta risolve il problema. Sappiamo già che in zone segregate nord africane, quasi sempre montane o comunque di disagevole accesso, quindi lasciate immuni da invasioni, sopravvissero nuclei di quegli uomini. Per fortunate circostanze, ne sopravvissero anche a Creta. Nonostante i millenni passati e concepibili infiltrazioni etniche, vi vidi superstite abbastanza da autorizzare il ravvicinamento degli antichi cretesi agli antichi sahariani. Gli uni e gli altri, quindi anche i primi occupanti di Creta, mi risultarono uomini di pura razza bianca e, ripeto, ancora, in gran numero biondi.

La documentazione al riguardo, lunga e tediosa per il non iniziato e richiedente lavori speciali, non può darsi qui. Addito invece

effetti accessori del recente cambio ambientale sahariano e dell'azione decisiva da esso avuta sulle sorti umane di Creta. È, questa, la sola terra insulare visibile dalla costa africana, sia pure in poche giornate fevorevoli ogni anno. Simile inezia ebbe grande riflesso: stimolò gente ardimentosa, e davvero selezionata, a raggiungere l'isola. Fu da allora che prese slancio il capitolo più cospicuo, e tuttora in svolgimento, nella storia dell'umanità; e questo sempre a seguito del banale incidente verificatosi in precedenza nel letto del Niger. Vien da chiedersi: in sua mancanza, quale sarebbe stato il corso della civiltà? Se ne desuma quale significato assumano talora per l'uomo le particolarità geografiche. Ne dirò tra poco qualcos'altro: collegabile al formarsi di due rami indipendenti, uno Est uno Ovest, nella corrente migratoria, detta ariana, riversatasi a suo tempo sull'Europa, mentre un terzo si dirigeva verso l'India.

L'inaridirsi del Nord Africa richiese gradualità. Proseguiva ancora in epoca romana. Sensibili variazioni le provocò in parallelo l'uomo stesso negli ultimi due millenni. Nella fascia costiera, per incendio protettivo voluto da nomadi invasori, scomparvero le selve dalle quali Roma otteneva fiere per i suoi spettacoli. Uguale causa fece volgere a fine molte culture romane di olio e messi. Nel VII secolo l'eroina berbera Kabena ostacolò l'avanzata araba incenerendo le foreste da Tripoli a Tangeri. Nell' XI secolo l'invasione hiliiana distrusse il residuo mantello vegetale costiero nord africano. Il litorale, descritto da Virgilio Plinio e Pausania come coperto di querce pini pioppi ginepri e terebinti, rimase nudo, venti e piogge lo dilavarono annullandovi ogni ripresa al rigoglio vegetale di prima. Col riverbero del sole, su nude rocce e sabbie, scomparve la residua umidità del terreno; le sorgenti inaridirono. Uguale sorte toccava al retroterra anche lontano, secondo provano le tante costruzioni romane della Libia e le tante stazioni neolitiche dislocate presso scomparsi luoghi di abbeverata o su piste allora facili a seguirsi. Il Fezzàn, raggiunto dai Romani col cavallo, è oggi separato dal mare e dal Sudàn da zone desertiche vietate a quell'animale. Appena il cammello può ora avventurarsi. Raffigurazioni rupestri di giraffe bufali struzzi ed altri animali continuarono forse poco dopo il II millennio a. C.. Dobbiamo desumerne che se ancora quattromila anni addietro il Sahara favoriva così la sua fauna, condizioni di gran lunga migliori vi si ebbero quando si verificò il cambio di corso del Niger.

Le deduzioni non si fermano a tanto poco. Si può parlare, dissi,

di antica agricoltura e domesticazione del Sahara. Non si potrà, forse, dimostrarne comparsa precedente altrove. Non solo il Sahara preistorico ebbe macine da granaglie ma perfino elaborate opere di irrigazione agricola. Alludo alle notissime *foggaras*, o condutture idriche derivate da pozzi artesiani. Furono comuni dal Sud algerino alla sinistra del Nilo. Alcune si spingono fino a quindici chilometri dal punto di origine. Notevole negli antichi Sahariani l'aver scoperto, si dice per raddomanzia, riserve acquee poste profonde nel sottosuolo. Perfino l'oasi preromana di Gadames sorse per la magia di un pozzo artesiano.

AGRICOLTURA E DOMESTICAZIONE NELL'ANTICO NORD AFRICA

Sullo spirito creativo degli uomini che lo subirono, il graduale inaridirsi del Sahara agì da attivo stimolo. Innovazioni quali agricoltura e domesticazione furono le prime che attuarono. Da esse trassero aiuto finchè la situazione rispettò limiti sopportabili. Dopo dovè cominciare l'esodo, pure graduale. La selvaggina si fece sempre più rara e infine emigrò in totalità togliendo pregiata fonte di sussistenza. Agricoltura e allevamento, però, divenivano sempre più difficili. I Sahariani presero allora a spargersi su opposte direzioni e cioè: da un lato verso l'Africa Meridionale; da un altro verso l'Europa per i due sbocchi Ovest ed Est offerti dall'Africa Settentrionale, ossia attraverso Gibilterra e poi attraverso l'Asia Minore. Africa Europa e Asia ne risentirono intensamente. In Europa, le due correnti giuntevi dal Sud, via Est e via Ovest, rimasero a lungo separate tra loro secondo aveva imposto l'intera distanza tra Gibilterra e l'Egitto. Sempre separate raggiunsero i paesi nordici per poi tornare di nuovo al Sud toccandovi segnatamente Grecia e Italia. Sebbene di uguale nascita, il restar separate durante secoli e il mischiarsi, strada facendo, con genti diverse, produsse in quelle due correnti alterazioni somatiche e culturali, ivi inclusi soprattutto i linguaggi e con particolare riguardo ai numerali.

Col forzato migrare, i Sahariani misero sempre meglio a partito le spiccate doti intellettuali loro caratteristiche. Concepirono così, forse per primi, iniziative spesso seguite ancora nelle società civili. Le lotte accanite, verosimilmente affrontate per strada, doverono pure costituire per essi incentivo alle invenzioni. Perfezionarono i mezzi di trasporto e gli strumenti di guerra. L'arco, già dimostrato efficace per difesa delle oasi nel periodo dell'inaridimento sahariano, ebbe potenza aumentata. Sempre per l'arco, mi sembra im-

possibile provare antichità maggiore di quello delle raffigurazioni rupestri nord africane. Da tale arma, ignota ad altri, i Sahariani ebbero assicurata salda presa nei territori mano a mano raggiunti.

Gli artefici della accennata molteplice attività si differenziano dalla maggioranza delle genti oggi stanziate dal Ciad alle rive mediterranee. Si tratta, per esse, di arrivi abbastanza recenti venuti da Sud e da Est. Nell'area sahariana, in particolare fra Tuàreg ed altri Berberi, si sono però conservati, dissisi, gruppi comprensibili solo come figliatura diretta di uomini la cui comparsa sui luoghi si perde nella notte dei tempi. Tutti a pelle bianca come gli Europei hanno, insisto ancora, frequente biondismo. Esso ricompare abbondante tra gli individui i quali costituirono, e costituiscono in parte ancora, il fondo della popolazione di Creta. Insomma, questa comprende leucodermi, verosimilmente di provenienza sahariana e, per giunta, selezionati in base al maggiore coraggio necessario per trasferirsi nella lontana isola con mezzi primitivi. Studiare quindi i Cretesi, in parallelo ai creatori della scomparsa civiltà sahariana, chiarisce fra le tante il mistero dei più antichi uomini bianchi del bacino mediterraneo. Riceve luce anche il famoso biondismo degli eroi greci: niente affatto di origine nordica secondo la pretesa di note teorie germaniche sull'arianesimo. Si dimostra, inoltre, come sorse la prima civiltà in Africa, in Europa e in vasta zona dell'Asia. Nell'intero complesso, la civiltà cretese si inserisce davvero come l'episodio più brillante e più significativo.

L'UOMO GIUNSE A CRETA PER LA PRIMA VOLTA NEL TARDO NEOLITICO

Nell'ancora disabitata Creta, i Sahariani si abbandonarono liberi all'estro creativo loro tipico. Lo stadio culturale neolitico con cui erano giunti conteneva già abbastanza da trasformarli in grandi navigatori. Presto svolsero azione non solo sulle isole vicine ma perfino su terre continentali europee. La Grecia, allora incivile, la sottoposero a tributo. La civiltà detta minoica figlia della neolitica, prese poi sviluppo opulento. Lo conservò fino a quando, travasandosi nel Peloponneso, dette nascita alla civiltà micenea. In breve il continente prese il sopravvento e Creta diminuì di potenza. Gli Achei, seguiti dai Dori, la soggiogarono; nè più si riebbe. Il seme gettato da Creta proseguì nondimeno a germogliare nelle successive civiltà affermatesi in Europa, dalla greca in avanti. In altri territori, come l'Egitto e l'intera Africa, il medesimo seme, all'opposto,

intristì col tempo per palesi motivi di natura biologica e ambientale.

A riguardo di Creta merita rilevare l'indirizzo preso dalle attitudini artistiche di sahariana memoria. L'assenza in posto di rocce adatte non permise il continuare nell'isola dell'arte rupestre. L'antico estro non si affievolì per tanto poco: creò di colpo una nuova arte, ossia l'arte cretese. I monumenti minoici ne parlano abbastanza. Per capire il fenomeno conviene di nuovo rintracciare i suoi artefici e metterli in rapporto le loro caratteristiche somatiche con quelle culturali e ambientali. Dalle mie indagini a Creta e, per confronto, nell'ambito eurasiatico, trassi modo, così, di interpretare i diversi indirizzi assunti dall'arte diffusasi in Africa Europa e Asia sempre dall'identico centro nord africano.

In Africa, e giù fino al Capo, l'arte sahariana rimase più o meno immutata; anzi, ignorandone la migrazione dal Nord, qualcuno parlò di impressionanti convergenze rilevabili nel Sud: ma esse, sappiamo ormai, non sono casuali. Col passare verso Est, nella valle del Nilo, le medesime genti svilupparono l'arte faraonica. Si dimostrò non vitale e scomparve senza discendenza. Guerre e miscugli etnici ne segnarono la sorte. Più a Est, e poi verso Sud Est, si stabilirono analoghi, non sempre vitali, focolai di sviluppo artistico. Fra essi, il mesopotamico, quello della valle dell'Indo e, fino a raggiungere l'estremo sud dell'India, il dravidico e l'ariano. In Europa, dalle raffigurazioni rupestri si passò, all'opposto, a prodotti sempre più elevati e con impulso sempre più fervido. Per la storia dell'arte sarebbero forse raccomandabili studi comparativi, nel senso indicato, per i tre continenti circummediterranei. Qui additerò appena fugaci paralleli tra l'arte egiziana e l'arte cretese viste come dialogo estetico di individui messi in rapporto a particolare cultura e particolare ambiente. Non mi dissimulo, comunque, la difficoltà di analizzare obiettivamente situazioni del genere. Mal ci si libera da distorsioni di vedute per preconcetti del nostro tempo e della nostra società; inoltre rimangono ancora inesplorate le condizioni naturali del fiorire o decadere dell'arte nei popoli.

NÈ EGITTO NÈ GRECIA PORTARONO CIVILTÀ A CRETA

L'arte cretese rappresentò, ripeto, qualcosa di nuovo e di autonomo seguito al trapianto sahariano: quello stesso a cui si dovè l'arte dell'Egitto. Niente di più probabile, allora, del trovare, nella valle del Nilo, manifestazioni somiglianti a manifestazioni cretesi.

Non bastano, però, quelle somiglianze a provare una dipendenza culturale di Creta dall'Egitto secondo ammesso, fra altri, da Evans, il celebre illustratore di Cnosso. Ahimè! Ne fu anche il massacratore ricostruendo un pò troppo a fantasia sulle vere fondamenta minoiche. Non si macchiarono di cotale delitto le diverse scuole archeologiche in attività a Creta. Il minuscolo delta del Nilo, nel quale in conclusione si compendia l'Egitto, non poteva da solo svolgere azione lungi da sè almeno in epoca predinastica; nè mai godè di contingenze naturali e umane favorevoli al formarsi di un gruppo etnico vitale e di una civiltà duratura come, a differenza della faraonica, si dimostrò la cretese. L'indomito dinamismo dei Sahariani aveva richiesto, per equilibrarsi, lunga sosta evolutiva su area grande non meno dell'Europa. Uomini su uomini poterono poi irradiarne sicuri in tre continenti. Comunque, una teoria inglese ancora seguita colloca nell'esigua area nilotica terminale la nascita dello slancio diffusosi nel mondo a partire dal Neolitico; ed Evans la condivise per spiegare Creta.

Un confronto anche rapido dell'arte egiziana con l'arte cretese illumina singolarmente le cose. I documenti superstiti comprovano l'originalità dei Cretesi e la non necessità di ricorrere all'Egitto per ispirazione; nè potevano riceverne dall'Europa, immersa allora nel letargo di culture inferiori. Qualche influsso egiziano giunse, se mai, nell'arte cretese tardiva; nè servì a migliorarla. Il gioco degli incontri etnici, tanto diverso nei due luoghi, spiega il variar della situazione sebbene scaturita, in origine, dalla stessa fonte sahariana. Spunti essenziali separarono presto, così, l'arte cretese dalla egiziana: pacifica la prima quanto guerresca la seconda. In Creta rimase l'amore per la natura a stimolo massimo nell'ispirarsi; in Egitto vi si sostituì il fascino delle conquiste faraoniche. Nel Vicino Oriente si verificò fenomeno analogo. In Mesopotamia decorano i monumenti figure con orride orgie di sangue e monotone scene di saccheggio. Ben altra atmosfera si respira, insomma, a Creta. Difatti gli artisti minoici prescelsero sempre temi gentili: fanciulle danzanti o raccogliatrici di fiori; feste campestri; processioni religiose; aspetti della vita animale terrestre o marina. Abbondano le pitture con polpi coralli murene delfini e pesci volanti. Si rilevi: l'arte cretese passò alla svelta da naturalismo a stilizzazione; l'arte egiziana conservò sempre realismo infantile. Si sbizzarì nell'immobile riproduzione della figura umana e nel disegnare animali e fiori senza imprimervi parvenza di vita. Siamo lungi, in Egitto, dal vibrare stu-

pendo delle masse di moluschi ricorrenti sui vasi cretesi; dall'ansia che si agita in tante figure di lottatori e di acrobati, oppure di semplici pescatori che offrono rispettosi al signore i prodotti del loro lavoro; dalla spiritualità emanante dalle sacerdotesse in atto di brandire i sacri serpenti. Con tali opere, gli artisti cretesi fanno partecipe lo spettatore del godimento provato nel produrle. Con pari gioia si abbandonarono a quella decorazione marina che, all'improvviso, riuscirono a creare. In uomini e in animali colpirono quindi non solo pose, come esclusivamente fu in Egitto, ma resero palesi anche movimenti a propositi. Il tuffo allegro delle rondini, l'elasticità vigorosa dei cavalli in galoppo, la destrezza della scimmia nel cogliere frutti, la malvagità del gatto insidiatore di pernici tra le piante, la soavità idilliaca della vacca col vitello o della capra col capretto lattante, rilevabili in numerose figure cretesi, sono spunti che l'arte egiziana non solo non concepì ma nemmeno seppe copiare. Si tratta di arte dinamica da un lato, statica dall'altro. A Creta, quell'arte precedette di almeno due secoli la XVIII dinastia faraonica. Superò ogni analoga manifestazione contemporanea in Egitto e in Mesopotamia, nonché nel resto di Africa Asia ed Europa. Non morì, come l'arte egiziana, ma si rinnovò senza tregua durante più di trenta secoli. I Cretesi possono ben inorgogliersi di ciò perchè li collega alle genti da cui uscirono i fattori decisivi delle maggiori civiltà.

[ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ: Λόγω του παρεμπειόντος θανάτου του συγγραφέως (8.10.1962) τα τυπογραφικά δοκίμια της παρούσης ανακοινώσεως δέν έθεωρήθησαν ύπ' αυτού].

ΣΤΕΡΓ. Γ. ΣΠΑΝΑΚΗ

ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΙΔΙΩΜΑ

Ἐς συγχωρήσουν οἱ κ. κ. φιλόλογοι καὶ εἰδικώτερα οἱ γλωσσολόγοι τὴν ἀνάμιξη ἑνὸς βέβηλου σὲ ζητήματα τῆς εἰδικότητάς των: Τὸ Κρητικὸ Γλωσσικὸ Ἰδιῶμα. Δὲν εἶμαι γλωσσολόγος οὔτε κἀν φιλόλογος, μὰ νομίζω πῶς, σὰν Κρητικὸς, μπορῶ νὰ πῶ μερικὰ λόγια γιὰ τὴ μητρικὴ μου γλῶσσα καὶ νὰ θέσω ἓνα ζήτημα γιὰ τοὺς εἰδικούς.

Ὅταν ἀκούω καμμιά φορὰ Ἑλληνες ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα νὰ κοροϊδεύουν τοὺς Κρητικούς γιὰ τὴ βαρεῖα προφορὰ τους καὶ τὸ γλωσσικὸν ἰδιῶμα, ποὺ οὔτε μποροῦν νὰ τὸ προφέρουν σωστά, παραλλάσσοντάς το, λέγοντας τὸ κρητικὸ καὶ τσαί, τὸ εἶντα εἶννντα κλπ., ὁ κρητικὸς μου ἐγωισμὸς πειράζεται, γιὰτὶ ἡ Κρήτη εἶναι ἐκείνη, ποὺ διαφύλαξε, μὲ ζῆλο καὶ πείσμα κρητικὸ, στοὺς μαύρους αἰῶνες τῆς δουλείας ποὺ πέρασε ἡ χώρα τὴν Κρητικὴ Λαλιά, ἡ ὁποία ἐγινε ἔπειτα τὸ θεμέλιο, πάνω στὸ ὁποῖο οἰκοδομήθηκε ἡ σημερινὴ Νεοελληνικὴ Γλῶσσα.

Ἡ Κρητικὴ Διάλεκτος δὲν μοιάζει μὲ τις διαλέκτους τῶν ἄλλων ἐλληνικῶν ἐπαρχιῶν. Εἶναι ἡ Μητέρα - Διάλεκτος, ποὺ γέννησε κυρίως τὴ Δημοτικὴ μας γλῶσσα, μὲ τὴν ὁποία ἔχει στενότερη συγγένεια. Ἀπ' ὅλα τὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα τῆς Ἑλληνικῆς τὸ Κρητικὸ γλωσσικὸ ἰδιῶμα παρουσιάζει τὸ μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ σημερινὴ Ἑλληνικὴ Γλῶσσα, τόσο ἀπὸ ἄποψη καθαρὰ γλωσσικῆ ὅσο καὶ ἀπὸ ἄποψη ἱστορικῆ. Τὸ Κρητικὸ γλωσσικὸ ἰδιῶμα εἶναι ὁ σπουδαιότερος συνδετικὸς κρίκος, ποὺ συνδέει τὴ σημερινὴ Ἑλληνικὴ Γλῶσσα μὲ τὴ Βυζαντινὴ, τὴν ἄμεσο διάδοχον τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς. Τὸ Κρητικὸ γλωσσικὸ ἰδιῶμα διασώζει, περισσότερες ἀπὸ κάθε ἄλλο ἐλληνικὸ ἰδιῶμα, βυζαντινὲς λέξεις, γιὰτὶ οἱ σχέσεις τῆς Κρήτης μὲ τὸ Βυζάντιον ἦταν πάντοτε στενότερες. Κρητικοὶ ἦταν οἱ τελευταῖοι ὑπερασπιστὲς τῆς Κωνσταντινούπολης, ποὺ ἐξακολουθοῦσαν νὰ πολεμοῦν στὸν Πύργο τοῦ Βασιλείου Λέοντα καὶ Ἀλεξίου, ἐνῶ ἡ ἡμισέληνος εἶχε ὑψωθεῖ στὰ κτίρια τῆς Πόλης. Οἱ Κρητικοὶ αὐτοί, τοὺς ὁποίους σεβάστηκε ὁ Πορθητὴς γιὰ τὴν παλληκαριά τους, μεταφέραν στὸ νησί τους τὴν τελευταία ἀετοφόρα σημαία τοῦ Βυζαντίου καὶ μαζί μ' αὐτὴ πῆραν μαζί τους καὶ ὅλα τὰ ὄνειρα καὶ τοὺς πόθους τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς, τὰ ὁποῖα διαφύλαξαν ὡς ποὺ . . . νὰ ῥθει ἐκείνη ἡ μέρα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀποικισμὸν τοῦ νησιοῦ ἀπὸ βυζαντινοὺς, ποὺ εἶχε

γίνει μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν του ἀπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς, ὅταν ὁ τουρκικὸς ζόφος σκέπασε τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, πολλοὶ λόγιοι καὶ πνευματικοὶ ἄνθρωποι τῆς Πόλης κατέφυγαν εἰς τὴν βενετοκρατούμενη τότε Κρήτη, φέροντας μαζί τους τὴ γλῶσσα τους καὶ τὴ μόρφωσίν τους.

Ἔτσι ἡ Κρήτη, εἰς τὴν ὁποία ἀντανάκλωσαν καὶ οἱ νέες ἰδέες τῆς Ἱταλικῆς Ἀναγέννησης, μὲ τὴ συχνὴ ἐπικοινωνίαν καὶ συνάφειαν ποὺ εἶχε μὲ τὸ σπουδαιότατον τότε κέντρο, τὴ Βενετία, ἐγένετο, παρ' ὅλο ποὺ ἦταν καὶ αὐτὴ ὑπόδουλη, τὸ πνευματικὸν κέντρο τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἢ Κιβωτὸς τῆς Διαθήκης, εἰς τὴν ὁποία διασώθηκε κάθε τι τὸ ἑλληνικόν. Ὁ Χάντακας συγκέντρωσε τότε ὅλη τὴν ἑλληνικὴν πνευματικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν κίνησιν καὶ ἀπὸ ἐδῶ ἀκτινοβόλησεν εἰς ὅλον τὸν Ἑλληνικόν μὰ καὶ εἰς τὸν ξένον κόσμον οἱ μεγαλύτεραι Ἑλληνικαὶ διάνοιαι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ποὺ οἱ κυριώτεροι ἐκπρόσωποι τῶν εἶναι ὁ Κορνάρος καὶ ὁ Θεοτοκόπουλος. Ἔτσι, ἐνῶ ὀλόκληρη ἡ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἦταν βυθισμένη εἰς βαθὺν σκοτάδι τῆς πιδ στρυγνῆς δουλείας εἰς τὴν Κρήτην ἀνθοῦσαν τὰ γράμματα καὶ οἱ Καλὰς Τέχναι. Ἡ Κρητικὴ Λογοτεχνία τῶν αἰώνων αὐτῶν μὲ τὰ ἀθάνατα ἔργα τῆς τιμᾶ ὄχι μόνον τὴν Κρήτην μὰ τὴν Ἑλλάδα ὀλόκληρη. Ἡ Λογοτεχνία αὐτὴ, τόσο πλούσια κυρίως τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς Βενετοκρατίας, ἐγαλοῦχισε ἐπὶ αἰῶνας ὀλόκληρον τὸν Ἑλληνισμὸν μὲ τὰ ἔργα τῆς, κυρίως τὰ ἔμμετρα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πολλὰ κομμάτια ἐγέναν Δημοτικὰ τραγοῦδια καὶ τὰ Κρητικὰ ἔργα ἐπαιζαν τὸ ὄλον τῆς Ἑθνικῆς Παιδείας.

Ὁ πλοῦτος τῆς Κρητικῆς Διαλέκτου εἶναι ἀναμφισβήτητον μοναδικός. Εἰδικὰ εἰς τὰ κοσμητικὰ ἐπίθετα ὁ πλοῦτος αὐτὸς εἶναι ἀνεξάντλητος καὶ μόνον μὲ τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου μπορεῖ νὰ παραβληθῆ. Ὀλόκληρος ὁ Κρητικὸς Λαὸς εἶναι γλωσσοπλάστης. Χιλιάδες εἶναι οἱ σύνθετοι λέξεις ποὺ πλάθει καὶ χρησιμοποιεῖ καθημερινὰ εἰς τὰς ὁμιλίαις του. Ὑπάρχουν λέξεις εἰς τὸ στόμα τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ, καθ' αὐτὸ δημιουργήματά του, ποὺ ἄδικα θὰ τις ζητήσῃ κανεὶς εἰς τὰ λεξικά. Ὁ Κρητικὸς ὅμως διατηρεῖ καὶ λέξεις τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, ἰδίως γεωργικὰς καὶ ποιμενικὰς, τὰς ὁποῖαι δὲν θὰ ἀκούσῃ κανεὶς εἰς κανένα ἄλλο μέρος τῆς Ἑλλάδας. Τοπωνυμικὰ δὲ ὀνόματα διατηρεῖ τὰ ἴδια, ἀναλλοίωτα, ἐπὶ χιλιάδες χρόνια, ὅπως εἶναι τὰ Κνωσός, Φαιστός, Τύλισος, Ἀξὸς κλπ.

Οἱ τόσοι κατακτητῆς ποὺ πέρασαν πάνω ἀπὸ τὰ χῶματα αὐτὰ ποὺ πατοῦμε σήμερον, τὰ ζυμωμένα μὲ ἄφθονον αἷμα καὶ δάκρυα, ποτὲ δὲν κατόρθωσαν νὰ σβύσουν τὴν Κρητικὴν Λαλίαν, μὰ ἀντίθετον αὐτὴ κατὰ κτῆσε τοὺς κατακτητῆς εἰς τέτιον σημεῖον, ὥστε νὰ τοὺς κάνει νὰ ξεχάσουν τὴ δικήν τους γλῶσσαν καὶ νὰ μιλοῦν τὴν Κρητικὴν. Οἱ Σαρακηνοὶ τῆς Ἰσπανίας, ποὺ ἀπ' ἀφορμὴ τῆς ἀπελευθέρωσιν τῆς Κρή-

της ἀπ' αὐτοὺς πρὶν ἀπὸ 1000 χρόνια ὀργανώθηκε καὶ τὸ Συνέδριον τοῦτο, κάθησαν ἐδῶ ἐνάμισυ σχεδὸν αἰῶνα, μὰ δὲν ἄφισαν κανένα ἴχνος στὴ γλῶσσα τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστα τοπωνυμικά ὀνόματα. Κι αὐτοὶ οἱ Βενετσάνοι, παρὰ τοὺς ἀλλεπάλληλους ἀποιτισμοὺς ποὺ ἔκαναν ἐδῶ, παρὰ τὸν ἀνώτερον πολιτισμὸν τοὺς δὲν κατάφεραν τέσσερις ἡμισυ αἰῶνες, ποὺ διαφέντευαν τὴν Κρῆτην, νὰ ἀλλάξουν τὴ Λαλιὰ τοῦ Κρητικοῦ. Ἀντίθετα ἐπεβλήθηκε σ' αὐτούς, ὄχι μόνον ὁ γλῶσσα ὀμιλούμενη ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Βενετάρχοντες, μὰ καὶ ὁ γλῶσσα γραπτὴ. Ὁ βενετσάνος φεουδάρχης Ἀνδρέας Κορνάρου ἔγραψε τὴν ὀγκώδη ἱστορία τῆς Κρήτης στὰ ἰταλικά, μὰ τὰ ποιήματά του, γιατί ἦταν καὶ ποιητὴς, τὰ ἔγραφε στὴν Κρητικὴ γλῶσσα, γιατί αὐτὴ τὴ γλῶσσα αἰσθανόταν περισσότερο ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν, ὁ μνητρικὴν τοῦ γλῶσσα. Κι ὄχι μόνον αὐτός. Ὁ ἀδελφὸς του Βιτσέντζου Κορνάρου, ποὺ πιστεύω πὼς εἶναι ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτόκριτου, τοῦ νεωτέρου τούτου κλασικοῦ ἔπους τῆς Νεοελληνικῆς Γλώσσας, γράφει τὸ ὑπέροχον αὐτὸ ποιητικὸν ἔργον στὸ γνήσιον Κρητικὸν ἰδίωμα τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης, γιατί αὐτὸ αἰσθανόταν ὁ μνητρικὴν τοῦ γλῶσσα. Τὰ ἴδια μποροῦμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὸν ποιητὴν τοῦ Φορτουνάτου Μαρκαντώνιο Φόσκοιο.

Τί νὰ ποῦμε γιὰ τοὺς Τούρκους; Αὐτοὶ ἔχασαν ὀλοσδιόλου τὴν γλῶσσαν τοὺς καὶ μιλοῦσαν τὴν πιδ γνήσια Κρητικὴν Διάλεκτον. Οἱ Τούρκοι Κρητικοί, ποὺ ἔφυγαν τὸ 1923 ἀπ' ἐδῶ μὲ τὴν Ἀναλλαγὴν τῶν Πληθυσμῶν, σύμφωνα μὲ τὴν συνθήκην τῆς Λωζάνης, μιλοῦν ἀκόμη καὶ σήμερον στὴν Τουρκίαν μεταξύ τοὺς τὴν Κρητικὴν Διάλεκτον ὁ μνητρικὴν τοὺς γλῶσσα.

Ἄλλὰ, ὅπως εἶναι φυσικόν, οἱ κατακτητὲς ἄφισαν τὰ ἴχνη τῆς διαβάσεως τῶν καὶ στὴν Κρητικὴν Λαλιάν. Καὶ οἱ Βενετσάνοι καὶ οἱ Τούρκοι, γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στοὺς τελευταίους κατακτητὲς, τὴν πλούτισαν μὲ πολλὰς λέξεις, ὀνομασίες ἀντικειμένων, τίτλους ἀξιομάτων, δικανικοὺς ὀρους, θρησκευτικοὺς κλπ., ποὺ πολλὰς ἀπὸ τὰς λέξεις αὐτὰς σώζονται ἀκόμη στὸ στόμα τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ, περισσότερες δὲ σὲ συμβόλαια, διαθήκες, σὲ πράξεις τῶν δικαστηρίων καὶ ἄλλα δημόσια ἔγγραφα ἀλλὰ καὶ σὲ λογοτεχνικά ἔργα τῶν ἐποχῶν ἐκείνων.

Ἐννοεῖται, ὅτι πολλὰς ἀπὸ τὰς ξενικὰς αὐτὰς λέξεις, ποὺ ζοῦν ἀκόμη στὸ στόμα τοῦ λαοῦ, σιγὰ - σιγὰ μὲ τὸ σχολεῖον, τὴν ἐφημερίδα, τὴν λογοτεχνίαν καὶ μὲ τὴν εὐκόλην ἐπικοινωνίαν τοῦ πληθυσμοῦ «ἀποσκορρίζονται», ὅπως λένε οἱ εἰδικοί, καὶ ἀντικαθίστανται μὲ ἑλληνικὰς. Ὅμως ἔξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν καὶ πολλὰς ποὺ «πολιτογραφῆθησαν», ἅς ποῦμε, καὶ ἀποτελοῦν σήμερον ἀναπόσπαστα μέλη τοῦ σώματος τῆς Κρητικῆς Λαλιᾶς. Ὑστερον ἀπὸ ἐλεύθερον βίον μισοῦ αἰῶνα,

στά δικαστήρια τῆς Κρήτης, ὅταν οἱ δικαστὲς δὲν εἶναι Κρητικοί, χρειάζεται πολλές φορές διερμηνέας γιὰ νὰ μεταφράζει ὀρισμένες λέξεις ἀπὸ τις καταθέσεις τῶν μαρτύρων ἢ τῶν διαδίκων, καὶ μάλιστα τῶν καταγομένων ἀπὸ ὄρεινὰ χωριά, ὅπου τὸ Κρητικὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα εἶναι γνησιότερο. Πολλὲς φορές ἐπίσης τὰ δικαστήρια βρίσκονται σὲ ἀδιέξοδο, γιὰτὶ δὲν ξέρουν πῶς νὰ ἐξηγήσουν ὀρισμένους ὄρους, ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἐπίσημους κτηματικὸς τίτλους καὶ ἀφοροῦν σοβαρὰς κτηματικὰς διαφορὰς.

Ὅλος αὐτὸς ὁ πλοῦτος τῆς Κρητικῆς Λαλιᾶς, ἄριστο τεκμήριο τῆς διανοήσεως καὶ τῶν συναισθημάτων τοῦ Κρητικοῦ, ποὺ ἀνικαιοπραγεῖ ἐλίσης καὶ τις ἱστορικὲς περιπέτειες τοῦ νησιοῦ, πρέπει νὰ συγκεντρωθεῖ μὲ ἐπιμέλεια καὶ νὰ ἐκδοθεῖ σ' ἓνα Λεξικὸ τῆς Κρητικῆς Διαλέκτου. Τὸ Λεξικὸ αὐτὸ πρέπει νὰ περιλάβει :

α'. — Ὅλες τις ἰδιωματικὲς λέξεις, ποὺ δὲν χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὴν κοινὴ Ἑλληνικὴ, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὰ γνωστὰ Κρητικὰ λογοτεχνικὰ κείμενα, τὸν Ἐρωτόκριτο, τὴν Ἐρωφίλη, τὸ Κρητικὸ Θέατρο κλπ.

β'. — Ὅλες, κατὰ τὸ δυνατό βέβαια, τις λέξεις, ποὺ ζοῦν ἀκόμη στὸ στόμα τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ καὶ δὲν βρίσκονται γραμμένες σὲ κανένα κείμενο. Μὲ εἰδικὰ σημεῖα θὰ σημειώνονται οἱ λέξεις ποὺ ἔπαψαν νὰ ζοῦν καὶ δὲν ἀκούονται πιά στὴ γλῶσσα τοῦ Λαοῦ. Τῆ δουλειᾷ αὐτῇ θὰ βοηθήσουν πολὺ καὶ οἱ σχετικὲς ἐργασίαι, ποὺ ἔχουν γίνεαι κατὰ καιροῦς ἀπὸ διάφορους συλλέκτες γλωσσικοῦ ὕλικου καὶ ἐδημοσιεύτηκαν σὲ περιοδικὰ ἢ αὐτοτελῶς, ἢ παραμένουν ἀνέκδοτοι. Κάθε λέξη πρέπει νὰ παρακολουθεῖται σ' ὅλη τὴν ἱστορικὴ της διαδρομὴ, μὲ τις διαφορὰς σημασίαις της καὶ μὲ παραδειγματικὰς φράσεις χρησιμοποίησής της, ὅσο τὸ δυνατό περισσότερες, παροιμίαις κλπ.

Ἐνα ἄλλο σοβαρότατο ζήτημα εἶναι ἡ ὀρθὴ ἀπόδοση τῆς Κρητικῆς προφορᾶς. Τὰ γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου, ὅπως εἶναι γνωστὸ, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδώσουν τὴν Κρητικὴν προφορὰ. Ὅρισμένα σύμφωνα ἢ συνδυασμοὶ συμφώνων τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ ἀποδώσουν τὴν Κρητικὴν προφορὰ. Ἀλλὰ γιὰ κάθε γλῶσσα οἱ συνδυασμοὶ αὐτοὶ εἶναι διαφορετικοὶ καὶ ἔτσι θὰ δημιουργοῦνταν ἓνας κνεῶνας, ποὺ θὰ περιέπλεκε περισσότερο τὸ ζήτημα ἀντὶ νὰ τὸ λύσει.

Πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια, τὸ 1886, ἰδρύθηκε ἓνας διεθνῆς Ὅργανισμὸς μὲ ἔδρα τώρα τὸ Λονδίνο, γνωστὸς μὲ τὸ ὄνομα Association Internationale Phonétique, ποὺ μοναδικὸς του σκοπὸς εἶναι ἡ καθιέρωση ὀρισμένων σημείων, διεθνῶς ἀναγνωρισμένων, γιὰ τὴν ἀπόδοση γραπτῶς ὄλων τῶν φωνητικῶν φθόγγων ὄλων τῶν γλωσσῶν τοῦ κό-

σμου. Τὰ φωνητικὰ αὐτὰ σημεῖα ἔχουν ἀναγνωριστεῖ διεθνῶς καὶ τελευταία χρησιμοποιοῦνται καὶ στὶς μεθόδους ξένων γλωσσῶν. Μόνον μ' αὐτὰ τὰ σημεῖα εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθεῖ ἀκριβῶς ἡ Κρητικὴ Λαλιά.

Τὸ ζήτημα τῆς ἐκδόσεως ἐνὸς Λεξικοῦ τῆς Κρητικῆς Διαλέκτου εἶναι ἀναμφισβήτητα σοβαρὸ καὶ ἐνδιαφέρον, γιατί θὰ ἀποτελέσει πλούσιο ἀρχεῖο τῆς καταγωγῆς της καὶ τῆς ἱστορίας της καὶ καθρέφτη τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ νησιοῦ. Γι' αὐτὸ νομίζω πὼς πρέπει νὰ ὀργανωθεῖ μιὰ εἰδικὴ Ὑπηρεσία ἀπὸ εἰδήμονες, παρόμοια περίπου μὲ τὴν ὑπηρεσία τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Νεοελληνικῆς Γλώσσας, μὲ ἀποκλειστικὸ σκοπὸ τὴν ἀποδελτίωση ὅλης τῆς Κρητικῆς Φιλολογίας, τὴ συγκέντρωση ὅλου τοῦ γλωσσικοῦ πλοῦτου ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Λαοῦ, ποὺ δὲν ἀναφέρεται σὲ βιβλία, καὶ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Λεξικοῦ τούτου, ἢ ὁποῖα, φυσικά, δὲν θὰ πάρει τὸ ρυθμὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας, γιατί δὲν ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει τόσα πολλαπλὰ προβλήματα τῶν διαφόρων γλωσσικῶν ἰδιωμάτων ὁλόκληρης τῆς Ἑλλάδας.

Ἐκεῖνοι ποὺ θὰ ἀσχοληθοῦν μ' αὐτὴ τὴ δουλειά, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μόρφωσή τους, θὰ πρέπει νὰ εἶναι Κρητικοὶ ὄχι μόνον στὴν καταγωγὴ μὰ καὶ γέννημα καὶ ἀνάθρεμμα τοῦ Κρητικοῦ χωριοῦ. Γιατί καὶ ἡ πιδεὺρεία μόρφωση δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἀντικαταστήσει τὸ αἰσθητήριο τῆς διαλέκτου, ποὺ ἔχει σὰν φυσικὸ προτέρημα ὁποῖος γεννήθηκε καὶ ἀνατράφηκε στὸ Κρητικὸ χωριό. Ἀκόμη καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Κρητικοί, ποὺ γεννήθηκαν καὶ ἀνατράφηκαν στὶς πόλεις τῆς Κρήτης καὶ δὲν ἔζησαν γιὰ πολὺ ἀνάμεσα στὸ Λαὸ τῆς ὑπαίθρου, δυσκολεύονται νὰ καταλάβουν τὴν πραγματικὴ σημασία πολλῶν ἰδιωματικῶν κρητικῶν λέξεων. Ὁ Ξανθουδίδης ἐπέτυχε στὴ σωστὴ ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ Ἑρωτοκρίτου καὶ τῶν ἄλλων κρητικῶν ἔργων ποὺ ἐξέδωκε καὶ στὴν ὀρθὴ ἐξήγηση τῶν ἰδιωματικῶν κρητικῶν λέξεων, ὄχι τόσο χάρις στὴν εὐρύτατη μόρφωσή του μὰ κυρίως γιατί εἶχε γεννηθεῖ καὶ ἀνατραφεῖ σὲ χωριὸ τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης,—ὅπου τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τοῦ Ἑρωτοκρίτου ζῆ ἀκόμη στὴ γλώσσα τοῦ Λαοῦ—καὶ τὸ ἰδίωμα αὐτὸ τὸ γνῶριζε ἀπὸ τὸ στόμα τῆς μάνας του, καὶ συνεπῶς τὸ αἰσθανότανε διαφορετικὰ ἀπὸ ἓνα μὴ Κρητικὸ.

Ὁ χρόνος δὲν ἐπιτρέπει μεγαλύτερη ἀνάπτυξη τοῦ θέματος καὶ περιορίζομαι στὰ παραπάνω. Θέλω μόνον νὰ προσθέσω, ὅτι ἔχω ὅλη τὴ διάθεση νὰ συνδράμω μὲ τίς ἀσθενικὲς μου δυνάμεις, ὅσο μοῦ μένει καιρὸς, στὴν προσπάθεια αὐτὴ καὶ νὰ προσφέρω, γιὰ τὴν πληρέστερη ἐμφάνιση τοῦ ἔργου, ὅλο τὸ γλωσσολογικὸ ὕλικὸ ποὺ συλλέγω τώρα καὶ 25 χρόνια.

ΙΩΑΝΝΟΥ Π. ΜΑΜΑΛΑΚΗ

ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΕΟΡΤΑΣΜΟΥ
ΤΗΣ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ ΑΠΟ ΤΗΣ ΕΚΡΗΞΕΩΣ
ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ 1866-69

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τοῦ πρώτου Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, τοῦ ὁποίου τὴν πραγματοποίησιν καὶ τὴν τοιαύτην ἐπιτυχίαν μὲ μεγάλην χαρὰν χαιρετίζομεν, κατόπιν τῶν ὁποίων δὲν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία ὅτι θὰ ἔχωμεν συνέχειαν τοιούτων συνεδρίων, παρακαλῶ νὰ μοῦ ἐπιτραπῇ, ὅπως θέσω ἐνώπιόν σας καὶ τὸ ζήτημα τοῦ ἑορτασμοῦ ἐπὶ τῇ συμπληρώσει ἑκατονταετίας ἀπὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς μεγάλης Κρητικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1866-9.

Ἴσως θὰ ἠδύνατό τις νὰ προβάλλῃ, ὅτι εἶναι λίαν πρόωρον τὸ νὰ σκεπτόμεθα, τί πρέπει νὰ γίνῃ μετὰ πέντε ἔτη, ἀλλὰ ἀκριβεστέρα ἐξέτασις τοῦ πράγματος θὰ ἠδύνατο νὰ μᾶς πείσῃ, ὅτι ὄχι μόνον δὲν εἶναι πρόωρον, ἀλλὰ καὶ ὅτι θὰ πρέπῃ νὰ γίνῃ σύντομος ἐργασία διὰ νὰ δυναθῶμεν νὰ ἐπιτύχωμεν ἐπάξιόν τι τοῦ μεγάλου ἐκείνου ἀγῶνος τοῦ Ἑθνους μας ὀλοκλήρου.

Ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν πείραν τοῦ πρώτου τούτου Συνεδρίου δυνάμεθα νὰ διδαχθῶμεν καὶ νὰ πεισθῶμεν, ὅτι τοιοῦτοι ἑορτασμοὶ ἀπαιτοῦσι μακροχρόνιον προεργασίαν. Διότι, ἂν εἶχεν ἀποφασισθῇ ἐνωρίτερον ὁ ἑορτασμὸς τῆς συμπληρώσεως χιλιετηρίδος ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς ἰδιαιτέρας μας πατρίδος ἀπὸ τοὺς Σαρακηνούς, δὲν θὰ εἶχομεν μόνον τρεῖς εἰσηγήσεις ἐπὶ τοῦ ἑορταζομένου γεγονότος ἐκ τῶν ὑπερογδοήκοντα τοῦ Συνεδρίου τούτου, ἀλλὰ πολὺ περισσοτέρας. Οὕτως δὲ καὶ ἡ τόσον μακρὰ περίοδος τῆς κατοχῆς ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν τῆς Κρήτης καὶ αἱ προσπάθειαι τῶν Βυζαντινῶν διὰ τὴν ἀνάκτησιν αὐτῆς, ὡς καὶ ἡ τελευταία ἐπιτυχὴς ἐκστρατεία τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ θὰ ἐμελετῶντο καὶ θὰ διελευκαίνοντο περισσότερον. Εὐτυχῶς τὸ παρουσιαζόμενον τοιοῦτον κενὸν ἔρχεται νὰ συμπληρώσῃ ἡ διάλεξις τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ Συνεδρίου.

Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ ἀτομικὴν μου πείραν ἔχω σχηματίσει τὴν πεποίθησιν ὅτι ἀπαιτεῖται ἀρκετὸς χρόνος, διὰ νὰ ἐπιτύχωμεν τοῦ τιθεμένου μεγάλου σκοποῦ. Διότι, ἐνῶ ἐπὶ εἰκοσαετίαν σχεδόν, μὲ σημαντικὰς ἐννοεῖται διακοπὰς, ἀσχολοῦμαι μὲ τὴν ἐπανάστασιν ἐκείνην, κάθε ἄλλο παρὰ ἱκανοποιημένος εἶμαι ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς προσπαθείας μου ταύτης.

Διεπίστωσα μάλιστα ἀπὸ τὴν ἀπασχόλησίν μου περὶ αὐτὴν, ὅτι θὰ πρέπη καὶ κατὰ τὰ ὑπολειπόμενα πέντε ἔτη νὰ ἐργασθῶσιν ὄχι ὀλίγοι καὶ κατὰ ποικίλους τρόπους, διὰ νὰ ἐπιτύχωμεν τοῦ ποθομένου.

Ἄκόμη θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπασχολήσωμεν μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο τοὺς Συνέδρους, οἵτινες ἀπὸ τόσα ἄλλα θέματα ἔχουσι τοσοῦτον καταπονηθῆ καὶ ἐκ τῶν ὁποίων δὲν εἶναι ὀλίγοι ἐκεῖνοι, οἵτινες εἰσὶ τελείως ξένοι πρὸς τὸ τιθέμενον ὑπ' ἐμοῦ θέμα πρὸς ἐπίλυσιν. Καὶ εἰς τοῦτο δὲν θὰ εἶχεν ἀδίκον. Ἄλλὰ καὶ καλυτέρα εὐκαιρία διὰ τὴν ἔστω καὶ πρόχειρον ἐξέτασιν τούτου, ἐγὼ τοῦλάχιστον δὲν νομίζω ὅτι θὰ εὐρίσκετο ἐνκόλως καὶ ἐγκαίρως. Διότι μεταξὺ τῶν συνέδρων ὑπάρχουν πολλοί, οἵτινες ὄχι μόνον τὰ σχετικὰ μὲ τὸν ἀγῶνα ἐκείνον κατέχουσιν, ἀλλὰ καὶ θὰ ἠδύναντο νὰ μᾶς βοηθήσωσι μὲ τὴν πειρὰν των περὶ τὰ τοιαῦτα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰς εἰδικὰς αὐτῶν γνώσεις.

Διὰ δὲ τὴν μεγάλην σημασίαν τοῦ ἀγῶνος ἐκείνου, οὐδεὶς νομίζω ἀμφιβάλλει δι' αὐτὴν καὶ ὅτι ἐπιβάλλονται οὐχὶ μικραὶ ὑποχρεώσεις τόσον εἰς τοὺς ἱστορικοὺς καὶ ἐρευνητάς, ὅσον καὶ εἰς πάντα Κρητὰ καὶ Ἑλληνα ἀπὸ αὐτὴν.

Ἐπειδὴ ὅμως καὶ οἱ προβαλλόμενοι λόγοι ἐναντίον τῆς συζητήσεως τοῦ τοιοῦτου θέματος κατὰ τὸ παρὸν συνέδριον εἶναι ἀρκετὰ σημαντικοί, δὲν θὰ πρέπη νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἐξονόχισιν τοῦ ζητήματος, οὐδὲ καὶ εἰς τὴν λήψιν ὀριστικῶν ἀποφάσεων, ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν ἔναρξιν τῆς προεργασίας διὰ τοῦτο.

Καὶ δι' αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν τὸ θέμα μας, ὅσον τὸ δυνατὸν συντομώτερον, ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικώτερον. Ὡς σπουδαιότερα λοιπὸν χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀγῶνος ἐκείνου εὐρίσκω ἐγὼ τὰ ἀκόλουθα.

Πρῶτον ὅτι ἡ ἐπανάστασις αὕτη δὲν περιορίσθη εἰς ὠρισμένην περιοχὴν, ἢ περιοχὰς τῆς πατρίδος μας, ἀλλ' ἐξηπλώθη εἰς ὀλόκληρον τὴν νήσον καὶ μάλιστα ἔλαβε τὴν ἀρχὴν αὐτῆς, εἰς τὴν ἀνατολικὴν Κρῆτην, ἐνῶ συνήθως αἱ ἄλλαι ἐξεγέρσεις τῶν Κρητῶν ἤρχιζαν ἀπὸ τὰς ὀρεινότερας περιοχὰς αὐτῆς. Δεύτερον ὅτι εἰς ὀλόκληρον τὴν νήσον συνήφθησαν μάχαι σκληρόταται, καθ' ἃς διεκρίθησαν πολλοὶ καὶ Κρητῆς καὶ ἄλλοι, ἐκ τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος προστρέξαντες, τόσον διὰ τὴν ἀνδρείαν καὶ ἐθελουσίαν αὐτῶν, ὅσον καὶ διὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν διεύθυνσιν ἢ διοργάνωσιν τῶν μαχῶν τούτων. Τρίτον: Γεγονὸς ἀναμφισβήτητον τυγχάνει, ὅτι ὁ ἀγὼν οὗτος δὲν εἶναι ἀγὼν μόνον τῶν Κρητῶν· διότι καὶ οἱ ἐκτὸς τῆς νήσου Ἕλληνες, τόσον τὸ ἐπίσημον Κράτος, ὅσον καὶ ποικίλαι ὀργανώσεις, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ὡς ἄτομα, καὶ γενικὰ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν πάντες οἱ Ἕλληνες, ἄλλος ὀλιγώτερον καὶ ἄλλος περισσότερον, συμμετέσχον εἰς τὸν ἀγῶνα αὐτὸν

καὶ οὐχὶ ὀλίγον ἐπέδρασαν οἱ ἐν Ἑλλάδι καὶ διὰ τὴν ἔναρξιν αὐτοῦ καὶ διὰ τὴν παράτασιν τούτου καὶ γενικὰ διὰ τὴν ὅλην ἐξέλιξιν αὐτοῦ. Καὶ τέταρτον: Τυγχάνει ἐπίσης ἀναμφισβήτητον, ὅτι καὶ ἡ γενικὴ ἐξέλιξις τῶν πολιτικῶν γεγονότων εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ ἡ στάσις τὴν ὁποίαν ἐτήρησαν αἱ κυβερνήσεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἔναντι τῶν προσπαθειῶν τῶν Κρητῶν, διὰ τὴν μετὰ τοῦ ἐλευθέρου Ἑλληνικοῦ Κράτους ἔνωσιν αὐτῶν, δὲν ἐπηρέασαν ὀλίγον τοὺς ἐνεργῶς ἀναμιχθέντας εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦτον. Ἄλλὰ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τὸ ὁποῖον ἐπέδειξαν τόσον σπουδαῖαι προσωπικότητες, ὅσον καὶ ἡ κοινὴ γνώμη τῶν ἐλευθέρων λαῶν τοῦ Κόσμου, ἀποτελεῖ σημαντικὸν παράγοντα καὶ λίαν ἐνεργὸν ἐν τῇ ὅλῃ ἐξελίξει τῆς ἐπαναστάσεως ταύτης. Αὐτὰ κατ' ἐμὲ εἶναι τὰ σπουδαιότερα χαρακτηριστικὰ τοῦ μεγάλου ἐκείνου ἀγῶνος, τοῦ ὁποίου θέλομεν μετ' ὀλίγον νὰ ἑορτάσωμεν τὴν 100ετηρίδα. Ἀπὸ αὐτὰ δὲ δέον νὰ ὀδηγηθῶμεν, διὰ νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸν ὅσον τὸ δυνατὸν ἐμπρεπέστερον ἑορτασμὸν τούτου.

Καί, διὰ νὰ μὴ μακροηγοῦμεν, πρῶτον καθῆκον ἡμῶν νομίζω θὰ ἦτο, νὰ εὐρεθῶσι καὶ τακτοποιηθῶσι καὶ τέλος νὰ δημοσιευθῶσι ὅλαι αἱ σχετικαὶ μὲ πάντα τὰ σημεῖα ταῦτα πηγαί. Ἰδιαιτέρως δὲ σπουδαῖον θὰ ἦτο τοῦτο διὰ τὰς τουρκικὰς πηγὰς καὶ διὰ τὰς ἐκθέσεις καὶ γενικὰ τὴν ἀλληλογραφίαν τῶν τότε ἐν Ἑλλάδι, Κρήτῃ καὶ Τουρκίᾳ, ἀντιπροσώπων τῶν μεγάλων Δυνάμεων, μετὰ τῶν Κυβερνήσεων αὐτῶν. Εἰς τοῦτο δὲ ἴσως θὰ ἠδύναντο νὰ μᾶς βοηθήσωσιν καὶ οἱ ἐν ταῖς πρωτεύουσαις τῶν χωρῶν τούτων διαμένοντες εἴτε σύνεδροι, ἢ καὶ Ἑλληνες ἐπιστήμονες ἢ σπουδασταὶ εὐρισκόμενοι προσωρινῶς ἐκεῖ.

Ἡ δημοσίευσις τῶν πηγῶν αὐτῶν θὰ καθίστα δυνατὴν τὴν ἐξονύχισιν ὅλων τῶν μερικῶν ζητημάτων τοῦ ἀγῶνος τούτου καὶ τὴν συγγραφὴν ἐμπεριστατωμένων καὶ ἐπὶ ἀναμφισβητήτων στοιχείων στηριζομένων εἰδικῶν μελετῶν, ἐπὶ τῇ βάσει δὲ αὐτῶν πάλιν θὰ ἠδύνατο νὰ συγγραφῆ ἡ γενικὴ ἱστορία τοῦ ὅλου ἀγῶνος.

Μία τοιαύτη ἱστορία θὰ ἦτο νομίζω ἡ καλυτέρα προσφορὰ τῆς ἐπιστήμης διὰ τὸν ἀγῶνα τοῦτον.

Δυστυχῶς, ὅπως ἀφ' ἑαυτοῦ γίνεται φανερόν, ἐντὸς τῶν ὑπολειπομένων πέντε ἐτῶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνωσι καὶ ἡ δημοσίευσις τῶν πηγῶν καὶ ἡ συγγραφὴ τῶν εἰδικῶν μελετῶν καὶ ἡ σύνταξις τῆς Γενικῆς Ἱστορίας τοῦ ἀγῶνος.

Ἄλλὰ καὶ τὸ πρῶτον μόνον ἔὰν ἐπετυγχάνετο, ὅσον τὸ δυνατὸν ἐνωρίτερον, θὰ ἐβόηθει πολὺ, ὥστε κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῆς 100ετηρίδος μελετητῆται τῶν εἰδικῶν θεμάτων, αἰτίων, μαχῶν, ἀναδειχθέντων ἀνδρῶν κλπ. νὰ δύνανται νὰ παρουσιάσωσι ἐργασίας θετικὰς δι' αὐτὰ.

Ἡ δημοσίευσίς δὲ τῶν εἰδικῶν τούτων μελετῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἑορτασμοῦ ἢ καὶ μετ' αὐτόν, θὰ διηυκόλυνε μεγάλως ὄχι μόνον τὴν συγγραφὴν Γενικῆς Ἱστορίας τοῦ ἀγῶνος, ἀλλὰ καὶ συντομωτέρας τοιαύτης, προοριζομένης διὰ τὸ εὐρὺ κοινὸν τῶν Ἑλλήνων κλπ. φιλομαθῶν. Ἴσως δὲ καὶ οἱ μελετηταὶ τῶν εἰδικῶν θεμάτων θὰ ἠδύναντο νὰ κάμωσιν καταλλήλους ὑποδείξεις διὰ τὸν πρέποντα ἑορτασμὸν τούτου ἢ ἐκείνου ἐκ τῶν σπουδαιότερων περιστατικῶν τοῦ ἀγῶνος, ἃν καὶ δὲν θὰ εἶναι ὀρθὸν νὰ περιμένωμεν τὰς τοιαύτας ὑποδείξεις διὰ νὰ καθορίσωμεν τὸ πρόγραμμα τοῦ ἑορτασμοῦ καὶ νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἔναρξιν τῶν κριθησομένων ὡς ὀρθῶν διὰ τὸν ἑορτασμὸν αὐτόν. Εὐτυχῶς ἡ σπουδαιότης αὕτη περίοδος τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας γενικώτερον καὶ τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας εἰδικώτερον δὲν εἶναι τελείως ἄγνωστος εἰς πολλοὺς ἐκ τῶν συνέδρων καὶ μάλιστα ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Συνεδρίου ἔχει ἀσχοληθῆ ἄρκετὰ μὲ αὐτόν. Ἀλλὰ καὶ ἔχουσιν συγγραφῇ τόσα δι' αὐτόν, ὥστε διὰ τοὺς «ἐπαίοντας»—καὶ τοιοῦτοι εἶναι οἱ τακτικοὶ καθηγηταὶ τῆς νεωτέρας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καὶ τῆς Γενικῆς καθόλου Ἱστορίας τῶν Πανεπιστημίων μας καὶ ἄλλοι—δὲν θὰ ἦτο δύσκολον νὰ διακρίνωσι τὰ σημεῖα τοῦ ἀγῶνος, τὰ ὁποῖα θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξαρθῶσι κατὰ τὸν ἑορτασμὸν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν νὰ καταρτισθῆ καὶ τὸ γενικὸν πρόγραμμα. Ἀργότερον δὲ καὶ αἱ ὑποδείξεις τῶν μελετητῶν τῶν εἰδικῶν θεμάτων θὰ ἠδύναντο συμπληρωματικῶς νὰ συντελέσωσιν εἰς τὸν ὀριστικὸν καθορισμὸν τοῦ προγράμματος τοῦ ἑορτασμοῦ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω, κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην, ἐνδείκνυται ἤδη ἢ ἄμεσος ὀργάνωσις τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν «Ἐπαϊόντων», μὲ κέντρον βεβαίως τὰς Ἀθήνας, ἥτις ἀμέσως θὰ ἐπελαμβάνετο τοῦ ἔργου αὐτῆς, τὸ ὁποῖον καὶ βασικὸν τυγχάνει, ἀλλὰ καὶ πολυμερὲς καὶ οὐχὶ τόσον εὐχερές. Διότι καὶ διὰ τὴν ἄμεσον ἐξεύρεσιν καὶ τακτοποίησιν τῶν πηγῶν θὰ πρέπη νὰ εὕρη τοὺς καταλλήλους καὶ δυναμένους νὰ ἀναλάβωσι τὸ ἔργον τοῦτο καὶ διὰ τὴν δημοσίευσιν αὐτῶν νὰ φροντίσῃ. Ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐπιλογὴν ἐκείνων, οἵτινες θ' ἀνελάμβανον τὴν ἐξερεύνησιν καὶ μελέτην τῶν εἰδικῶν θεμάτων, δεόν νὰ ἔλθῃ εἰς ἐπαφὴν οὐχὶ μόνον μὲ ἐκείνους, τοὺς ὁποίους ἤθελε κρίνει αὕτη ὡς καταλλήλους, ἀλλὰ καὶ ἄλλους, ὅπως εἶναι οἱ γυμνασιάρχαι ὄλων τῶν γυμνασίων τῆς Κρήτης ἢ καὶ τῶν Ἀθηνῶν, νὰ συμβουλευθῆ, ὥστε ἡ συμμετοχὴ εἰς τὴν σπουδαιότητα ταύτην ἐργασίαν νὰ εἶναι ὅσον τὸ δυνατὸν μεγαλύτερα, ὅποτε καὶ περισσοτέρας ἐργασίας θὰ ἔχωμεν καὶ ἀπὸ αὐτὰς θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ εὐκολωτέρα ἢ ἐπιλογὴ τῶν καλυτέρων, ὅπως καὶ ἡ ἀνάθεσις ὁμιλιῶν εἰς τοὺς ἱκανωτέρους ἐκ τούτων κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῆς 100ετηρίδος.

Ἐκτὸς τούτου δὲ ἡ Ἐπιτροπὴ αὕτη, ἐν συνεννοήσει καὶ μὲ ἄλλους Κρήτας καὶ Ἑλληνας γενικά, θὰ πρέπη νὰ ὀρίσῃ καὶ τὴν Κεντρικὴν Ἐπιτροπὴν τοῦ ἑορτασμοῦ, ἣτις θὰ πρέπη νὰ ἐδρεύῃ εἰς Ἀθήνας, ἀφ' οὗ εἰς αὐτὴν θὰ πρέπη νὰ συμμετέχουν καὶ τινες τοῦλάχιστον ἐκ τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν «Ἐπαϊόντων», ὡς καὶ τὰς κατὰ τόπους ἐπιτροπὰς, αἵτινες θὰ ἐδρεύουσιν εἰς τὰ σπουδαιότερα κέντρα τῆς Κρήτης.

Διὰ τὰς ἐπιτροπὰς ταύτας, δὲν ἐπιθυμῶ βεβαίως νὰ προκαταλάβω ἐκείνους, οἵτινες θὰ τὰς ὀρίσωσιν, ἴσως ὁμως θὰ ἔπρεπε ἀπὸ τοῦδε καὶ τὸ συνέδριον τοῦτο μάλιστα νὰ ὀρίσῃ τὴν ἐπιτροπὴν ἢ καὶ τὰς ἐπιτροπὰς, ἃς ἤθελε κρίνει τοῦτο σκοπίμους. Ἀπλῶς δὲ ἐγὼ ρίπτω μίαν ἰδέαν, διὰ νὰ χρησιμεύσῃ αὕτη ὡς βάσις τῆς ὑφ' ἡμῶν συζητήσεως, καὶ προτείνω τὰ ἀκόλουθα. Ἄν καὶ ὁ κ. Γεν. Γραμματεὺς τοῦ Συνεδρίου τούτου ἔχει τοσοῦτον φόρτον τόσων καὶ ποικίλων ἔργων, εἶναι νομίζω ὁ μόνος, ὅστις ὑπὸ τὴν αὐτὴν ιδιότητα τοῦ Γεν. Γραμματέως, τόσον τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν «Ἐπαϊόντων», ὅσον καὶ τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ἑορτασμοῦ, θὰ ἠδύνατο νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ εἰς τὴν πληρεστέραν ἐπιτυχίαν τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ.

Διὰ τὴν Ἐπιτροπὴν τῶν «Ἐπαϊόντων» δὲν εἶναι καὶ τόσον δύσκολος δι' ἡμᾶς ἡ ἐπιλογὴ αὐτῶν. Πάντως μία ἐκ τῶν κυριωτέρων ιδιοτήτων τῶν μελῶν αὐτῆς πρέπει νὰ εἶναι ἐκτὸς τῶν γνώσεων καὶ ἡ διαμονὴ αὐτῶν εἰς Ἀθήνας. Εἰς τὴν Κεντρικὴν Ἐπιτροπὴν τοῦ ἑορτασμοῦ, ἐκτὸς τοῦ Γεν. Γραμματέως τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν «Ἐπαϊόντων» καὶ τινος ἄλλου ἐκ τῶν μελῶν αὐτῆς, δεόν νὰ λαμβάνῃ μέρος καὶ ὁ Μητροπολίτης Κρήτης, ὡς πρῶτος τῆς Ἐκκλησίας αὐτῆς καὶ ἀρκετοὶ ἐκ τῶν ἐν Ἀθήναις σημαινόντων Κρητῶν, ἀλλὰ καὶ ἀντιπρόσωποι τῶν μερῶν ἐκείνων τῆς Ἑλλάδος, τὰ ὁποῖα συμμετέσχον περισσότερον ἐνεργῶς εἰς τὸν ἀγῶνα, ὅπως εἶναι ἡ Λακωνία, εἰ δυνατὸν δὲ καὶ τινες τῶν ἐκγόνων τῶν κατ' αὐτὸν διακριθέντων, ἀκόμη δὲ καὶ σημαίνουσαι προσωπικότητες ἐκ τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ κόσμου τῆς πρωτευούσης ὅπως καὶ ὁ Δήμαρχος αὐτῆς.

Εἰδικαὶ Ἐπιτροπαὶ δεόν νὰ καταρτισθῶσιν, κατ' ἐμὴν πάντοτε γνώμην, ἀνά μία εἰς τοὺς 4 νομοὺς τῆς Κρήτης, εἰς ἃς δεόν νὰ ἀντιπροσωπεύεται καὶ ἡ ἐκκλησία δι' ὅλων ἢ τοῦλάχιστον τῶν βουλομένων ἐκ τῶν ἐπισκόπων ἐκάστου Νομοῦ καὶ ἡ παιδεία διὰ τῶν φιλολόγων γυμνασιαρχῶν κλπ., ἀλλὰ καὶ οἱ Δήμαρχοι τῶν πρωτευουσῶν τῶν 4 Νομῶν τῆς Κρήτης καὶ ἄλλα σημαίνοντα πρόσωπα ἐκάστου Νομοῦ κλπ. δεόν νὰ συμμετέχωσιν εἰς αὐτάς.

Ἔργον δὲ τῶν μὲν εἰδικῶν κατὰ τόπους Ἐπιτροπῶν θὰ εἶναι νὰ προτείνωσιν εἰς τὴν Κεντρικὴν Ἐπιτροπὴν τὸν τρόπον, τόπον καὶ χρόνον τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς 100ετηρίδος εἰς τὸν νομὸν ἐκάστης ἐξ αὐτῶν,

ἀφοῦ ἤθελον ἐξεύρει καὶ τὰ κατάλληλα ἐκ τοῦ νομοῦ τούτου πρόσωπα, ἅτινα θὰ ἠδύναντο καὶ εἰδικὰς μελέτας νὰ κάμωσιν, διὰ τὰ εἰς τὴν περιοχὴν των διαδραματισθέντα, καὶ νὰ ὀμιλήσωσι ἀκόμη κατὰ τὸν ἐορτασμὸν εἰς τὰ διάφορα θέατρα μαχῶν τῶν ἐπαρχιῶν ἐκείνων. Ἐπίσης διὰ τὸν καταλληλότερον ἐορτασμὸν τούτων θὰ πρέπη νὰ προτείνωσι καὶ τὸν τόπον, ἐνθα κατὰ τὴν γνώμην αὐτῶν θὰ ἔπρεπε νὰ στηθῶσιν ἀναμνηστικαὶ στήλαι ἢ προτομαὶ τῶν ἀναδειχθέντων εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα ἀνδρῶν. Αἱ αὐταὶ τοπικαὶ ἐπιτροπαὶ δεόν νὰ φροντίσωσι καὶ διὰ τὴν ἐξεύρεσιν χρηματικῶν μέσων, διὰ συνεισφορᾶς τῶν Δήμων καὶ Κοινοτήτων καὶ ἄλλων ὀργανισμῶν, ὡς καὶ διὰ τῆς συλλογῆς ἐράνων, ὥστε νὰ γίνῃ δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθῶσιν τὰ ὑπ' αὐτῶν προταθησόμενα καὶ ὑπὸ τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς ἐγκριθησόμενα.

Ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τέλος, ἐκτὸς τοῦ ὅτι θὰ πρέπη νὰ φροντίσῃ, ὅπως ἤδη καὶ ἀνωτέρω εἶπομεν, διὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν πηγῶν, διὰ τὸν διορισμὸν τῶν τοπικῶν Ἐπιτροπῶν καὶ τὸν καταρτισμὸν τοῦ Προγράμματος τοῦ ἐορτασμοῦ, οὕτως, ὥστε νὰ ἀρχίσῃ ἐγκαίρως ἡ σχετικὴ προεργασία, δεόν νὰ ἔλθῃ εἰς συνεννόησιν καὶ μετὰ τὴν κυβέρνησιν καὶ διαφόρους ὀργανισμοὺς ἢ καὶ κοινωνικοὺς παράγοντας, ὥστε νὰ ἐξασφαλισθῇ ἐγκαίρως καὶ τὸ ἀπαιτηθησόμενον διὰ τὸν ἐορτασμὸν τούτου ποσὸν κλπ.

Αὗται ἐν συντομίᾳ εἶναι αἱ σκέψεις μου διὰ τὴν προετοιμασίαν τοῦ ἐορτασμοῦ τοῦ ἐνδόξου τούτου ἀγῶνος καὶ ἐλπίζω νὰ δοθῇ δι' αὐτῶν ἡ ἀφορμὴ, ὥστε τὸ συνέδριον τοῦτο νὰ λάβῃ ἀπόφασιν, ἥτις θὰ ἀποτελέσῃ τὴν ἀπαρχὴν συστηματικωτέρων μελετῶν καὶ θετικωτέρων ἀποφάσεων ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου.

ANDRĒ MIRAMBEL

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΙΔΙΩΜΑΤΙΚΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ
ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Οἱ παρατηρήσεις πού ἔχω τήν τιμῆ νά παρουσιάσω ἐδῶ ἔχουν ὡς σκοπὸ πολὺ περισσότερο νά θέσουν ἢ νά ὑποβάλουν προβλήματα παρὰ νά ἐπιφέρουν λύσεις. Ἦρθαν στὸ νοῦ μου ὕστερ' ἀπὸ τὶς διαφορὲς καὶ πλούσιες ἐργασίες τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων, κατὰ τὸ διάστημα τῶν τελευταίων χρονῶν, σχετικῶς μὲ τὴ γένεση τῆς μεταβυζαντινῆς καὶ σημερινῆς λογοτεχνίας στὴν Ἑλλάδα. Τὰ ἔργα τῶν σοφῶν Ἑλλήνων συναδέλφων μας εἶναι γνωστά, καὶ δὲν πρόκειται νά τὰ συνοψίσω. Ἄλλο εἶναι τὸ θέμα μου, καί, γενικῶς, θὰ μπορούσα νά τὸ διατυπώσω ὡς ἑξῆς: «ιδίωμα καὶ λογοτεχνία», ὅσον ἀφορᾷ τὴν Κρήτη ἐν σχέσει μὲ τὴν κοινὴ Ἑλλάδα.

Στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς διαλεκτολογίας, ἡ Κρήτη κατέχει μιὰν ιδιαίτερη θέση, ὄχι τόσο ἐξ αἰτίας τῆς φύσεως τῶν ιδιωμάτων της καὶ τῶν καθαρῶν γλωσσολογικῶν χαρακτηριστικῶν τους, ὅσο λόγω τῶν σχέσεών τους μὲ τὴ λογοτεχνία καὶ τῆς θέσεώς τους μέσα στὰ νεοελληνικὰ γράμματα. Βεβαίως, τὰ κρητικὰ ιδιώματα προσφέρουν, ὅπως ὅλα τὰ σημερινὰ ἑλληνικὰ ιδιώματα, σ' ὁποιοδήποτε μέρος κι ἂν ἀνήκουν, μεγάλο ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν προβλημάτων γενέσεως καὶ διαρθρώσεως πού θέτουν. Ἐάν, πολλὰς φορὲς, διαλειμματικῶς καὶ σποραδικῶς τὰ πραγματεύθηκαν, μόνο προσφάτως ἔγινε μιὰ συστηματικὴ καὶ συνολικὴ μελέτη τους (καὶ τὴ χρωστοῦμε στὸν κ. Πάγκαλο), —ἐξ ἄλλου μερικὲς προηγουμένως ἀνακοινώσεις ἔδειξαν τὸν χαρακτῆρα τῶν κρητικῶν ιδιωμάτων ἀπὸ τὴ γλωσσολογικὴ ἄποψη. Μπορεῖ κανεὶς νά συγκρίνει τὰ κρητικὰ ιδιώματα μὲ ἄλλα νεοελληνικὰ ιδιώματα, καὶ νά ἐξετάσει ὁμοιότητες καὶ διαφορὲς. Ἀλλά, ὅ,τι δὲν προσφέρουν ὅλα τὰ νεοελληνικὰ ιδιώματα, εἶναι μιὰ εἰδικὴ θέση ἀπέναντι στὴ λογοτεχνία. Ὑπάρχει λόγος, μοῦ φαίνεται, νά διαγράψω τὶς γενικὲς γραμμὲς τοῦ θέματος, χωρὶς νά μπῶ στὶς λεπτομέρειες, καὶ νά προσπαθῶ νά ὑποδείξω τὴν πρωτοτυπία τοῦ κρητικοῦ στοιχείου, θεωρουμένου ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη.

Πρῶτ' ἀπ' ὅλα, μερικὲς γενικὲς παρατηρήσεις γιὰ νά ὀρίσουμε τὸ πλαίσιο τοῦ θέματος.

Πρῶτα, θὰ θυμίσω ὅτι ἡ γλωσσικὴ διάρθρωση εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὶς λογοτεχνικὲς πιθανότητες ἢ τὴ λογοτεχνικὴ ἀξία τῆς

γλώσσας. Βρίσκεται ἡ Κρήτη, σχετικῶς μὲ τὸ ἑλληνικὸ σύνολο, στὴν ἴδια κατάσταση μὲ ὁποιαδήποτε γλῶσσα σχετικῶς μὲ ἄλλες γλῶσσες τῆς ἴδιας οἰκογένειας. Ἡ διάρθρωση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, τῆς λατινικῆς, τῆς ρωσικῆς, δὲν εἶναι ἡ αἰτία τῆς ἐπεκτάσεώς τους, οὔτε τῆς λογοτεχνικῆς τους παραγωγῆς. Ἡ διάρθρωση τῆς ἀλβανικῆς δὲ φταίει ἂν ἡ ἀλβανικὴ κατέχει ἓνα πολὺ περιορισμένο ἐπίπεδο, χωρὶς ἐπέκταση, καὶ μὲ μιὰ λογοτεχνία ποὺ ἐμφανίστηκε πολὺ ἀργά. Οἱ αἰτίες, ποὺ προορίζουν τὴ μοῖρα τῶν γλωσσῶν (ἢ πῶς γενικὰ τοῦ γλωσσικοῦ ὅλκιου), εἶναι ἐξωγλωσσικὲς καὶ οἱ γλωσσικὲς διαφοροποιήσεις δὲν πραγματοποιοῦνται μὲ ἀφετηρία τὴ γλῶσσα, ἀλλὰ τὸ ἀνθρώπινο περιβάλλον. Ἐπίσης, τὰ κρητικὰ ἰδιώματα δὲν χρωστοῦν τὸν λογοτεχνικὸ τους προορισμὸ στὴ διάρθρωσή τους (γιατὶ τὰ κρητικὰ, κὶ ὄχι τὰ μανιάτικα ἢ ἄλλα ;). Ἀλλὰ κάποιες ἐξωγλωσσικὲς συνθῆκες συντέλεσαν στὸ ὅτι τὰ κρητικὰ ξεπερνοῦν τὸ ἀποκλειστικῶς γλωσσικὸ ἐπίπεδο γιὰ νὰ φτάσουν στὴ λογοτεχνία.

Λεύτερο, παρατηροῦμε ὅτι ἡ γένεση τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας πηγάζει ἀπὸ μερικὰ νεοελληνικὰ ἰδιώματα, καὶ ὅτι ἡ λογοτεχνικὴ δημιουργία, στὴν ἀρχὴ τῆς, δὲν ἐγινε ἔξω ἀπὸ τὰ ἰδιώματα. Αὐτὰ τὰ ἰδιώματα εἶναι τῆς Κύπρου, τῆς Ρόδου, τῆς Χίου, τῆς Κρήτης καί, μετὰ, τῆς Ἑπτανήσου. Διαδοχικῶς, λογοτεχνικὰ κέντρα (ἢ λογοτεχνικὲς ἐστίες) σχηματίστηκαν μέσα στὶς νότιες ἰδιωματικὲς περιφέρειες, τριγύρω στὴν ἑλληνικὴ ἡπειρο, στὸ περιθώριο του. Ἀποτελοῦν διάφορες προσφορὲς στὴ λογοτεχνία, χωρὶς κανένα ἀναγκαῖο δεσμὸ, χωρὶς κανένα καθορισμένο σχέδιο ἢ σκοπὸ. Τὸ ἀντίστοιχο δὲ βρίσκεται ὅσον ἀφορᾷ τὰ βόρεια ἢ τὰ ἐσωτερικὰ ἰδιώματα. Τὸ λογοτεχνικὸ ἰδιωματικὸ φαινόμενο χαρακτηρίζεται ὡς νησιώτικο φαινόμενο.

Τρίτο, διαπιστώνουμε ὅτι οἱ λογοτεχνικὲς ἐκδηλώσεις τῶν νεοελληνικῶν ἰδιωμάτων ἐγίναν πρὶν ἀπὸ τὴν τουρκοκρατία, ἐννοῶ τίς λογοτεχνικὲς ἐκδηλώσεις ποὺ παρουσιάζονται μᾶλλον σὰν καινοτομίες ἢ ἀνανεώσεις, κὶ ὄχι σὰν παράδοση. Οἱ συνθῆκες αὐτῆς τῆς δημιουργίας εἴταν:

1^ο) ἓνα ἐπαρκὲς μορφωτικὸ περιβάλλον, ὄχι μόνο ὅσο γιὰ τοὺς λογοτέχνες, ἀλλὰ καὶ ὅσο γιὰ τὸ κοινό,

2^ο) μιὰ ἐπίδραση ἐνὸς ἀλλογενοῦς περιβάλλοντος, δυτικῆς φύσεως, ἰδιαίτερος ἰταλικῆς (ἐπίδραση τῆς Βενετίας ἢ τῆς Γένοβας),

3^ο) μιὰ ἐμπνευση ποὺ προσανατόλισε τοὺς δημιουργοὺς πρὸς τὴν ποίηση ὑπὸ τίς διάφορες μορφές τῆς,

4^ο) Ἡ ἀντίληψη μιᾶς λογοτεχνικῆς γλώσσας ποὺ δὲν ἀπέχει — ὅσο δυνατό — ἀπὸ τὴν ὁμιλουμένη γλῶσσα, ὡς «ὄργανο δημιουργίας καὶ ἐκφράσεως». Σ' αὐτὴ τὴ λογοτεχνία, ποὺ ἀντιφέγγει μιὰ μόρφωση, κ' ἓναν

πολιτισμὸ, δὲν τίθεται γλωσσικὸ πρόβλημα παρὰ γιὰ τὸν γλωσσολόγο, καὶ ὄχι γιὰ τοὺς ὀμιλοῦντες (συγγραφεῖς καὶ κοινὸ), δηλαδὴ ἓνα «γλωσσικὸ ζήτημα», ὅταν τὸ γ ρ α π τ ὸ ἐναντιώνεται στὸ λ ὄ γ ο, ὅπως ἔγινε, γενικῶς, κατὰ τὸ διάστημα τῆς βυζαντινῆς περιόδου, καὶ ἀργότερα, στοὺς δέκατο ὄγδοο καὶ δέκατο ἔννατο αἰῶνες, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ δημοτικισμοῦ.

Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ Κρήτη ὅσον ἀφορᾷ αὐτὰ τὰ γενικὰ σημεῖα, προσφέρει τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ μὲ τὶς ἐπαρχίες, μὲ τὰ νησιά, πού ἀνέφερα :

1^ο) ἀποτελεῖ μιὰ συμβολὴ στὴ λογοτεχνία,

2^ο) ἡ μεγάλη τῆς παραγωγὴ ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴν τουρκοκρατία,

3^ο) ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴ Βενετία, καὶ μὲ τὴ Βενετία μπῆκε σ' ἐπαφὴ μὲ τὴ Δύση,

4^ο) ἡ κλίση τῆς εἶναι πρὸς τὰ ποιητικὰ εἶδη, καὶ ἡ λογοτεχνικὴ τῆς γλῶσσα δὲν ἀπομακρύνεται συστηματικῶς ἀπὸ τὴν κοινὴ χρῆσι.

Ὅμως, παρατηροῦμε, μεταξὺ τῆς Κρήτης καὶ τῶν ἄλλων μερῶν μὲ τὰ ὁποῖα τὴ συνέκρινε, τὶς ἐξῆς διαφορές, πού ἀναθέτουν στὴν Κρήτη τὴν πρωτοτυπία τῆς :

1^ο) Ἡ Κρήτη διαφοροποίησε τὰ ποιητικὰ εἶδη· τὸ ποιμενικὸ, τὸ ἐπικο - λυρικό, τὸ θεατρικὸ (τὸ μυστήριον ἢ θρησκευτικὸ δράμα, τὸ τραγικὸ, τὸ κωμικὸ). Κ' ἐδῶ πρόκειται γιὰ μιὰ καινούρια ἀποψη πού προσφέρει ἡ Κρήτη, καὶ πού θὰ ἔχει μεγάλη ἀπήχηση καὶ σημασία στὸ μέλλον. Χαρακτηρίζεται ὡς μιὰ «ἀναγέννηση», ὅπως τὸ κατάλαβε καὶ τὸ ἐξήγησε ὁ Ἀλέξανδρος Ἐμπιρίκος σὲ μιὰ πρόσφατη μελέτη («Ἡ Κρητικὴ Ἀναγέννηση, δέκατος ἔκτος καὶ δέκατος ἑβδομος αἰῶνες»). Κ' ἐδῶ ἡ λέξη «Ἀναγέννηση» δὲν εἶναι ἀπλὴ λέξη οὔτε ἀπλὴ μεταφορά. Ἐκφράζει ἓνα φαινόμενο, τὸ «κρητικὸ φαινόμενο», ἃς ποῦμε. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συγκρίνει τὴν κρητικὴ ἀναγέννηση μὲ τὴν ἰταλικὴ τοῦ δέκατου πέμπτου καὶ ἔκτου αἰῶνος καὶ μὲ τὴ γαλλικὴ ἀναγέννηση. Στὴν Ἰταλία καὶ στὴ Γαλλία, εἶχε χωρισμὸ ἀπὸ τὴν παράδοση καὶ τὴ μεσαιωνικὴ μόρφωση, γιὰ μιὰν ἐπιστροφὴ στὶς ἀρχαίες πηγές. Στὴν Κρήτη, ἡ ἀναγέννηση δὲν εἶναι χωρισμὸς ἀπὸ τὸ παρελθόν, εἶναι μιὰ πρωτότυπη προσφορὰ πού, ἀπὸ τὴ μιὰ, διαδέχεται ἄλλες ἐκδηλώσεις καὶ παίρνει τὴ θέση τῆς μέσα σὲ μιὰν ἐξέλιξη, καὶ πού, ἀπὸ τὴν ἄλλη, παρουσιάζεται μὲ πολλὰ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ πού τὴν διακρίνουν. Χάρι στὸ μορφωτικὸ τῆς ἐπίπεδο ὅπου ἔφτασε, μπόρεσε ἡ Κρήτη νὰ δημιουργήσει τὸ πῶ «κοινωνικὸ» λογοτεχνικὸ εἶδος, δηλαδὴ τὸ θέατρο. Κι αὐτὸ εἶναι σπουδαῖο γιὰ τὴ γλωσσικὴ χρῆση. Τὸ θέατρο —, ὅπου κάθε ἐκδήλωση παρουσιάζει κάτι ἐπίκαιρο, καὶ ὅπου τόσα στοιχεῖα μαζεύονται (τὸ ἔργο τοῦ συγγραφέα, τὸ παίξιμο τοῦ ἠθοποιοῦ, καὶ ἡ ἄ-

μεση συμμετοχὴ τοῦ κοινοῦ, ὥστε μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ θέατρο εἶναι μιὰ λογοτεχνικὴ ἐκδήλωση μὲ τρεῖς διαστάσεις)—, τὸ θέατρο ἀπαιτεῖ, ὡς ἔκφραστικό μέσο, μιὰ γλῶσσα ἱκανὴ νὰ ὑψωθεῖ ὡς τὴν ἀπόδοση τοῦ θέματος, καὶ νὰ τὴν καταλάβει τὸ κοινό. Ἔτσι τὸ θεατρικὸ εἶδος, ποῦ τὸ δημιουργήσε καὶ τὸ ἀνάπτυξε ἡ Κρήτη, συντέλεσε νὰ δώσει στὸ κρητικὸ ἰδιωματικὸ στοιχεῖο μιὰν ἰδιαίτερη κ' ἐξαιρετικὴ ἀξία, καὶ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ παίξει ἓνα σπουδαῖο ρόλο στὸ σχηματισμὸ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας.

2^ο) Ἡ κατάσταση τῆς Κρήτης φαίνεται περίπλοκη, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν σχέσεων μεταξὺ ἰδιώματος καὶ λογοτεχνίας. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις, ἰδίως ὅταν πρόκειται γιὰ τὰ πελοποννησιακὰ ἢ ἠπειρωτικὰ ἰδιώματα, ἡ τοπικὴ παραγωγὴ δὲ δίνει ἀφορμὴ παρὰ σὲ προφορικές, λαογραφικὲς ἐκδηλώσεις (παραμῦθια, δημοτικὰ τραγούδια). Σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ὑπ' αὐτὴ τὴ μορφή κρίνεται καὶ ἐκτιμᾶται ἡ παραγωγὴ, ποῦ τὴν μαζεύουν καὶ τὴν μελετοῦν οἱ ἐπιστήμονες. Μπορεῖ κάποτε νὰ τροφοδοτήσῃ — ὡς πηγὴ ἐμπνεύσεως — τὴ λογοτεχνία, ἀλλὰ τότε πρόκειται γιὰ μιὰν «μετάθεση», ἃς ποῦμε, κὶ ὄχι γιὰ μιὰν εὐθεία καὶ ἀναγκαῖα ἐπίδραση. Στὴν περίπτωσι νησιωτικῆς ἰδιωματικῆς παραγωγῆς, ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἰδίως στὴν Κύπρο καὶ στὴ Ρόδο, βρισκόμαστε κοντὰ στὴ λαϊκὴ προφορικὴ παραγωγὴ, μιὰ γραπτὴ παραγωγὴ μὲ λογοτεχνικὸ χαρακτῆρα (κ' ἐδῶ θὰ θυμίσω τὸν Πετρακοσμὸ στὴν Κύπρο, ποῦ τὸ μελέτησε πρὸ ἐτῶν ἡ Κα Πιτσιλίδη – Σιαπκαρᾶ). Ἐδῶ πάλι, αὐτὸ τὸ στοιχεῖο μπορεῖ ἡ λογοτεχνία νὰ τὸ κάνει μιὰ πηγὴ τῆς ἀγγότερα, ἀλλὰ δὲν ἀποτελεῖ τὴν κυριότερη βάση τῆς. Ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση, ἡ Κρήτη παρουσιάζει δική της κατάσταση: ἔχει τὴ λαϊκὴ της, προφορικὴ παραγωγὴ, συνταυτισμένη μὲ τὴ δική της γλωσσικὴ παράδοσι (τὰ δημοτικὰ τῆς τραγούδια). Ἀλλὰ ἡ λογοτεχνικὴ της παραγωγὴ, ποῦ τῆς ἀναθέτει κάπως τὴν πρωτοτυπία της, δὲ μένει περιορισμένη στὸ πλαίσιο της. Τὸ ξεπερνᾷ, καὶ μὲ τὴν ἀκτινοβολία της καὶ τὴ γλῶσσα της, γίνεται κοινὸ στοιχεῖο, κοινὴ προσφορὰ στὴ λογοτεχνία καὶ στὴ λογοτεχνικὴ ἔκφρασι. Δὲν εἴμαστε καλὰ πληροφορημένοι σχετικῶς μὲ τὴν ἱστορία τῶν νεοελληνικῶν ἰδιωμάτων, κατὰ τὸ διάστημα τοῦ βυζαντινοῦ μεσαίωνα. Τί εἶναι τὰ «κρητικὰ ἰδιώματα», ποῦ ἡ ἐμφάνισή τους καὶ ἡ ἐξέλιξή τους εἶναι προγενέστερες τῆς ἐμφανίσεως καὶ τῆς ἀνθίσεως τῆς «κρητικῆς λογοτεχνίας»; Βέβαια, ἀνήκουν τὰ κρητικὰ ἰδιώματα στὰ νότια ἑλληνικὰ ἰδιώματα, ὅπως τόσα ἄλλα, μὰ τέτοια γεωγραφικὴ διάκρισι, ποῦ τὰ χωρίζει ἀπὸ βορηνὰ ἢ ἄλλων ἐπαρχιῶν ἰδιώματα, δὲν ἔχει ἀξία, ἀπὸ τὴ γλωσσολογικὴ ἀποψη, παρὰ ἐὰν βασίζεται σὲ γλωσσικὰ χαρακτηριστικὰ ποῦ ἀφοροῦν τὰ λεγόμενα νότια ἰδιώματα. Αὐτὰ τὰ γλωσσικὰ χαρακτηριστικὰ ὑπάρ-

χουν στὰ κρητικὰ ἰδιώματα (ἰδίως ἢ διατήρηση τῆς ποσότητος τῶν φωνηέντων, πὺν ἑλαττώνεται στὰ βορεινὰ ἰδιώματα), ἀλλὰ δὲν ἀρκοῦν, γιὰ τὰ κρητικὰ ἰδιώματα διαφέρουν ἀπὸ τῆς Ρόδου, τῆς Κύπρου ἢ τῶν Κυκλάδων ἢ τῆς Πελοποννήσου. Τὰ χαρακτηριστικὰ ἢ στοιχεῖα μὲ τὰ ὁποῖα καθορίζουμε ἓνα ἰδιώμα δὲν ἀνήκουν ὅλα στὴν ἴδια ἐποχή. Μὴ λησμονήσουμε τὸν «ἰσογλωσσικὸ» χαρακτήρα τῶν ἰδιωμάτων, στὸν ὁποῖον ὁ Antoine Meillet εἶχε ἄλλοτε τόσο λαμπρὰ ἐπιμείνει. Ἐκτὸς τῆν ἄλλῃ μεριά, μὴ λησμονήσουμε τίς τροποποιήσεις ἢ διαφοροποιήσεις κατὰ τὸ διάστημα τοῦ χρόνου. Αὐτὴ εἶναι (στὴν ἑλληνικὴ ὅπως καὶ ἄλλοῦ) ἡ πῶς μεγάλη δυσκολία τῆς ἱστορίας τῶν ἰδιωμάτων. Κάποτε τείνουμε νὰ θεωρήσουμε ἓνα ἰδιώμα ὡς ἓνα ὀριστικὸ συναρμολογημένον σύνολον. Ἐνῶ, ἐὰν αὐτὴ ἢ ἀποψη ἐπιβάλλεται σ' ὅποιον κοιτάξει τὸ ἰδιώμα στὴ σημερινή του χρῆσι πὺν γίνεται στὸν τόπον του, πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι τὰ ἰδιώματα προκύπτουν ἀπὸ διαφορὰς διασταυρώσεις πὺν ἔλαβαν μέρος σὲ διαφορετικὰς ἐποχές, καὶ πὺν ἔδωσαν ἀφορμὴ σὲ διαφορετικὰς ἐξελίξεις, καὶ ὄχι κατὰ τὸν ἴδιον χρόνον. Κάθε ἰδιώμα δὲν ἔχει μόνον τὴ φυσιογνωμία του, τὴ σύστασίν του, τὴ διάρθρωσίν του, ἀλλὰ καὶ τὴν ἱστορίαν του. Γιὰ μᾶς, τὸ κύριον ζήτημα, ὅσον ἀφορᾷ τὴν Κρήτην τῶν δέκατου ἕκτου καὶ δέκατου ἑβδόμου αἰώνων—δηλαδὴ τὴ «λογοτεχνικὴν Κρήτην»—εἶναι τὸ ἕξῃς: ἡ γλῶσσα αὐτῆς τῆς λογοτεχνίας εἶναι—ἢ ὄχι—ἡ πιστὴ, ἀπόλυτη εἰκόνα τῶν συγχρόνων κρητικῶν ἰδιωμάτων; Φυσικὰ, δὲν μπορεῖ αὐτὴ ἡ γλῶσσα νὰ ἀπομονωθῇ ἀπὸ τὴ γένεσίν της οὐτ' ἀπὸ τὸ κρητικὸ περιβάλλον. Ἄλλὰ πρόκειται γιὰ μιὰ «λογοτεχνικὴν κρητικὴν γλῶσσα», ἐπίσης τεκμηριωτοῦ κρητικοῦ ἰδιώματος αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, καὶ πὺν συντέλεσε στὸ σχηματισμὸν τῆς κοινῆς γλῶσσας τῶν μεταγενεστέρων χρόνων. Μέσα στὸ κρητικὸ περιβάλλον, ἡ γλῶσσα τῆς Κρητικῆς λογοτεχνίας, σχετικῶς μὲ τὰ κρητικὰ ἰδιώματα, ἔπαιξε τὸ ρόλον μιᾶς «κρητικῆς κοινῆς γλῶσσας», καὶ αὐτὸ μὸς φαίνεται νὰ εἶναι ἓνα σπουδαῖον γεγονός, ὅσον γιὰ τὴ γενικὴ ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς. Ὅλα γίνονται σὰ νὰ σχηματίσθη, ἀπάνω σὲ ἰδιωματικὰ δεδομένα, μιὰ ἰδιωματικὴ γλῶσσα ἰσοδύναμη μὲ μιὰ κοινὴ γλῶσσα, γιὰ νὰ, ἔπειτα, χρησιμεύσει στὴν οἰκονομικήν μιᾶς πανελληνικῆς κοινῆς γλῶσσας. Ἐδῶ ἔπαιξε ἡ Κρήτη ἓνα διπλὸν ρόλον, πότε ἐνοποιητικόν, πότε διαφοροποιητικόν, πὺν θέλει νὰ ἐξετάξεται. Τὸ πρόβλημα συνίσταται στὸ νὰ διακρίνει κανεὶς ποῖα κρητικὰ στοιχεῖα διατηρήθηκαν τόσο στὴν κρητικὴν λογοτεχνίαν τὴν ἴδιαν ὅσον στὴ μεταγενέστερην παραγωγὴν καὶ χρῆσιν, καὶ ποῖα κρητικὰ στοιχεῖα δὲ σώθηκαν (παραδείγματος χάριν, ἡ ὀνομαστικὴ κλίσις, τὸ ἄρθρον, οἱ ρηματικὰς καταλήξεις, τὸ λεξιλόγιον, πὺν διαφοροποιοῦν τὴ λαϊκὴν χρῆσιν ἀπὸ τὴν λογοτεχνικὴν,—καί, ἀργότερα, οἱ συγκρούσεις μεταξὺ τῶν τύ-

πων, πὸν διαφοροποιοῦν τὴν κρητικὴ χρῆσι ἀπὸ τὴν κοινὴ). Ὁ τι μοῦ φαίνεται σημαντικὸ, σ' αὐτὴ τῇ διπλῇ διαφοροποίησιν, εἶναι ὁ ρόλος πὸν ἔπαιξε ἡ λογοτεχνία. Ἐτσι εὐρύνεται τὸ πρόβλημα, καὶ βλέπουμε τὸ πῶς ἓνα ἰδίωμα μπορεῖ νὰ ἀποκτήσῃ μιὰν λογοτεχνικὴ ἔκφραση, καί, ὕστερα, νὰ συντελέσῃ στὸν σχηματισμὸ μιᾶς κοινῆς γλώσσας.

Ἡ λογοτεχνικὴ γλῶσσα, στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα, θέτει πάρα πολλὰ προβλήματα, καὶ σχηματίστηκε κατὰ συνθήκες πὸν δὲ θὰ ἐξετάσω ἐδῶ, ἐπειδὴ εἶναι ἕξω ἀπὸ τὸ θέμα μου. Θὰ περιοριστῶ μόνον νὰ πῶ, ὅσον ἀφορᾷ τὴ σύγχρονη λογοτεχνία, ὅτι κάποτε (κι ὄχι συστηματικὰ, ἀλλὰ πραγματικὰ) τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς ἐπιδράσεως ἢ ἀπλῶς τῆς θέσεως τοῦ κρητικοῦ ἰδιωματικοῦ στοιχείου μέσα στὴν παραγωγή. Τὸ θέμα μπορεῖ νὰ εἶναι διπλό, εἴτε τὸ ζήτημα τῶν πηγῶν καὶ τῆς ἐμπνεύσεως τοῦ συγγραφέα, εἴτε τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας του. Ἐνας πεζογράφος μπορεῖ νὰ εἶναι Κρητικὸς, καὶ νὰ μὴν ἔχει ὡς σκοπὸ παρὰ ἓνα κοινὸ ἔργο, χωρὶς νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν Κρήτη, οὔτε γιὰ τὸ θέμα, οὔτε γιὰ τὴ γλῶσσα. Ἐπειτα, μπορεῖ ἓνας πεζογράφος—εἴτε Κρητικὸς εἴτε μὴ— νὰ πάρει τὸ θέμα του ἀπὸ τὴν Κρήτη, καὶ νὰ γράψῃ μιὰ γλῶσσα, πότε χρησιμοποιῶντας μερικὰ κρητικὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα, πότε χρησιμοποιῶντας σχεδὸν ἀποκλειστικῶς τὴν κοινὴ γλῶσσα. Ὁ Κονδυλάκης, μὲ τὸ ἔργο του «Ὁ Πατούχας» θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἓνα παράδειγμα τῆς πρώτης περιπτώσεως. Ὁ Πρεβελάκης (μὲ τὸ «Χρονικὸ μιᾶς πολιτείας» καὶ τὴν Κρητικὴ Τριλογία του, προσφάτως γαλλιστὶ μεταφρασμένη) θὰ εἶταν ἓνα παράδειγμα τῆς δεύτερης περιπτώσεως. Ἄλλο παράδειγμα θὰ μπορούσε νὰ βρεθῆι μὲ τὸν Καζαντζάκη. Μέσα στὸ ἔργο—ἐννοῶ τὸ πεζογραφικὸ καὶ τὸ μυθιστοριογραφικὸ— αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως, θὰ εἶταν δυνατὸ νὰ ἐξετάσει κανεὶς, βέβαια, τὸ κρητικὸ στοιχεῖο (τὰ πρόσωπά του, τὸν ἱστορικὸ ρόλο τῆς Κρήτης, τὴν «κρητικὴ συνάντηση», ἅς ποῦμε, ὡς διάφορων στοιχείων τοῦ Ἑλληνισμοῦ). Ἄλλὰ ἔχει καὶ τὴ γλῶσσα τοῦ συγγραφέως. Κατὰ πόσο χρησιμοποεῖ τὸ ἰδιωματικὸ στοιχεῖο; Αὐτὸ τὸ πρόβλημα,—καὶ λογοτεχνικὸ καὶ γλωσσολογικὸ,—δὲν περιορίζεται, ἕξ ἄλλου, στὴν Κρήτη: πρόκειται γιὰ τὴ θέση, γιὰ τὸ ρόλο, τοῦ ἰδιωματικοῦ στοιχείου στὴ γλῶσσα τῶν συγγραφέων τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας (τὸ ἑπτανησιακὸ στὸ Θεοτόκη, τὸ λεσβιακὸ στὸ Μυριβήλη, τὸ μικρασιατικὸ στὸ Βενέζη, παραδείγματος χάρι, καὶ λοιπά). Αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ φυσικὸ, καὶ ἡ γαλλικὴ λογοτεχνία μᾶς πορουσιάζει ἀρκετὰ παραδείγματα συγγραφέων τῶν ὁποίων ἡ γλῶσσα κατέχει ἰδιωματικὰ στοιχεῖα, καὶ μελετήθηκε ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη Παρόμοια μελέτη θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, καὶ θὰ φαινόταν χρήσιμη πρὸς τὴ γνῶσι τῆς σημερινῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας.

Ὡς συμπέρασμα, θὰ πῶ ὅτι ἡ Κρήτη, ὅσον ἀφορᾷ τὸν σχηματισμὸ καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ σύγχρονου καὶ σημερινοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐξάσκησε σχετικῶς μὲ τὴ γλῶσσα καὶ τὴ λογοτεχνία, μιὰ πολὺ σημαντικὴ δρᾶσι. Οἱ δυὸ ἀπόψεις αὐτὲς—γλῶσσα καὶ λογοτεχνία—, ἐδῶ δὲ χωρίζονται. Δυὸ σταθμοὺς πέρασε ἡ Κρήτη: πρῶτα δημιούργησε ἡ Κρήτη μιὰν ἰδιωματικὴ κοινὴ γλῶσσα, στὴν ὁποία ἡ σημερινὴ πανελληνικὴ κοινὴ χρωστᾷ πολλά. Ἔπειτα, μιὰ πὺν σχηματίστηκε ἡ σημερινὴ κοινὴ γλῶσσα, ἡ Κρήτη ἔδωσε κάποτε ἀφορμὴ στὴ χρησιμοποίησι τοῦ ἰδιωματικοῦ της στοιχείου—εἴτε γιὰ τὸ περιχόμενον τοῦ ἔργου εἴτε γιὰ τὴν ἔκφρασί του, ὅπως καὶ ἄλλες περιοχὲς τῆς ἑλληνικῆς γῆς.

Τὰ προβλήματα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνικῆς γλῶσσας εἶναι τόσο περίπλοκα καὶ συναρπαστικά ὅσο τῶν λογοτεχνικῶν καὶ ἰδιωματικῶν γλωσσῶν τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας. Ὁφέλιμη φαίνεται καμμιά φορὰ ἡ σύγκρισι.

Ἀπὸ τὴν ποικιλία τῆς Ἑλλάδας πηγάζει ἡ ἐνότης τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ε. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗ

ΑΡΙΣΤΟΠΟΙΗΣΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΕΙΣ ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟΝ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΟΙΚ. ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ

Ἡ Κρητικὴ Οἰκονομία, ὅπως καὶ ἡ οἰκονομία ὅλης τῆς Ἑλλάδος, εὐρίσκειται ὑπὸ ἀνάπτυξιν. Ἡ Κρήτη ὁμως κατὰ τὴν Μινωϊκὴν ἐποχὴν (ιδίως 2000 – 1400 π. Χ.) ἀνέπτυξε πρότυπον πολιτισμὸν καὶ μεγαλειώδη ἰσχὺν εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν θαλασσοκρατορίαν. Σήμερον πλεόν δὲν παίζει βέβαια τὸν παλαιὸν τῆς ρόλον εἰς τὸν Μεσογειακὸν χῶρον, ἀπὸ διαφόρους λόγους πολιτικούς, ἱστορικῆς διαμορφώσεως καὶ καθολικῆς τεχνικῆς καὶ ἰδίως συγκοινωνιακῆς ἀναπτύξεως, οἱ ὅποιοι λόγοι εὐρίσκονται φυσικῶς ἐκτὸς τῶν πλαισίων τῆς δυναμικότητος αὐτῆς. Διὰ τοῦτο ὁμως ἀκριβῶς, πρέπει νὰ παρακολουθησῶμεν μετὰ μεγάλης προσοχῆς καὶ ἐπιστημονικότητος τὰς δυναμένας νὰ ἀναπτυχθοῦν ὑπνωπτούσας ἐπιτοπίους παραγωγικὰς δυνατότητας καὶ νὰ τὰς ἀξιοποιήσωμεν κατὰ τὸν μέγιστον καὶ ἄριστον δυνατὸν τρόπον, ἀντισταθμίζοντες οὕτως, ἔστω οἰκονομικῶς μόνον, τὴν παλαιὰν καθολικὴν εὐκλειαν.

Εἰς τὴν τωρινὴν προσπάθειαν ἀναπτύξεως τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας, τὸ ποσοστὸν τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Κρήτης, δὲν εἶναι δυστυχῶς ἀνάλογον οὔτε πρὸς τὴν ἔκτασιν, τὸν πληθυσμὸν, τὰς καταστροφὰς καὶ τὰς θυσίας τῆς, ἀλλὰ οὔτε καὶ πρὸς τὰ ἐξ αὐτῆς φορολογικὰ ἔσδαδα τοῦ Κράτους. Οὕτως εἰς τὸ Πενταετὲς Πρόγραμμα (1960 – 1964), οὔτε εἰς τὰ ἐγγειοβελτικὰ ἔργα, οὔτε εἰς τὴν ἀξιοποίησιν ὄρεινῶν περιοχῶν, οὔτε εἰς τὸ ἐθνικὸν ὀδικὸν δίκτυον μνημονεύεται ἡ Κρήτη, ψυχία δέ τινα (43 ἐκ. δραχ.) προγραμματίζονται διὰ τὸν Τουρισμὸν. Ἐκ τοῦ Προγράμματος δημοσίων ἐπενδύσεων, διὰ δημόσια ἔργα τοῦ 1961 ἀναλογεῖ εἰς τὴν Κρήτην ἓνα διακοσιοστὸν περίπου (11.750.000) ἐκ τῶν συνολικῶν ἐπενδύσεων, ἀνερχομένων εἰς τὸ ποσὸν τῶν 2360 περίπου ἑκατομ.

Ἡ σημερινὴ γενικῶς γεωργικὴ παραγωγὴ τῆς Κρήτης εἶναι ἀσφαλῶς μεγαλύτερα τῆς παλαιᾶς ἐποχῆς τῆς, ὥστε ἂν συνεπληρῶνεντο καὶ συνεχρονίζετο μὲ τὰς νεωτέρας ἐπιστημονικὰς μεθόδους καλλιέργειας καὶ φυσιολογίας τοῦ ἐδάφους, καταπολεμήσεως τῶν ἀσθενειῶν, συμπληρώσεως τῆς πρωτογενοῦς παραγωγῆς διὰ δευτερογενοῦς — ἡ ὁποία θὰ ἐξηγυγνίξε διὰ δικτυώσεως μικρῶν ἑδαφοπαγῶν «χωρικῶν», ἢ ἄγρο-

τικῶν βιοτεχνιῶν, τὰ εὐγενῆ καὶ ἰδιαζόντως εὐγευστα, κατὰ ὁμολογίαν ἀπὸ παλαιότητας ἐποχῆς, προϊόντα αὐτῆς—τέλος ἂν ἐπραγματοποιεῖ τὰς μεταφορὰς τῶν ἀγαθῶν της—περὶ οὗ ἐνταῦθα πρόκειται—κατὰ τὸν ὀρθολογικότερον τρόπον, αὕτη θὰ ἐπετύγχανε μεγιστοποιημένην καὶ ἀριστοποιημένην ἀπόδοσιν, μὲ τὴν ἐπακολουθήσασαν μάλιστα σύνδεσίν μας μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴν Οἰκονομικὴν Κοινότητα (1 Νομβρίου 1962).

Καὶ ἔρχομαι οὕτως εἰς τὸ κύριον θέμα τῆς ἀνακοινώσεώς μου, ἡ ὁποία ἀφορᾷ εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῆς συνδέως τῆς Κρήτης, μέσω τῆς Πελοποννήσου πρὸς τὸν Πειραιᾶ, διὰ «Πορθμείου» ἤτοι πλοίου ὀχηματαγωγοῦ.

Ἡ Κυβέρνησις ἐμελέτησε δι' ἐπιτροπῆς ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Πλοιάρχου Λιμενικοῦ Ν. Σταμπολῆ κατὰ τὸ παρελθὸν θέρος (20-V-10XI 1960) τὴν σύνδεσιν τῆς Κρήτης μετὰ τῆς Πελοποννήσου διὰ πορθμείου (Ferry-Boat-Autofähre) ὀχηματαγωγοῦ. Τὸ συμπέρασμα τῆς ἐπιτροπῆς κατέληξεν εἰς τὰ κατωτέρω :

1) Ἡ σύνδεσις διὰ Πορθμείου τῆς Κρήτης μετὰ τῆς Ἑπειρωτικῆς Ἑλλάδος δύναται νὰ πραγματοποιηθῆ, μόνον ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς γενικωτέρας ἀντιμετωπίσεως τοῦ ἀκτοπλοϊκοῦ προβλήματος τῆς χώρας.

2) Ἀποκλειστικὴ σύνδεσις τῆς Πελοποννήσου μετὰ τῆς Κρήτης διὰ Πορθμείου, εἶναι ἀντιοικονομικὴ καὶ ἀσύμφορος τόσον ἀπὸ πλευρᾶς ἐξαγωγῆς νωπῶν προϊόντων τῆς Κρήτης, πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν καὶ λοιπὴν Ἑλλάδα, ὅσον καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ἐξυπηρετήσεως τῶν γενικῶν τουριστικῶν ἀναγκῶν τῆς χώρας, τέλος δὲ καὶ ἀπὸ τῆς στενωτέρας ἀπόψεως τῆς οἰκονομικῆς ἐκμεταλλεύσεως τοῦ δρομολογηθισμένου Πορθμείου (ὀχηματαγωγοῦ), μὴ λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν ἀπαιτούμενων δαπανῶν λιμενικῶν ἔργων καὶ προσπελάσεως.

3) Σύνδεσις τῆς Κρήτης διὰ Πορθμείου ἢ ἄλλου πλοίου ἀκτοπλοϊκοῦ, παρέχοντος εὐκολίας μεταφορᾶς αὐτοκινήτων (ὀχηματαγωγοῦ) ἐνδείκνυται ἀπὸ τοῦ λιμένος Πειραιῶς καὶ ἐντὸς πάντοτε τῶν γενικωτέρων πλαισίων ἀντιμετωπίσεως τοῦ ἀκτοπλοϊκοῦ προβλήματος τῆς χώρας.

4) Ἐφ' ὅσον θὰ ἐγένοντο δεκταὶ ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως αἱ ὡς ἄνω προτάσεις τῆς ἐπιτροπῆς ἐν παραγράφοις 1, 2 καὶ 3, θὰ ἦτο εὐκταῖον ὅπως τὸ μεταξὺ Πειραιῶς καὶ λιμένων Κρήτης δρομολογηθισμένον Πορθμεῖον, προσεγγίξει κατὰ τὴν θερινὴν μόνον περίοδον εἰς λιμένα τῆς Νοτίου Πελοποννήσου, διὰ τὴν ἐνδεχομένην ἐξυπηρέτησιν ξένων κυρίως περιηγητῶν καὶ Τουριστῶν αὐτοκινήτιστῶν, κινουμένων εἰς τὴν περιοχὴ Σπάρτης καὶ Νοτίου Πελοποννήσου.

Ἡ τοιαύτη παρεπομένη προσέγγις εἰς Πελοπόννησον, κατὰ τὴν θερινὴν περίοδον, ἐξαρτάται ἐκ δύο προϋποθέσεων: α) τῆς ὑπάρξεως ἐπαρκoῦς κινήσεως ἐπιβατῶν καὶ τροχοφόρων καὶ β) τῆς πραγματοποιήσεως ὠρισμένων ἔργων ὑποδομῆς, ἀπαιτούντων σημαντικὰς δαπάνας εἰς ἓν τῶν παραλίων μερῶν τῆς Ν. Α. Πελοποννήσου.

Ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξιν κινήσεως, δικαιολογούσης τὴν προσέγγισιν τοῦ πορθμείου εἰς τὴν Πελοπόννησον (Μονεμβασίαν) κατὰ τὸ θέρος, οὐδεμία θετικὴ πρόβλεψις εἶναι δυνατή. Πάντως ἡ ἐπιτροπὴ ἔχει τὴν γνώμην ὅτι μία περιορισμένη κίνησις θὰ ὑπάρχῃ. Ἐκ τῆς ὑπάρξεως τῆς κινήσεως ταύτης θὰ ἐξαρτηθῇ καὶ ἡ χρονικὴ διάρκεια θερινῆς περιόδου, καθ' ἣν τὸ σκάφος θὰ προσεγγίξῃ εἰς ἓν τῶν παραλίων μερῶν τῆς Πελοποννήσου.

Ἡ ἐπιτροπὴ προτείνει ὅπως τὸ ἐκ Πειραιῶς Πορθμεῖον προσεγγίξῃ εἰς Σούδαν καὶ Ἡράκλειον ἐν συνεχείᾳ κατ' ἐναλλαγὴν μόνον προσεγγίσεων. Ὁ λιμὴν Χανίων δὲν προκρίνεται λόγῳ μεγάλων δαπανῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπαιτοῦνται διὰ τὴν κατασκευὴν λιμενικῶν ἔργων.

Ἡ ἔκθεσις τῆς ἐπιτροπῆς διαπιστώνεται ὡς προελθούσα κατόπιν ἐμπεριστατωμένης καὶ ἐμπειρογνώμονος μελέτης τοῦ ζητήματος (συσκέψεων, ἐπιτοπιῶν αὐτοψιῶν, ἀπαντήσεων εἰς ἐρωτηματολόγια, προφορικῶν γνωμῶν εἰδικῶς κληθέντων ἐκπροσώπων παραγωγῶν, ἐξαγωγέων, ἀκτοπλοϊκῶν ἐταιρειῶν, Δημοσίων καὶ Δημοτικῶν Ἀρχῶν), ἀπὸ πολλὰς πλευρᾶς αὐτοῦ, οἰκονομικῆς, μεταφορᾶς εὐθηνῆς καὶ καθόλου συμφόρου γεωργικῶν προϊόντων Κρήτης εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ Μεσευρώπην ἰδίως καὶ ποσοτήτων, παραγωγῆς, προσφορότητας καὶ χρονικῆς ἀκμῆς αὐτῆς τῆς παραγωγῆς κλπ.

Ἡ σχολήθη περαιτέρω τουριστικῶς καὶ καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς ὄλας τὰς σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τοὺς λιμένας προσεγγίσεως, (προσφοροτέρα προσέγγις Μονεμβασίας ἀπὸ Γυθείου, ἢ Νεαπόλεως Βοιωτῶν, καὶ Σούδας, Ἡρακλείου ἀπὸ Καστελλίου Χανίων), προσβάσεων αἱ ὁποῖαι συνδέονται ὅπως καὶ οἱ λιμένες μὲ μεγάλας δαπάνας προσφόρου διαμορφώσεως αὐτῶν καὶ τέλος συσχετίσεώς του πρὸς τὴν γενικωτέραν μελέτην καὶ ἐπίλυσιν τοῦ ἀκτοπλοϊκοῦ προβλήματος, ἢ ἄλλως τοῦ θέματος τῶν ἐσωτερικῶν θαλασσίων μεταφορῶν μας.

Καὶ τὰ μὲν συμπεράσματα τῆς ἐπιτροπῆς καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς ὄλα τὰ ἀνωτέρω ζητήματα, ὀφείλει ν' ἀποδεχθῇ τις, διότι καὶ ἐπικυδομοῦνται ἐπὶ ἀσφαλῶν δεδομένων καὶ συναρτῶνται εἰς τὴν ἀλληλουχίαν τῶν μὲ λογικὴν συνέπειαν καὶ οἰκονομικοστατιστικὴν διερεύνησιν.

Τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον διαπιστώνει κανεὶς μίαν λογικὴν ἀνορθολογίαν, εἶναι τὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς λειτουργίας τοῦ ἐν λόγῳ

πορθμείου. Ἡ ἐπιτροπή μετὰ τὴν μνημονευθεῖσαν ἐμπεριστατωμένην στάθμισιν ὄλων τῶν δυνατῶν ἀπόψεων τῶν συντελεστῶν τοῦ ἔργου τούτου καὶ τὴν πρόκρισιν τῆς καλυτέρας κατ' ἀρχὴν λύσεως, προκαταλαμβάνεται ἀπὸ τὴν ὄλην γενικωτέραν μελέτην καὶ ἐπίλυσιν τοῦ ἀκτοπλοϊκοῦ προβλήματος, ἢ ἄλλως τοῦ θέματος τῶν ἐσωτερικῶν θαλασσιῶν συγκοινωνιῶν μας. Ὡς τοιοῦτον γενικώτερον ἀκτοπλοϊκὸν πρόγραμμα (ἀνανέωσις καὶ ἐκσυγχρονισμὸς τοῦ ὕλικου καὶ ἀλλαγὴ μορφῆς τῆς ἐπιχειρήσεως) ἐννοεῖται ἡ πρόβλεψις τοῦ πενταετοῦς προγράμματος περὶ ναυπηγήσεως 8 ἀκτοπλοϊκῶν σκαφῶν, ἢ σύστασις ἐνιαίας ἐταιρείας καὶ ἡ ἀνάθεσις ἐξυπηρετήσεως τῶν ἀγόνων γραμμῶν εἰς τὴν ἐταιρείαν ταύτην, ἐν συνδυασμῶ μετὰ τὰς γονίμους γραμμὰς διὰ τῆς παραχωρήσεως εἰς αὐτὴν τῶν ἐκ 500.000 δολλαριῶν περὶπου ἐτησίως κρατικῶν ἐπιχορηγήσεων.

Τὴν προσθήκην εἰς τὸν σχεδιασμὸν αὐτόν, ἐνὸς πλοίου καὶ τὴν ἐγκαινίαισιν μιᾶς νέας ἀκτοπλοϊκῆς γραμμῆς θεωρεῖ ἡ ἔκθεσις, ὡς ἐμφάνισιν ἐνὸς ἀκόμη ἀνταγωνιστοῦ, ὅστις θὰ καθίστα δυσκολωτέραν τὴν συνένωσιν τοῦ ἀκτοπλοϊκοῦ παράγοντος.

Καὶ ἡ μὲν γενικωτέρα αὕτη ἔρευνα εἶναι ὠφέλιμος καὶ συναρτάται μετὰ τὸ ἐν λόγῳ πρόβλημα, ἕκαστον ὅμως πορθμείου παρουσιάζει αὐστηρῶς διάφορον ἰδιουπτίαν τῶν ἄλλων ὁμοίων του, λόγῳ τῶν εἰς τὴν φύσιν αὐτοῦ ἐνυπαρχουσῶν γεωοικονομικῶν συνθηκῶν, ὄρων παραγωγικῆς ἀποδόσεως, ἱστορικο - ἀρχαιολογικῆς σπουδαιότητος καὶ καθόλου τουριστικῆς ἀξιολογήσεως. Ὁ συλλογισμὸς λοιπὸν ὅτι ἡ λύσις τοῦ πορθμείου πρέπει νὰ μὴν πραγματοποιηθῆ μεμονομένως, χωρὶς τὴν ἐπίλυσιν τοῦ ὄλου ἀκτοπλοϊκοῦ προβλήματος τῆς χώρας δὲν εὐσταθεῖ, διότι λογικῶς ἀπὸ κάποιον σημεῖον ὀφείλει νὰ ἀρχίσῃ ἡ ἐκτέλεσις τοῦ ὄλου αὐτοῦ προβλήματος, καὶ νὰ προσαρμόζεται ἐκάστοτε, πρὸς τὴν πραγματοποιουμένην βαθμιαίως ἐκτέλεσιν τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ, καὶ πρὸς τὴν ἐμπειρίαν τῆς λειτουργησῆς πραγματικῆς κακαστάσεως, ἢ σχεδιασθεῖσα ἰδεώδης θεωρητικῆ ἐπίλυσις. Σταδιακῆ εἶναι ἡ πρόοδος τῆς ἀναπτύξεως καὶ ζήτημα βεβαίως σπουδαῖον, ἀποτελεῖ ἡ προτεραιότης τῆς χρονικῆς ἀξιολογήσεως, δὲν ἐννοεῖται ὅμως λογικῶς νὰ ἀποτελέσῃ αὕτη ἀνάσχεσιν τῆς πραγματοποιήσεως τῆς ἐξελίξεως, διότι ἀπὸ ποῦ θὰ ἀρχίσωμεν τότε, ἀφοῦ μάλιστα ἐν προκειμένῳ ἔχομεν ἤδη ἀρχίσει, ἔστω καὶ μετὰ τὴν διεθνή ἡμῶν διὰ πορθμείου σύνδεσιν μετὰ τῆς Ἰταλίας, καθὼς καὶ εἰς ἄλλα σημεία. Οὐδαμοῦ ἢ συναρτήσις μιᾶς λύσεως ἐνὸς προβλήματος, πρὸς τὴν γενικωτέραν ἐμφάνισιν τοῦ προβλήματος τούτου, δὲν πρέπει νὰ γίνεται ἀφορμὴ νὰ ἀναβάλλεται ἡ μερικὴ λύσις, διότι τὴν ἀρίστην ἐκδήλωσιν τῆς συναρτήσεως, αὐτὴν ταύτην δηλαδὴ τὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ συνόλου, θὰ

μᾶς τὴν δόση, ἢ ἰδίᾳ ἢ πραγματοποιηθεῖσα καθ' ἓνα τρόπον λύσις τοῦ προβλήματος.

Ὅταν πρόκεινται περιοχαί, ὡς αἱ τοῦ Νομοῦ Ἡρακλείου, ὅπου κατὰ τὴν ἔκθεσιν τῆς Διευθύνσεως τοῦ Τελωνείου Ἡρακλείου, ἡ περιοχὴ αὕτη ἀποτελεῖ ἓνα ἐκ τῶν πλουσιωτέρων ἂν ὄχι τὸν πλουσιώτερον τῶν νομῶν τῆς Ἑλλάδος, ἰδίᾳ ἔχει μεγάλην γεωργικὴν παραγωγὴν, ἥτις ἐδιπλασιάσθη κατὰ τὴν τελευταίαν πενταετίαν, μὲ τάσεις περαιτέρω αὐξήσεως, πᾶσα καθυστέρησις τῆς ἐνδεικνυομένης λύσεως καὶ ἐξαρθήσεως αὐτῆς ἀπὸ ἄλλας προϋποθέσεις, ἀποτελεῖ ζημίαν ἐθνικὴν καὶ ἀδικαιολόγητον ἀνάσχεσιν τῆς τόσον ποθητῆς ἀναπτυξέως.

Τὴν τοιαύτην ἀναβλητικὴτητα συναντήσαμεν καὶ εἰς τὸ πενταετὲς πρόγραμμα (1960 - 64) καὶ παρέστη ἀνάγκη νὰ ὑπερνικήσωμεν αὐτήν, διὰ τῆς διαπιστώσεως, ὅτι τὸ καλύτερον ἀποτελεῖ πολλάκις, τὸν μεγαλύτερον ἐχθρὸν τοῦ καλοῦ.

Αἱ ἀντιρρήσεις τῆς ἐν Πειραιεὶ Πανελληνίου Ἀκτοπλοικῆς Ἐνώσεως, ἀφοροῦν μόνον εἰς τὸν τουρισμὸν, ὁ ὁποῖος ἐν προκειμένῳ θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ἀσφαλῶς ὡς δεύτερον ζήτημα εἰς τὴν σειράν, ἐνῶ τὸ πρῶτον εἶναι ἡ καλύτερα ἀξιοποίησις τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς τῆς νήσου καὶ εἰδικῶς μὲ τὴν διανοιχθεῖσαν ἤδη εὐκαιρίαν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος. Ἡ σημερινὴ ἀκτοπλοικὴ ἐξυπηρέτησις εἶναι ὁμολογουμένως ἱκανοποιητικὴ, ἀλλὰ διὰ τοὺς ἀνθρώπους, ὄχι δὲ τὰς διὰ τὴν Ἑλλάδα προοριζόμενας μεταφορὰς ἀγαθῶν καὶ πολὺ περισσότερον τὴν διακίνησιν εὐπαθῶν γεωργικῶν προϊόντων εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Ἐνταῦθα πρόκειται διὰ ζήτημα καθαρῶς προόδων τεχνικῆς ἐξέλιξεως τῶν μεταφορῶν, τὰς ὁποίας ἀκόμη δὲν ἐκατορθώσαμεν νὰ χρησιμοποιήσωμεν καὶ ἐπωφεληθῶμεν. Περαιτέρω ἡ Ἐνωσις φοβεῖται, ὅτι τὸ μελετώμενον πορθμειὸν θὰ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ἐπιζημίας ἐπιπτώσεις εἰς τὴν ἀκτοπλοίαν καὶ ναυτιλίαν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἐπιχείρημα ἀναστολῆς ἐνὸς προοδευτικοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν ἐπιτυχῆ αὐτοῦ διεξαγωγὴν, εἶναι δυνατόν νὰ θίξῃ ὠρισμένας καταστάσεις, αἱ ὁποῖαι ὅμως εἰς τὴν σημερινὴν ἐξέλιξιν, θὰ ἐθεωροῦντο ὡς ἀσύμφοροι τεχνικῶς καὶ ὡς ὑπερβληθεῖσαι.

Τὴν σπουδαιότητα τῶν συγκοινωνιακῶν μέσων εἰς τὴν καθόλου ἐξέλιξιν καὶ οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν, τονίζει ἰδιαιτέρως ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη. Πᾶσα βελτίωσις τῶν συγκοινωνιακῶν μέσων σημαίνει ἐπέκτασιν τῆς ἀγορᾶς. Τίποτε δὲ δὲν παριστᾷ τόσον ἀνάγλυφον τὴν μεταβολὴν ἢ ὁποῖα ἐπῆλθεν κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ 19ου καὶ 20ου αἰῶνος, ἀφ' ὅσον ἡ ἐξέλιξις εἰς τὰ μεταφορικὰ μέσα.

Πρὸς πληρεστέραν σύλληψιν τοῦ προβλήματος παραθέτω εἰς τοὺς

κατωτέρω πίνακας μίαν μέσην παραγωγὴν Κρήτης, τὰς ἐποχὰς αὐτῆς καὶ τὰς ἀποστάσεις ὡς διαμορφώνονται διὰ τῆς προσεγγίσεως τοῦ Πορθμείου εἰς τοὺς σχετικούς λιμένας.

1. — Μέση παραγωγή.

Προϊόντα	Ν Ο Μ Ο Ι				Σύνολον Κρήτης
	Ἡρακλείου	Λασιθίου	Χανίων	Ρεθύμνου	
1. Ἴλαιον	14.900	7.700	10.800	6.600	40.000
2. Ἴλαιαι	1.700	—	250	400	2.350
3. Λεμόνια	1.200	320	600	280	2.400
4. Πορτοκάλια	3.200	600	21.000	550	25.350
5. Μανταρίνια	1.000	300	3.500	270	5.070
6. Κίτρα	180	130	390	320	1.020
7. Ἐπιτρ. Σταφύλια	17.000	600	800	1.000	19.400
8. Τομάτα	9.000	10.000	5.000	4.000	28.000
9. Γεώμηλα	12.100	18.000	11.000	6.000	47.100
10. Σταφίς	40.000	3.500	2.000	1.000	46.500
11. Χαρούπια	5.100	12.100	5.500	11.300	34.000
12. Ξηροὶ καρποὶ	1.300	2.000	3.000	400	6.700
13. Γλεῦκος	23.000	3.000	18.000	4.500	48.500
14. Καρπούζι	9.300	800	4.300	1.400	15.800
15. Κηπευτικά διάφορα	23.000	5.300	8.900	9.100	46.300
16. Σιτηρὰ - ὄσπρια	30.700	11.000	11.500	8.000	61.200
17. Λοιπαὶ ὀπώραι	6.700	2.000	3.900	3.500	16.100

Ἐπὶ τῶν παραπάνω προϊόντων ἔχονται ἀξιοποιήσιμα ἀποβλήματα διὰ τὴν αὐξησιν τῆς παραγωγῆς τῶν ὡς ἄνω προϊόντων καὶ ποιαί; αἱ ἐντὸς τῶν προσεχῶν 10 ἐτῶν διὰ τὸ ἔλαιον καὶ γλεῦκος μέχρι 30 %, διὰ τὰ ἔσπεριδοειδῆ, τὰς σταφύλας, τὴν τομάτα, λοιπὰ κηπευτικά, τὰ πεπόνια - καρπούζια καὶ τὰς λοιπὰς ὀπώρας, αὐξήσις μέχρι 10 % διὰ τὰ γεώμηλα, ξηροὺς καρπούς, σταφίδα αὐξήσις μέχρι 50 %.

2. Ἐποχὰὶ παραγωγῆς καὶ συγκομιδῆς.

Ἴλαιον - Ἴλαιαι : Νοέμβριος - Μάρτιος.

Ἐσπεριδοειδῆ : Νοέμβριος - Ἰούνιος.

Ἐπιτραπέζια σταφυλαί : 15 Ἰουλίου - Νοέμβριος.

Τομάτα : Φεβρουάριος - Δεκέμβριος.

Γεώμηλα : Ἰανουάριος - Νοέμβριος.

Σταφίδα : Αὐγουστος - Ὀκτώβριος (ἐμπορεία μέχρι Ἰουνίου - Ἰουλίου).

Χαρούπια : Αὐγουστος - Σεπτέμβριος (ἐμπορεία μέχρι Ἰουνίου - Ἰουλίου).

Ξηροὶ καρποὶ Ἀμύγδαλα, καρύδια : Αὐγουστος - Σεπτέμβριος. Κάστα-

να : Σεπτέμβριος - Ὀκτώβριος.

Γλεῦκος : Αὐγουστος – Νοέμβριος.

Πεπόνια – καρπούζια : Ἰούνιος – Ὀκτώβριος.

Λοιπὰ κηπευτικά καὶ ὀπώραι : καθ' ὄλον τὸ ἔτος.

Σιτηρὰ – ὄσπρια : Μάιος – Αὐγουστος.

3. Μέσα καὶ τρόποι συγκεντρώσεως καὶ διατηρήσεως τῶν προϊόντων.

Διὰ τὴν σταφίδα συνεταιρικοὶ ὁργανώσεις, ἰδιῶται σταφιδέμποροι καὶ ἐνίοτε συγκέντρωσις ὑπὸ τοῦ Κράτους. Διὰ τὸ ἔλαιον ἰδιῶται ἔμποροι, ὡς καὶ διὰ τὰ χαρούπια καὶ τοὺς ξηροὺς καρπούς. Διὰ τὰς ἐπιτραπέζιους σταφυλὰς καὶ τὸ γλεῦκος ἰδιῶται ἔμποροι καὶ Συνεταιρικοὶ Ὀργανώσεις. Διὰ πάντα τὰ λοιπὰ τὸ ἰδιωτικὸν κεφάλαιον.

4. Ἀπόκλισις προσεγγίσεως εἰς Πελοπόννησον.

Λιμὴν Μομεμβασίας (μὲ τουριστικὸν ἐνδιαφέρον) 38 ναυτ. Μίλια ἀπὸ Σούδαν.

Λιμὴν Γυθείου 72 ναυτ. Μίλια ἀπὸ Σούδαν

» Νεαπόλεως Βοιῶν 46 » » » »

5. Προϋπολογισθεῖσαι δαπάναι διὰ λιμένας καὶ προσβάσεις.

Διὰ Μομεμβασίαν 60 ἑκατομ. Δρχ.

Διὰ Γύθειον 40 » »

Διὰ Νεάπολιν Βοιῶν 75 » »

6. Λειτουργοῦντα ἤδη Πορθμεῖα.

Κέρκυρα – Ἡγουμενίτσα.

Ρίον – Ἀντίριον.

Ἐρέτρια – Ὠρωπός.

Ἀρχίτσα – Αἰδηψός.

Ἰτέα – Αἴγιον.

Ζάκυνθος – Κυλλήνη.

Ἄκτιον – Ἀμβρακικός.

Γκούφα – Ἀγιόκαμπος.

Brindisi – Κέρκυρα – Ἡγουμενίτσα – Πάτραι.

7. Πρὸς τὴν κυβέρνησιν ὑπεβλήθησαν ἤδη προτάσεις ἐφοπλιστικοῦ οἴκου (Καραβίας Νέστωρ, Πειραιεύς) διὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ ἄνω Πορθμεῖου Σούδας – Πειραιῶς. Ὡσαύτως ἡ κυβέρνησις ἀνέθεσεν εἰς

τὸν οἶκον Ἐρὰνκ Μπέιζλ μελέτην διὰ τὴν τουριστικὴν ἀξιοποίησιν τῆς Κρήτης. Εἰδικώτερον ἢ ἄνω μελέτη θὰ ὑποδείξῃ τὰς κυρίας ζώνας, ὅπου πρέπει νὰ συγκεντρωθῇ τόσον ἡ δημοσία ὅσον καὶ ἡ ἰδιωτικὴ προσπάθεια κατὰ τὰ προσηχῆ ἔτη. Ὡσαύτως διὰ τὴν βιομηχανικὴν ἀξιοποίησιν τῆς Νήσου, καθὼς καὶ διὰ τὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν χαρουκιῶν (εἰς τὴν παραγωγὴν τῶν ὁποίων ἡ Κρήτη ἔχει τὸ μέγιστον ποσοστὸν) ἀνετέθη ἡ παρασκευὴ μελετῶν εἰς τὸν γαλλικὸν οἶκον «Γενικὴ Ἐταιρεία μελετῶν καὶ προγραμματισμοῦ».

Δ Ι Α Λ Ε Ξ Ε Ι Σ

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΑΧΑΪΚΟΝ ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ὅσα θὰ ἀναπτυχθοῦν ἐδῶ φέρουν τὸν χαρακτῆρα τῆς πρώτης ἐρεῦνης, ἥτις βραδύτερον ἴσως τροποποιηθῆ εἰς τινὰ σημεῖα. Θὰ ἔχω τὴν τιμὴν νὰ ἐκθέσω ἐνώπιον ὑμῶν τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐν Πύλῳ ἀνασκαφῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ τομέως, ἵνα δι' αὐτῶν καταλήξω εἰς τὰ εἰδικώτερα συμπεράσματα, ἅτινα ἀφοροῦν εἰς τὴν Κρήτην.

Ἡ μεγίστη σημασία τῆς Πυλιακῆς περιοχῆς ἐντὸς τοῦ Μυκηναϊκοῦ κόσμου δὲν ἦτο γνωστὴ μέχρι τοῦδε, οὔτε τὴν ὑπόπτειν τις. Εἰς τοὺς μύθους ἀναφέρονται μερικὰ πράγματα, περικλείοντα τὰς πικλαιότητας ἱστορικὰς ἀναμνήσεις τῶν Ἑλλήνων. Ἄλλ' αἱ ἀναμνήσεις αὗται δὲν προχωροῦν πέραν τοῦ 1300 π. Χ. περίπου, ἤτοι τρεῖς, τέσσαρας τὸ πολὺ γενεὰς πρὸ τῶν Τρωικῶν. Οἱ Ἕλληνες ἐνθυμοῦνται μερικὰ πράγματα ἀπὸ τὰς τελευταίας ἡμέρας τοῦ Μυκηναϊκοῦ καὶ τοῦ Μινωικοῦ πολιτισμοῦ. Αἱ μεγάλοι ὅμως στιγμαὶ τῶν πολιτισμῶν τούτων εἶχον ἤδη παρέλθει καὶ διὰ τοῦτο παρέμειναν ἀγνωστοὶ εἰς τοὺς Ἕλληνας.

Ὡς ἀποδεικνύεται τώρα, ἡ Πυλιακὴ περιοχὴ εἶχε ζήσει ἐντατικῶς τὰς μεγάλας ἐκείνας ἡμέρας. Πᾶν ὃ τι περιέσωσεν ἡ μνήμη τῶν Ἑλλήνων συγκεντροῦται εἰς τὴν γενεὰν τῶν πελωρίων Ἀφαιρειδῶν Ἴδα καὶ Λυγκέως καὶ κυρίως εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Νέστορος. Ὁ γηραιὸς ὅμως ἦρως τοῦ Ὀμήρου κατέχει περιοχὴν τόσον συγκεχυμένην εἰς τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη, ὥστε τοῦτο καὶ μόνον τὸ γεγονός ἀρκεῖ νὰ δεῖξῃ, ὅτι παλαιὰ καὶ ἀμαυρὰ στοιχεῖα ἀπαρτίζουν τὸ πρόβλημά μας. Πάντως ἡ ἐπικὴ παράδοσις, χωρὶς νὰ τὸ λέγῃ ρητῶς, ἀφήνει νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι ὁ δεῦτερος εἰς δύναμιν καὶ κῦρος βασιλεὺς μετὰ τὸν Ἀγαμέμνονα ἦτο ὁ Νέστωρ τῆς Πύλου, ὅπως κατὰ ὠραῖον τρόπον ἔδειξεν ὁ Hampe¹.

Εἰς τὸν Μυκηναϊκὸν πολιτισμὸν συμβαίνει ἐν χαρακτηριστικὸν γεγονός, τὸ ὁποῖον ἐτόνισεν ὁ πολὺς Μάρτιν Νίλσον καὶ τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει τὴν μεγάλην ἱστορικὴν ἀξίαν τῆς μυθολογικῆς παραδόσεως τῶν Ἑλλήνων. Δηλαδή: Ὅπου δήποτε οἱ μῦθοι τοποθετοῦν ἐν σπουδαίον κέντρον ἢ ἐντοπίζουσιν ὠρισμένας μυθολογικὰς παραδόσεις, αἱ ἀνασκαφαὶ ἀπεκάλυψαν πράγματι σπουδαίας ἀρχαιότητας. Εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως τῆς Πύλου τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν μας ὑπερέβησαν τὰ προσδοκίας μας. Αἱ κοιναὶ Ἑλληνοαμερικανικαὶ ἀνα-

¹) R. Hampe, Nestor (Vermächtnis der antiken Kunst 1950) σ. 13.

σκαφαί ἐπανελήφθησαν τῷ 1951. Ὁ Blegen ἀνέσκαψε καὶ ἀνασκάπτει εἰσέτι τὸ ἀνάκτορον, τοῦ ὁποίου τὴν παρουσίαν εἶχεν ἐπισημάνει ἤδη τῷ 1939. Ἡ πελώρια ἐστία τοῦ ἀνακτόρου τούτου (διάμ. 4 μ.) ὑπερβαίνει κάθε ἄλλην γνωστήν. Τὸ «τζάκι» τοῦ μεγάλου ἐκείνου βασιλέως ἐμφανίζεται μεγαλύτερον καὶ τοῦ τῶν Μυκηθῶν. Ἡ παράδοσις ἀκόμη διὰ μίαν φορὰν ἔχει δίκαιον.

Σχεδὸν ἄθικτον ἀνεκαλύφθη τὸ ἀρχεῖον τοῦ ἀνακτόρου. Αἱ χιλιάδες τῶν προσιτῶν τώρα πινακίδων ἐπιταχύνουν τὴν ἀνάγνωσιν τῆς Μυκηθναϊκῆς γραφῆς. Ἐξ αὐτῆς δὲ φωτίζεται ὄχι τόσον ἡ Πύλος, ὅσον ἡ Κνωσός. Ἐπὶ μίαν ἡδὴ γενεὰν ὁ Ἐβανς ὑπεστηρίχθη τὸν pancretismus. Οἱ Wace καὶ Blegen ἀντέτασσον τὸ ex continente. Ἄλλ' οὔτε αὐτοὶ οἱ ἴδιοι θὰ ἐτόλμων νὰ ὑποστηρίξουν, ὅτι ἤδη περὶ τὸ 1500 οἱ Ἀχαιοὶ εὐρίσκοντο εἰς τὴν Κνωσὸν καὶ ὅτι ὀλίγον βραδύτερον ἢ γλώσσα των ἐγράφετο εἰς τὴν αὐτὴν τοῦ ἀνακτόρου.

Ὁ Ἑλληνικὸς τομεὺς τῶν ἀνασκαφῶν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἔθεσεν ὡς σκοπὸν ἓν πρόβλημα θεωρητικῶς δύσκολον καὶ ἐξ ἴσου δύσκολον εἰς τὴν πρακτικὴν, τὴν ἀνασκαφικὴν δηλαδὴ πλευρὰν: Ἐπεζήτησε νὰ δοκιμάσῃ, μήπως ἦτο δυνατόν νὰ φωτισθῇ πῶς τὸ ζήτημα τῆς Πυλιακῆς τοπογραφίας. Ὁμοῦ μετὰ τῆς Ἰθάκῆς τοῦ Ὀδυσσεῶς ἢ Πύλος τοῦ Νέστορος παρουσιάζονται σχεδὸν μυθικαὶ ὑποστάσεις. Οὐδ' οἱ πλέον μορφωμένοι μετὰ τῶν ἀρχαίων λογίων ἦσαν εἰς θέσιν νὰ εἴπουν τι συγκεκριμένον περὶ Πύλου. Τοσοῦτο μόνον ἦτο σαφές, ὅτι ἡ περιοχὴ τοῦ Νέστορος συνεδέετο σταθερῶς πρὸς τὸν ἀριθμὸν ἐννέα: Ἐννέα εἶναι αἱ πόλεις τοῦ Νέστορος, ἐννέα εἶναι αἱ ἔδραι, ἦτοι τὰ τμήματα, εἰς τὴν περίφημον θυσίαν ἐπὶ θινὴ θαλάσσης, ἐννέα ταῦροι θυσιάζονται εἰς ἕκαστον τμήμα. Ὄταν δὲ αἱ πινακίδες τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου ἤρχισαν νὰ ἀναγινώσκονται, ἐννέα πάλιν τμήματα ἢ ἐπαρχίαι ἢ πόλεις παρουσιάζονται σταθερῶς, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰς πόλεις τοῦ Νέστορος.

Ὁ Ἑλληνικὸς τομεὺς, ἵνα κατορθώσῃ νὰ δώσῃ συγκεκριμένην μορφήν εἰς τὸ πρόβλημα τῆς τοπογραφίας, ἠναγκάσθη ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἡδὴ νὰ ἀλλάσῃ τοποθεσίαν ἐρεύνης, πολλάκις μάλιστα δις ἐντὸς τῆς αὐτῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου καὶ ἐνίοτε εἰς μέρη στεροῦμενα καὶ τοῦ ποσίου ὕδατος. Ἐπρομηθεύθη σκηνὰς καὶ ὠργάνωσε καταλλήλως τὸ τεχνικὸν μέρος τῆς ἀνασκαφῆς. Μεγάλῃ εὐγνωμοσύνῃ ὀφείλεται εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐταιρείαν, ἢ ὁποία ἐβοήθησε καὶ προήγαγε τὴν προσπάθειαν ἡμῶν καὶ ἐξακολουθεῖ πράττουσα τοῦτο.

Τὰ μέχρι τοῦδε ἀποτελέσματα τῆς ἐρεύνης ἡμῶν εἶναι λίαν ἐνθαρρυντικά. Ἀπεδείχθη, ὅτι ἡ Πυλιακὴ περιοχὴ εἶναι κέντρον σπουδαιότητος πρῶτον Μυκηθναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Οὐδενὸς ἄλλου κέντρον ὑπο-

λείπεται, ἐξαιρουμένων τῶν Μυκηνῶν, ἀκριβῶς ὅπως τὸ θέλει ἡ παράδοσις. Εἰς τινὰ μάλιστα σημεῖα ὑπερβαίνει τὰς Μυκήνας, ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὴν ἑκτασιν τῆς κατεχομένης καὶ πυκνῶς καταφυμένης περιοχῆς καὶ εἰς τὰς δεκάδας τῶν θολωτῶν τάφων, μικρῶν καὶ μεγάλων, οἵτινες ἀντιστοιχοῦν πρὸς τοὺς μείζονας βασιλεῖς καὶ τὰς μικρότερας βαρωνεῖας. Εὐρίσκονται διεσπασμένοι ἀνά τὴν χώραν κατὰ ζεύγη, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δέον νὰ ἐνέχη σημασίαν, ἥτις πρὸς τὸ παρὸν μᾶς διαφεύγει.

Ὅμοίως μοναδικὴ εἶναι ἡ μεγάλη νεκρόπολις θαλαμωτῶν τάφων παρὰ τὴν Χώραν Τριφυλίας εἰς θέσιν Βολιμῖδια. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δεκάδας τάφων, πάντοτε κυκλικῶν καὶ αἰχμηρῶς τερματιζομένων ἄνω, ὥστε θὰ ἠδύναντο νὰ θεωρηθοῦν τὰ πρωτότυπα τῶν κτιστῶν θολωτῶν τάφων, τῶν ὁποίων ἡ καταγωγὴ τελευταίως συζητεῖται εὐρέως. Ἀνήκουν εἰς τὴν παλαιομυκηναϊκὴν περίοδον (περὶ τὸ 1550 π. Χ.), ἀλλ' ἐχρησιμοποιοῦν ἐπὶ αἰῶνας. Διὰ τοῦτο, πλὴν τῆς κεραμεικῆς, ἥτις εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα, ὑπῆρξαν πτωχοὶ εἰς πολυτιμότερα κτερίσματα. Εἰς ἀντάλλαγμα ὅμως παρουσίασαν ἐντατικὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν, ἰδίως δὲ τὴν Ἑλληνιστικὴν περίοδον τῆς ἀρχαιοφιλίας καὶ τῆς ἀκμῆς τῶν φιλολογικῶν σπουδῶν τῶν Ἑλλήνων. Διὰ τοῦτο ἐνέχουν ἰδιαιτέραν σημασίαν καὶ διὰ τοὺς σπουδαστὰς τοῦ Ὀμήρου καὶ τοὺς φιλόλογους γενικῶς. Τῇ βοηθείᾳ ὀλίγων λέξεων, ἃς ἀφιερῶναι εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς τοποθεσίας ὁ Στράβων, κατέστη δυνατόν νὰ ταυτισθῇ αὕτη πρὸς τὴν Παλαίπυλον, ἥτις ἔκειτο εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρους Αἰγαλέου.

Ἡ προσπάθεια, ὅπως ταυτισθοῦν μερικαὶ ἀπὸ τὰς ἐννέα τοποθεσίας τῶν πινακίδων ἢ τὰς ἐννέα πόλεις τοῦ Νέστορος, ὠδήγησε τὴν ἔρευνάν μας περαιτέρω καὶ διαρκῶς πρὸς Νότον. Παρὰ τὸ χωρίον Ἴκλαινα ὑπάρχουν τὰ ἴχνη ἐκτεταμένου οἰκοδομήματος, τὸ ὁποῖον ἔχει δάπεδα, κονιάματα, ἀσαμίνθους καὶ Κυκλώπεια ἀναλήματα. Εἴχομεν νομίσει τότε, ὅτι δυνατόν νὰ εἶναι ἡ Πα-κι-για-να ἢ Πα-κι-για, ἥτοι πιθανῶς Σφαγία, τῶν πινακίδων. Τοῦτο φυσικὰ δὲν εἶναι βέβαιον, διότι ἂν παραδεχθῶμεν ὅτι τὸ ὄνομα παρέμεινε σταθερὸν εἰς τὴν νῆσον Σφακτηρίαν, ἥτις ἐλέγετο καὶ Σφαγία, τότε ἡ Πακιγιάνα, ἥτοι Σφαγιανή, δύναται νὰ ἀναζητηθῇ εἰς ὀλόκληρον τὴν εὐφορον περιοχὴν ἀπέναντι τῆς Σφακτηρίας, ἀπὸ Ἴκλαινης μέχρι Πύλας.

Περαιτέρω πρὸς τὴν παραλίαν ἠρεύνησεν ὁ Ἑλληνικὸς τομεὺς τὴν περιφέρειαν τῆς Τραγάνος, γνωστὴν ἤδη ἀπὸ τὰς ἐρεῦνας τῶν ἀεμνήστων Σκιᾶ καὶ Κουρουγιώτου. Ὑπὸ τὸ σημερινὸν χωρίον διατηροῦνται τὰ ἴχνη τοῦ συνοικισμοῦ, ὃ ὁποῖος ἦτο ἔδρα δυνατοῦ βασιλέως. Εἰς θέσιν Βορούλια ἀνεκαλύφθη ἀποθήκη πλήρης κεραμεικῆς ἐτοίμης

πρὸς ἐξαγωγήν. Ἡρευνήθη ἐκ νέου ὁ θολωτὸς τάφος 1, εἰς τὸν δρόμον τοῦ ὁποίου εὐρέθησαν δύο θησαυροὶ χαλκίνων σκευῶν, καὶ ἀνεσκάφη ὁ θολωτὸς τάφος 2, τοῦ ὁποίου εἰς λάκκος εἶχε διαφύγει τοὺς συλήτας καὶ παρέσχεν ἐνδιαφέροντα ἀρχαῖα.

Ἐκεῖθεν ἡ ἔρευνα μᾶς ὠδήγησεν εἰς τὴν κορυφογραμμὴν τοῦ Ρούτση παρὰ τὸ Μυρσινοχώριον. Καθ' εὐθείαν γραμμὴν ἡ θέσις ἀπέχει ὀλίγα χιλιόμετρα τοῦ ἀνακτόρου Ἐγκλιανοῦ, ἀλλ' ἡ χώρα διατέμνεται τόσον βαθέως καὶ ἀποτόμως ὑπὸ χαραδρῶν, ὥστε ἡ θέσις τοῦ Ρούτση ἀποτελεῖ ἰδιαίτερον κόσμον. Δύο θολωτοὶ τάφοι ἀνεσκάφησαν ἐκεῖ, ὁ εἰς ἐκ τῶν ὁποίων ἦτο ἀσύλητος καὶ παρέσχεν ἀξιόλογα ἔργα τέχνης.

Ὡς γνωστόν, ἡ κλασσικὴ παράδοσις τοποθετεῖ μὲν τὸν Νέστορα εἰς τὴν Μεσσηνίαν, ἀλλὰ τὸν συνδέει πρὸς τὸ Κορυφάσιον, ἦτοι τὸ παράλιον πολίχμιον πρὸς Β. τῆς Σφακτηρίας, ὅπου ἐδεικνύετο καὶ τὸ σπήλαιον τοῦ Νηλέως. Ἐκεῖ, ὡς ἦτο φυσικόν, ἡ ἔρευνα ἡμῶν ἀφιέρωσε μίαν περίοδον. Δὲν εὐρέθη οὔτε ἡ «οἰκία» οὔτε τὸ «μνήμα» τοῦ Νέστορος, τὰ ὁποῖα εἶδεν ὁ Πausanias ἐντὸς τῆς πόλεως. Ἀπὸ ὅσα περιγράφει μόνον τὸ σπήλαιον παραμένει εἰς τὴν θέσιν του. Εὐρέθη ὁμως εἰς θολωτὸς τάφος ὀλίγον ἔξω τῆς πόλεως, τὸν ὁποῖον μνημονεύει ὁ Pausanias ὡς τάφον τοῦ Θρασυμήδους, υἱοῦ τοῦ Νέστορος.

Παραλείπομεν μικρότερα κέντρα, διὰ νὰ ἀναφέρωμεν ἐν σπουδαίον παλαιομυκηναϊκὸν φυσικὸν ὄχυρόν εἰς Κουκουνάραν, περὶ τὰ 10 χλμ. Ἀνατολικῶς τοῦ Κορυφασίου. Ἐδῶ ἔχομεν μίαν φυσικὴν ἀκρόπολιν μὲ καμπυλόγραμμα μέγαρον, περαιτέρω πρὸς ΝΔ. ὀλόκληρον συνοικισμὸν μὲ ὀρθογώνια διαμερίσματα φέροντα πίθους καὶ ἀσαμίνθους, πρὸ παντὸς δὲ πολλὰ ζεύγη θολωτῶν τάφων μὲ σπουδαῖα εὐρήματα καὶ ταυτοχρόνως μὲ σπουδαῖα ἴχνη τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν.

Μέχρι τοῦ σημείου τούτου αἱ ἔρευναι ἡμῶν εἶχον περιορισθῆ πρὸς Ν. τοῦ ἀνακτόρου, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Μεσσηνίας καὶ πέριξ τοῦ Κορυφασίου, ἔνθα ἡ μεταγενεστέρα παράδοσις τοποθετεῖ τὸν Νέστορα καὶ τοὺς υἱοὺς του, ὡς ἤδη ἐλέχθη. Ὑπάρχουν ἀκόμη μερικὰ ἐνδιαφέροντα σημεῖα πρὸς ἔρευναν, ἐξικνούμενα μέχρι τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Πηδάσου Νοτιώτερον. Ἐν τούτοις δι' ἐπιστημονικοὺς λόγους προκύπτοντας ἀπὸ τὴν συνεχῆ ἔρευναν τῶν προβλημάτων, ἀπεφασίσαμεν νὰ ἐπεκτείνωμεν τὴν ἔρευναν καὶ πρὸς Βορρᾶν τοῦ ἀνακτόρου. Ὑπῆρχε καὶ ὑπάρχει ἐλπίς, ἡ σκαπάνη νὰ ὀμλήσῃ σαφέστερον τῶν σκέψεων τοῦ γραφείου ὡς πρὸς τὰς ἐννέα περιοχὰς τῆς Πύλου, ἀλλὰ καὶ περὶ αὐτῆς ταύτης τῆς Πύλου.

Ὡς γνωστόν, τὸ ἀνάκτορον Ἐγκλιανοῦ εὐρίσκεται εἰς τὴν σημερινὴν ἐπαρχίαν Τριφυλίας. Πέντε χιλιόμετρα Βορειότερον κεῖται ἡ Χώρα (Παλαίπυλος). Εἶτα ὑψοῦται, γραφικὸν ἀλλ' ἀπότομον, τὸ Αἰγά-

λεον ὄρος καὶ ὄπισθεν τούτου ἢ βουνοσειρὰ τοῦ Ψυχροῦ, εἰς τὸ Δυτικὸν τῆς ὁποίας ἄκρον κεῖται ἡ Κυπαρισσία. Ὀλόκληρος ἡ περιοχὴ αὕτη καὶ ἡ περαιτέρω πρὸς Β. μέχρι τῆς Νέδας, εἰς τὴν ἀρχαιότητα ἐκαλεῖτο Μεσσηνία, ἐνῶ σήμερον θάγεται εἰς τὴν ἐπαρχίαν Τριφυλίας.

Ἡ ἔρευνα ὑπῆρξε λίαν καρποφόρος. Περὶ τὰ 9 χλμ. πρὸς Ἀ. τῆς Κυπαρισσίας, εἰς θέσιν Ἑλληνικό, ἀνεκαλύφθη ὀλόκληρος ἐρειπιὼν παρὰ τὸ χωρίον Μουριατάδα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τείχη, προμαχῶνας καὶ ἀναλήμματα Κυκλωπέου κατασκευῆς. Ἐν μικρὸν ἀνάκτορον ἀνεκαλύφθη εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου, μὲ κονιάματα ἔγχρωμα καὶ μὲ δάπεδα. Στερεῖται ὁμως ἐστίας, κίωνων καὶ τοιχογραφιῶν. Ἐν ἄλλο κτίσμα μετὰ τεσσάρων κίωνων, ἀλλ' ἄνευ ἐστίας, εἶναι ναὸς ἢ ἴσως πρόπυλον. Ὁ μικρὸς θολωτὸς τάφος τοῦ δυνάστου διατηρεῖται εἰς καλὴν κατάστασιν, ὑπάρχει δὲ πλῆθος ἐρειπιῶν πρὸς ἀνασκαφήν.

Ἠκολούθησεν ἡ ἀνακάλυψις καὶ ἄλλου κέντρου, σπουδαιότερου καὶ ἀρχαιότερου, περὶ οὗ θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω. Σχεδὸν δύο γενεᾶς πρότερον ὁ Dörfeld εἶχεν ἀνακαλύψει περὶ τὰ 20 χλμ. Βορειότερον, εἰς τὸ Κακόβατον, δύο μεγάλους θολωτοὺς τάφους καὶ ἓνα μικρότερον. Τὰ γεγονότα ταῦτα εἶναι πλεόν ἢ ἀρκετὰ, διὰ νὰ ἐπιβάλουν εἰς ἡμᾶς τὴν ἐξέτασιν τοῦ Πυλιακοῦ προβλήματος καὶ τὴν ἀναζήτησιν τῶν ἐννέα πόλεων περισσότερον πρὸς Βορρᾶν παρὰ πρὸς Νότον τοῦ ἀνακτόρου Ἐγγλιανοῦ.

Ὀλόκληρος ἡ ἀπέραντος ἀμμόδης παραλία, ὁ Πύλος ἡμαθίους τοῦ Ὀμήρου, ὅστις ἀπλοῦται ἀπὸ Ἡλείας καὶ Πισάτιδος μέχρι τοῦ κόλπου τοῦ Ναβαρίνου, ἔχει ἱστορίαν ἰδιότυπον καὶ χαρακτηριστικὴν. Περιλαμβάνει τοπωνύμια Θεσσαλικά, ἡρωικὰς μορφὰς τῆς αὐτῆς προελεύσεως, τέλος εἰδικῶς Θεσσαλικά τέρατα, τοὺς Κενταύρους, οἵτινες ἀπαντῶσιν ἐπὶ τῆς Φολόης. Παρουσιάζει τέλος ἓν περιέργων φαινόμενον, ἦτοι πόλεις καὶ ἄλλα τοπωνύμια μεταναστεύοντα διαρκῶς πρὸς Νότον ὡς Πύλους, Ἐφύρας, Κυπαρισσίας. Ὄνόματά τινα, ὡς Ἰάρδανος καὶ Κυδωνία, πηδοῦν ὑπὲρ τὴν γέφυραν τῶν Κυθήρων - Ἀντικυθήρων καὶ ἐπανεμφανίζονται εἰς τὴν Δυτικὴν Κρήτην. Μέγας ὄγκος, μεγάλη κίνησις λαῶν πρέπει νὰ συνέβαινεν ἐπὶ αἰῶνας εἰς τὴν Δυτικὴν ἀκτὴν τῆς Πελοποννήσου. Τοῦτο δὲ εἶναι εὐκολώτερον νὰ τὸ συλλάβωμεν μὲ τὴν φαντασίαν μας, ἂν ἐνθυμηθῶμεν ὅτι εἰς ἀεικίνητος ναυτικὸς λαὸς κατῴκει τὴν περιοχὴν ἐκείνην.

Πράγματι, τὸ γεγονός τοῦτο κρύπτεται μέσα εἰς τὰς παλαιστάτας ἱστορικὰς ἀναμνήσεις τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Μινυαὶ ἦσαν ὁ κατ' ἐξοχὴν ναυτικὸς παράγων τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Τὰ δύο κέντρα τῆς δράσεώς των ἦσαν ἡ Ἰωλκός, ὅπου ὠργανώθη ἡ Ἀργοναυτικὴ ἐκστρα-

τεία καὶ ὁ Μίνυιος Ὀρχομενός, ὁ περίφημος διὰ τὰ πλοῦτη του καὶ κλείς τῆς ἀμφικτιονίας τῆς Καλαυρείας, ἣτις ἔχει Μυκηναϊκὴν καταγωγὴν. Ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ ἀκμαιότατα κέντρα τῶν Μινυῶν μᾶς ὀδηγεῖ κατ' εὐθείαν τὸ νῆμα τῆς παραδόσεως πρὸς τὴν Πυλιακὴν περιοχὴν. Ὁ Νηλεὺς ἔρχεται ἀπὸ τὴν Ἴωλκὸν καὶ ἡ Χλωρίς, ἡ σύζυγός του καὶ μήτηρ τοῦ Νέστορος, εἶναι βασιλόπαις τοῦ Ὀρχομενοῦ.

Ἦδη τὴν παράδοσιν αὐτὴν περὶ Μινυῶν ἐν Πύλῳ δυνάμεθα νὰ τὴν πιστώσωμεν καὶ ἀρχαιολογικῶς. Τὰ τεῖχη τοῦ Ἑλληνικοῦ Μουριτάδας εἶναι ἐκτισμένα κατὰ τὸν Μινυακὸν ρυθμὸν τῆς Κωπαίδος, διὰ λίθων ὀρθογωνίων δηλαδή, τὸ δὲ ἀνάκτορον δεικνύει τὰς αὐτὰς συγγενείας πρὸς τὸ τῆς «Ἄρνης». Στερεῖται κίωνων καὶ ἐστίας καὶ παρουσιάζει τὰ αὐτὰ δάπεδα ἐκ χαλίκων χονδρῶν μετὰ προσμίξεως κοινάματος. Δὲν ἀποκλείεται, ἡ πόλις αὕτη νὰ εἶναι ἡ Ἀμφιγένεια τοῦ Νέστορος καὶ δὲν ἀποκλείεται τὸ ὄνομα νὰ σημαίνει ἀκριβῶς τὴν παροισίαν διαφόρων γενῶν εἰς τὸν πληθυσμὸν τοῦ τόπου.

Ἡ δραστηριότης καὶ ἡ ἀκμὴ τῆς Πυλιακῆς περιοχῆς εἶναι ἐν τούτοις πολὺ παλαιότερα τῶν ἀναμνήσεων τούτων τοῦ μύθου. Οἱ βασιλικοὶ τάφοι τῆς Τραγάνας, Ρούτση, Κουκουνάρας, Κακοβάτου καὶ πρὸ παντὸς τῆς Περιστεριᾶς, περὶ ἧς θὰ ἀκούσωμεν κατωτέρω, ἀνήκουν εἰς ἐποχὴν περὶ τὸ 1500 π. Χ., ἐκεῖ ὅπου δὲν φθάνει ἡ μνήμη τῆς Ἑλληνικῆς σάγας (saga). Θὰ προχωρήσωμεν λοιπὸν περαιτέρω ἐπὶ τῇ βᾶσει μόνων τῶν μνημείων, τὰ ὅποια ὅμως θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ καταλάβωμεν καλύτερον τὴν ἐλλιπῆ παραδόσιν. Ἡ παρούσα περιοχὴ ὄντως δύναται νὰ φωτίσῃ τὰ προβλήματα ἄμφοτέρων τῶν Ἑλληνικῶν μεγαλονήσων, τῆς Κύπρου καὶ τῆς Κρήτης.

Εἰς ἐργασίαν δημοσιευθεῖσαν προσφάτως ὑπεστήριξα², ὅτι τὸ Ἀρχαδικὸν ἰδίωμα τῆς Κύπρου ὀφείλεται εἰς μειανάστευσιν παραθαλασσιῶν Ἀρχάδων τῆς Τριφυλίας καὶ τῆς Νοτίου Ἠλείας. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ὀμήρου ἤδη αἱ συνθῆκαι εἶχον ἀλλάξει καὶ οἱ Ἀρχάδες, περιορισθέντες εἰς τὸ κέντρον τοῦ δυσπροσίτου Πελοποννησιακοῦ ὑψηπέδου, εἶχον ἀποβῆ ἀμιγῆς μεσόγειος λαός. Δὲν εἶχον ἰδέαν πλέον τῆς θαλάσσης (οὐ σφι θαλάσσια ἔργα μεμῆλει) καὶ διὰ νὰ μετᾶσχουν τῆς Τρωικῆς στρατείας ἔλαβον πλοῖα παρὰ τοῦ Ἀγαμέμνονος³. Φαίνεται νὰ ἦσαν παροικιώδεις διὰ τὴν ἀγνοίαν των ταύτην, ἀφοῦ καὶ εἰς τὴν Ὀδύσειαν παριστάνονται μὴ δυνάμενοι νὰ διακρίνουν τὴν κώπην ἀπὸ τοῦ πτύου⁴. Ὁρθῶς παρατηρήθη διὰ τοῦτο, ὅτι ὁ ἀποικισμὸς τῆς

²) Ἀλασία - Ἀλασυνῆς, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 36, 1961, σ. 5 - 15.

³) Ἰλ. Β. 612 ἐξ.

⁴) Ὀδ. Ψ 268 ἐξ.

Κύπρου ὑπὸ τῶν Ἀρκαδικῶν Ἀχαιῶν πρέπει νὰ συνέβη εἰς ἐποχὴν προγενεστέραν τοῦ Ὀμήρου, ὅτε οἱ Ἀρκάδες ἦσαν ἀκόμη καὶ παραθαλάσσιος λαός. Οἱ Thumb – Scherer⁵ τοποθετοῦν τὸν ἀποικισμὸν περὶ τὸ 1000, ἀλλὰ τὰς πρῶτας ἀρχάς του «ἤδη πιθανῶς κατὰ τὸν 14ον π. Χ. αἰῶνα». Ὦντως δέ, μέχρι καὶ τῶν χρόνων τῆς ἐσχάτης ἀρχαιότητος, οἱ Ἀρκάδες ἐνεθυμοῦντο καὶ ἤξιουν, ὅτι ἀνήκον εἰς αὐτοὺς ἢ Νοτία Ἥλις μετὰ τῆς Πισάτιδος καὶ τὰ περὶ τὸ Σαμικὸν καὶ τὸν Λέπρεον παράλια τῆς Τριφυλίας. Ὁ Νέστωρ τῆς Ἰλιάδος, τοῦ ὁποῖου περιοχὴ εἶναι περίπου τὰ αὐτὰ μέρη, πέριξ τοῦ Ἀλφειοῦ, διηγεῖται περὶ τῶν ἀγῶνων του καὶ πρὸς τοὺς Ἀρκάδας, ἀκόμη καὶ πέριξ τῆς Φειᾶς, παρὰ τὸ σημερινὸν Κατάκωλον. Τὸ γεγονὸς δημιουργεῖ δυσκολίας ἤδη εἰς τὸν Στράβωνα, (II 348 ἔνθα προτιμᾷ Χάας ἀντὶ Φειᾶς), ἐν τούτοις δὲν παύει νὰ εἶναι γεγονὸς μαρτυρούμενον ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου.

Εἰς τὴν ἀνωτέρω περιοχὴν εὐρίσκετο μία πόλις, πιθανῶς ὅμως καὶ ὀλόκληρος ἐπαρχία, ἡ ὁποία εἰς τὴν Ἰλιάδα ὀνομάζεται Ἀλήσιον. Εἰς τὸ τέλος τοῦ Ε' αἰῶνος π. Χ. οἱ κάτοικοι, καλούμενοι Ἀλασσηῆς, προσφέρουν ἀφιερῶματα εἰς τὴν γειτονικὴν Ὀλυμπίαν. Εἶναι ἀφ' ἑτέρου χαρακτηριστικόν, ὅτι ἡ Κύπρος, τέως καλουμένη Ἀσί εἰς τὰ Αἰγυπτιακὰ κείμενα, ἐμφανίζεται αἰφνιδίως μὲ τὸ ὄνομα Ἀλασία περὶ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 15ου αἰῶνος, τοῦτο δ' ἀντιστοιχεῖ καὶ πρὸς τὰ παλαιότερα Μυκηναϊκὰ εὐρήματα ἐπὶ τῆς νήσου. Φαίνεται ἐπομένως προφανές ὅτι οἱ ἄποικοι, οἱ ὁποῖοι μετέφερον καὶ τὸ ὄνομα τῆς πατρίδος των εἰς Κύπρον, ὠρμήθησαν ἐκ τῆς Τριφυλιακῆς παραλίας. Μία ἄλλη πόλις τοῦ Νέστορος, τὸ Αἶπυ, ἐμφανίζεται καὶ ἐν Κύπρῳ ὡς παλαιότερον ὄνομα τῶν Σόλων. Ὁ Μεσσηνιακὸς Ἀχαιῶν Λιμὴν ἐμφανίζεται ὡς Ἀχαιῶν Ἀκτὴ καὶ τέλος ἴσως καὶ ἡ Ἀμαθοῦς τῆς Κύπρου δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ἀπὸ τὸν Πύλον ἡμαθόντα.

Ἐλθῶμεν τώρα καὶ εἰς τὴν Κρήτην. Ὅτι τῆς καταλήψεως τῆς μεγαλονήσου ὑπὸ τῶν Δωριέων προηγῆθη Ἀχαιῶν κῆμα, ἔχει λεχθῆ πρὸ πολλοῦ. Ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τοῦ Fick λόγῳ Ἀχαιῶν τοπωνυμίων ἐν Κρήτῃ, ὑπὸ τοῦ Thumb καὶ ἄλλων λόγῳ ἰχνῶν Ἀχαιῶν διαλέκτου, ὑπὸ πολλῶν δὲ ἄλλων λογίων ἕνεκα διαφόρων ἀρχαιολογικῶν δεδομένων ἐπὶ τῆς νήσου⁶. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ τονίσω, ὅτι κατὰ τοὺς γλωσσολόγους εἰς τὸ Δωρικὸν ἰδίωμα τῆς Κρήτης τὰ ἀπαντῶντα

⁵) Griech. Dialekte² II (1959) σ. 146.

⁶) A. Fick, Hattien und Danubier in Griechenland σ. 9 ἔξ. — A. Thumb, Hdb. d. Griech. Dialekte 124 - 25. — M. Nilsson, Opuscula Selecta III (1960) 479 ἔξ.

λείψανα εἶναι τῆς λεγομένης Ἀρκαδοκυπριακῆς ἢ Παλαιοαρχαϊκῆς διαλέκτου καὶ ὅτι ἀπαντοῦν ἰδιαίτερος ἀφθονα εἰς τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς νήσου, τὴν Κνωσὸν δηλαδὴ μετὰ τῆς περιοχῆς τῆς Μεσαρᾶς⁷.

Τὸ νὰ ὑποθέσωμεν, κατὰ ταῦτα, μετανάστευσιν εἰς τὴν Κρήτην ἐκ τοῦ αὐτοῦ τόπου καὶ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ λαοῦ, ὅστις ἔφθασε καὶ μέχρι Κύπρου, ἐπιβάλλεται ὑπὸ τῶν συμπερασμάτων τῆς γλωσσολογικῆς ἐρεῦνης. Καθίσταται ὅμως πολὺ φανερώτερον τὸ πρᾶγμα, ἂν στηριχθῇ καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων. Εἰς τοῦτο ἐβοήθησαν καὶ πάλιν αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῶν ὁποίων θὰ δώσωμεν βραχυτάτην ἔκθεσιν :

Ἐλάχιστον Βορειότερον τῆς «Ἀμφιγενείας» ῥεεῖ ἐξ Ἀ. πρὸς Δ. ὁ Κυπαρισσῆις, σήμερον Ἀρκαδιανὸς ποταμὸς. Διαρρέει τὸν Μεσσηνιακὸν ἀλῶνα, ὅστις ἀποτελεῖ τὴν μόνην ὁμαλὴν πρόσβασιν πρὸς τὴν εὐφορωτάτην Μεσσηνιακὴν πεδιάδα, τὴν Μακαριάν τῶν Ἀρχαίων. Κατὰ τὴν κλειδα τῆς εἰσόδου εἰς τὸν ἀλῶνα, ἐπὶ ὠραίου λόφου δὲν παραρρεῖ ὁ Κυπαρισσῆις, ἀνεκαλύφθη τὸ σπουδαιότατον μέχρι τοῦδε Παλαιομυκηναϊκὸν κέντρον τῆς Πυλιακῆς περιοχῆς. Ἡ ἀνασκαφὴ εὐρίσκειται εἰσέτι εἰς τὴν ἀρχήν. Ὀλόκληρος ὁ λόφος, καλούμενος Περιστεριά, καλύπτεται ὑπὸ οἰκοδομημάτων ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς τρίτης Μυκηναϊκῆς περιόδου. Προέχει μετὰ πάντων τῶν κτισμάτων πελώριον καμπύλον τμήμα στερεῶς ἐκτισμένον μὲ διάμετρον 30 περίπου μέτρων καὶ τοίχους πάχους 2 μέτρων. Ἡ φύσις του δὲν ἐξηκριβώθη ἀκόμη. Πιθανῶς πρόκειται περὶ κυκλικοῦ τινος περιβόλου ἀγνώστου μέχρι τοῦδε προορισμοῦ. Δύο πελώριοι θολωτοὶ τάφοι ἀνεκαλύφθησαν, ὧν ὁ πρῶτος εἶναι εἰς τῶν μεγίστων τῆς Ἑλλάδος, ἰσάξιος σχεδὸν ἀδελφὸς τῶν ἐν Μυκῆναις καὶ τοῦ ἐν Ὀρχομενῷ θησαυροῦ τοῦ Μινύου.

Ἡ διάμετρος τῆς θόλου τοῦ τάφου τούτου εἶναι 12,10 μ. Τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας εἰς τὴν πρόσοψιν μετρεῖ 5,20 μ. ὕψους, ἡ δὲ πρόσοψις σύγκειται ἐκ πελεκητῶν πύρων λίθων. Ὑψηλὰ εἰς τὴν ἀρ. παραστάδα δύο σημεῖα εἶναι ἐγκεχαραγμένα, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς τὸ σύστημα Α τῆς Κνωσοῦ, ἀπαντῶντα κυρίως ὡς λατομικὰ σημεῖα. Ἡ σπουδαιότης τοῦ τάφου εἶναι ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων μεγάλη, ἀλλὰ θὰ περιορισθῶμεν εἰς ὅ τι ἀφορᾷ εἰς τὴν Κρήτην : Ἔχομεν διὰ πρώτην φοράν μίαν ἀπόδειξιν σαφῆ, ὅτι στενὴ ἐπαφὴ ὑπάρχει ἤδη κατὰ τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰῶνος μετὰ τὴν Πύλον καὶ Κνωσοῦ. Εἶχον μεταβῆ Πύλιοι βασιλεῖς ὡς φίλοι καὶ ἐπισκέπται εἰς Κνωσόν; Εἶχον ἔλθει ἐκεῖθεν Κρήτες ἀρχιτέκτονες ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὄρους εἰς τὸν Πύλον; Ἡ συνέβησαν τὰ πράγματα ὑπὸ μορφήν ἐχθρότητος καὶ κατακτῆσεως; Ἔχουν σημασίαν

⁷) Thumb ἔ. ἀ. — Nilsson ἔ. ἀ. 479.

καὶ τίνα ἀκριβῶς τὰ δύο σημεῖα τοῦ τάφου Περιστεριᾶς ; Πρὸς τὰ παρὸν ταῦτα εἶναι ἐρωτήματα ἄνευ ἀπαντήσεως.

Βεβαίως ἡ πλάστιγξ κλίνει πρὸς τὴν ἄποψιν τῆς Ἀχαιϊκῆς εἰσβολῆς εἰς τὴν Κρήτην, ἀλλ' ἂν ἔξη τώρα ὁ Ἔβανς ἤθελε θεωρήσει τὸν τάφον Περιστεριᾶς ἀπόδειξιν τῶν ἰδεῶν του περὶ τοῦ ἀντιθέτου. Περὶ τῆς παρουσίας τῶν πρῶτων Ἀχαιῶν εἰς τὴν Κρήτην ἐγράφησαν κατὰ καιροὺς πολλά⁸. Εἰς ἓν τουλάχιστον ζήτημα, τὸ τῆς ἐμφανίσεως τῶν πρῶτων θολωτῶν τάφων ἐπὶ τῆς νήσου συνέρρευσε σήμερον νεώτερον ὕλικόν. Ὁ Νίλσον ἐξακολουθεῖ πάντοτε νὰ φρονῇ, ὅτι ὁ θολωτὸς τάφος Κεφάλας ἀνήκει εἰς Ἀχαιῶν βασιλέα τῆς Κνωσοῦ⁹. Ἐκτοτε ἐνεφανίσθησαν ὁ λεγόμενος θολωτὸς τάφος Γυψάδων (ὃν γνωρίζει ὁ Νίλσον) καὶ ὁ τοῦ Καμηλάρι, θεωρούμενοι ἀμφοτέροι ΜΜ ἐποχῆς. Πρέλπει νὰ περιμένωμεν τὰς λεπτομερεῖς δημοσιεύσεις. Δυνάμεθα ὁμως νὰ τονίσωμεν τὸ γεγονός τῆς ἐξαπλώσεως τῶν μεταγενεστέρων μικρῶν θολωτῶν τάφων εἰς τὴν Κρήτην, οἵτινες διατηροῦνται μέχρι τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς (Ἀρκάδες - Φρατί): Πιθανῶς προέρχονται ἐκ τῆς Πυλιακῆς περιοχῆς, διότι οὐδαμοῦ τῆς Ἑλλάδος ἀπαντοῦν ἀφθονώτεροι. Μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν καὶ δευτέρου τοιοῦτου τάφου εἰς τὴν Δυτικὴν Κρήτην καθίσταται πιθανωτέρα ἡ διάδοσις των ἀπὸ Πύλου εἰς Κρήτην γενικῶς. Τινὲς ἐκ τῶν τάφων τούτων κακῶς χαρακτηρίζονται θολωτοί, διότι εἶναι κυκλικὸι περίβολοι μετὰ μιμήσεως θύρας, καλυπτόμενοι ὑπὸ πλακῶν εἴτε καὶ ἀτελεστάτης θόλου καὶ προστατευόμενοι ὑπὸ ἐλαφροῦ τύμβου. Ἡ Πυλιακὴ περιοχὴ, ἰδίᾳ ἡ Κουκουνάρα, παρέσχε τοιοῦτους τάφους ἀνήκοντας πάντοτε εἰς τὴν ἐσχάτην Μυκηναϊκὴν ἢ καὶ τὴν μεταβατικὴν ἐποχὴν¹⁰.

Εἶδομεν, ὅτι ἡ Ἀρκαδικὴ διάλεκτος ἐν Κύπρῳ δύναται νὰ χρονολογηθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὀνόματος Ἀλασία μέχρι καὶ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 15ου αἰῶνος. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ παρουσία τῶν αὐτῶν Ἀρκαδικῶν Ἀχαιῶν καὶ εἰς τὴν Κρήτην θεωρεῖται ἀναμφισβήτητος, μὲ τὸν Ἀνακτορικὸν ρυθμὸν εἰς τὴν τέχνην, μὲ πλουσίους τάφους πολεμιστῶν πέριξ τῆς Κνωσοῦ (καὶ μόνης ταύ-

⁸) Ὅρα σύνοψιν τῶν διαφορῶν τεκμηρίων παρὰ Nilsson, *Opuscula* III 482 κ. ἐξ.

⁹) *Opuscula* ἔ. ἀ. καὶ *Postscriptum*, σ. 487 - 88.

¹⁰) Τοιοῦτοι τάφοι ἀνεκαλύφθησαν καὶ ἀλλαχοῦ καὶ κυρίως εἰς Κουκουνάραν Πυλίας. Εἶναι παραβλητέοι πρὸς τοὺς Ὑστερωτέρους Μινωικοὺς, Γεωμετρικοὺς καὶ Ἀρχαικοὺς τάφους τῆς Κρήτης, ὧν κατάλογον δίδει ὁ Pendlebury, *Archaeology in Crete* 242 - 3. Πβ Nilsson, *Opuscula* II 481 - 2 καὶ Levi, *Arcades* (*Annuario Atene* X - XII 1931, σ. 207, 303, 304, 313).

της) καὶ μὲ τὴν Ἀρχαϊκὴν γλῶσσαν γραφομένην ἤδη εἰς τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἀνακτόρου.

Ἀπὸ τοῦδε ἀρχίζει νὰ ὀμιλῇ καὶ ἡ παράδοσις, ἔστω διεσπασμένη καὶ ἐλλιπής. Δικαιοῦμεθα ἤδη νὰ ἀποβλέψωμεν πρὸς αὐτὴν μετὰ ὀλιγωτέρας δυσπιστίας. Περί τῶν τοπωνυμίων ἐπραγματεύθη πρὸ πολλοῦ ὁ Fick. Ὁ Ἰάριδανος καὶ ἡ Κυδωνία τῆς Λυτικῆς Κρήτης μαρτυροῦνται καὶ εἰς τὴν Πυλιακὴν περιοχὴν. Εἰς τὴν Κεντρικὴν Κρήτην προέχει τὸ σπουδαῖον ὄνομα τῆς Γόρτυνος, ὅπερ εἶναι καὶ Ἀρκαδικὸν καὶ κατὰ τινὰς μαρτυρίας καὶ Μινυακόν, ἅν καὶ κακῶς ἀναμειγνύονται εἰς αὐτὰς μακροναὶ Πελασγικαὶ νῆσοι¹¹. Εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν τῆς Κρήτης ὑπάρχουν καὶ ἄλλα Ἀρχαϊκὰ τοπωνύμια, ἅτινα ἀπαριθμεῖ ὁ Fick. Δυνάμεθα ἴσως νὰ προσθέσωμεν καὶ τὴν μικρὰν πόλιν, ἣτις εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων ἀναφέρεται ὡς Λασαία (XXVIII, 8). Ἀναφέρεται ὁμως καὶ ὑπὸ τὸν τύπον Ἄλασα, ἐπομένως συγγενεῦει πρὸς τὸν Ἀρκαδικὸν Ἀλασία (Αἰγυπτιαστὶ α-ρα-σα). Ἡ Κρητικὴ πόλις Ἀρκαδὲς εὐρίσκεται εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν, ἀλλὰ μέχρι τῆς σιγμῆς δὲν εὐρέθησαν ἐκεῖ λείψανα Μινωικῆς ἐποχῆς.

Τὸ σπουδαιότατον ἴσως σημεῖον ἐπαφῆς μεταξὺ Κρήτης καὶ Ἀρκαδοτριφυλιακῆς περιοχῆς εἶναι οἱ κοινοὶ μῦθοι περὶ τὸν νήπιον Δία. Ἔχομεν δύο τοιαύτας περιπτώσεις. Ἡ πρώτη εἶναι οὐδεὶς μικρότερος τόπος ἀπὸ τὴν περιφημοτέραν γωνίαν τῆς Πελοποννησιακῆς γῆς, τὴν Ὀλυμπίαν. Ἀπὸ τὸ ἐν μέρος, μὲ παλαιότατον μάρτυρα τὸν Πίνδαρον, τοὺς ἀγῶνας ἐθέσπισεν ἐκεῖ ὁ Ἡρακλῆς τῆς Ἀλκμήνης. Εἶναι ἡ Δωρικὴ ἐκδοχὴ διὰ τὸ γόητρον τῆς Σπάρτης. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁμως πολλοὶ συγγραφεῖς ἀκολουθοῦν ἄλλην παράδοσιν. Ὁ Ἡρακλῆς ἐνταῦθα εἶναι Κρῆς, εἰς τῶν Δακτύλων τῆς Ἰδῆς. Εἶναι δὲ ὄντως ἡ Κρήτη ὁ μόνος τόπος ἐν Εὐρώπῃ, ἐνθα τὰ ἀγωνίσματα, ὡς θὰ τὰ συναντήσωμεν πολὺ βραδύτερον εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, πιστοῦνται δι' ἔργων τῆς τέχνης ἤδη ἀπὸ τοῦ 16ου π. Χ. αἰῶνος. Εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῶν ἀγῶνων τῆς Ὀλυμπίας ὑπάρχει ὀλόκληρος διαδοχὴ Μυκηναϊκῶν ἡρώων (Κλύμενος, Ἐνδυμίων, Πέλοψ, Ἀμυθῶων, Νηλεὺς κλπ.). Ὁ Πανυσανίας μᾶς βεβαίωσι, ὅτι ἡ Ὀλυμπία εἶχεν ἴδιον μῦθον περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Διός, ἡ δὲ Πέα ἐκάλεσεν ἐκ Κρήτης τοὺς Ἰδαίους Δακτύλους ἢ Κορυήτας, πέντε ἐν ὅλῳ. Ἰδαῖον ἄντρον ἐδεικνύετο καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ. Βραδύτερον ἦλθεν ἐκ Κρήτης καὶ νέα προσωπικότης, Κλύμενος ὁ Κάριδος. Ὁ Curtius ἐπίστευσεν, ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρξε συνοικισμὸς Κρητῶν εἰς τὴν παναρχαῖαν Ὀλυμπίαν. Πάντως, ἂν ἔπρεπε νὰ εὐρεθοῦν προπονηταί, ἵνα διδάξουν τὴν τέχνην εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, δὲν θὰ ἦτο

¹¹) Ὁρα Bürchner, REnz. VII, 2 (ἄρθρ. Gortyn) σ. 1667.

ἴσως δυνατὸν νὰ εὐρεθοῦν ἄλλοι ἀπὸ τοὺς πυγμαχοὺς καὶ τοὺς παγκρατιαστὰς τῆς Κρήτης, ὡς εἰκονίζονται ἐπὶ τοῦ ρυτοῦ τῆς Ἀγίας Τριάδος¹².

Ἐτι σπουδαιότερον εἶναι τὸ δεύτερον σημεῖον ἐπαφῆς, ἧτοι ὁ μῦθος τοῦ νηπίου Διὸς ἐπὶ τοῦ Λυκαίου τῆς Ἀρκαδίας. Ὁ Cook¹³ χαρακτηριστικῶς ἀναφέρει, ὅτι εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Μ. Ἀσίας ἐπιστεύετο, ὅτι ὁ Ζεὺς ἐγεννήθη ἐπὶ ὄρους, «ἀλλ' ἐξ ὄλων τῶν μὴ Κρητικῶν περιοχῶν ἡ Ἀρκαδία εἶχε θεμελιώσει τὰς ἰσχυροτέρας ἀξιώσεις, ὅπως θεωρηθῆ κοιτὶς τοῦ Διός».

Ἀρκεῖ νὰ ὑπενθυμίσωμεν ἐνταῦθα τὰς μαρτυρίας τοῦ Πausανίου, καθ' ἃς ὁ Λούσιος ποταμὸς ὠνομάσθη ἐπὶ λουτροῖς τοῦ Διὸς τεχθέντος (8, 28, 2). Εἰς τὸ ὄρος Θαυμάσιον κατέφυγεν ἡ ἐπίτοκος Ρέα (8, 36, 2). Ἐκεῖ ὁ Κρόνος ἐξηπατήθη καὶ κατέπε τὸν λίθον, ἐνῶ ἡ Ρέα ἔτεκε τὸν Δία εἰς τὸ Λύκαιον (8, 36, 3). Ἐκεῖ ἀνετράφη ὁ Ζεὺς (8, 38, 2) καὶ αἱ τρεῖς τροφοὶ τοῦ Νύμφαι ἐλέγοντο Θεισά, Νέδα καὶ Ἄγνώ (8, 38, 3).

Ἐναντι τούτων τῶν σαφῶν μαρτυριῶν τῆς Ἀρκαδικῆς παραδόσεως παρατηροῦμεν, ὅτι εἰς τὴν Κρήτην παρακάμπτεται ἢ ἄκρως ἀσαφῶς καὶ ὑπὸ μεταγενεστέρων πηγῶν ἀναφέρεται ἡ γέννησις τοῦ Διός. Ἡ παλαιοτάτη ἡμῶν μαρτυρία, ὁ Ἡσίοδος, ἀφήνει βεβαίως νὰ ἐννοηθῆ, ὅτι ὁ Ζεὺς ἐγεννήθη εἰς τὴν Κρήτην, διότι ἡ ἐπίτοκος Ρέα πέμπεται εἰς Λύκτον, ἀλλὰ παραμένει παραδόξως ἀσαφῆς ἡ διήγησις ἐν τέλει, βεβαιουμένου μόνον ὅτι τὸ νήπιον κομίζεται ὑπὸ τῆς Γαίης «πρώτην ἐς Λύκτον» καὶ κρύπτεται εἰς τὸ σπήλαιον τοῦ Αἰγαίου ὄρους. Λησμονεῖται ἀμέσως, ποῦ ἐκομίσθη ὁ Ζεὺς εἰς δευτέραν διαμονὴν καὶ γίνεται λόγος περὶ τῆς ταχείας ἀνδρώσεώς του (Θεογ. 477 - 493). Ὁ Καλλίμαχος ἀποκαθιστᾷ τὰ πράγματα συμβιβαστικῶς, κατὰ τὸ σύστημα τῆς λογίας ἐποχῆς του: Ὁ Ζεὺς ἐγεννήθη μὲν ἐν Ἀρκαδίᾳ, ἀλλὰ νύμφη Ἀρκαδικὴ τὸν μεταφέρει εἰς τὴν Κρήτην. Ὁ ὀμφαλὸς τοῦ ἀποπίπτει παρὰ τὰς Θενάς, πλησίον τῆς Κνωσοῦ, ἐκεῖθεν ὀνομάζουσιν Ὀμφάλιον τὸ πεδίον οἱ Κύδωνες.

Εἶχον τὴν εὐτυχίαν νὰ ἀνεύρω ὁ ἴδιος τὸ ἱερὸν τοῦ Διὸς εἰς τὸν Ἄμνισόν καὶ διὰ πρώτην φορὰν νὰ διαπιστώσω ἐξ εὐρεθείσης ἐπιγραφῆς, ὅτι πράγματι ἐλατρεύετο ἐκεῖ ὑπὸ τὸ ἐπώνυμον Θενάτας. Παραπλεύρως, ἐντὸς τῆς κοιλάδος, δύναται τις εὐκόλως νὰ ταυτίσῃ τὸ Ὀμφάλιον πεδίον. Ἐπὶ ἔτη πολλὰ ἐμμεφόμην ἐν τούτοις ἐπιπολαί-

¹²) Πaus. 5, 7, 4 ἐξ. καὶ Frazer, Paus. III 483. Πβ. τὸ ἄρθ. Olympia, REnz. 18,2, σ. 2520 ἐξ.

¹³) Zeus I, 154.

τητα εἰς τὸν Καλλίμαχον, διότι ἀπροσδοκῆτως καὶ ἀκατανοήτως ἀνεμείγνυε τοὺς Κύδωνας εἰς τὸν μῦθον. Μόνον τώρα ἀρχίζω νὰ βλέπω, ὅτι ἡ ἐπιπολαιότης καὶ ἡ ἄγνοια ἦσαν ἰδικὰ μου. Ὁ Καλλίμαχος εἶχεν ἴπ' ὄψει του τὴν μετανάστευσιν τοῦ μύθου μαζὶ μὲ τοὺς Ἀρχαδικούς Ἀχαιοὺς εἰς τὴν Κρήτην καὶ οἱ Κύδωνες, τοὺς ὁποίους μαρτύρεται, εἶναι στοιχεῖον τοῦ Ἀρχαδικοῦ μύθου. Ἐπὶ πλέον, εὔρον εἰς τὸν Ἀμνισὸν δύο ἀετοὺς παρῖνον, φυσικοῦ μεγέθους καὶ ἐποχῆς ἀρχαϊκῆς, ἴσταμένους ἐπὶ ἐπιγράνων. Ὁ Πανσανίας ἀναφέρει δύο ὁμοίους ἀετοὺς ἐπὶ τοῦ Λυκαίου. Ἡ συγγένεια μετὰ τῶν δύο περιοχῶν εἶναι ἀπαραγνώριστος¹⁴. Ἦδη ὁ Kirsten εἶχεν ὑποθέσει, ὅτι ὁ μῦθος τοῦ Λιδὸς μετεφέρθη εἰς Κρήτην δι' Ἀρχαδικῶν Ἀχαιῶν ἀποίκων¹⁵.

Δυνάμεθα νὰ προχωρήσωμεν περισσότερον: Αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄνομα τῆς Κρήτης, τῆς «νήσου τοῦ Διδός», δύναται νὰ ἐξηγηθῆ ἀπὸ τὸν μῦθον τοῦ Διδός. Ὡς γνωστόν, ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς 3ης χιλιετηρίδος ἀπαντᾷ εἰς κείμενον τοῦ Σαργῶν (τῆς Ἀσσοῦρ;) μία χώρα Καπταρά, κειμένη «πέραν τῆς ἀνωτέρας θαλάσσης». Παρατηρήθη ὅμως ἤδη, ὅτι ἡ φράσις αὕτη νοεῖ τὴν Μεσόγειον γενικῶς, ἀλλὰ καὶ δὲν δύναται γλωσσικῶς νὰ θεωρηθῆ τὸ Καπταρά ὡς ταυτιζόμενον πρὸς τὴν Κρήτην.

Τὰ αὐτὰ ἀκριβῶς ἰσχύουν καὶ περὶ τοῦ Κάφτορ τῆς Βίβλου καὶ τῆς Αἰγυπτιακῆς ὀνομασίας Κεφτί, ἣτις ἀποδίδεται εἰς λαοὺς Συριακῆς πιθανῶς προελεύσεως. Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι τὸ τρίγλωσσον ψήφισμα τῆς Κανώπου (238 π. Χ.) μεταφράζει τὴν λέξιν Καφτὸ Ἑλληνιστὶ διὰ τοῦ Φοινίκῃ¹⁶.

Κατὰ ταῦτα δὲν γνωρίζομεν πῶς ἐλέγετο ἡ Κρήτη εἰς τὴν Προαχαικὴν ἐποχὴν οὔτε πότε ἔλαβε τὸ ὄνομα τοῦτο. Βασίμως δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι τὸ ὄνομα ὀφείλεται εἰς τοὺς πρῶτους Ἀχαιοὺς ἀποίκους τῆς Ἀρχαδοτριφυλιακῆς οἰκογενείας, διὰ τὸν ἀπλουστάτον λόγον, ὅτι τὸ ὄνομα τοῦτο εἰς τὴν πατρίδα των ἦτο πολὺ κοινόν: Κρήσιον ὄρος ὑπῆρχε πλησίον τῆς Τεγέας¹⁷. Ἔτι σπουδαιότερον εἶναι, ὅτι εἰς τὸν Ἀρχαδικὸν μῦθον τῆς γεννήσεως τοῦ Διδὸς τὸ Λύκαιον ἀναφέρεται ὡς Ἱερά κορυφή, ἡ δὲ παρακειμένη χώρα ὡς Κρητέα. Ἐλεγον δὲ οἱ Ἀρχάδες, ὅτι ταύτην τὴν Κρητέαν νοεῖ ὁ μῦθος τῆς ἀνδρώσεως τοῦ Διδός, οὐχὶ τὴν νῆσον τῆς Κρήτης¹⁸. Ὅτι δὲν πρόκειται

¹⁴) Μαρινάτου, Κρητ. Χρονικά 7, 265 - 66 καὶ πίν. Β - Γ.

¹⁵) Antike XIV, 295.

¹⁶) Brandenstein, REnz. Suppl. VI 200 - 206.

¹⁷) Πανσ. 8, 44, 7.

¹⁸) Πανσ. 8, 38, 2.

περὶ αἰτιολογικοῦ μύθου, ἀποδεικνύει τρίτη περίπτωσις, ἐπιγραφικῇ αὐτῇ: Εἰς τὰ σύνορα Φιγαλείας καὶ Τριφυλίας ἀναφέρεται Κρήσιος κολωνός¹⁹. Δύναται τέλος νὰ προστεθῇ καὶ τέταρτον παράδειγμα, ἴσως τὸ σπουδαιότατον πάντων, διότι προέρχεται ἐκ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς: Αἱ πινακίδες τοῦ ἀνακτόρου Ἐγκλιανοῦ ἀναφέρουν ἓνα κε-ρε-σι-γιω (ke-re-si-jo). Προτοῦ μεταφρασθῆ ὡς Κρήσιος ἐκ Κρήτης (ὁ Palmer ἐνώνει τὴν λέξιν πρὸς τὴν ἐπομένην καὶ μεταγλωττίζει κρη-σιω-εργῆς) πρέπει νὰ δώσωμεν προτεραιότητα εἰς τὰς Κρητέας καὶ τὰ Κρήσια τῆς ἐντοπίας περιοχῆς. Πάντα ταῦτα ἀποτελοῦν σοβαρὰς ἐνδείξεις, ὅτι τὸ ὄνομα Κρήτη ἀνήκει εἰς τὴν Ἀχαιϊκὴν διάλεκτον τῶν Ἀρχαίων. Ὡς συνέβη καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς Κύπρου, οἱ ἄποικοι μετέφερον τὸ ὄνομα εἰς τὴν νέαν τῶν πατρίδα, δοθὲν πιθανῶς κατὰ πρῶτον εἰς τὴν μικρὰν περιοχὴν, ἐνθα μετεφυτεύθη ἡ λατρεία τοῦ ἀριγεννήτου Διός. Βραδύτερον ὁ νήπιος θεὸς ἐλατρεῦετο εἰς πολλὰ ἄλλα μέρη καὶ σπήλαια τῆς νήσου. Οὕτως ἐξηπλώθη καὶ τὸ ὄνομα καὶ θὰ εἴχομεν ἀρχικῶς πολλὰς Κρητέας ἐπὶ τῆς νήσου, ὡς συνέβαινε καὶ εἰς τὴν Ἀρχαδίαν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐρμηνεύεται καὶ τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὸν Ὅμηρον ἀναφέρεται καὶ πληθυντικῶς τὸ ὄνομα τῆς νήσου: Ἐκ Κρητῶν εὐρεΐαιων. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ τὸ «κοινὸν τῶν Κρηταίων».

Ἀνεφέραμεν τὰ κυριώτερα γεγονότα πρὸς ἀπόδειξιν τῆς πρώτης ἐπαφῆς μεταξὺ τοῦ Μινωικοῦ καὶ τοῦ Μυκηναϊκοῦ κόσμου πρὸς ἀπαρτισμὸν ἑνὸς νέου καθεστῶτος. Θὰ ἠδύναντο νὰ προσκομισθοῦν καὶ ἄλλαι ἐνδείξεις. Εἶναι πάρα πολλάι, διὰ νὰ θεωρηθοῦν τυχαῖαι. Σύμπτωσις δὲν δύναται νὰ εἶναι, εἶναι ὅμως δύσκολον νὰ τεθοῦν τὰ πράγματα εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς ἀλάνθαστον ἱστορικὴν τροχίαν. Τὸ φυσικώτερον καὶ συμφωνότερον πρὸς ὅσα γνωρίζομεν, εἶναι νὰ ὑποθέσωμεν κίνησιν ἐκ Βορρᾶ πρὸς Νότον. Θὰ ἦτο ὅμως δυνατόν, τουλάχιστον ἐν μέρει, καὶ τὸ ἀντίθετον. Λόγιος κατ' ἐξοχὴν ἀντικειμενικός, μέχρις ἐλαττώματος θὰ ἔλεγε τις ἀποφυγῶν καθ' ὅλην τὴν ζωὴν του τὰς ὑποθέσεις, εἶναι ὁ σεβάσμιος γέρον τῆς Λούνδης, ὁ πολὺς Μάρτιν Νίλσον. Ἐν τούτοις διετύπωσε τελευταίως τὴν ὑπόθεσιν ἐκ Νότου πρὸς Βορρᾶν, δηλαδή ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ τῆς Κνωσοῦ, ἐκδιωχθέντες ἐκεῖθεν, ἐγκατεστάθησαν εἰς Πύλον. Ἐκτισαν τὸ ἀνάκτορον τοῦ Ἐγκλιανοῦ καὶ ἐκεῖθεν ὁ Ἀχαιὸς Μίνως ὠρμήθη πρὸς τὴν Σικελίαν. Ἐντεῦθεν

¹⁹⁾ I. G. V, 1 ἀρ. 1430. IJb. N. Valmin, Études topographiques sur la Messinie ancienne 124 - 25. (Lund 1930, Diss.).

αἱ ὑπερβολικαὶ ὁμοιότητες καὶ ἀναλογίαι μεταξὺ Κρήτης καὶ Πύλου, πρωτίστως τὸ ἀρχεῖον τοῦ Πυλιακοῦ ἀνακτόρου²⁰.

Θὰ μᾶς ἦγε πολὺ μακρὰν ἢ παρακολούθησις πασῶν τῶν σκέψεων τοῦ Νίλσον, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀξιοπρόσεκτοι καὶ βαθεῖαι, ἀφοῦ προέρχονται ἀπὸ τὸν Νίλσον. Ἄς σημειώσωμεν μόνον, ὅτι ὁ λαὸς ἐκεῖνος τῶν Ἀχαιῶν-Ἀρκάδων-Μινυῶν, ὅστις ὤρμητο ἀπὸ τὴν Τριφυλίαν, ἢ τουλάχιστον καὶ ἀπὸ τὴν Τριφυλίαν, φαίνεται νὰ εἶχε δαιμονίας ιδιότητος καὶ ἐμπορικῆς καὶ ἀποικιακῆς δραστηριότητος. Ἀνεξαργτήτως τοῦ Νίλσον κατέληξα καὶ ἐγὼ εἰς συμπεράσματα, ὅτι ὁ αὐτὸς λαὸς ἀπόικισε τὰς Δυτικὰς νήσους Ζάκυνθον, Κεφαλληνίαν καὶ Ἰθάκην. Οὐ μόνον ἀρχαιολογικὰ δεδομένα (τάφοι Πυλιακοῦ σχήματος ἐν Κεφαλληνίᾳ)²¹, ἀλλὰ καὶ μυθολογικοὶ δεσμοὶ ὀδηγοῦν πρὸς τὸ συμπέρασμα τοῦτο. Ὁ Ἀγκαῖος τῆς Κεφαλληνιακῆς Σάμης, Ἀρκείσιος ὁ πατὴρ τοῦ Λαέρτου, αὐτὸς ὁ Ὀδυσσεὺς μετὰ τῆς Πηνελόπης εἶναι ἥρωες ἢ θεοὶ καὶ τῆς Ἀρκαδίας. Ἡ Σάμη πρέπει νὰ συνδέεται πρὸς τὸ Σαμικὸν τῆς ἐναντι Τριφυλιακῆς ἀκτῆς. Κατέληξα ὡσαύτως εἰς συμπεράσματα, ὅτι εἰδικοί μετεωρολογικοὶ καὶ γεωγραφικοὶ ὄροι πρέπει νὰ ἐβοήθησαν τοὺς Πυλίους Μινύας, βοηθουμένους καὶ ἀπὸ τὰ ναυτικά των ἔνστικτα, ὅπως μάθουν νὰ «τέμνουν τὸ πέλαγος μέσον», ὡς βραδύτερον θὰ πράξῃ ὁ Νέστορ ἐπανερχόμενος ἐκ Τροίας. Τοῦτο σημαίνει, ὅτι ἡ ναυσίπλοια περιδεῶς κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν ἀνεγνωρίσθη ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ὡς περισσότερον ἐπικίνδυνος ἀπὸ τὴν συντομοτάτην εὐθείαν. Οὕτως οἱ Μυκηναῖοι ναυτικοὶ ἐφθانون ἐκ Κεφαλληνίας εἰς Μεταπόντιον ἢ ἐκ Πύλου εἰς Σικελίαν εἰς διάστημα μικρότερον τῶν δύο εικοσιτετραῶρων. Αἱ πρόωμοι σχέσεις πρὸς τὰς Λιπάρας καὶ εἶτα τὴν Σικελίαν καὶ ἡ ἀφθονία τοῦ ἠλέκτρου κατὰ τὴν Πυλιακὴν περιοχὴν ἀποτελοῦν εὐγλώττους μαρτυρίας²².

Ἀρχίζει τώρα νὰ διαφαίνεται εἰς τὸν ὀρίζοντα ἡ νέα σύνθεσις τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ ἀπόψεως πολιτικῆς δυνάμεως: Εἰς τὴν Πελοπόννησον ὑπῆρχον δύο κραταῖα βασίλεια. Τὸ ἐν ἧτο ἡ χερσαία δύναμις, μὲ ἔδραν τὰς Μυκήνας. Τὸ ἐκκληρονόμησεν ἡ Σπάρτη. Τὸ ἕτερον, σχεδὸν ἐξ ἴσου πλούσιον καὶ ἀκμαῖον, εἶναι ἡ θαλασσία δύναμις τῶν Μυκηναίων, ἀποτελουμένη ἀπὸ Ἀρκαδικοὺς Ἀχαιοὺς καὶ Μινύας. Ἀναπτύσσει δαιμονίαν δραστηριότητα, ἀπὸ Σικελίας μέχρι Μ. Ἀσίας,

²⁰) M. Nilsson, The Historical Consequences of the Deciphering of the Mycenaean Script, *Opuscula III*, 489 - 509.

²¹) Τάφοι Πυλιακοῦ σχήματος ἐν Κεφαλληνίᾳ *AE* 1933, 70 ἐξ.

²²) Marinatos, *La Sicilia e la Grecia nell'età preistorica*, *Κώκαλος V* 1959, 3 ἐξ.

ὀπόθεν, κατὰ τὰς πινακίδας τοῦ ἀνακτόρου, οἱ Πύλιοι κομίζουν (ἴσως ληίζονται) γυναίκας. Ἴσως αὐτοὶ νὰ εἶναι οἱ Ἀχιγιάβα τῶν Χετταϊκῶν ἀρχαίων;

Περί τὸ 1500 οἱ Ἀχαιοὶ οὗτοι εὐρίσκονται ἤδη εἰς στενὴν ἐπαφὴν πρὸς τὴν Μινωικὴν Κρήτην, ὡς ἀποδεικνύει ὁ τάφος Περιστεριᾶς, καὶ περὶ τὸ 1450 εὐρίσκονται ἀσφαλῶς ἐγκατεστημένοι εἰς τὴν Κνωσόν, ὀλίγοι ἢ πολλοί. Περί τὸ 1425 ἐμφανίζονται ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ὄρους καὶ εἰς τὴν Κύπρον, ἀμφότεραι δ' αἱ νῆσοι λαμβάνουν ἐξ αὐτῶν νέα ὀνόματα. Εἰς τὸ σεβάσμιον ὄνομα τοῦ Νέστορος ζοῦν ἄπλῶς αἱ ἀναμνήσεις ὄλων αὐτῶν τῶν μεγάλων περιόδων δυνάμεως.

Εἰς τὸ θαλάσιον τοῦτο στοιχεῖον τῶν Ἀρκαδομινυῶν πρέπει νὰ ἀποδοθῆ ἡ θαλασσία ἡγεμονία τῆς Κρήτης ἐπὶ Μίνωος. Ἦτο ὁ Ἀχαιὸς Μίνωος καὶ ἦτο ἡ μόνη φορὰ, καθ' ἣν ἡ Κρήτη εἰς τὴν μακρὰν ἱστορίαν τῆς ἀπέβη θαλάσσιος, καὶ δὴ θρυλικὸς θαλάσσιος λαός.

Θὰ ἔλεγέ τις, ὅτι μὲ τὴν μετανάστευσιν τῶν Νηλειδῶν εἰς τὰς Ἀθήνας μεταφυτεύεται καὶ ἡ κληρονομικότης τῆς θαλασσίας δραστηριότητος. Νηλεΐδαι τρέπουν τοὺς Ἀθηναίους πρὸς τὰ ναυτικά, οἱ ὁποῖοι οὕτως ὀδηγοῦνται πρὸς τὴν ἀποικιακὴν πολιτικὴν τῶν ἄλλοτε Μινυῶν ἀπὸ Κύπρου μέχρι Σικελίας. Ἴσως ἀποδειχθῆ μίαν ἡμέραν, ὅτι κληρονομία τῶν Νηλειδῶν εἶναι ἡ γλαυξ ὡς σύμβολον τῆς πόλεως καὶ τῆς θεᾶς, ἡ γλαυξ τῆς ὁποίας χρυσᾶ ἀντίτυπα εὐρέθησαν εἰς τοὺς τάφους τοῦ Κακοβάτου.

Διὰ νὰ τελειώσωμεν μὲ τὴν Κρήτην, ἴσως τὸ μεγαλύτερον ἐπίτευγμα ἦτο ἡ κατάκτησις τῆς Κνωσοῦ καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ στενὴ ἐπαφὴ πρὸς τὴν Κρήτην. Ἡ παράδοσις ἔχει πάντοτε δίκαιον. Τώρα κατανοοῦμεν καλύτερον, διατὶ οἱ Κνώσιοι τοῦ Ὀμηρικοῦ ἔμμου μετέβαινον δι' ὑποθέσεις των εἰς Πύλον καὶ Πυλογενεᾶς ἀνθρώπους.

Ἀνεγνώσθη ἡ Μυκηναϊκὴ γραφὴ καὶ οἱ εἰδικοὶ μᾶς λέγουν, ὅτι παρέσχε μερικὰ κριτήρια ἐπιτρέποντα νὰ θεωρήσωμεν τὴν διάλεκτον τῶν πινακίδων συγγενῆ πρὸς τὴν Ἀρκαδοκυπριακὴν. Ἐπομένως κατέχομεν βασικὸν ἐπιχείρημα, ὅτι οἱ Ἀρκαδικοὶ Ἀχαιοὶ εὐρίσκοντο εἰς τὴν Κνωσὸν λίαν ἔνωρις. Διότι δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ εὐλόγος ἀμφιβολία, ὅτι τὸ Μινωικὸν ἀλφάβητον μετεπλάσθη καὶ προσσηρόσθη πρὸς τὴν Ἀχαικὴν διάλεκτον ὑπὸ Κνωσίων γραφῶν καὶ εἰς τὴν Κνωσόν, οὐδαμοῦ δ' ἀλλαχού²³. Ὁ τάφος τῆς Περιστεριᾶς ἀποτελεῖ πάρισον καὶ ἀρραβῶνα τῶν σχέσεων τῶν Ἀρκαδοκυπριωτῶν πρὸς τὴν Κνωσόν, σχέσεων αἵτιτες δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦσαν εἰρηνικαὶ καὶ φιλικαὶ.

²³) Περί τῆς Μυκηναϊκῆς διαλέκτου ὄρα Thumb-Scherrer, Gr. Dial.² II, 1959, σ. 325-26.

Ἐπιθυμῶ νὰ τελειώσω μὲ μίαν ὑστάτην παρατήρησιν, διότι μᾶς ὀδηγεῖ εἰς τοὺς Ἀραβας τῆς Κρήτης. Τὸ κεντρικὸν μέρος τῆς νήσου, εἰς τὸ ὁποῖον κατὰ τὰ γλωσσολογικὰ δεδομένα ἐγκατεστάθησαν οἱ Ἀχαιοί, ἔχει μίαν ὠραίαν καὶ ὑγιεινὴν ἐπαρχίαν πρὸς Νότον, ἣτις λέγεται Ἀμάριον. Τὴν φέρουν εἰς σχέσιν πρὸς τὴν Ἀραβικὴν κατοχὴν τῆς νήσου ἕκ τινος ὑποθετικοῦ Ὁμάρ. Γνωρίζομεν ὁμῶς²⁴, ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ τῆς Πελοποννήσου συνῆγον κοινοβούλιον εἰς ἓνα κοινὸν τόπον καλούμενον Ἀμάριον. Ὁ Πανσανίας ἀναφέρει, ὅτι ἱερὸν Διὸς Ὁμαγυρίου ἔκειτο παρὰ τὴν θάλασσαν εἰς τὸ Αἴγιον (τὸ ὁποῖον ἐκληρονόμησε τὸ προνόμιον τῆς συνελεύσεως τῶν Ἀχαιῶν μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Ἑλικῆς τῷ 373 π. Χ., πόλεως παναρχαίας καὶ ἀναγοῦσης τὰς ρίζας τῆς εἰς τὴν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν²⁵. Παραπλεύρως ὑπῆρχεν ἄλλο ἱερὸν Δήμητρος Παναχαίας. Λατρείαν δὲ Διὸς Ἀμαρίου ὡς κάτι πολὺ σπουδαῖον καὶ ἀπαραίτητον, εὐρίσκομεν καὶ εἰς τὰς Ἀχαικάς ἀποικίας τῆς Λύσεως (Κρότων, Σύβαρις, Καυλωνία).

Εἴτε τὸ ἐπίθετον Ἀμάριος συνάπτεται πρὸς τὸ ἡμέρα (ἁμάρα ἐπὶ Λοκρινῆς ἐπιγραφῆς) εἴτε πρὸς τὸ ὁμαγύριος – ὁμήγυρις, γεγονὸς εἶναι ὅτι τὸ Ἀμάριον τῆς Κρήτης πρέπει καὶ τοῦτο νὰ θεωρηθῆ παναρχαία κληρονομία ἕκ τοῦ Ἀχαιικοῦ ἐποικισμοῦ τῆς νήσου²⁶. Τμῆμα τουλάχιστον τῆς ἐπαρχίας ἐκφέρεται μέχρι σήμερον κατὰ τρόπον περιέργον, διότι ἀποτελεῖται ἀπὸ μίαν Ἀραβικὴν καὶ μίαν Ἀχαικὴν λέξιν: Νέφς Ἀμάρι. Οἱ γνωρίζοντες τὴν Ἀραβικὴν λέγουσιν, ὅτι Νέφς σημαίνει τι τὸ κατ' ἐξοχὴν, τὸ κεντρικόν, τὴν καρδίαν. Διερωτᾶται τις, μήπως τὸ Ἀραβικὸν ἐδόθη κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ Ἑλληνικοῦ.

Ἄς ἀναγνωρίσωμεν πάντως καὶ εἰς τοὺς Ἀραβας τῆς Κρήτης μίαν μικρὰν εὐγνωμοσύνην, διότι ἡ χιλιετηρὶς τῆς ἐκδιώξεώς των ἕκ τῆς νήσου τοῦ Διὸς μᾶς ἔδωκε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐορτάσωμεν ἐδῶ διεθνῆς ἐπιστημονικὸν Ἀμάριον ὑπὸ τὴν εὐλογίαν τοῦ Κρητικοῦ Ἀμαρίου Διὸς.

²⁴) Στρεβ. Η 385.

²⁵) Πανσ. 7, 24, 2. Περί Ἑλικῆς *Antiquity* 13 No 3, σ. 186 - 193.

²⁶) Περί Διὸς Ἀμαρίου ὄρα A. B. Cook, *Zeus I*, 16 - 17.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΑΒΟΚΡΑΤΙΑΝ

(ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ—ΑΓΙΟΙ)

Σεβασμιώτατε, Κυρίαί, Κύριοι,

Πιθανόν νὰ ἐκπλαγῆ τις διατὶ κατηγάλωσα τόσα ἔτη εἰς τὴν μελέτην τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἀπὸ Τίτου μέχρι σημερον καὶ ἐπομένως διατὶ πάλιν τὸ θέμα ὄπερ ἐξέλεξα διὰ νὰ ὀμιλήσω ἐνώπιον Ὑμῶν εἶναι σχετικὸν πρὸς τὴν ἐν λόγῳ Ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ ἀπολογία μου δὲν εἶναι δύσκολος. Τὸ Βυζάντιον ἦτο κράτος θεοκρατικὸν καὶ ἡ διαδεχθεῖσα αὐτὸ Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἐπίσης. Ὡς πρὸς τοὺς Φράγκους οἱ ὁποῖοι κατέσχον τὴν Κρήτην ἐπὶ τέσσαρας καὶ ἡμισυ αἰῶνας, ἡ μεγαλυτέρα ἐθνικὴ ἀντίστασις τὴν ὁποίαν εὗρον εἰς αὐτὴν ἀντεπροσωπεύετο ὑπὸ τοῦ ἐγχωρίου κλήρου. Κοινὸς τόπος δ' εἶναι ἡ ἐπίκλησις τοῦ ἐπιχειρήματος τῆς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ὀργάνων αὐτῆς διευθύνσεως τῆς Παιδείας καὶ τῶν Γραμμάτων. Ἐξ ἄλλου ἡ Τέχνη εἶναι πρωτίστως θρησκευτικὴ καὶ ἂν ἀφηροῦντο τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτήρια καὶ αἱ θρησκευτικαὶ παραστάσεις καὶ εἰκόνες, πολὺ ὀλίγα πράγματα (ἐκτὸς τῆς κατὰ παράδοσιν λαϊκῆς τέχνης καὶ τοῦ λόγου) θὰ εἶχομεν ἐκ τοῦ παρελθόντος πρὸς συναγωγὴν συμπερασμάτων. Ἐπίσης ἡ ἐθνολογικὴ σύστασις τοῦ πληθυσμοῦ ἐκρίνετο βιαιωτικῶς ἐκ τῆς θρησκείας καὶ τῆς γλώσσης, ὥστε Ἕλληνες νὰ εἴμεθα ἀκριβῶς διότι ἐλατρεῦομεν ἑλληνιστὶ καὶ κατὰ τὰς παραδόσεις τοῦ Γένους ἡμῶν. Οἱ λόγιοι, οἱ διδάσκαλοι, οἱ καλλιτέχναι ἦσαν κατὰ μέγαν πλειονοψηφίαν ἱερωμένοι. Τὰ μοναστήρια ἦσαν παιδευτήρια, καλλιγραφικὰ κέντρα (ὅ,τι λέγομεν σήμερον τυπογραφεία καὶ ἐκδοτικοὶ οἴκοι) καὶ οἱ μεγαλύτεροι σοφοὶ τῆς θύραθεν παιδείας εἶχον συνήθως ἐκκλησιαστικὴν παιδείαν ἢ καὶ ἀξιώματα. Τέλος αἱ πολιτικαὶ δυνάμεις τοῦ Γένους ἐξεφράζοντο διὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιομάτων καὶ εἰς τὴν θρησκευτικὴν κοίνιστραν συνηγωνίζοντο, μὴ ὑπαρχούσης πολιτικῆς, οἱ ταγοί.

Τώρα δύναμαι νὰ εἰσέλθω εἰς τὸ θέμα μου, τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἀραβοκρατίας, ἀφοῦ προτάξω γενικὴν τινα εἰσαγωγὴν διὰ τὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν εὕρισκετο ἡ Ἐκκλησία μας πρὸ τῆς καταλήψεως τῆς Νήσου.

Α'

Ἡ Κρήτη ἐδέχθη τὸν Χριστιανισμὸν διὰ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Ἀποστόλου Τίτου, τοῦ κατασταθέντος ἐν αὐτῇ πρῶτου ἐπισκόπου. Οὕτω ἡ Ἐκκλησία αὐτῆς εἶνα Ἀποστολική, οἱ πρῶτοι μάλιστα Κρήτες Χριστιανοὶ ἦσαν οἱ ἐξ Ἐβραιοκρητῶν παρευρεθέντες εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα κατὰ τὴν Πεντηκοστήν. Εὐνόητον εἶναι ὅτι ἡ γεωγραφικὴ θέσις τῆς Νήσου καὶ ἡ πολιτικὴ αὐτῆς ὑπαγωγή εἰς τὴν Ρώμην πρῶτον, κατόπιν δὲ εἰς τὴν Νέαν Ρώμην ἐπηρεάσαν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς Κρητικῆς Ἐκκλησίας. Πολυάνθρωπος ἡ Νῆσος, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἤκμαζον ἀκόμη πολλαὶ τῶν περιωνύμων αὐτῆς πόλεων τῶν γνωστῶν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος, αἱ ὁποῖαι τῇ εἰχον δώσει τὴν ὀνομασίαν τῆς ἑκατομπόλεως, ταχέως ὑπὸ τὴν κυριωτάτην τῶν μεγαλοπόλεων αὐτῆς, τὴν Γορτύνην, καταστᾶσαν ἐκκλησιαστικὴν μητροπόλιν, εἶδεν ἀναπτυσσομένας δύο περίπου δεκάδας ἐπισκοπῶν καὶ ἀπήρτισεν ἀρχιεπισκοπὴν ἔχουσαν ἰδίαν σύνοδον, τὴν ἀναφορὰν δὲ αὐτῆς πρὸς τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ μητροπολίτην τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ δι' αὐτοῦ πρὸς τὸν ἀγιώτατον ἐπίσκοπον τῆς Παλαιᾶς Ρώμης. Μόλις δὲ μετὰ τὸ 700, εἴτε διὰ τὴν εἰκονομαχίαν εἴτε δι' ἄλλην αἰτίαν πολιτικὴν, εὐλογώτατα ὅμως διὰ τὴν σύμπτωσιν τῆς πολιτικῆς πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν, ἀφοῦ πρὸ πολλοῦ ἤδη εἶχεν ἐκλείψει τὸ Λυτικὸν Ρωμαϊκὸν Κράτος καὶ τὴν Ἰταλικὴν χερσόνησον ἤλεγχε κατὰ τὸ ἐκάστοτε ἐφικτὸν ὁ βασιλεὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ Κρήτη εὐθὺς ὑπήχθη πρὸς τὸν τῆς Ἀνατολῆς Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην. Ἄλλωστε μετεἶχεν ἐκάστοτε διὰ τῶν ἀρχιερέων αὐτῆς εἰς τὰς οἰκουμενικὰς ἐν Ἀνατολῇ συγκληθείσας συνόδους καὶ γνωρίζομεν τὰ ὀνόματα τῶν εἰς αὐτὰς παρουστάντων ἐπισκόπων καὶ τῶν ἐπισκοπῶν αὐτῶν. Ὡστε φυσικώτερον ἦτο καὶ διὰ τὴν γεωγραφικὴν θέσιν καὶ διὰ τὴν πολιτικὴν καὶ στρατιωτικὴν διοίκησιν αὐτῆς, ἀφοῦ αὕτη ἐξηρτάτο ἐκ Κων/λεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ἄλλην ἑλληνικότητα τῶν ἠθῶν, τῶν θεσμῶν καὶ τῶν παραδόσεων, ἡ κατακλείουσα τὸ Αἰγαῖον μεγαλόνησος νὰ συναφθῇ πρὸς τὴν ἀμέσως ἐλέγχουσαν αὐτὸ καὶ τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειον Νέαν Ρώμην καὶ ἐκκλησιαστικῶς, ὥστε νὰ εὐκολύνεται ἡ ἀναφορὰ τοῦ Κρητῆ πρὸς τὸν φυσικὸν αὐτοῦ κυριάρχην, τὸν πατριάρχην Κων/λεως.

Ἡ μελέτη τῆς πρώτης ταύτης περιόδου τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως διηλονότι αὐτῆς μέχρι καὶ τῆς ὑπαγωγῆς εἰς τὸν Κων/λεως καὶ πέραν αὐτῆς ἐπὶ ἓνα περίπου αἰῶνα, μέχρι τῆς κατὰ τὰ περὶ τὸ 826 ἔτη καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς ἀρχῆς ὑπὸ τῶν Ἀράβων, εὐκολύνεται ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῶν Συνόδων, ἀπὸ τὰ τακτικὰ τῶν Ἐκκλησιῶν, ἀπὸ ποικίλας φιλολογικᾶς καὶ ἱστορικᾶς μαρ-

τυρίας ἔνθεν, καὶ ἐξ ἄλλου ἐκ τῆς ἀρχαιολογικῆς ὕλης. Δηλονότι ἐκ τῶν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη πολυαρίθμων ἐπισημανθεισῶν ἢ καὶ ἀνασκαφεισῶν βασιλικῶν ὑπὸ τῶν κ. Ὁρλάνδου, Πλάτωνος καὶ Καλοκύρη¹, αἱ ὁποῖαι φωτίζουν ἡμᾶς περὶ τῆς πρωτοχριστιανικῆς ἢ προβυζαντινῆς περιόδου ἰκανῶς, ἄλλων τινῶν μεταγενεστέρων κτισμάτων ὡς ὁ ναὸς τοῦ Ἀποστόλου Τίτου ἐν Γόρτυνι τῆς Μεσαρᾶς, καὶ ἐκ σπανίων τινῶν ἐπιγραφῶν παραδιδουσῶν καὶ ἄλλας εἰδήσεις καὶ ἐπισκόπων ὀνόματα. Ἐκ δὲ τῆς ἐκτάσεως τῶν ναῶν καὶ τοῦ κόσμου αὐτῶν καὶ τῆς συχνότητος δυνάμεθα ἀσφαλέςτερον νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἐξηπλώθη καὶ ἐπεκράτησεν εἰς εὐήμερούσας ἐπαρχίας καὶ ὅτι ἡ Ἐκκλησία Κρήτης ἔσχε καὶ πρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀλλὰ καὶ μέχρι τῶν μέσων τοῦ Ζ' αἰῶνος μεγάλας κτήσεις καὶ γενναῖα εἰσοδήματα, ὥστε νὰ δύναται ν' ἀνεγείρῃ καὶ νὰ συντηρήσῃ τὰ ἐν λόγῳ κτίσματα καὶ νὰ διακοσμήσῃ αὐτά. Ἀνάλογον πρέπει νὰ φαντασθῶμεν τὸ ἱερατεῖον, τοὺς ψάλτας, τοὺς καλλιτέχναις μουσειωτάς, γλύπτας, ἀρχιτέκτονας καὶ ξυλουργοὺς, τοὺς ὑφαντουργοὺς, μεταλλουργοὺς καὶ φουσιὰ τοὺς παιδεύοντας τὸν κληρὸν διδασκάλους. Δεδομένου δ' ὅτι ἐκκλησιαστικὴ παιδεία δὲν ἐννοεῖτο οὐδὲ τότε (ὡς καὶ σήμερον) ἄνευ τῆς θύραθεν, καὶ λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι στεναὶ σχέσεις ὑπῆρχον ἀνέκαθεν πρὸς τὴν οὐχὶ μακρὰν κειμένην Παλαιστίνην καὶ τὴν Αἴγυπτον, κέντρα παιδείας καὶ μορφώσεως, ὅπου Σχολαὶ (πανεπιστήμια τῆς ἐποχῆς) καὶ ἐρημητήρια, μοναστῶν ἀσκητήρια, βιβλιοθήκαι καὶ πνευματικὴ κίνησις, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ εὐλογον συμπέρασμα, ὅτι δηλαδὴ ἡ Παιδεία δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἦτο διεξευγμένη ἀπὸ τὴν Τέχνην. Τοῦτο γενικῶς φαίνεται εἰς ἐμὲ ἰσχυρὸν διὰ πᾶσαν ἐποχὴν, παράδειγμα δ' ἔστω ὁ χρυσοῦς αἰὼν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καθ' ὃν ἐξ ἴσου ἀνεπτύχθη ἡ ὑμνογραφία καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, τὸ ἐπίγραμμα καὶ αἱ εἰκαστικαὶ τέχναι. Ἐπιβεβαιοῦται δὲ ἡ πρὸς τὴν Συρίαν καὶ Παλαιστίνην σχέσις ἀπὸ τὴν ἄνοδον εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον Ἀνδρέου Κρήτης τοῦ Ἱεροσολυμίτου, οὐ μόνον πατριώτου καὶ ὑπερασπιστοῦ τοῦ ποιμνίου του ἀπὸ τῶν ἐπιδρομῶν, ἀλλὰ καὶ διαπρεπεστάτου ρήτορος καὶ ποιητοῦ, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν κατὰ παράδοσιν σχέσιν τοῦ Σινᾶ καὶ τῆς Ἱερουσαλὴμ πρὸς τὴν Κρήτην,

¹) Περὶ βλ. ἰδίαι : Ν. Πλάτωνος, Αἱ ξυλόστεγοι παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κρήτης «Πεπραγμένα Θ' Βυζ. Συνεδρίου Θεσσαλονίκης» Α', 1954, σσ. 415 (+ πίν. 93 - 101). — Κ. Καλοκύρη, Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ ἐν Πανόρμῳ Μυλοποτάμου Κρήτης, «Κρ. Χρ.» Β', 1948, σσ. 380 - 383. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ βασιλικὴ τῆς βυζαντινῆς Συβρίτου, «Κρ. Χρ.» Π', 1959, σσ. 7 - 38 + ΙΔ' πίν. — Ἀναστ. Κ. Ὁρλάνδου, Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Συναίας [Σελίνου] «Κρ. Χρ.» Ζ', 1953, σσ. 337 - 359.

τέκνα τῆς ὁποίας ἐπὶ αἰῶνας διακονοῦν τὰ δύο ταῦτα μεγάλα θρησκευτικὰ κέντρα. Ἐνῶ ὁμως ἔχομεν ἀπὸ πρὸ ὀφθαλμῶν ἡμῶν τὰ μεγάλα μνημεῖα τῆς ἐποχῆς ταύτης, τὰς 40 περίπου βασιλικὰς τῆς Κρήτης καὶ τοὺς ἄλλους πρὸ τῆς Ἀραβοκρατίας ναοὺς, στεροῦμεθα οἰασδήποτε ἐνδείξεως περὶ ὑπάρξεως μεγάλων μοναστηρίων εἰς τὰ ἀκρωτήρια καὶ τὰ ὄρη τῆς μεγαλονήσου. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι εὐσεβεῖς ψυχαὶ δὲν ἀνεξήτουν τὴν τελείωσιν εἰς σπήλαια καὶ μικρὰ ἀπόσιτα ἀσκητήρια. Πάντως ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωσις καὶ τῆς Κρήτης, ὅπως καὶ πολυαριθμῶν ἄλλων ἑλληνικῶν νησιωτικῶν χώρων, καθὼς ἐπιβάλλουν εἰς ἡμᾶς τὰ κτίσματα τῆς ἐποχῆς νὰ συμπεράνωμεν, φαίνεται οὐχὶ μοναστικὴ καὶ ἀσκητικὴ ἀλλὰ συγκεντρωμένη εἰς τὰς πόλεις, ὅπου ὁ ἐπίσκοπος εἶχε περὶ αὐτὸν πολυπληθῆ κληρῶν.

Ἄλλο θέμα τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ θιγῆ κατὰ τὴν στιγμὴν αὐτὴν εἶναι τὸ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως τῆς Νήσου. Αἱ δύο μεγάλαι πόλεις ἦσαν ἡ Γόρτυς ἢ Γορτύνη ὅπου ἤδρευεν ὁ κονσιλιάριος καὶ κατόπιν ὁ στρατηγός, καὶ ἡ Κυδωνία. Ἐξ αὐτῶν ἡ πρώτη κατάκειται πρὸ πολλοῦ εἰς ἐρείπια, τοῦ ἀστικοῦ κέντρου μετατοπισθέντος πρὸς τὴν θάλασσαν, ἀκριβῶς διότι διὰ τῆς θαλάσσης ἐκράτησαν καὶ οἱ Ἀραβες καὶ ὁ καταβαλὼν αὐτοὺς Νικηφόρος, ἐννοῶ τὸν Χάνδακα (Candia), τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον. Ἡ δευτέρα, ἀφανισθεῖσα ὑπὸ τοῦ χρόνου ὡς τείχιμα, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ὡς πόλιμα, ἀνέλαβε ζωὴν πρὸ 700 καὶ πλέον ἐτῶν, συνοικισθέντος τοῦ φρουρίου αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν καὶ ἔκτοτε γνωρίζεται ὡς τὰ Χανιά (La Canea). Παρὰ τὰς δύο ταύτας πόλεις, τὰς ὁποίας ἡ φιλοτιμία καὶ ἡ παράδοσις ἔφερον ὡς μὴ δουλωθείσας ὑπὸ τοὺς Ἀραβας, ὑπῆρχον ἀκόμη δεκάδες τινὲς πολισμάτων φερόντων τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα ὑπὸ τὰ ὁποῖα ἦσαν γνωστὰ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν καὶ ἑλληνικὴν περίοδον. Τῶν πόλεων τούτων, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, τὸ τέλος συνεχρονίσθη μετὰ τῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων διὰ λόγους οὐ μόνον σχετιζομένους πρὸς τὴν ἀπόπειραν κατακτήσεως καὶ τὴν κατάκτησιν καὶ τὴν φυσικὴν κατ' αὐτὰς δῆωσιν τῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ διὰ λόγους οικονομικοῦς. Ἡ ἀσφάλεια τῶν θαλασσίων μεταφορῶν ἔκρινε τὴν τύχην τῆς εὐημερίας τῶν Νήσων τῆς Ἄναι. Μεσογείου.

Διὰ νὰ ἐξαχθῶν ἀσφαλῆ ἱστορικὰ συμπεράσματα πρέπει νὰ προηγηθῆ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐξερεύνησις τῆς Κρήτης, καὶ δὲν ἐννοῶ τὴν προϊστορικὴν. Πρέπει δηλονότι πέραν τῶν βασιλικῶν καὶ τῶν ἄλλων ναῶν τῶν πρὸ τοῦ 826 μ. Χ. κατασκευασθέντων νὰ ἐρευνηθῶν καὶ τὰ ἄλλα κτίσματα τῶν Κρητικῶν πολισμάτων, τὰ τείχη, τὰ ὑδραγωγεία, οἱ πυλῶνες κλπ. διὰ νὰ καταλήξωμεν εἰς συμπέρασμα πρῶτον διὰ μίαν ἐκάστην πόλιν καὶ δεύτερον διὰ τὸ σύνολον τῶν ἀστικῶν

κέντρων, ἂν ταῦτα κατεστράφησαν πρὸς τῆς ἀραβικῆς κατακτίσεως, κατ' αὐτὴν ἢ μετ' αὐτὴν. Τοῦτο θὰ ἠνέκλυνε τὰ μέγιστα τὴν συναγωγὴν συμπερασμάτων περὶ τῆς τύχης τῶν ἐπισκοπῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν ἰδρυμάτων ἐπὶ ἀραβοκρατίας. Ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη θ' ἀναπληρώσῃ ἐν προκειμένῳ τὴν ἔλλειψιν φιλολογικῶν καὶ ἱστορικῶν πηγῶν, ἢ θὰ συνδνάσῃ πρὸς αὐτὰς τὰ εὐρήματα.

Τοῦτο ἤδη ἐγένετο κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη προκειμένου περὶ τοῦ Ἡρακλείου ὑπὸ τοῦ συναδέλφου κ. Νικ. Πλάτωνος, ὁ ὁποῖος ἀνέτρεψε τὴν πρὶν κρατοῦσαν γνώμην καθ' ἣν τὸ ἀραβικὸν τείχος τοῦ Χάνδακος καθηρέθη ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, οἱ ὅποιοι ἀφῆκαν τὴν πόλιν ἀτείχιστον, ἀποδείξας καὶ διὰ τῶν πραγμάτων ὅτι καὶ οἱ ἐλευθερωταὶ ἐτείχισαν τὴν πόλιν καὶ διακριβώσας τὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ ἐν λόγῳ βυζαντινοῦ τείχους τοῦ δεκάτου αἰῶνος². Λυστυχῶς ἀνάλογος μέριμνα δὲν ἐλήφθη περὶ τῆς Κυδωνίας, ὅταν μάλιστα οἱ βομβαρδισμοὶ τῆς συνοικίας Καστελλίου Χανίων ἀπεγάλυψαν τὸ βυζαντινὸν τείχος καὶ τοὺς πύργους του. Καὶ εἰς τὰς δύο μεγάλας κρητικὰς πόλεις τὰ συμφέροντα τῶν ἰδιοκτητῶν ἐβλάψαν τὴν συντήρησιν τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τὰ ὅποια πολλάκις ἀτιμωρητῆ κατεστράφησαν ὑπὸ τῶν συγχρόνων μας.

Συνδυασμὸς ἀρχαιολογικῆς ἐρεῦνης καὶ ἱστορικῆς ἀναδιφήσεως ἐπιλύει καὶ τὸ θέμα τῆς ἐγκαταλείψεως τῶν παραλίων ἀρχαίων πόλεων τῆς Κρήτης, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ δὲ κατὰ τοὺς πρὸ τοῦ 826 αἰῶνα ἐδρῶν ἐπισκοπῶν. Διὰ τί αἱ πόλεις αὗται ἐγκατελείφθησαν ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων οἱ ὅποιοι ἐτράπησαν πρὸς τὰ ἐνδότερα τῆς Νήσου καὶ ἐκεῖ ᾠκοδόμησαν νέας βασιλικὰς καὶ ἔπηξαν τὰς ἔδρας αὐτῶν; Ἡ παραδεκτὴ ἐρμηνεῖα στηρίζεται ἐπὶ τὴν ἄποψιν ὅτι ἔφευγον καὶ ὁ πληθυσμὸς καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν πειρατῶν κατὰ τοὺς ἔβδομον καὶ ὄγδοον αἰῶνας. Ἦσαν δ' ὄντως Ἀραβες οἱ πειραταὶ οὗτοι καὶ κατ' αὐτῶν φέρεται πολεμήσας εἰς τὸ ὄχυρόν τοῦ Δριμέως ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης Ἀνδρέας (726)³. Ἐπομένως ἡ ἀραβοκρατία ἔχει τὴν προϊστορίαν της καὶ αὕτη πάλιν τὰς ἐπιπτώσεις της ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς

²) Πρβλ. Ν. Πλάτωνος, Τὰ τείχη τοῦ Χάνδακος κατὰ τὴν δευτέραν βυζαντινὴν περίοδον, «Κρ. Χρ.» Α', 1947, σσ. 239-48. — Τοῦ αὐτοῦ, Καὶ πάλιν περὶ τῶν Βυζαντινῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος, αὐτόθι Α', 1950, σσ. 353-360. — Τοῦ αὐτοῦ, Νέα στοιχεία διὰ τὴν μελέτην τῶν βυζαντινῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος, αὐτόθι Σ', 1952, σσ. 439-459 + πίν.

³) Πρβλ. Β. Λαοῦρδαν, Ἀνδρέου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης τοῦ Ἱεροσολυμίτου, ἐγκώμιον εἰς τοὺς ἁγίους Δέκα καὶ καλλινίκους μάρτυρας, «Κρ. Χρ.» Γ', 1949, σσ. 85-117 (ἰδίᾳ σ. 98). — Ἰω. Β. Παπαδοπούλου, Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς, Ἀθήναι 1948, σ. 37, 51. Ἐσχάτως: Ν. Β. Τομαδάκη, Ἀνδρέας Κρήτης ΘΗΕ Β', 1963.

ἱστορίας τῆς μεγαλονήσου. Ἐλθωμεν ἤδη εἰς τὴν καθ'αυτὸ ἱστορίαν τῆς ἐν Κρήτῃ ἀραβοκρατίας.

Β'

Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ ἐνάτου καὶ δεκάτου αἰῶνος⁴ δυνάμεθα νὰ συνθέσωμεν ἐκ δύο πηγῶν. Τῶν ἀραβικῶν, συγχρόνων ἢ μεταγενεστέρων, αἱ ὁποῖαι γενικῶς εἶναι σύντομοι καὶ ἀόριστοι καὶ δὲν ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν τῶν κατακτηθέντων ἀπίστων. Καὶ τῶν ἐλληνικῶν πηγῶν αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ διακριθῶν εἰς ἱστορικές, φιλολογικὰς καὶ ἀγιολογικάς. Αἱ πρῶται, αἱ ἱστορικαί, ὀφείλονται εἰς συγχρόνους ἢ μεταγενεστέρους βυζαντινοὺς ἱστορικοὺς ἢ χρονογράφους οἱ ὁποῖοι ὀμιλοῦν περὶ τῆς καταλήψεως τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Ἀραβας, περὶ τῶν ἐπανειλημμένων προσπαθειῶν τῆς βυζαντινῆς ἀλλῆς ὅπως ἀνακτήσῃ τὴν Νῆσον καὶ περὶ τῆς ἐπιχειρήσεως τοῦ μαγίστρου Νικηφόρου Φωκά, δι' ἧς αὕτη ἐπετεύχθη. Ὁ ἱστορικὸς Λέων Διάκονος εἶναι ἡ ἀξιολογώτερά τῶν ἐν λόγῳ πηγῶν. Αἱ φιλολογικαὶ πηγαὶ ἀποτελοῦν ρητορικὰ κείμενα ἢ στιχηρὰ ἐγκώμια, ὅπως τὸ Ποίημα Θεοδοσίου τοῦ Διακόνου, τὸ ὁποῖον ἐσχάτως ἔτυχεν ἀρίστης ἐκδόσεως καὶ ὑπομνηματισμοῦ. Τέλος τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα εἶναι δυνατὸν νὰ παρέχουν εἰς ἡμᾶς σημαντικὰς πληροφορίας. Φιλολογικαὶ πηγαὶ εἶναι καὶ τὰ Τακτικά, δηλονότι ἡ ἐπίσημος τάξις τῶν ἐπισκόπων τῆς Κρήτης εἰς τὴν ὅλην ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι δὲν γνωρίζομεν ἀσφαλῶς ποῦ ἀναφέρονται εἰς πραγματικὴν κατάστασιν καὶ ποῦ ἀπλῶς ἐξεικονίζουσι τὴν σειρὰν τὴν ὁποῖαν θὰ ἐλάμβανον ἂν ὑπῆρχον οἱ ἐπίσκοποι Κρήτης, ἢ τὴν σειρὰν ἣν εἶχον οἱ τιτουλάριοι ἐπίσκοποι οἱ διαβιοῦντες ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει ὑπὸ τοὺς ψιλούς τίτλους τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Μεγαλονήσου⁵.

Τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν, αἱ ἀραβικαὶ καὶ ἐλληνικαὶ πηγαὶ δὲν ἀφοροῦν συνήθως εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τῶν δύο τούτων αἰῶνων. (Θ' καὶ Ι'). Ἡ καλὴ τύχη δι' ἡμᾶς ἀλλ' οὐχὶ ἐπίφθονος δι' ἐκεῖνον, ἔφερε τὸν διάκονον Ἰωάννην Καμενιάτην Θεσσαλονικέα, αἰχμάλωτον τῆς συμφορᾶς τοῦ 904, διαμετακοιμίζομενον πρὸς Ἀνατολάς, εἰς τὸ σκλαβοπάζαρον τοῦ Χάνδακος, τὸ ὁποῖον περι-

⁴) Πρὸβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἡ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς αἰ. Η' - ΙΓ' καὶ ὁ τίτλος τοῦ προκαθημένου αὐτῆς, ΕΕΒΣ ΚΔ', 1954, σσ. 67 - 107. — Τοῦ αὐτοῦ, Ἐπισκοπὴ καὶ Ἐπίσκοποι Κυδωνίας, «Κρ. Χρ.» ΙΑ', 1957, σσ. 1 - 42

⁵) Πρὸβλ. Γερασίου Ἱ. Κονιδάρη, Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης μέχρι τοῦ Ι' αἰῶνος, «Κρ. Χρ.» Ζ', 1953, σσ. 462 - 478 + πίν.

γράφει ἐκτενῶς, ἀλλ' οὐδ' ἐκεῖνος δὲν ἠδύνατο νὰ γνωρίζῃ τί ὑπῆρχεν ἔνδον τῆς Νήσου καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας αὐτῆς. Περιέγραψεν ἀπλῶς τὰ βιάσανά του καὶ ὅ,τι ὑπέπεσεν εἰς τὴν ἀντίληψίν του εἰς τὸν τόπον τὸν περὶ τὸν Χάνδακα ὅπου ἐκρατήθη ἐπὶ τινα χρόνον. Περὶ ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως τῆς Νήσου ἢ περὶ τοῦ ἀγροικοῦ αὐτῆς πληθυσμοῦ δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος.

Ἐνώπιον τοῦ σκότους αὐτοῦ τῶν πηγῶν ὁ ἱστορικὸς θὰ προσφύγῃ εἰς δύο τινά. Πρωτίστως εἰς τὰ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν συμβάντα, δηλονότι τὴν δρᾶσιν τῶν δύο διαπρεπῶν ἱεροκηρύκων καὶ ἀναστηλωτῶν τῆς Ὁρθοδοξίας τοῦ Ποντίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε⁶ καὶ τοῦ Κρητὸς Ἰωάννου τοῦ Ξένου, τὸν ρόλον τῶν ὁποίων προσεπαθήσαμεν νὰ καθορίσωμεν ὁ Σπυρ. Λάμπρος, ὁ L. Petit, ὁ πατὴρ Vit. Laurent καὶ ὁ ὑποφαινόμενος⁷. Ὁμοίως εἰς εἰδήσεις, ἐκ τῆς δευτέρας βυζαντινῆς περιόδου, ὡς ἔπραξεν ὁ ἤδη εὐφήμεως μνημονευθεὶς πατὴρ Laurent, προκειμένου περὶ τῆς ἐπισκοπῆς Σουραῖτ (= Συβρίτου)⁸. Ἡ μαρτυρία τῶν μεταγενεστέρων δὲν λύει αὐτομάτως τὰ ζητήματα, διότι τὰ ἱστορικὰ γεγονότα πρωτίστως χρῆζον ἐρμηνείας ὀρθῆς. Καὶ οἱ γράψαντες π. χ. τὸν βίον τοῦ Νίκωνος δὲν ἠδύναντο νὰ γνωρίζουν τὰ προβλήματα τῆς Κρήτης ἐκ τοῦ χώρου τῆς Ν. Πελοποννήσου ὅπου ἐτιμήθη ὁ ἡμέτερος ἅγιος.

Κατὰ δεύτερον λόγον τὰ πράγματα πρέπει νὰ κριθοῦν κατὰ τινα ἀναλογίαν πρὸς τὰ κρατήσαντα ἀπὸ τοῦ 622 ἕξ. εἰς τὸν ἀνατολικὸν χῶρον, τὰ πατριαρχεῖα δηλονότι Ἀλεξανδρείας, Ἱεροσολύμων καὶ Ἀντιοχείας, τὴν ἀραβοκρατηθεῖσαν Ἐκκλησίαν τῆς Κύπρου καὶ δὴ πρὸς τὰ κρατήσαντα ἐν Σικελία, ὅπου οἱ Ἀραβες ἔμειναν ὑπὸ ἀναλόγους συνθήκας εἰς παράλληλον περίπου χρόνον. Ἡ στάσις τοῦ Μωαμεθανισμοῦ ἔναντι τῆς ὀργανωμένης Ἐκκλησίας δὲν ἦτο ἀσφαλῶς εὐνους, ἐξηρτάτο δὲ ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν Ἀράβων, ἀπὸ τὰς συνθήκας τῆς καταλήψεως τῶν πόλεων, ἀπὸ τὰς σχέσεις ἰδίᾳ τῶν μουσουλμάνων πρὸς τὸ Βυζάντιον. Ἡ Ἐκκλησία εἰς Ἱεροσόλυμα ἦτο ἐλευθέρη καὶ εὐημεροῦσα μόνον ἐφ' ὅσον δὲν συνέτρεχον πολεμικαὶ ἐπιχειρήσεις μετὰ τὸ Βυζαντινῶν καὶ τῶν Χαλίφηδων ἢ Ἐμίρηδων τῶν Ἀράβων, ἀπεναντίας δὲ περιορισμένη καὶ ὑπὸ διωγμῶν, ἀγνοουμένων τῶν ἀνε-

⁶) Πρὸβλ. κατωτέρω.

⁷) L. Petit, Saint Jean Xenos ou l'Ermite d'après son autobiographie AB XL, 1924, σσ. 5 - 20. — Νικολάου Β. Τομαδάκη, 'Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ· Κρ. Χρ.' Β', 1948, σσ. 47 - 72 (+ πίν.).

⁸) V. Laurent, Le synodicon de Sybrita et les métropolités de Crète aux Xe - XIIIe siècles, EO 36, 1933, σσ. 385 - 412.

γνωρισμένων ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ δικαιωμάτων αὐτῆς, εἰς περίπτωσιν πολέμου. Πικρὰν πείραν τοῦ πράγματος ἔχομεν οἱ Ἕλληνες ἐκ τῆς Τουρκοκρατίας⁹. Ἐπομένως οἱ διωγμοὶ ἐν Ἀλεξανδρεῖα ἰδίᾳ ἀλλὰ καὶ Παλαιστίνῃ δὲν ἦτο τι ἀσύνηθες. Ἀνάλογος ἦτο ἡ κατάστασις εἰς τὴν περὶ τὸ 889 προσβληθεῖσαν ὑπὸ τῶν Ἀράβων Σικελίᾳ, τῆς ὁποίας ἡ ὀλοκλήρωσις τῆς ἀραβικῆς κυριαρχίας συνετελέσθη πολὺ ἀργότερον¹⁰. Εἶναι μεμαρτυρημένον ὅτι ἐπετρέπετο εἰς τὴν πολυάνθρωπον ἑλληνικὴν ἀκόμη τότε Νῆσον ἢ ὕπαρξις ἐπισκόπου¹¹, ὁ ὁποῖος ἐχειροτονεῖ τὸν διὰ τοὺς ἰθαγενεῖς προωρισμένον κλῆρον. Ἡ θέσις τοῦ ἐπισκόπου τούτου φυσικὰ ἐδυσχεραίνετο εἰς περιπτώσεις ἐκστρατειῶν τῶν Βυζαντινῶν, ὅπως π. χ. ἡ κατὰ τὸ 964 ἐπὶ Νικηφόρου Φωκᾶ ἐπιχειρηθεῖσα. Ἡ ἀναλογία τῆς ἀραβικῆς συμπεριφορᾶς συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀνοχῆς τῆς Ὀρθοδοξίας εἰς τὴν Κρήτην, παρὰ τὰς διώξεις. Εἰς τοῦτο ἐνισχυόμεθα ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὴν διαγωγὴν τῶν Ἀράβων πρὸς τοὺς Κυπρίους, περὶ τῶν ὁποίων μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἀλληλογραφία Νικολάου τοῦ Μυστικῆ. Ἡ Κύπρος, ὡς γνωστόν, ἔμεινε ὑπὸ τοὺς Ἀράβας ἀπὸ τοῦ 647 μέχρι τοῦ 965¹².

Ὅμως βασικὸς παράγων, κριτὴς τῆς ὅλης ὑποθέσεως, εἶναι ἡ ἐθνολογικὴ σύστασις τῆς Νήσου. Οἱ σημερινοὶ τῆς κάτοικοι εἶναι βεβαίως κατὰ τινα ἐλαχίστην ἀναλογίαν ἀπόγονοι τῶν ἀποικισθέντων εἰς στρατιωτόπια ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ, Βαρβάρων, Ἀρμενίων, Τσακῶν, Σλάβων ἐλευθερωτῶν αὐτῆς, καθὼς καὶ τῶν ἐπὶ Ἐνετοκρατίας ἀσφαλῶς ἀποικισθέντων Ποντίων, Μακεδόνων, Τενεδίων, Ναυπλιέων καὶ ποικίλων ἄλλων δούλων καὶ ἀπελευθέρων ἢ ἐξ ἀνάγκης μεταναστῶν πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κων/λεως, ἀλλ' ὁ πληθυσμὸς τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν τῆς τε Δυτικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Κρήτης πασιφανῶς ἀνθρωπολογικῶς κατέρχεται εὐθὺς ἐκ τῶν ἀρχαίων αὐτῆς κατοίκων, τῶν ὁποίων ἐξελιγμένην τὴν γλῶσσαν λαλεῖ.

Οἱ ἐν λόγῳ κάτοικοι δὲν ἐνοθεύθησαν ὑπὸ τῶν Ἀράβων, οἱ δὲ πολυπληθεῖς Ἀραβόκρητες (ζευγμά σπορᾶς ἀνδρῶν μουσουλμάνων καὶ γέννας ἐντοπιῶν γυναικῶν) ἐξωλοθρεύθησαν τὸ 961 εἴτε ἐπὶ τύπου

⁹) Ὅτε Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος εἶχεν ἀντίκτυπον ἐπὶ τῶν Χριστιανῶν. Τὰ τῆς Ἑλληνικῆς δ' ἐπαναστάσεως ἐπακόλουθα εἶναι πασίγνωστα.

¹⁰) Τὸ 962 ὑπέκλυσε τὸ Ταορμίνιον (Taormina), ἡ δὲ Ρομβεῖα μόνον μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἐκστρατείας τοῦ Φωκᾶ (965).

¹¹) Πρβλ. G. Schlumberger, Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκᾶς (μετάφρασις Ἰ. Λαμπρίδη), ἐν Ἀθήναις 1917, σ. 505.

¹²) Χωρὶς ν' ἀλλοιωθῇ ὁ πληθυσμὸς τῆς. Προσκαίρως καὶ ἐν μέρει εἶχεν ἐλευθερωθῇ ἐν τῷ μεταξὺ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Β', Νικηφόρου Α' καὶ Βασιλείου Α'

εἶτε μετενεχθέντες χάριν θριάμβου τοῦ Φωκᾶ εἰς τὴν βασιλεύουσαν, εἶτε πωληθέντες ὡς δοῦλοι, ὅσοι δὲν ἐγένοντο θύματα τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς ἐκδικητικότητος τῶν Βυζαντινῶν. Καὶ ἄλλοι παλαιότερον καὶ ἡμεῖς ἐσχάτως ἀπεδείξαμεν ὅτι οἱ Ἀμπαδιῶται Τοῦρκοι, μελαψοὶ ἀλλ' ἑλληνιστὶ λαλοῦντες μέχρι τοῦ 1923 ὅτε ἀντηλλάγησαν, δὲν ἔχουν καμμίαν σχέσιν μὲ τὴν ἀραβοκρατίαν. Ἡ ὑποτεθεῖσα ἐθνολογικὴ ἀλλοίωσις τῆς Κρήτης κατὰ τὴν κατάληψιν αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἂν δὲν ὑπῆρξεν εὐσεβῆς πόθος τῶν νεωτέρων ιστοριογράφων, ὑπάρχει μῦθος καταπεσῶν¹³. Ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς ἐφθάρη ἀναντιρρήτως εἰς τὰ ἀστικὰ κέντρα, ἅτινα καὶ ἐν πολλοῖς κατεστράφησαν, ἀλλὰ διεσώθη, λόγῳ τῆς φυλετικῆς ἀντοχῆς, εἰς τὴν ὄρεινὴν ὕπαιθρον. Οἱ Μοξάραβες ἠσχολοῦντο μὲ τὴν θάλασσαν καὶ τὴν πειρατείαν, δὲν ἦσαν Σῦροι νομάδες καὶ βοσκοὶ, προήρχοντο ἐξ Ἰσπανίας, μέσῳ τῶν παραλίων τῆς Β. Ἀφρικῆς. Ἡ φθορὰ τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ πρέπει νὰ ὑπῆρξε πολὺ μεγάλη, ἀλλ' ἀνεπληρώθη ταχέως διὰ τῆς ἀνανεώσεώς του κατὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ τὴν ἀκένωτον ἀγροτικὴν πηγὴν. Ὁ μακρόβιος οὗτος ἀγροτικὸς πληθυσμὸς δὲν ἠδύνατο ν' ἀποβάλλῃ τὰς θρησκευτικὰς του ἀναμνήσεις καὶ συνηθείας εἰς τρεῖς γενεάς. Τὰ τέκνα τῶν κατακτηθέντων περὶ τὸ 826 χριστιανῶν εἰκονομάχων ἢ ὀρθοδόξων ἀκμάζοντα περὶ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ μεταδώσουν τὰς θρησκευτικὰς δοξασίας των καὶ λατρευτικὰς συνηθείας εἰς τοὺς υἱοὺς καὶ τοὺς ἐγγόνους των, ἐπὶ τῶν ὁποίων συνέβη ἡ ἀπελευθέρωσις. Αἱ γυναῖκες μάλιστα δυσκολώτατα δύνανται ν' ἀποστοῦν τῶν λατρευτικῶν τύπων καὶ θρησκευτικῶν αὐτῶν συνηθειῶν, οἷα αἱ πρὸς τοὺς ἁγίους τιμαί, αἱ προσευχαί, αἱ νηστεία.

Γ'

Ἐλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματος ποιοὶ ἦσαν οἱ ἀρχιερεῖς Κρήτης κατὰ τὴν ἀραβοκρατίαν, ἂν ὄντως ὑπῆρξαν ἐπίσκοποι εἶτε ἐν τῇ Νήσῳ εἶτε ἔξω αὐτῆς τιτουλάριοι (δηλονότι τίτλον ἐπαρχίας μόνον ἔχοντες ἀλλ' οὐχὶ ποιμνιον)¹⁴.

Σήμερον ἀδιστακτῶς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ποῖος ἦτο ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης καὶ ποιοὶ ἐπίσκοποι κατὰ

¹³) Νικολάου Β. Τωμαδάκη, Προβλήματα τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίας (826 - 961 μ. Χ.) Περὶ τῆς δῆθεν ἀλλοιώσεως τοῦ πληθυσμοῦ ἐξ ἀπόψεως ἐθνολογικῆς καὶ θρησκευτικῆς, ΕΕΒΣ Α', 1960, σσ. 1 - 38.

¹⁴) Ἀκολουθῶ ἐνταῦθα μὲ ἐλαχίστας τροποποιήσεις τὴν ἀπὸ τοῦ 1954 δημοσιευθεῖσαν ἐν ΕΕΒΣ ΚΔ', 1954, προσημειωθεῖσαν μελέτην μου.

τὴν τρίτην δεκαετηρίδα τοῦ ἐνάτου αἰῶνος, ὅτε ἡ Νῆσος περιήλθεν εἰς τοὺς Μοζάραβας. Ὡς δὲ θὰ ἴδωμεν περαιτέρω εἰς τὰ ἀγιολογικά, εἶναι ἀπαράδεκτον σήμερον ὅτι ὑπῆρξε Κύριλλος Β΄ Γορτύνης ὁ ὁποῖος δῆθεν ἔμαρτύρησε κατὰ τὴν τῆς πόλεως αὐτοῦ ἄλωσιν.

Ὁ τελευταῖος γνωστὸς ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης εἶναι ὁ Ἡλίας ὁ μετασχὼν τῆς ἑβδόμης Οἰκουμενικῆς Συνόδου (787), ἀλλ' εἶναι πάντη ἀπίθανον ὅτι οὗτος ἢ τις τῶν ἔνδεκα ἐπισκόπων τῆς ἐπαρχίας αὐτοῦ μεθ' ὧν μετέβη εἰς Κων/λιν ἐπέζη τὸ 826.

Ἐξ ἀρχῆς δὲ βεβαιῶ, ὅτι καθ' ὅσον ἠρεύνησα καὶ γνωρίζω δὲν συνήντησά τινα ἀρχιερέα ἐπισκοπῆς τινος τῆς Κρήτης τιτουλάριον διαμένοντα ἔξω τῆς Νήσου.

Παρὰ ταῦτα ἐκ τοῦ πολυτίμου Συνοδικοῦ τῆς Ἐκκλησίας Συμβίτου (τέλος ἰβ' αἰ.) ὅπερ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ πατρὸς V. Laurent, γνωρίζομεν τίς διεδέχθη τὸν κατὰ τὸ 787 Ἡλίαν Κρήτης. Ὁ ἐκδούς τὸ Συνοδικὸν δικαίως σκέπτεται ὅτι τοῦτο περιλαμβάνει ἀρχιερεῖς ἐπισκοπεύσαντας μετὰ τὸ 843 (ἀναστήλωσιν τῶν εἰκόνων) καὶ ὑποθέτει ὅτι οἱ ἐν αὐτῷ καταχωριζόμενοι 19 πρῶτοι μητροπολίται καὶ ἀρχιεπίσκοποι Κρήτης κατεγράφησαν κατὰ τὴν σειρὰν τῆς ἀρχιερατείας αὐτῶν, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τοῦ 961 μ. Χ. Παρὰ ταῦτα προτάσσει αὐτῶν τὸν Ἀνδρέαν πρόεδρον Κρήτης καὶ ταυτίζει ἐξ αὐτῶν τὸν Στέφανον (1027 - 1030), Ἰωάννην τὸν Γ' (πρὸ τοῦ 1100), Ἡλίαν (περὶ τὸ 1120), Ἰωάννην Δ' (1166 — Νοέμβρ. 1171). Περὶ τῆς χρονολογίας τοῦ τελευταίου Νικολάου (1195 - 1203, 1216 - 1221) δὲν χωρεῖ τις ἀμφισβήτησις. Εἶναι δυνατὸν ὅμως ἡ παραρησία τοῦ Συνοδικοῦ τούτου νὰ μνημονεύη κατ' ἐπιλογὴν τοὺς εἰς τὴν μνήμην διασωθέντας μητροπολίτας καὶ ἀρχιεπισκόπους Κρήτης παιλαιότερον τοῦ 843, καὶ μετὰ ταῦτα, ἐφ' ὅσον οὗτοι ὑπῆρξαν ὀρθόδοξοι. Ὁ Ἀνδρέας Κρήτης ἦτο ἤδη ἅγιος καὶ πρὸ τῆς εἰκονομαχίας (+ 726), διὰ τοῦτο δὲν περιλαμβάνεται. Ποῖος λοιπὸν ἦτο τοῦ κατὰ τὸ 787 Ἡλία ὁ διάδοχος; Ἐὰν ὁ πίναξ ἀρχίζῃ ἀπὸ τέλους τοῦ Η' αἰ. πρέπει νὰ εἶναι ὁ κατὰ τὸν κατάλογόν μου ὑπ' ἀριθ. 7 Ἰωάννης, ὅτε καὶ οἱ ἐπόμενοι τέσσαρες κατὰ σειρὰν Ἰωάννης, Στέφανος, Νικήτας καὶ Νικήτας καλύπτουν τὸ μέχρι τῶν μέσων τοῦ Θ' αἰ. διάστημα, ὅτε ἀπαντᾶται :

« Βασίλειος ἐκεῖνος ὁ πρότερον μὲν Κρήτης ἐπίσκοπος γενόμενος, διὰ δὲ τὴν τῶν Ἀγαρηῶν ἔξοδον εἰς Θεσσαλονίκην μετατεθείς » κατὰ Νικήταν τὸν Παφλαγόνα, κατὰ δὲ ἄλλα κείμενα μεταποπισθεις ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἰγνατίου ἐπὶ βασιλέως Βασιλείου Α' (867 - 886). Διὰ μακρῶν συνεζήτησα τὸ θέμα ἄλλοτε ἀποδείξας ὅτι θὰ ἦτο ἀδύνατον ὁ Βασίλειος οὗτος νὰ διετέλει ἐν Κρήτη ἀρχιεπίσκοπος καὶ νὰ ἐπέζη ἔτι ἐπὶ τῆς β' πατριαρχείας τοῦ Ἰγνατίου (867 - 77) καὶ τὸ 866

νὰ καλῆται ὅπως μεταβῆ εἰς Ρώμην. Κατέληξα δ' εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι οὗτος ἦτο οὐχὶ καθαρὸν ὑπερόριος ἀλλὰ ψιλῶ τίτλῳ Κρήτης χειροτονημένος κατὰ τὴν ἀ' πατριαρχείαν τοῦ Ἰγνατίου (847 - 58) καὶ πρὸς ἀπόκτησιν ἐπαρχίας μετετέθη εἰς τὴν Θεσσαλονίκην περὶ τὸ 850.

Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Βασίλειος οὐδέποτε εἶδεν ἐκ τοῦ ἐγγύς τὴν μεγαλόνησον. Ὁ Βασίλειος οὗτος Θεσσαλονίκης ὁ ἀπὸ Κρήτης δέον ὅπως διασταλῆ ἀπὸ ἄλλου Βασιλείου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης, ὁ ὁποῖος μετέχων τῆς Συνόδου τοῦ 879, ἐστάλη μετ' ἄλλων ἀρχιερέων διὰ νὰ πείσῃ Μητροφάνην τινὰ νὰ προσέλθῃ πρὸς τῆς Συνόδου καὶ ν' ἀπολογηθῆ. Ἐν τῇ Ε' πράξει ρητῶς οὗτος ὀνομάζεται «Βασίλειος ὁ θεοφιλέστατος ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης», τὸ πρῶτον ρητῶς ὀνομαζόμενος Κρήτης καὶ οὐχὶ Γορτύνης καὶ ἀρχιεπίσκοπος καὶ οὐχὶ μητροπολίτης. Καὶ ὁ προκάτοχος τοῦ Βασίλειος καὶ ὁ πρὸ ἐκείνου Ἡλίας καὶ ὁ πρὸ αὐτῶν Ἀνδρέας ἦσαν Κρήτης καὶ οὐχὶ Γορτύνης, ἀλλὰ τὸ πρῶτον ἐπισήμως εἰς τὰ συνοδικὰ πρακτικὰ ὁ τίτλος τοῦ Κρήτης εἶναι ἀρχιεπίσκοπος καὶ οὐχὶ μητροπολίτης. Ὡς ἀρχιεπίσκοποι δὲ φέρονται καὶ οἱ μέχρι τοῦ 1204 ἐν συνεχείᾳ διατελέσαντες.

Πιθανὸν εἶναι ὅτι καὶ Ἀνδρέας τις (ἄλλος τοῦ ἀγιογράφου καὶ ρήτορος), γνωριζόμενος ἐκ βούλλας ἐχούσης οὕτω :

Ἀνδρέαν Κρήτης πρόεδρον, Χριστέ, σῶζοις

ἀνήκει εἰς τὸν δέκατον αἰῶνα.

Πάντως ὁ τελευταῖος τῶν γνωστῶν ὑπερορίων ἀρχιεπισκόπων Κρήτης εἶναι ὁ Ἡλίας μητροπολίτης Κρήτης ὁ συγγραφεὺς δύο τοῦλάχιστον θεολογικῶν ἔργων : «Ἐξήγησις εἰς τοὺς λόγους Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου» καὶ «Ἀποκρίσεις πρὸς τινὰ μοναχὸν Διονύσιον περὶ διαφόρων αὐτοῦ Ἐρωτήσεων». Ἡ ἀρχιερατεία τοῦ Ἡλίου τούτου πρέπει νὰ τεθῆ πάντως μετὰ τὸ 920. Γνωρίζω ὅτι ὁ Ἡλίας οὗτος τοποθετεῖται μετὰ τὸ 961, ἀλλὰ δὲν δύναμαι νὰ ἐξηγήσω τί νόημα θὰ εἶχεν ἡ ἀναγραφή «*ποιηθεῖσα τῷ ἐπτελεῖ μητροπολίτη Κρήτης Ἡλία ὑπερορίῳ τυγχάνοντι*» εἰς τὴν Ἐξήγησιν εἰς τοὺς λόγους τοῦ Γρηγ. τοῦ Θεολόγου. Μόνον πρὸ τοῦ 961 ἢ μετὰ 1221 ὁ Κρήτης θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι ὑπερόριος. Ἄλλο πρόβλημα εἶναι διατί οὗτος γράφει ἑαυτὸν μητροπολίτην καὶ οὐχὶ ἀρχιεπίσκοπον, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ 879 ὁ Κρήτης ἔφερε αὐτὴν τὴν προσωνυμίαν. Ἐκτὸς ἂν τὸ μητροπολίτης ὀφείλεται εἰς τὸν ἐκδότην τοῦ ἔργου τοῦ ἢ γραφέα τινὰ μεταγενέστερον τοῦ κώδικος.

Δ'

Ἡ Κρήτη ἀγιολογικῶς ἔχει ἱκανὸν ἐνδιαφέρον τόσον κατὰ τὴν πρῶτην βυζαντινὴν περίοδον, ὅτε συναντῶμεν τὸν Ἅγιον ἀπόστολον

Τίτον, τοὺς ἁγίους Λέκα Μάρτυρας, τοὺς ἁγίους ἀρχιεπίσκοπον Κύριλλον, ἐπίσκοπον Μύρωνα καὶ ἄλλους τοπικοὺς ἁγίους, εἰσελθόντας εἰς τὰ μνηαῖα τῆς Ἐκκλησίας Κων/λεως καὶ τῆς ὅλης Ὁρθοδοξίας, ὅσον καὶ μετὰ ταῦτα καὶ μέχρι τῶν Νεομαρτύρων τῆς Τουρκοκρατίας, οἱ ὅποιοι ἐθανατώθησαν διὰ νὰ μὴ ἀποστοῦν τῆς ὁρθῆς πίστεως καὶ προδώσουν τὸ βίπτισμα. Ὑπάρχουν δὲ καὶ ἅγιοι εἴτε Κρηῖτες δρᾶσαντες ἔξω τῆς Νήσου ὡς ὁ Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει¹⁵ καὶ Ἀνδρόνικος ὁ ἐκ Κρήτης¹⁶ ἢ Νικόλαος Στουδίτης ὁ ὁμολογητῆς († 868)¹⁷, Γρηγόριος ὁ ἐν Ἀκρίτῃ¹⁸ καὶ πιθανῶς Κοσμάς Μαΐουμᾶ ὁ ὑμνογράφος¹⁹ εἴτε μὴ Κρηῖτες, ὡς ὁ Πόντιος ἅγιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε²⁰, ὁ ἐν Λακωνία νῦν τιμώμενος, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλομεν τὸ ταχύτερον ν' ἀνεγείρωμεν ναόν, τιμῶντες τὰς πρὸς τὴν Κρήτην μετὰ τὴν κατὰ τὸ 961

¹⁵) Ὁκτωβρ. 19, 20 († 766 ἢ 767). Πρβλ. ΒΗΓ³, 1957, I, 34 Νο 111-112. Μ. Γεδεών, Βυζ. Ἔορτ. Κων/λει 1899 σ. 178 (καὶ 221). — Migne, P. G. CXV, 1109 - 1128. — Β. Λαούρδας, Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει καὶ ἡ Κρήτη ἐπὶ εἰκονομαχίας, «Κρ. Χρ.» Ε', 1951, σσ. 32 - 60.

¹⁶) Πρβλ. Μ. Γεδεών, Ὁρθόδοξος Θεολογικὴ Ἐπιθεώρησις Α', 1922, σ. 58 : «ἀθλήσας ὑπὲρ τῶν ἁγίων εἰκόνων, περὶ οὗ μνεῖαν ψιλὴν εὐρίσκω ἐν τινι χει/φω : μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρόνικου, ὃς ὑπῆρχε τῆς κρητικῆς Νήσου γέννημα καὶ θρέμμα, ἠθλήσε δὲ ὑπὲρ τῶν ἁγίων εἰκόνων, ὡς καὶ Νικόλαος ὁ Στουδίτης».

¹⁷) Πρβλ. προηγουμένην σημείωσιν. Ἡ σύναξις του κατὰ τὸ Στουδιτικὸν ἐορτολόγιον τὴν 4ην Φεβρουαρίου, Πρβλ. Μ. Γεδεών, Βυζαντι. Ἔορτ., ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899, σ. 221. Πρβλ. καὶ Λαοῦρδαν, «Κρ. Χρ.» Ε', 1951, σ. 60.

¹⁸) (5 Ἰανουαρίου). Πρβλ. Μ. Γεδεών, Βυζαντι. Ἔορτ., ἐν Κων/λει 1899, σ. 145. Ὁμοίως Η. Delahaye, Synax. Eccl. Const, στ. 372 - 4.

¹⁹) (Ὁκτωβρίου 15). Πρβλ. Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμῆως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολ. Σταχυολογίας Α', 1897, σ. 271 - 302 : Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων παιρέων ἡμῶν Κοσμά καὶ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ τῶν ποιητῶν, ὅπου (σ. 271) γράφεται περὶ Κοσμά : «Ὁ μέγας οὗτος καὶ περιβόητος καὶ ἐν ἁγίοις θεοδόξος... παιρίδα δὲ ἔσχε τὴν Κρητῶν νήσον, ἐν ἣ καὶ γεννηθεὶς καί...» (λείπει ἡ συνέχεια).

Ἀντιθέτως τὸ Synax. Eccl. Constant, "Ἐνθ' ἄνωτ. σι. 395 - 96 λέγει τὸν Κοσμάν Ἀγιοπολίτην, συναναστραφέντα παιδιόθεν μετὰ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ.

²⁰) L. Petit, BAG, 1926, 220 - 21. — ΒΗΓ³, 1957, II, 151 - 152, Nos 1366 - 1368 (26 Νομβρ.). Προχείρως πρβλ. : Σπ. Λάμπρου, Ὁ βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε «Νέος Ἑλλην.» Γ', 1906, σσ. 129 - 228 (σσ. 150 - 3 περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ ἑπταετοῦς διαμονῆς του κλπ.). — Τοῦ αὐτοῦ. Ὁ βαρβ. κώδιξ τοῦ βίου Ν. τοῦ Μ. αὐτόθι Ε', 1908, σσ. 301 - 304δ'. — Μελετίου Γυλιανοπούλου, Βίος, πολιτεία, εἰκονογραφία, θαύματα καὶ ἁσματικὴ ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφ. πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, ἐν Ἀθήναις 1933. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τὸν ὅσιον Ν. τὸν Μ., ΕΕΒΣ Β'. 1936, σ. 414.

ἀπελευθέρωσιν ἡμῶν προσενεχθείσας ὑπηρεσίας, τὸ κήρυγμα, τὴν οἰκοδομὴν ναῶν καὶ τὴν ἄλλην ὀργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης.

Λεδομένου ὅτι ἡ περὶ τὸ 826 κατάληψις τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Μοζαράβων ἐγένετο βιαίως, θ' ἀνεμένε τις ὅτι εἰς τὸ μαρτυρολόγιον τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας θ' ἀνευρίσκειτο μέγα πλῆθος μαρτυρησάντων ὑπὲρ τῆς πίστεως Κρητῶν, τότε καὶ μετὰ ταῦτα κατὰ τὸν ἐπιβληθέντα, ὡς ἐλέγετο, ἐξισλαμισμὸν καὶ κατὰ τὰς μάχας τῆς ἀπελευθερώσεως καὶ τὰς πρὸς λύτρωσιν τῆς Νήσου ἐπιχειρηθείσας ἐκστρατείας. Πλὴν τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει οὕτως. Ἡ κατάληψις τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἐγένετο ἄνευ ὀργανωμένης ἀντιστάσεως, λόγῳ τῆς ἀπασχολούσης τὸ Βυζάντιον στάσεως τοῦ Θωμᾶ καὶ τῆς ἀπουσίας τοῦ στόλου, ἡ παθητικῆς τιμῆς στάσεως τοῦ πληθυσμοῦ σχέσιν ἐχούσης πρὸς τὴν εἰκονομαχίαν. Ἄλλωστε τὸ θέμα Κρήτης δὲν φαίνεται ὅτι διέθετεν ἑτοιμοπολέμους δυνάμεις ἐκστρατείας. Οὐδεμία μένει πάντως εἰς ἐμὲ ἀμφιβολία, ὅτι, παρὰ τὴν ἔλλειψιν ὀργανωμένης ἀμύνης, ἡ ἐπιβληθεῖσα βία, ὁ ἐξαναγκασμὸς τῶν Κρησῶν νὰ συζευχθοῦν ἀλλοθρήσκους, ἡ σύλληψις τῶν ἱερῶν, θὰ ὠδήγησε πολλοὺς πρὸς τὸ μαρτύριον, καὶ δὴ πολεμικοὺς ἄνδρας εἴτε κατ' ἐπάγγελμα ἢ κατ' ἔφεσιν. Τούτων ἡ μνήμη δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀφηρωίσθῃ διαρκούσης τῆς ἀραβοκρατίας ἐν Κρήτῃ, καὶ διὰ τὸ χαμηλὸν τῆς θρησκευτικῆς στάθμης καὶ διὰ τὸν φόβον τῶν κατακτητῶν, ὡς καὶ διὰ τὴν ἔλλειψιν τῶν μοναστικῶν κέντρων διὰ τῶν ὁποίων ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω ἐπεβάλλετο ἡ ἀγιοποιήσις εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, συνήθως διὰ τῆς συνθέσεως ἀκολουθίας ψαλλομένης τὴν ἐπέτειον ἡμέραν τοῦ μαρτυρίου ἢ τοῦ θανάτου τοῦ ὁσίου ἢ μάρτυρος. Ἡ μόνη ἐξαιρέσις ἀφορᾷ εἰς ἐπιφανῆ ἄνδρα Παφλαγόνα, τὸν μάλιστα Σέργιον Νικητιάτην, (Ἰουνίου κη') ἀποθανόντα ἐν Κρήτῃ κατὰ τινα ἐκστρατείαν ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ Γ', τοῦ ὁποίου ἦτο συγγενής. Ὁ μάλιστα Σέργιος εἶχεν οἰκοδομήσει παρὰ τὴν Νικομηδείαν τὴν Μονὴν τῆς Θεοτόκου τοῦ Νικητιάτου, ὅπου καὶ ἀργότερον ἐθρησαυρίσθησαν τὰ λείψανά του. Ἡ συμπτωματικὴ ταφή του ἐν Κρήτῃ (εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Μαγίστρου, ὡς φέρεται εἰς τὸ συναξάριον) οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν ἀγιοποίησίν του, ὀφειλομένην εἰς τὴν ιδιότητά του ὡς κτίτορος τῆς ἐν Νικομηδείᾳ Μονῆς καὶ εἰς τοὺς ὑπὲρ τῶν εἰκονοφίλων ἀγῶνας του²¹. Ὅταν δὲ πάλιν ἠλευθερώθῃ ἡ Κρήτη οὐδένα βλέπομεν νὰ ἐτίμησε διὰ τοῦ μαρτυρικοῦ στεφάνου τῶν ἀθλησάντων κατὰ τὴν ἀραβοκρατίαν ἢ τῶν πεσόντων κατὰ τὴν ἀπελευθέ-

²¹) Hip. Delehaye, *Synax. Eccl. Const.*, 777 - 8 (Bruxelles 1902).—
H. Grégoire, *Un grand homme inconnu : Le magistre et logothète Serge le Nicétiate*, περ «Byzantion» VII, 1933, σσ. 515 - 550.

ρωσιν. Τοῦτο ἐφαίνεται μοι πάντοτε δισεξήγητον, ἀλλ' ἐσχάτως κατέληξα εἰς τὸ νὰ δώσω εἰς τὴν τοιαύτην ἀγιολογικὴν ἐρμησίαν τὴν ἐπομένην ἐρμηνείαν: Εἶναι γνωστὴ ἡ διφυὴς προσωπικότης τοῦ Νικηφόρου Φωκά, ἀνδρὸς ἀσκητικοῦ μὲν ἀλλ' οὐχὶ ἀγεύστου τῶν ἐγκοσμίων, καὶ πρῶτον καὶ δεύτερον γάμον συνάψαντος, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὑποσχομένου εἰς τὸν Ἀθανάσιον τὸν Ἀθωνίτην ὅτι θὰ συνασκητεύσῃ μετ' αὐτοῦ ἐν τῷ Ἀγίῳ Ὁρει καὶ προμηθεύσαντος τὰ ἀναγκαῖα (καὶ δὴ τὸ πρῶτον ἐκ τῶν λαφύρων τῆς Κρήτης) πρὸς οἰκοδομὴν τῆς Μεγίστης Λαύρας, τοῦ περικλεοῦς τούτου σεμνώματος τῆς Ὁρθοδοξίας—τοῦ ὁποίου μετὰ διετίαν ὁμοίως θὰ ἐορτάσωμεν τὴν χιλιετηρίδα—ἐξ ἄλλου δὲ συνεχῶς στρατεύοντος καὶ κατατριβομένου ἐν πολέμοις καὶ μάχαις. Ὁ Νικηφόρος ὁ προστάτης τῶν ἀσκητῶν ἀπηγόρευσε διὰ λόγους πολιτικοῦς τὴν καθίδρυσιν νέων μοναστηρίων καὶ τὴν περιουσιακὴν αὔξησιν αὐτῶν, διότι πρωτίστως ἤθελε νὰ προστατεύσῃ τοὺς ἀπομάχους, τοὺς ἐφέδρους πολεμιστὰς τῆς ἐποχῆς, διὰ τῶν ὁποίων κατενίκησε τοὺς Σαρακηνοὺς ἐν Κρήτῃ, Συρίᾳ, Κύπρῳ. Ἡ στάσις τοῦ αὐτοῦ ἔφερεν αὐτὸν εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν πατριάρχην Πολύευκτον, εὐνοῦν μὲν πρὸς τὸν στρατηγόν, ἀπολύτως ὁμῶς προσηλωμένον πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν. Ὁ Νικηφόρος ἐγνώριζεν ὅτι οἱ μουσουλμάνοι Ἀραβες πίπτοντες εἰς τὰς μάχας εἶχον τὴν ὑπόσχεσιν τῶν θρησκευτικῶν ἀρχηγῶν τοῦ Ἰσλάμ ὅτι θὰ εἰσήρχοντο εὐθὺς εἰς τὸν Παράδεισον, δικαιοῦμενοι δι' ὅσα ἐκακούργησαν κατὰ τῶν ἀπίστων. Τί τὸ φυσικώτερον παρὰ νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὸ Οἶκουμ. Πατριαρχεῖον, ἵνα καὶ οἱ Βυζαντινοὶ πολεμιστὰι οἱ πίπτοντες μαχόμενοι ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος θεωρηθῶν ἅγιοι; Ὁ πατριάρχης ἐν τούτοις Πολύευκτος ἀντέστη, ἐπικαλούμενος διάταξιν τοῦ Μεγ. Βασιλείου, καθ' ἣν ὁ στρατιώτης ὁ νομίμως μαχόμενος καὶ φονεῦν τὸν ἐχθρόν, κωλύεται τῆς ἱερωσύνης ἀλλὰ καὶ τῆς κοινωνίας ἐπὶ τινα χρόνον. Πῶς οἱ φρονεῖς θὰ ἠδύναντο νὰ ἀγιοποιηθῶν; Ἡ στέρησις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἦτο ἁμάρτημα καὶ τὸν ἱερωμένον τούτον (τὸν πτοχ. Πολύευκτον), τὸ ὁποῖον δὲν ἰσοφάριζεν ὁ σκοπὸς ἐξ οὗ προεκαλεῖτο. Ὑπέκειτο βεβαίως πνεῦμα ἐκδικήσεως τινὸς πρὸς ὅσα κατὰ τῆς Ἐκκλησίας ἔλαβε μέτρα ὁ Νικηφόρος εἰς τὴν πατριαρχικὴν ταύτην ἄρνησιν, πάντως ἡ αἰτία τῆς ἐλλείψεως στρατιωτῶν - ἁγίων ἢ νεομαρτύρων (κατὰ τὸ πρότυπον τῶν ἐν Ἀμορίῳ) εἰς τοῦτο ὀφείλεται. Ὅτι δέ, ἐκ τῶν δύο ἱερῶν ἐθναποστόλων τοῦ Νίκωνος καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ξένου, μόνον ὁ δεύτερος ἐτιμῆθη ἐν Κρήτῃ²², νομίζω ὅτι εὐκόλως ἐξη-

²²) Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη. Ὑμνογραφικὰ καὶ ἀγιολογικὰ Ἰωάννου τοῦ Ξένου καὶ τρεῖς νέοι συγγραφεῖς κανόνων, ΕΕΒΣ Κ', 1950, σσ. 314 *

γείται ἐκ τῆς μετασταθμεύσεως τοῦ Μετανοεῖτε εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τῆς μὴ οἰκοδομῆς καὶ ὀργανώσεως ὑπ' αὐτοῦ μοναστηρίων, ἐνῶ ὁ Ἅγιος Κύριλλος Γιάνης ἢ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐρημίτης τοῦ Γουβερνέττου (διότι τὸ αὐτὸ πρόσωπον εἶναι τὸ τιμώμενον ἐν Κυδωνία, Κισάμῳ καὶ εἰς τὰ Μυριοκέφαλα) ἀκριβῶς ἐτιμήθη διὰ τὰ μοναστήρια τὰ ὁποῖα ἔκει καὶ ἄλλοῦ (εἰς τὰ Δράμια π. χ. ἢ εἰς τὸν Κοιμητῆ τοῦ Ἀκρωτηρίου Μελέχα) ἵδρυσεν. Ἄλλως τε ὁ ἅγιος Ἰωάννης οὗτος ὁ Ξένος ἐκοιμήθη ἐν Κρήτῃ καὶ πολλοὶ ὑμνογράφοι καὶ συναξαρισταὶ διακονοῦν μετὰ ταῦτα καὶ διαφοροποιοῦν τὴν μνήμην του. Τοῦτ' αὐτὸ λεκτέον καὶ διὰ τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον τὸν Ἀθωνίτην, τὸν ἰδρυτὴν τῆς Λαύρας. Μολονότι ἐπεσκέφθη τὴν Κρήτην κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 960/961 καὶ παρρεθάρουσε καὶ στρατηγὸν καὶ στρατὸν κατὰ τῶν Ἀράβων, ἐν συνεχείᾳ δὲ φαίνεται καὶ πάλιν ἐλθὼν εἰς τὴν μεγαλόνησον, ὅμως δὲν ἐτιμήθη ὡς ὅσοις ἐν αὐτῇ ἀλλ' ἐν τῇ Μονῇ καὶ τῷ Ὄρει τῆς μετανοίας του, ὅπου ἤθλησεν, ἐγκατεβίωσε καὶ ἐκοιμήθη.

Ἄλλὰ θὰ εἶπη τις, ὅτι ἐπιφανέστατος ἅγιος τῆς ἀραβοκρατίας εἶναι ὁ μητροπολίτης Γορτύνης Κύριλλος Β', πεσὼν κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς πόλεως ταύτης. Δυστυχῶς μολονότι τοῦτο παραδίδεται ὑπὸ τινων βυζαντινῶν συγγραφέων μεταγενεστέρως καὶ κατὰ κόρον ἐγράφη παντοῦ καὶ ἐπεκράτησεν, πρόκειται περὶ ἀνυπάρχοντος ἱστορικῶς προσώπου καὶ περὶ παρανοήσεως ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἐξήγαγεν ἡμᾶς ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Ἰω. Β. Παπαδόπουλος ἤδη ἀπὸ τοῦ 1940²³. Ἦτο ἤδη ὑποπτον ὅτι ὠμίλου περὶ μητροπολίτου Γορτύνης, εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ὁ προκαθήμενος ἐκαλεῖτο ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης. Ἀπλούστατα ἐγένετο σύγχυσις πρὸς τὸν ἅγιον Κύριλλον ἐπίσκοπον Γορτύνης καὶ μάρτυρα ἐπὶ Δεκίου καὶ Μαξιμιανοῦ (Σεπτ. 5). Πῶς προήλθεν ἡ σύγχυσις;

Ὁ ἱστορικὸς τοῦ δεκάτου αἰῶνος Γενέσιος, ὁμιλῶν περὶ καταλήψεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἀνεμνήσθη τοῦ ἐν λόγῳ μάρτυρος καὶ ἐγράψεν: «*Ἐν ταύτῃ δὲ τῇ νήσῳ (= Κρήτῃ) Κύριλλος ὁ θαυμάσιος, ὁ Γορτύνης ἐπισκοπήσας τῆς πόλεως, ὑπὲρ Χριστοῦ ὡς ἱερεῖον ἄμωμον ἐσφαγίαστο*» (Βασιλεία βιβλ. 2, 48, 7 ἐξ., Bonn). Τοῦτο ἐπιπολαίως, μετέφερεν, ὁ καὶ εἰς ἄλλα τερατωδῶς σφαλόμενος, Συναχιστής τοῦ Θεοφάνους, μεταβαλὼν τὸν τοπικὸν εἰς χρο-

330. — Ἄναστ. Ὁρλάνδου, Δύο βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Δυτ. Κρήτης Β') Ὁ Ἅγιος Κύριλλος Γιάνης τοῦ Ἀλυκιανοῦ - Κουφοῦ, «*Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντ. Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*» Η', 1955 - 1956, σσ. 170 - 205. Πρβλ. καὶ τὰ ἐμὰ ἐν «*Κρ. Χρ.*» Β', 1948, σσ. 47 - 72.

²³) Ὑπάρχει καὶ δεύτερος ἅγιος Κύριλλος ἐπίσκοπος Γορτύνης; ΕΕΒΣ ΙΣ', 1940, σσ. 247 - 251. Πρβλ. Τωμαδάκη ν, ΕΕΒΣ ΚΔ', 1954, σσ. 72 - 73.

νικὸν προσδιορισμὸν (τότε ἀντὶ ἐν ταύτῃ): «τότε καὶ Κύριλλος ὁ Γορτύνης πρόεδρος, ἐπεὶ μὴ τούτοις εἰς ἄρνησιν ἐχώρει Χριστοῦ, ὡς ἱεροεῖον ἄμωμον ἐσφαγίαστο» (Β', 22, Βοηθ σ. 77, 17 - 18). Τοῦτο κατόπιν ἐπανελήφθη ὑπὸ τοῦ Ψευδο-Συμεῶνος, ἕως οὗ κατήντησε περὶ τὰ τέλη τοῦ ἰα' ἢ ἀρχᾶς τοῦ ιβ' εἰς τὸν Γεώργιον Κεδρηνόβ, ὄπου: «Τότε δὴ καὶ ὁ Κύριλλος Γορτύνης πρόεδρος στέφει τελειοῦται μαρτυρικῶ, μὴ θελήσας ἀρνήσασθαι τὸν Χριστόν» (Σύνοψις Ἱστοριῶν Β' 94, 18 - 19, Βοηθ). Παρὰ τὰς ἱστορικὰς ταύτας παραποιήσεις, ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία οὐδέποτε οὔτε ἀκολουθίαν, οὔτε συναξάριον, οὔτε ἄλλο ἀγιολογικὸν κείμενον ἀφιέρωσεν εἰς τὸν ἀνύπαρκτον ἅγιον. Εὐνόητον δ' εἶναι ὅτι δὲν εἰσῆλθε ποτὲ εἰς τὸ ἑορτολόγιον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἔλαβον τὸν κόπον νὰ παρατηρήσουν οἱ παλαιότεροι μελετηταί.

Συμφώνως πρὸς ὅσα ἐλέχθησαν ἀνωτέρω, οὐδεὶς ἅγιος ἢ ὅσιος Κρήτης τῆς Ἀραβοκρατίας ὑπάρχει ἔχων σχέσιν πρὸς τὰς πολεμικὰς ἐνεργείας κατὰ τῶν Ἀράβων ἢ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Νήσου ἢ τὸν ἐκμουσουλμανισμὸν τῶν ἐντοπίων, εἰ μὴ ὢν ὁ Θεὸς οἶδε τὰ ὀνόματα. Συνάγεται δ' ὅτι ὁ μάλιστα Σέργιος ἐτάφη εἰς ὀρθόδοξον μονὴν ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν, πρᾶγμα ὅπερ δηλοῖ ὅτι δὲν εἶχον ἐκλείψει τὰ ἱερὰ σκηνώματα ἐκ τῆς Νήσου. Αἱ λοιπαὶ εἰδήσεις, πλὴν τῶν ἐκ τοῦ Καμενιάτου, προέρχονται ἐκ τῶν μεταγενεστέρων, περὶ οἰκοδομῶν ναῶν εἴτε ὑπὸ τοῦ μαγίστρου Νικηφόρου, εἴτε ὑπὸ τοῦ ἐπταετίας δὴν διατρίψαντος καὶ ἀναδιοργανώσαντος τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωὴν Νίκωνος τοῦ ἐκ Πολεμωνιακοῦ Πόντου, τοῦ ἀποκληθέντος Μετανοεῖτε ἐκ τῆς γραφικῆς φράσεως «Μετανοεῖτε, ἤγγικε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν» ἣς ἐποιεῖτο συχνοτάτην παρακελευστικὴν χρῆσιν ἐν Κρήτῃ. Ἀκόμη ἐκ τῆς ἐπιδημίας τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίου, περὶ ἣς ἤδη καὶ εἵπομεν προηγουμένως καὶ ἐγράψαμεν ἐσχάτως²⁴, ἐκ τοῦ βίου τοῦ ὁποῖου μανθάνομεν περὶ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν «ἀθεωτάτων Κρητῶν» (οὕτω δ' ἐκαλοῦντο οἱ ἀραβόκρητες) καὶ τοῦ ληϊσμοῦ τοῦ Ὅρους, εἴτε ἐξ ἐπιδημίας εἰς Κρήτην μοναχῶν τοῦ ὄρους Λάτιμου τῆς Ἰωνίας πρὸς ὑπὸ τοῦ μαγίστρου Νικηφόρου, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς στρατείας αὐτοῦ, ἐπίλυσιν τῶν διαφορῶν των²⁵, εἴτε ἄλλως. Πράγματι ὁ βίος Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας († 872, 9 Νοεμβρίου) τῆς σὺλ-

²⁴ Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης ἐν Κρήτῃ (1961 μ. Χ.) καὶ ἡ κρίσις τῆς Μεγίστης Λάρας, «τιμητικὸς τόμος ἐπὶ τῷ Ἰωβηλαίῳ τοῦ μητρ. Φιλίππων - Νεαπόλεως - Θάσου Χρισσοστόμου» Ἀθῆναι 1960, σσ. 59 - 65.

²⁵ Βίος τοῦ ἁγίου Παύλου τοῦ ἐν Λάτρω, Πηβλ. Schlumberger, Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκᾶς (μετάφρ., Λαμπρῆδη) 1917, σ. 108 σημ.

ληφθείσης ὑπὸ Ἀραβοκρητῶν πειρατῶν καὶ ἀθλησάσης ἐν Πάρῳ²⁶, ἢ τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐν οἷς καὶ τὸ περὶ τοῦ ἀρπαγέντος ἐκ Λέσβου παιδὸς ὁ ὁποῖος ἐπανήχθη θαυμασίως εἰς τὸν οἶκον του²⁷, ὁμιλοῦν περὶ τῆς δράσεως τῶν φοβερῶν πειρατῶν οἱ ὁποῖοι Ἀραβες, Ἀφροὶ, Κρητὲς ἢ Κρηταὶ ἁπλῶς ἀναφερόμενοι, ἐλήϊζον τὰ παράλια τοῦ Αἰγαίου καὶ τὰς νήσους καὶ κατέστησαν ἐπὶ αἰῶνα καὶ πλέον ἢ μάλιστα τῆς περιοχῆς. Ποῖαν δὲ θρησκείαν εἶχον οὗτοι, οἱ ἀρνησιθρησκοὶ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν καλούμενοι, δὲν ἔχω πάντοτε νὰ εἶπω, παρατηρῶ μόνον ὅτι τινὲς τούτων, καὶ ἂν ἦσαν ἀρνησιθρησκοὶ, δὲν ἀπέβαλον τὰ χριστιανικά των ὀνόματα, ὡς ὁ Φώτιος (881) καὶ ὁ τὴν Θεσσαλονίκην δαμάσας (904) Λέων ὁ Τριπολίτης.

Ἐδῶ ἴσως εἶναι πρόσφορον ν' ἀναφέρω τὸ χωρίον Λέοντος τοῦ Διακόνου, τοῦ βασικωτέρου τῆς ἐκστρατείας εἰς Κρήτην τοῦ Νικηφόρου ἱστοριογράφου, ὁ ὁποῖος Λέων ὁμιλεῖ περὶ τῶν γητευμάτων ἀχρείου γυναικοῦ κατὰ τὴν διάρκειαν ἐπιθέσεως τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τοῦ Χάνδακος: «*Ἐν ᾧ δὲ ὁ στρατηγὸς τὴν ἴλην κατὰ μέτωπον ἐκρατύνετο καὶ εἰς πλαίσιον τῆς δυνάμεως συνέττατε, γόναιον ἐταιρικόν, ἀκκιζόμενόν τε καὶ θρυπτόμενον, ἰταμὸν ἐπιεικῶς τυγχάνον καὶ ἀναιδές, τῶν προμαχόνων προκόπτον, γοητείας ἐποιεῖτο καὶ ἐπωδός. Λέγεται γὰρ κατόχους εἶναι Κρητὰς μαντεῖαις καὶ βωμολοχίαις καὶ πλάναις, πρὸς τῶν Μανιχαίων καὶ τοῦ Μωάμεθ παρελιηφότης ἀνέκαθεν*» (Bonn σσ. 24 - 5). Ἄντι λοιπὸν ἱερῶν τελετῶν οἱ ἀραβόκρητες ἐχρησιμοποιοῦν μαγείας πρὸς ἐξορκισμὸν τῶν ἐπιτιθεμένων. Τοῦτο ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ κατηγορήσῃ ὁ Λέων ὁ Διάκονος τοὺς Κρητὰς (οὐχὶ τοὺς μουσουλμάνους) ὡς μανιχαίζοντας ἢ καὶ πλάνας τοῦ Μωάμεθ δεχθέντας. Ἐπόμενον ἦτο ὅτι χωρὶς ἐκκλησιαστικὴν ἀναφορὰν πρὸς τὸ πατριαρχεῖον, χωρὶς κληρὸν δρώντα ἐλευθέρως, ἴσως δὲ καὶ χωρὶς τῶν ἀναγκαίων ναῶν, οἱ Κρητὲς κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀραβοκρατίας ὑπέπεσαν καὶ εἰς πλάνας, δεχόμενοι λαϊκὰς δοξασίας οἷαι τὰ μαντεύματα καὶ αἱ γοητεῖαι, διὰ τὰς ὁποίας ἄλλως κατηγοροῦνται πεντακόσια ἔτη μετὰ ταῦτα καὶ ὑπὸ Ἰωσήφ τοῦ Βρυεννίου. Ὅμως ἐπὶ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Β', διηγεῖται ὁ Λούκας (Bonn 185 - 186) περὶ τιμωρίας τοῦ προδότου διερ-

²⁶) Synax. Eccl. Constant. στ. 206 - 207.—BHG³, 1957, Nos 1723 - 1724. — L. Petit, BAG σ. 273 - 4. — Θεοφίλου Ἰωάννου, Μνημεῖα Ἁγιολογικὰ ἐξ οὗ μετεφράσθη νεοελληνιστὶ ὑπὸ Κ. Ι. Ναυπλιώτου, Ἐκατονταπυλιανῆς Πάρου τὰ σωζόμενα, Ἀθῆναι 1912, σσ. 38 - 58.

²⁷) Synax. Eccl. Const. στ. 623 - 626 (23 Ἀπριλίου). *Miracula S. Georgii*, edidit J. B. A u f h a u s e r, Lipsiae 1913, σσ. 100 - 103 : *De juveno Mytilenaeo capto* Ἐτερον θαῦμα. — Τομαδάκης, ΕΕΒΣ Α', 1960, σ. 33.

μηνέως τοῦ παλατίου Θεολόγου Κόρακος, καὶ ἀναφερόμενος εἰς τοὺς τῆς βασιλικῆς Πύλης Κρήτας φύλακας λέγει : «*ἦσαν γὰρ Κρηῖται ἀεὶ πιστότατοι καὶ ζῆλον θεῖον ἔχοντες πρὸς τὰ τεμένη ἁγίων καὶ εἰς τὰ σφῶν λείψανα καὶ εἰς τὸ βασίλειον τῆς Πόλεως*». Τοῦτο ἀποδεικνύει ἡ σθεναρὰ αὐτῶν προσήλωσις διαρκούσης τῆς Φραγκοκρατίας πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Ὁρθοδοξίαν καὶ ἡ πρωτοβουλία τοῦ κλήρου τότε καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας διεξαγωγῇ τῶν ἐπαναστάσεων καὶ τῶν ἀπελευθερωτικῶν κινήματων, καὶ ἡ ὅλη συντήρησις τῆς ἐθνικῆς παιδείας, τῆς πίστεως καὶ τῆς μορφώσεως.

Ε'

Ἐπανειλημμένως γράψας περὶ τοῦ ρόλου ὃν διεδραμάτισαν οἱ ἅγιοι Νίκων ὁ Μετανοεῖτε καὶ Ἰωάννης ὁ Ξένος ἐν Κρήτῃ, ἔτι δὲ καὶ ἐσχάτως ἀναιρέσας τὴν πλάνην τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν περὶ ἐθνολογικῆς ἀλλοιώσεως τῆς Κρήτης κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν, δὲν ἐπιθυμῶ νὰ ἐπαναλάβω ἐνταῦθα τὰ αὐτὰ πράγματα, οὐδὲ νὰ ἐξηγήσω λεπτομερῶς τί ἔπραξαν οἱ ὡς ἄνω ἅγιοι ἄνδρες. Πετῶντι καλάμῳ μόνον θὰ προσπαθῆσω νὰ δώσω εἰκόνα τῆς καταστάσεως τῆς Κρήτης ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς ἀπόψεως κατὰ τὰ μεταξὺ τοῦ 826 καὶ 1000 ἔτη :

Ἡ κατάληψις τῆς Νήσου δὲν μοῦ φαίνεται ὅτι συνετελέσθη ἀμέσως, οὔτε τόσον βιαίως ὅσον ὑποτίθεται συνήθως, διότι ἄλλως θὰ ἐγέννα πολλὴν τὴν ἀντίδρασιν, ἤρχισε δ' ἀπὸ τὰ παραθαλάσσια κέντρα. Αἱ βυζαντιναὶ ἀρχαί, πολιτικαὶ καὶ ἐκκλησιαστικαὶ κατελύθησαν, ὁ πληθυσμὸς ἠρημώθη ἢ ἐνοθεύθη ὡς πρὸς τὰ κέντρα ταῦτα. Πάντως διὰ τὰ πρῶτα πενήκοντα ἔτη θὰ ὑπῆρχον ἐπὶ τῆς Νήσου τὰ ὑπολείμματα τῶν προκεχειροτονημένων ἢ προκεχειροθετημένων κληρικῶν καὶ μοναστῶν, ἂν δ' ἀληθεύῃ καὶ διὰ τινὰς ἀκόμη δεκαετηρίδας ὅτι ἡ Γορτύνη καὶ ἡ Κυδωνία ἔμειναν ἀνάλωτοι, θὰ ἦτο δυνατὸν δι' ἰσόχρονον πρὸς τὴν αὐτονομίαν τῶν διάστημα νὰ ἐχειροτονοῦντο κληρικοὶ διὰ τὰς πόλεις ταύτας καὶ τὰς ὄρεινὰς ἐπαρχίας, ἀλλ' ἴδρυσις ναῶν ἢ συντήρησις ἱερῶν καταστημάτων θ' ἀπέβη ὀλωσιδίου δύσκολος καὶ σπανία. Ὡς ἐκ τούτου κατὰ τὸ 961 καὶ οἱ ἐπιζῶντες κληρικοὶ θὰ ἦσαν ἐπὶ τόπου ὀλίγοι καὶ ὀλιγώτερα τὰ ἐνδιατήματα αὐτῶν. Παροιμία Κρητῶν ὑπῆρχε πάντοτε ἐν Κων/λει καὶ τοῦλάχιστον εἰς Ἱεροσόλυμα ἐκ τῶν ἀραβοκρατουμένων χωρῶν. Ποῦ ἐσπούδασεν ὁ Ἰωάννης ὁ Ξένος δὲν γνωρίζομεν, πάντως ἦτο Κρητῆς γεννηθεὶς εἰς τὴν Σίβαν, ἴσως ἐξεπαιδεύθη εἰς τὴν Κων/λιν. Τὰ ἑλληνικά του πᾶν ἄλλο δεικνύουν ἀπὸ ἀμάθειαν καὶ ἄγνοιαν, τὸ δὲ σχέδιόν του ν' ἀναζωπυρηθῇ ὁ ἐν Κρήτῃ μοναστικὸς βίος ἀποβλέπει εἰς τὴν δημιουργίαν πνευματικῶν πυρῆνων παιδεύσεως,

Ἐὰν τώρα ὑπολογίσωμεν ὅτι τὸ 843, ὅτε ἀνεστηλώθη μετὰ τῶν εἰκόνων ἡ Ὁρθοδοξία, εἶχεν ἤδη ὀλοκληρωθῆ ἡ κατάληψις τῆς Νήσου, τότε πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι — ἀνεξαρτήτως τῶν εἰκονοφίλων διαθέσεων τοῦ λαοῦ — ὁ κληρὸς τοῦ 826 ἦτο εἰκονομάχος. Δεδομένου δ' ὅτι ἀπέκόπη ἡ Νῆσος τῆς ἐκκλησιαστικῆς κανονικῆς ἀναφορᾶς πρὸς τὴν Κων/λιν καὶ ὅτι πάντως διετέλει περὶ τὰ τέλη τῆς ἀραβοκρατίας μὲ ἡλαττωμένον κληρὸν χωρὶς ἐπισκόπους, ἦτο ἀνάγκη ἀναπροσαρμογῆς τῆς Νήσου εἰς τὴν ἐν Κων/λει πολιτικὴν τόσον ἀπέναντι τῆς εἰκονομαχίας ὅσον καὶ τῶν προκυψασῶν πρὸς τὴν Δύσιν διαφορῶν, αἱ ὁποῖαι συνεζητήθησαν ἐνῶ ἡ Κρήτη ἐδοῦλευν.

Ἐξ ἄλλου δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι ἐνῶ οἱ Ἄραβες, φωτισθέντες ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν Περσῶν, ἦσαν λαὸς πεπαιδευμένος, ὑψηρῶν τὰς Τέχνας, τὴν Ποίησιν καὶ τὰς Ἐπιστήμας, ἀνεγείρων μνημεῖα καὶ διὰ τοῦ λόγου καὶ διὰ τῶν λίθων, οἱ καταλαβόντες τὴν Κρήτην Μοζάραβες ἦσαν ἀμέτοχοι πάντων τούτων τῶν ἀγαθῶν, πειραταὶ δὲ καὶ λησταί. Δοθέντος δ' ὅτι συνανεμίγησαν μετὰ τῶν ἐντοπίων, ἡ προκύψασα ποιότης εἶχε τι τὸ ἠϋξιμένον εἰς τὸ ἀρεϊμάνιον καὶ τὴν ἀδικίαν, οὐδεμίαν δὲ διάθεσιν πολιτισμοῦ. Ὡς ἐκ τούτου οὐδὲν ἀπολύτως μνημεῖον ἀφήκαν ἐν Κρήτῃ, οὔτε ἐνεπίγραφον οὔτε χειροποίητον. Ἀμαθοῦς δ' ὄντος καὶ ἀγροίκου τοῦ κυρίου, δυσκόλως ἡμεροῦται τὸ ὑπάρκον. Πῶς ἦτο δυνατόν οἱ ὑπολειφθέντες Κρητῆς τοῦ 961, ἀγρόται καὶ ὄρεινοί, ἀπαιδευτοὶ καὶ μὲ ἑλλιπῆ θρησκευτικὴν διαπαιδαγώγησιν, νὰ εὐρίσκοντο εἰς τὴν ὀρθὴν ὁδόν; Ἔσχον ὡς ἐκ τούτου ἀνάγκην νὰ ἀκούσουν τὴν προδρομικὴν παρακείμεσιν ΜΕΤΑΝΟΕΙΤΕ ἀπὸ στόματος τοῦ ὀσίου Νίκωνος, καὶ νὰ ἴδουν ἀνεγειρομένους εἴτε ὑπὸ τοῦ Φωκά, εἴτε ὑπὸ τοῦ Νίκωνος, εἴτε μετὰ ταῦτα ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Ξένου τοὺς ναοὺς καὶ τὰ μοναστήρια αὐτῶν.

Σεβασμιώτατε, Κυρίαί, Κύριοι,

Αὕτη περίπου εἶναι ἡ εἰκὼν τὴν ὁποῖαν σήμερον δυνάμεθα νὰ συνθέσωμεν περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν. Συνάπτεται δὲ τὸ θέμα πρὸς τὴν ὄλην ὑπόθεσιν καὶ γεννᾷ σχετικούς προβληματισμούς. Ἐὰν ὁ ἐπιστήμων δὲν δύναται πάντοτε διὰ τῆς ἐρεῦνης νὰ λύσῃ πάντα τ' ἀνακύπτοντα ζητήματα, ὅμως εἶναι εὐτυχῆς τοποθετῶν αὐτά, ὥστε νὰ εἶναι ζητήματα τοῦ μέλλοντος. Τοῦτο συνέβη καὶ ἐν προκειμένῳ ἀπὸ πολλῶν πλευρῶν. Ὅπως δὴποτε ὅμως ἐν νομίῳ ὅτι εἶναι ἀπὸ τοῦδε σταθερὸν τῆς ἐπιστήμης συμπέρασμα: Ὅτι ἡ Ἀραβοκρατία θὰ ἠδύνατο νὰ ἔχη ὀλεθρίας συνεπειὰς διὰ τὸν πληθυσμὸν τῆς μεγαλονήσου, καταστρέφουσα τοὺς ἐν αὐτῇ ἀπογόνους τῶν Ἑτεοκρητῶν, τῶν Ἀχαιῶν καὶ τῶν Δω-

ριέων, διὰ τῆς ἀποβολῆς τῆς διαχωριστικῆς ιδιότητος τοῦ Χριστιανοῦ. Τοῦτο δὲν ἐγένετο εἰς ὄσσην κλίμακα ὑπετέθη, χάρις εἰς τὴν συντηρητικότητα καὶ τὴν θεοσεβείαν τοῦ ἀγροτικοῦ στοιχείου ἰδίᾳ καὶ τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἀπεριόριστον ἐπήρειαν τῶν ὀρθοδόξων κέντρων. Τὸ γεγονός τοῦτο ἔδωκεν εἰς τὴν ἀνανεωθείσαν ἀπὸ τοῦ 961 – 1204 Κρήτην τὴν δυνατότητα νὰ διατηρήσῃ μετὰ ταῦτα καὶ ἐπὶ ἑπτὰ ὀλοκλήρους αἰῶνας τὸν Ἑλληνισμόν της, τὴν γλῶσσαν, τὴν θρησκείαν, τὰ ἥθη καὶ ἔθιμά της καὶ νὰ διεκδικῇ ἀδιαλείπτως τὴν θέσιν της ὡς ἐλευθέρου λαοῦ ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἑλληνικῆς Πατρίδος, τὴν ὁποίαν ἐπέτυχεν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας.

ROLAND HAMPE

DIE PITHOSTÖPFER VON KRETA*

Was ich hier berichte und zeige, ist nur ein kleiner Ausschnitt aus einem grösseren Forschungsgebiet. Mit der Oberfläche der antiken Keramik, das heisst mit ihrer Verzierung, ihrer figürlichen Bemalung, hat man sich schon viel beschäftigt. Weniger mit ihren Formen und sehr wenig mit ihrer Technik. Darum bin ich seit einigen Jahren eine Arbeitsgemeinschaft eingegangen mit einem Spezialisten für Keramik, Herrn Adam Winter aus Mainz-Kastel. Unser Ziel ist, über die Technik der antiken Keramik gründlichere Kenntnisse zu gewinnen als man sie bisher hat. Wir beschränken uns dabei nicht auf theoretische Betrachtungen, sondern haben den Weg praktischer Versuche beschritten — natürlich nicht mit der Absicht, Nachahmungen antiker Vasen herzustellen oder gar Fälschungen auf den Markt zu bringen —, sondern um technisch das zu erreichen, was die Alten konnten, indem wir dasselbe Material verwenden, das sie benutzten, nämlich Erde — nichts als Erde, ohne jeden Farbzusatz. Wir beschäftigen uns mit den verschiedenen Erden, haben auch aus Griechenland zahlreiche Erdproben mitgenommen, mit denen wir unsere Versuche anstellen. Wir werden bei diesen Versuchen durch das Chemische Institut der Universität Heidelberg unterstützt. Unsere gebrannten Proben vergleichen wir mit antiken Erzeugnissen, nicht durch das blosse Auge, sondern durch das Elektronenmikroskop. Wenn sich bei 15 – tausendfacher Vergrößerung unser Produkt von den antiken nicht mehr unterscheiden lässt, dann sind wir zufrieden und glauben, auf dem richtigen Weg zu sein. Aber dieser Weg ist ein weiter Weg, und wir sind mit unseren Untersuchungen noch lange nicht am Ende.

Andere Forschungen gelten den noch lebenden Töpfereien in Ländern des Mittelmeergebietes — solchen Werkstätten natürlich, die noch nicht modernisiert sind, sondern mit ursprünglichen Mitteln arbeiten. Die Beobachtung ihrer Arbeitsweise ist wichtig. Denn es gibt im Arbeitsprozess Dinge, die sich am fertigen Produkt nicht

*) Der Vortrag wurde auf dem Kongress in griechischer Sprache gehalten.

ablesen lassen, die während des Arbeitsvorgangs verschwinden. Gerade sie können aber für die Herstellung entscheidend wichtig sein, können den Schlüssel für das Verständnis bieten und uns Dinge erklären, die sonst unverständlich blieben. Darum haben wir Reisen unternommen, teils allein, teils zusammen, in Mittel- und Süditalien, auf dem griechischen Festland und auf den Inseln, bis hinüber nach Kleinasien und bis Cypern, um Töpfereien aufzusuchen. Wir haben dort Arbeitsweisen beobachtet, die in alter Tradition stehen, die in die Antike, ja zum Teil noch in die Vorgeschichte zurückreicht.

Es ist der letzte Augenblick, wo dies noch erfasst werden kann. Denn das alte Töpfer-Handwerk ist am Aussterben. Die Gründe dafür sind verschiedene: Nicht allein die Konkurrenz der Industrie —sondern etwa auch der Mangel an Brennmaterial, die geringen Preise, die für diese echten keramischen Erzeugnisse gezahlt werden (im Gegensatz zum Fremdenkitsch) — die Leute, welche die Gebrauchs-Tongefässe kaufen, sind meist selber arm. Vor allem ist es aber der Einfluss der modernen, von der Industrie bestimmten Welt: Die jungen Leute wollen keine so anstrengende und so schmutzige Arbeit mehr verrichten.

Ich will heute berichten über eine Exkursion, die wir im Sommer 1960, das heisst von Ende Mai bis Ende Juni, auf Kreta unternommen haben. Ein Pitharās ist ein Meister, der Pitharia, also grosse Vorratsgefässe anfertigt. Nur er beherrscht diese Kunst, gibt sie seinem Sohn oder Enkel weiter. Fremde Lehrlinge werden nicht angelernt. Die Pitharades aber sind eine Gruppe von Leuten, in der Regel fünf, die ihm bei seiner Arbeit helfen. Ausser dem Meister (μάστορας), dem Pithostöpfer, ist es ein Untermeister (σοτομάστορας); ein Scheibendreher (τροχάρης), der auch der Heizer (καμινάρης) ist; ein Erdbereiter (χωματᾶς); ein Holzhauer (ξύλᾶς oder κλαδᾶς) und, als Benjamin der Gruppe, der Träger (κουβαλητής).

Diese Gruppen wandern im Sommer über die Insel und errichten an verschiedenen Stellen provisorische Werkstätten, wo sie Pitharia für die umliegenden Dörfer bauen. Sie sind etwa zwei Monate von zu Hause fort und nehmen sich auf ihren Eseln, ausser ihren Werkzeugen, die Verpflegung mit: Hartbrot, Kartoffeln, weisse Bohnen, auch Salz, Zwiebeln, Knoblauch und natürlich, das wichtigste von allem, Olivenöl. Wein trinken sie während der Arbeitsperiode nur sehr wenig. Sie haben ihn in einer runden Feldflasche (φλασκί), die selbst getöpft ist. Es ist eine Form, die wir aus der griechischen

Frühzeit bis in die römische Epoche verfolgen können. Sie ist heute noch im Gebrauch—freilich nicht im Handel. Aus ihr schenkt der Meister sich und seinen Gefährten nur selten und sparsam aus. Auch dem Fremden, der sich, wie wir, zu Pithostöpfern in die Einsamkeit verirrt, wird aus ihm ein Gläschen mit dem Willkommensgruss (καλῶς ὠρίσατε) eingeschenkt.

Diese Wandertöpfer stammen alle aus demselben Dorf, das Thrapsano (im Kreise Kastelli Pediados), das nur 32 km von Iraklion entfernt liegt. Schon 1642 wird es von einem kretischen Mönche erwähnt als ein Ort, wo alle Einwohner Töpfer sind (εἶναι ὅλοι τσουκαλάδες). Dies Dorf unterscheidet sich nicht von andern Töpferdörfern, ausser etwa durch seine Schule. Diese Schule hatte nämlich bis vor kurzem einen Lehrer, der Phantasie besass und der es verstand, auch die Phantasie der Kinder anzuregen. Er gab ausser dem Unterricht auch Plastik-Stunden. Er erzählte aus dem Mythos oder aus der Geschichte. Die Kinder durften das Erzählte nachher modellieren. Das Material war Töpferton, den die Kinder von zu Hause mitbrachten. Da sieht man etwa den Auszug der Griechen aus Messolonghi—die Türken lauern mit ihren Krummsäbeln vor dem Tor.— Oder die Entführung des deutschen Generals Kreipe, eine kretische Episode aus dem Zweiten Weltkrieg, die schon zum Mythos geworden ist. Daneben Bilder aus dem täglichen Leben, etwa «die Schuhe der Mutter», schief und abgetragen, so lebenswahr, als seien sie eben ausgezogen worden. Am besten aber sind die Plastiken, welche die Töpfer bei der Arbeit schildern. Die kleinen Drehscheiben, die gerade vom Esel abgeladen werden; der Meister und der Scheibendreher (τροχάκης) beim Pithosbau; der runde Brennofen, oben nur lose abgedeckt; der Heizer (καμινάκης) in der Schürgrube; der Esel mit zwei fertigen, zum Verkauf bestimmten Pithoi beladen. Die kleinen Kunstwerke, die so entstanden, füllen einen grossen Saal im Keller des Schulgebäudes; leider sind sie ungebrannt und daher sehr zerbrechlich.

Als wir einige der Modelle photographieren wollten, war gerade Schulpause. Zwei Klassen waren auf dem Hof: der treffliche Lehrer mit den Jungens, und eine Mädchenklasse. Ich sagte zu den Kindern: «Wessen Vater Töpfer ist, der soll die Hand erheben». 24 Hände gingen in die Höhe.

In den Häusern von Thrapsano standen die Pithoi in der Reihe wie in den minoischen Palästen. Von den 5 Pithoi in einem Hause waren die grössten 1,20 m hoch. Sie enthielten: der erste Hülsen-

früchte, der zweite Getreide, der dritte Tücher und Decken; sie lagen darin in einem grossen weissen Sack aus Nesselstoff. Im vierten war Öl; im fünften Wein. Dieser Pithos war aussen gekalkt. In seiner Wandung war ein Zapfhahn angebracht. Als Deckel für die Pithoi werden Scheiben aus Ton oder Zement verwendet oder auch der kleine Tisch, auf dem der Brotteig geknetet wird.

Immer wieder erkundigten wir uns nach den Pithostöpfern: Wann würden sie das Dorf verlassen, wohin würden sie ziehen? Aber wir erhielten darüber keine genaue Auskunft. Erst später erkannten wir, warum: Es wird im Dorfe keine Absprache getroffen. Die Pithostöpfer stehen zueinander in Konkurrenz. Der eine sucht dem anderen an den besseren Platz voranzukommen.

Der griechische Forscher Xanthudidis hat die Pithostöpfer einmal für Stunden besucht und darüber einen nützlichen Aufsatz geschrieben (1927)¹. Wir wollten ihre Arbeit noch gründlicher kennenlernen, nicht nur Stunden, sondern Tage, ja Wochen mit den Pithostöpfern verbringen. Von den etwa 12 Gruppen, die im Sommer 1960 unterwegs waren, haben wir 6 gefunden. 5 Wochen haben wir uns bei ihnen aufgehalten, haben während dieser Zeit nur selten unter einem Dach geschlafen, meist im Freien, in der Nähe der Werkplätze, um nichts zu versäumen.

Eine Woche lang hatten wir vergeblich gesucht; da fanden wir die erste Gruppe am 2. Juni im Gebiet des Psiloritis, beim Kloster Asomaton, das jetzt als Landwirtschaftsschule dient. Wegen des Regenwetters waren sie mit der Arbeit noch zurück. Wir fanden sie beim Einrichten ihrer Werkstatt und beim Bau des Töpferofens.

Der Werkplatz lag auf einem Acker. In den Ackerboden eingetieft der lange Graben (ὁ λάκκος) mit den seitlichen Nischen (τροχόλακκοι), wo die kleinen Drehscheiben (τὰ τροχιά) auf sehr einfache Weise befestigt sind, 10 in einer Reihe. Im Hintergrund der Brennofen (τὸ καμίνι) am abfallenden Hang (στὸ κατηφορικόν). Er stammte schon aus dem Vorjahr, war aber vom Regen in Winter zur Hälfte zerstört. Nur in der Mitte stand noch der Pfeiler (ἡ κολόνα), aber der Boden (ὁ πάτος) war eingefallen, die Aussenwand, nur aus Feldsteinen (ξηρολιθιά) aufgeschichtet, halb eingestürzt.

Ackererde wurde mit Stroh vermengt. Grosse Barren (πλίνθοι) wurden daraus geformt, ein grosser Deckel (τὸ καπάκι) mit einem

¹) Some Minoan Potter's - wheel Discs, Essays in Aegean Archaeology, presented to Sir Arthur Evans, Oxford 1927, 111 ff.

Kreuz und den Zeichen ΑΣ (= Σχολή Ἀσωμάτων) und der Jahreszahl geschmückt. Mit diesem Deckel wird die Feuerungstür des Ofens verschlossen, wenn der Brand (τὸ ψήσιμο) zuende ist. Barren und Deckel mussten etwa eine Woche in der Sonne trocknen. Dann kam der Tag, wo der Ofen gerichtet wurde. Alle Mann mussten dabei helfen. Die schweren Barren wurden in den Ofen herabgebracht und als Träger für den Boden eingesetzt. In die Aussenwand des Ofens wurden mit dem Axthammer (τὸ σκεπάρι) Höhlungen geschlagen; zwei kürzere Barren wurden dort eingesetzt (Abb. 1). Ein dritter längerer Barren wurde dagegen gestemmt. Dem anderen Ende diente der Pfeiler (ἡ κολόνα) als Auflager. Die äusseren Enden der Barren wurden mit kleinen Steinen verkeilt, die Fuge innen mit Lehm verschmiert. Wo die Länge der Barren nicht reichte, wurde in die Fuge ein Zwischenstück eingeschoben. Die gegeneinander gestellten Barren bildeten Bögen (καμάρες). So entstand, im Laufe eines Vormittags das Skelett.

Bereits am Nachmittag konnten die Pithostöpfer darauf steigen. Sie setzten viele Querrippen ein (Abb. 2). So entstand ein Gebilde, das wie ein monumentales Spinnennetz wirkte. Am nächsten Tag machten sie die Zwischenräume immer enger, indem sie gebrannte Tonbrocken vom vorigen Ofen einsetzten und mit Lehm umschmierten. Sie liessen nur wenige Löcher über, wie es gerade kam.

Einen ganzen Tag musste das Gerippe trocknen. Dann wurde die endgültige Oberfläche über die Tenne (πάτος) gelegt—mit Lehm vom Acker, der mit den Händen verstrichen wurde. Aussen an der Ofenwand liess man grössere Löcher für die Flammen. Die kleineren Löcher innen (οἱ ἄφανοὶ) wurden so hergestellt: Aus Platanen-Ästen wurden ein paar Pflöcke zurechtgezimmert. Der Pflöck wird kurz in einen Eimer voll Wasser getunkt, dann in eines der freigelassenen Löcher gesteckt. Mit der Hand wird Lehm darum herumgestrichen. Schon nach wenigen Minuten ist der Lehm hart, der Pflöck wird herausgezogen und in ein anderes Loch gesteckt.

Der Ofen war noch nicht hoch genug. Der obere Rand wurde noch mit Feldsteinen erhöht. Die Wandung wurde mit Lehm beworfen.

Von nun ab hat jeder seine bestimmte Tätigkeit, die sich täglich wiederholt. Der Holzhauer zieht früh morgens, mit einer Kanne Wasser und einem Stück Brot, an den Berghang und hackt dort Gestrüpp, meist Thymianbündel.

Der Träger (κουβαλιητής) hat allerhand kleinere Arbeiten zu ver-

richten (wie Feuermachen, Kartoffelschälen usw.). Dann zieht er mit den Eseln zum Arbeitsplatz des Holzhauers. Mit Gestrüpp beladen kommen die Esel nach einer Weile wieder, je 4 Bündel auf einem Esel. Ein Zug am Spezialknoten des Seiles und die Bündel liegen am Boden. Acht- bis neunmal machen die Tiere täglich diesen Weg. Etwa 350 Bündel werden beim ersten Brand gebraucht, der 5-6 Stunden dauert; denn da muss der Ofen selbst noch trocknen. Bei den späteren Bränden weniger; das ist das Wichtigste für die Wahl des Werkplatzes: die Nähe des Brennmaterials. Erde ist transportabel. Das Brennmaterial dieser Art nicht. Der Transport würde zu teder.

Der Erdbereiter geht ebenfalls frühmorgens an seinen einsamen Arbeitsplatz, wo die Pithoserde (τὸ πθαρόχωμα) sich findet. Er hackt sie los, und schlägt sie (κοπανίζει) klein mit einem Flegel (κόπανος) aus frischem Olivenholz; an der Unterseite des Flegels sind kantige Nagel befestigt. Dann siebt er (κοσκινίζει) die Erde. Er füllt den feinen Erdstaub in Säcke, 10 Sack Erde für die 10 Pithoi, die am nächsten Tag — und so jeden Tag — getöpft werden sollen, bis etwa 400 Pithoi fertig sind. Abends kommt der Träger mit den Eseln. Die Säcke werden aufgeladen und zum Arbeitsplatz gebracht. Sie werden dort in einem grossen Laubzelt, auf geebnetem Lehm-boden (στῆν ἀπλοταρέα) abgeladen. Die Arbeit des Erdbereitens ist damit noch nicht zu Ende. Am Werkplatz liegt noch eine blaugraue Erde (λεπίδα) bereit. Auch sie wird klein geschlagen, gesiebt, ins Laubzelt gebracht. Sie wird der Pithoserde beigemischt, die sonst zu fett (παχὺ) ist und beim Trocknen reisst. Um die grosse Laubhütte herum liegen kleinere Hüttchen, in denen die Töpfer schlafen, jeder in seiner eigenen kleinen Hütte.

Beim ersten Morgengrauen sind die Pithostöpfer auf den Beinen. Meister, Scheibendreher und Erdbereiter begeben sich in das grosse Laubzelt. Der grosse Haufen mit Erde wird mit den Händen in der Mitte aufgebrochen und mit Wasser vermischt. Dann mit den Füßen flach getreten, mit den Händen wieder geteilt, aufgerollt und wieder zu einem grossen Haufen aufgetürmt. So noch zwei Mal. Das Magermehl (ἡ λεπίδα) wird dabei leicht eingestreut. Zum Schluss bleibt ein grosser Tonkegel stehen, der mit den Händen sorgfältig abgeglättet wird. Er trocknet in der schattigen Laubhütte nicht aus; den ganzen Tag über wird der Ton für das Töpfern hiervon genommen.

Dann wird das Frühstück eingenommen (Kartoffeln oder Boh-

nen), das bis zum Abend sättigen muss, und etwa um 6 Uhr beginnt die Arbeit auf der Scheibe. Diese Scheibe wird nicht mit dem Fuss angetrieben, sondern mit den Händen an den zwei Handhaben (περόνες) gedreht. Die hölzerne Spindel (ἄδράκι) hat unten einen Dorn (μογλός), der in einem einfachen Stück Blech mit einer Dalle (στὸ πλιθὶ) läuft. Anstatt des Bleches wird auch ein einfacher Feldstein als Spurstein (δρακονόπετρα) verwendet. Die Spindel dreht sich oben in einem rechteckigen Ausschnitt aus dem Querbrett (σταυροσάνδο). Sie ist an dieser Stelle von einem Stück Sackleinen oder Filz umwickelt, das mit Öl getränkt ist; sie wird durch Schnüre kreuzweise an das Querbrett gebunden. Auf dem hölzernen Scheibenkopf (κεφαλαρά) wird nicht getöpft. Auf ihn werden vielmehr vier frische Tonklumpen gelegt; darauf wird eine sorgfältig gebrannte Scheibe (ἡ πλάκα) gelegt. Diese Scheiben tragen zum Teil die Anfangsbuchstaben vom Namen des Meisters und die Jahreszahl.

Ähnliche Scheiben hat man bei den Ausgrabungen minoischer Paläste gefunden — zuletzt etwa in dem kleinen Palast von Vathy-petro — und schon Xanthudidis hat erkannt, dass sie dem gleichen Zweck wie heute gedient haben müssen: Sie bewirken, dass die Scheibe horizontal läuft. Ausserdem wird kleineres Geschirr mit diesen Diskoi von der Drehscheibe abgehoben und zum Trocknen abgesetzt.

Das Töpfeln selbst ist mit Worten schwer zu schildern. Ich versuche Ihnen daher einen Teil des Films zu zeigen, den wir gedreht haben. Es ist nur ein Schmalfilm (8 mm); er macht keinen Anspruch auf technische Vollkommenheit. Er sollte nur zu Forschungszwecken dienen: Die Drehscheiben werden gerichtet und justiert. Oben darauf liegt der Diskos, mit Tonklumpen angeklebt. Die Scheibe wird gedreht, der Meister hält den Finger an, um zu prüfen, ob sie horizontal läuft.

Magererde (λεπίδα) wird auf dem Diskos verstrichen, damit der Boden des Pithos nicht anklebt. Der erste runde Tonlaib wird aufgelegt. Er wird mit dem Handrücken geschlagen, bis er flach ist wie eine Pizza, dann glatt gestrichen. Die linke Hand dreht dabei. Der Meister lässt mit dem Zeigefinger um den Rand eine Rille einlaufen. Ein länglicher Tonwulst wird in der Luft gehalten und gewiegelt, dann aufgesetzt und angedrückt. Der linke Fuss des Meisters dreht langsam die Scheibe (Abb. 3). Dabei drückt sich der Absatz in den Ton. Die Spuren werden abgeglättet. Der Meister träufelt mit dem Schwamm Wasser auf.

Jetzt erst tritt der Scheibendreher in Funktion. Während er dreht, erfolgt das normale Hochziehen der Wandung mit Druck und Gegendruck. Boden (πάτος) und Grundstock (φύτεμα) wird zuerst getöpft, beim ersten, beim zweiten und so fort bis zum zehnten Pithos (Abb. 4). Ab und zu werden die Scheiben der getöpften Stücke etwas gedreht, damit die Pithoi gleichmässig in der Sonne trocknen.

Der Scheibendreher nimmt die Tonlaibe vom Kegel aus dem Laubzelt ab, legt sie draussen auf ein Sacktuch, schlägt das Sacktuch zu, damit sie nicht zu rasch trocknen. Der Rand des Grundstockes (φύτεμα) wird mit dem Schwamm angefeuchtet. Der Tonwulst für den ersten Stock (στομωσιὰ) wird aufgedrückt, dann beigestrichen, aussen und innen. Sein rechter Fuss dreht dabei die Scheibe. Dann streicht er wieder aussen bei, seine Linke presst den Wulst enger. Und nun kommt das Wunder, das man gesehen haben muss, um es zu glauben: Der Meister lässt eine Schnur mehrmals unter dem Wulst auf die Wand des Pithos auflaufen. Dies Wunder erklärt, wie es möglich ist, zehn Pithoi dieser Grösse an einem Tag zu töpfeln, ohne dass der Ton reisst. Dann wird mit Schwamm und Formholz (ξύλακι) getöpft, bis die Wandung steil ist. Danach wird die Schnur wieder abgezogen.

Die Fuge zwischen den Stockwerken wird mit dem Schwamm geglättet. Ein Ring aus Ton wird über die Fuge geklebt, während die Scheibe sich langsam dreht, dann mit dem Schwamm geglättet, dann mit einem und danach mit zwei Fingern gerillt. So entsteht eine Doppelrille. Diese Ringe heissen Gürtel (ζωνάρια).

Dann folgt von Stock zu Stock der gleiche Vorgang, von ersten zum runden (στρογγυλή), zum steilen (ντρέτη), zum grossen (μεγάλη) Stock (στομωσιὰ), bis gegen Abend die Mündung (τὸ χείλωμα) getöpft wird. Der Pithos reicht nun dem Meister bis fast an die Achsel. Nun drückt der Scheibendreher mit dem Formholz (ξύλακι) die Muster ein (πλουμιὰ oder ξόμπλια). Währenddessen ist der Meister beim Henkeln (αὐτώνει). Die Henkel nennt Man wie im Altertum Ohren (αὐτιά). Ein langer Tonstrang wird gewiegelt, dann mit den Fingern abgeschnitten und so dreimal für jeden Pithos; das abgeschnittene Stück wird an die Wand des Pithos angesetzt, mit nassen Fingern gelängt, dann hochgehoben und abwärts gebogen und glatt gestrichen. Zum Schluss drückt der Meister zweimal seinen Daumen ein (Abb. 5). Der Scheibendreher drückt unterdessen drei Kreuzchen oben im Zwischenraum zwischen den Henkeln

ein. Sonst ist die Form dieser Pithoi wie in minoischer Zeit.

Am nächsten Morgen heben Meister und Scheibendreher die Pithoi vom Tag vorher von der Scheibe ab und setzen sie auf die andere Seite des Grabens, damit sie in der Sonne weiter trocknen. Dass der Meister sich dabei vor dem Filmapparat ungeniert sehr grob die Nase schneuzte, war ein gutes Zeichen. Die Pithostöpfer hatten sich an uns gewöhnt und beachtet uns gar nicht mehr. Das war für die Filmaufnahme das Beste (soweit der Film).

So füllte sich der Acker nach und nach mit getöpferten Pithoi. Eigentlich sollen sie gut 5 Tage in der Sonne trocknen, ehe sie gebrannt werden. Aber der Himmel bezog sich bedrohlich mit Wolken. Da entschloss sich der Meister, die Pithoi in den Ofen einzusetzen. Holzfäller und Erdbereiter wurden durch Pfeifen verständigt und mit dem Ruf: «Komm runter zum Einsetzen» (*κατέβα να καμινιάσωμε*). Dann ging alles an die Arbeit. Zwei Mann hoben immer einen Pithos. Ihre Arme reichten nicht ganz um das Gefäß herum, sie verlängerten sie durch ein Sacktuch. Durch die Türe wurden die Pithoi kopfüber in den Ofen abgelassen. Der noch ungebrannte Henkel trug dabei schon das Gewicht. Die untere Lage mit der Mündung nach unten, darauf die obere Lage aufrecht (Abb. 6). Zwischen die beiden Pithosböden, die sich so berührten, wurden nur drei Scherben zwischengeschoben, damit die Flamme hindurchkönnen. Das Ofenrund fasste 30 Pithoi. Kleinere Gefäße wurden nicht eingesetzt, es waren noch keine getöpfert. Diese Gruppe hatte keinen Untermeister. Er hatte einen festen Monatslohn verlangt, und das hätte den Bestand der Gruppe gesprengt. Aber der Meister entschloss sich noch nicht zum Brand. Er versicherte, in Monat Juni regnet es nicht (*Ιούλιο μηνυ δὲ βρέχει*). Erst als die ersten Regentropfen fielen, entschied er, sofort mit dem Brand zu beginnen. Es stand in der Tat alles auf dem Spiel. Bei einem Regenguss wären nicht nur die getöpferten Pithoi alle zugrunde gegangen, sondern auch der neugebaute Töpferofen, der noch nicht gebrannt war. «Wenn er zwei Stunden gebrannt hat, dann ist keine Gefahr mehr», meinte der Meister. Nun entwickelte sich eine fieberhafte Tätigkeit. In grosse Bleche wurden mit dem Pickel Schlitze geschlagen. Sie wurden über den Ofen und die Pithoi gebreitet. Aus den Schlitzten sollten beim Brand die Gase entweichen können. Früher nahm man zum Abdecken Scherben von zerbrochenen Pithoi. Die Einsetztür wurde mit Lehmplinthten verschlossen, nur ein kleines Gueckloch wurde gelassen, das nur provisorisch zugemacht wurde. Im Feuer-

ungsraum wurde ein leichtes Vorfeuer unterhalten, damit der Ofen und die Gefässe gut austrocknen sollten. Die Reisigbündel wurden mit hölzernen Stangen (τσατάλια, ντέμπλα), die sich vorn gabelten, eingeschoben und immer wieder mit Wasser angefeuchtet. Unterdessen wurde die eigentliche Schürstange (φρυγούνη), mit einem zweizinkigen Eisenbeschlag zurechtgemacht. Der Heizer band sich Filzschienen an Arme und Beine, damit er nicht durch die Glut verbrannt würde. Dann liess man das Vorfeuer ausgehen. Jetzt stieg der Heizer in die Grube (τὸ βορθί), schob ein Reisigbündel vor die Öffnung, beugte sich darüber und schlug dreimal das Kreuz. Dann griff er in die Hosentasche, holte ein Säckchen heraus und schüttelte ein paar dürre Blätter auf das Bündel.

Er zündete es an und schob es brennend in den Ofen. Die Blätter stammten von Epithaphios am letzten Karfreitag, sagte er. Kurz darauf gingen die ersten grösseren Tropfen nieder, und der Meister sandte einen derben Fluch zum Himmel. Der Keizer schürte nun wohl über zwei Stunden Vollfeuer (κάργα φωτιά). Dies Heizen ist wohl die anstrengendste Tätigkeit im Verlauf der Pithostöpferei. Danach wechselten sich die anderen beim Heizen der Reihe nach ab, noch etwa eine Stunde lang. Mehrmals hörte man es im Ofen krachen wie eine Explosion. Der Meister rief: «Langsamer!», aber es war dazu schon zu spät. Der drohende Regen war schuld, dass die Leute rascher als sonst feuerten. Es was längst dunkel geworden. Anfangs schlugen kleine Flämmchen aus den Schlitzern der Abdeckbleche. Nun schlug ab und zu eine helle Lohe über den Ofen heraus. Nach vier Stunden machte der Meister das Guckloch auf und hielt eine Gerte in die Glut. Sie flammte auf und zeigte ihm, dass der Brand noch nicht gar war. Denn wurde noch eine gute halbe Stunde ein mässiges Feuer unterhalten, bis man plötzlich innehielt und den grossen Lehmdeckel (τὸ καπάκι) vor das Schürloch setzte und mit Lehm gut verschmierte. Denn der Brand muss möglichst langsam erkalten. Das war gegen 22 Uhr. Der Brand hatte nicht ganz 5 Stunden gedauert. Kurz nach 10 Uhr abends ging der rauschende Regen hernieder. Aber der Ofen und was man in ihn gepackt hatte, war gerettet.

Am nächsten Morgen wurde der noch warme Ofen aufgemacht. Die Pithoi waren noch heiss, sie wurden mit Sacktüchern angefasst, herausgenommen und auf den Acker abgerollt. 4 von den 30 Pithoi waren am Boden geplatzt und wurden ausgeschieden. Die noch nicht gebrannten Pithoi, die im Freien gestanden hatten, waren ver-

dorben. Von den 50 bisher bearbeiteten Pithoi waren 26 gebrannt und verwendbar, 24 waren abzuschreiben; aber die Töpfer waren mit dem Ergebnis ziemlich zufrieden. Wenn die Pithoi erkaltet sind, werden sie innen und aussen gründlich mit Wasser übergossen. Sie fallen sonst nach 4–5 Tagen wieder auseinander. Der Ton enthält kleine Kalkeinsprengsel, die arbeiten und die Wand des Gefässes sprengen, wenn sie nicht gewaltsam mit Wasser gelöscht werden.

Wir haben bei den anderen Töpfergruppen, die wir aufsuchten, immer die gleiche Arbeits- und Lebensweise beobachtet — so eiförmig, wie dies nur bei einer langen, fest eingewurzelten Tradition möglich ist. Den Untermeister erlebten wir bei anderen Gruppen. In Asomatos musste der Meister selbst 500 grosse Blumentöpfe fertigen als Miete für den Ackerboden der Landwirtschaftsschule. Zweimal haben wir auch ein besonderes Verfahren erlebt, wenn es zu kühl war und die Sonne die Innenwände der Pithoi nicht rasch genug trocknete. «Die Sonne gibt uns das Kommando (ὁ ἥλιος μάς δίνει τὸ κομάντο)», sagte der Meister. Dann nahm der Töpfer plötzlich ein Reisigbündel, zündete es an und schwenkte es mit einem Stab im Pithosinnern auf und ab. Auf diese Weise sollte er innen durch die Wärme des Brandes rascher trocknen. Es ist ein unglaubliches Verfahren, aber offenbar ein bewährtes. Es gab Töpfergruppen, die bis zu 14 Pithoi am Tage herstellten.

Das Besondere dieser kretischen Töpferkunst scheint uns darin zu liegen :

Dass mindestens 10 dieser grossen Gefässe an einem Tage getöpft werden das ist eine erstaunliche Leistung.

Diese Leistung ist nur möglich dadurch, dass kein Achtstundentag eingehalten wird. Die Arbeit dauert in der Regel 14 Stunden. Denn der Pithos muss an einem Tage fertig werden, darf über Nacht nicht halbfertig trocknen.

Das rasche Trocknen wird durch die pralle Sonne bewirkt. Während unten das Gefäss schon weiss wird, arbeitet der Meister oben mit dem frischen, nassen Ton. Das wäre bei uns in Deutschland unmöglich, das Gefäss müsste reissen. Aber der griechische Ton ist anders beschaffen.

Auch mit dem griechischen Ton wäre es nicht möglich, ein so grosses Gefäss so rasch hochzutreiben. bestünde nicht der Trick mit der Schnur. Sie hält die Gefässwand jeweils für kurze Zeit zusammen, lange genug, um das Aufplatzen zu verhindern. Die starke

Sonne bewirkt zugleich, dass die Wand rasch wieder ansteift. Die Pithoi werden der Reihe nach gemacht. Bei jedem Stock beginnt es mit Nr. 1 und endet mit Nr. 10. In den Häusern stehen sie nachher wieder in einer Reihe. In Reihen standen sie auch in den grossen Magazinen der minoischen Paläste. Bis zu Mannshöhe dürften die minoischen Pithoi in derselben Weise getöpft worden sein, wie wir es auf Kreta heute noch erleben können. Aber die übermannshöhen, die kolossalen Gefässe, konnte die kleine Scheibe nicht tragen, sie müssen auf andere Weise hergestellt worden sein.

Diese Herstellungsweise haben wir nicht mehr auf Kreta angetroffen; aber in Messenien und auf Cypern ist sie gerade noch in Gebrauch. Die Pithoi aus der Umgebung von Koroni wurden bis vor kurzem selbst in Kreta der Heimat der ägäischen Pithostöpferei, importiert. Sie werden ohne jede Scheibe angefertigt. Es ist der Meister, der sich unentwegt um das Gefäss herumdreht, indem er täglich einen Wulst auflegt. Diese Arbeit geschieht nicht im Freien, sondern in schattigen Räumen. Diese Pithoi stehen dort nebeneinander in verschiedenen Phasen. Die kleineren brauchen 15, die grossen 30 Tage. Die Töpferöfen in Messenien, von der Form, wie wir sie von den korinthischen Pinakes des 6. Jh. kennen, sind archaisch; aber die Technik des Pithosbaues geht in prähistorische Zeit zurück, liegt vor der Erfindung der Töpferscheibe. Damit kommen wir mindestens ins 3. Jahrtausend vor Christus, wenn nicht in noch frühere Zeit. Ähnlich, noch urtümlicher haben wir es auf Cypern erlebt. Diese Technik wird heute noch angewandt, nicht weil die Töpfer moderne Arbeitsweisen nicht kennen, sondern weil diese gänzlich handgemachten Gefässe als noch solider und zuverlässiger gelten als die auf der Scheibe gedrehten.

Die Pithoi kommen in den ältesten Mythen vor. Zeus hatte zwei Pithoi, von denen der eine mit Gutem, der andere mit Schlechtem gefüllt war, das über die Menschen kommen konnte. Pandora entstieg einem solchen Pithos. Herakles schwamm auf einem Floss aus Pithoi auf dem Meer. König Eurystheus verkroch sich in einem Pithos, als Herakles den erymantischen Eber brachte. Glaukos, ein Sohn des Minos, sei in einem Pithos voller Honig ertrunken. Und auch noch Diogenes wohnte nicht in einem Fass, wie man sagt, sondern in einem grossen Pithos.

Im Mythos und im Handwerk kommen wir also mit diesen Pithoi in uralte Zeiten zurück, und diese urtümliche Technik ist heute noch—gerade noch—in Gebrauch. Es ist ein seltener Fall, dass man

Abb. 1.
(Σελ. 217)

Abb. 2.
(Σελ. 217)

Abb. 3.
(Σελ. 219)

Die Pithostöpfe von Kreta.

Abb. 4.
(Σελ. 220)

Abb. 5.
(Σελ. 220)

Abb. 6.
(Σελ. 221)

Die Pithostöper von Kreta.

etwas, was so alt ist, nicht als Museumsstück, sondern noch in der lebendigen Herstellung und im täglichen Gebrauch erleben kann. Aber, wie gesagt, diese Kunst ist kurz vor dem Untergang. Um sie zu beobachten und wissenschaftlich aufzunehmen, war es, nach unserer Ansicht, nicht fünf Minuten, sondern schon zwei Minuten vor Zwölf.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΚΑΤΑΛΗΚΤΗΡΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ

Ἡ καταληκτικὸς συνεδρία ἔλαβε χώραν συμφώνως πρὸς τὸ πρόγραμμα εἰς Χανὰ τὴν 28ην Σεπτεμβρίου 1961, ἡμέραν Πέμπτην καὶ ὥρας 12.30' - 14.00', ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ κινηματοθεάτρου « Ἀπόλλων ». Κατ' αὐτὴν ἐγένοντο αἱ κατωτέρω προσφωνήσεις, ἀκολούθως δὲ ἀνεκοινώθησαν καὶ ἐνεκρίθησαν αἱ ἐν συνεχείᾳ δημοσιευόμεναι ἀποφάσεις, προτάσεις καὶ εὑχαί.

Π Ρ Ο Σ Φ Ω Ν Η Σ Ι Σ

ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΥΔΩΝΙΑΣ κ. κ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ

Κύριε Πρόεδρε, Κύριοι Σύεδροι,

Ἡ Ἱερὰ Ἐπισκοπὴ Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου ὑποδέχεται Ὑμᾶς μετὰ χαρᾶς καὶ ἀγαλλιᾶσεως καὶ προσφωνεῖ Ὑμῖν τὸ Εὐαγγελικὸν Χαίρε! Αἱ κορυφαὶ τῆς Ἐπιστήμης, ὀτηροὶ ἐργάται τῶν Γραμμάτων, τέκνα τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς, Ἕλληνες καὶ Κρηῖτες, ἀσχολούμενοι περὶ τὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης καὶ τοῦ περὶ αὐτὴν χώρου, σκαπανεῖς τῆς ἐρεύνης ἀνιστῶντες χαμένους κόσμους, συνεκεντρώθητε εἰς τὴν Κρήτην διὰ ν' ἀνακοινώσητε τὰ πορίσματα τῶν μελετῶν Σας καὶ τῶν ἀνασκαφῶν Σας, τὰς σκέψεις Σας, τὰ προβλήματα τὰ ὅποια Σᾶς ἀπασχολοῦν, τὰ σχέδιά Σας.

Μεταξὺ τῶν ἀνακοινώσεών Σας ἰδιάζουσας θέσιν κατέλαβον αἱ ὁμιλίαι καὶ ἐργασίαι διὰ τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κρήτης, τὴν ἰδρυθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν καὶ τὸ πρῶτον ποιμανθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Τίτου. Ἡ ἱστορία τῆς Κρητικῆς Ἐκκλησίας, οἱ θεσμοὶ τῆς, οἱ ζωγράφοι τῆς, τὰ χειρόγραφα τῆς, αἱ μοναὶ τῆς, τὰ κειμήλιά τῆς ἦσαν ἀντικείμενον πολλῶν ἀνακοινώσεών Σας.

Ὡς ἐκ τούτου Σᾶς εἴμεθα εὐγνώμονες.

Κατὰ τὰς ἡμέρας μας, πονηρὰς καὶ ἐπικινδύνους, καθολικὸν αἷτημα τῶν Χριστιανικῶν Λαῶν εἶναι ἡ ἐνότις τῆς πνευματικῆς προσπαθείας. Ἔως οὗτο ἔλθη ἡ εὐλογημένη ἐκείνη ὥρα τῆς ἐπιτεύξεως τῆς ἐνότιτος, πᾶσα πνευματικὴ συνεστίασις καὶ σύμπραξις εἶναι εὐπρόσδεκτος, ὡς θεμελιούσα τὴν ποθητὴν συνεργασίαν καὶ ἀδελφότητα. Δι' αὐτὸ, πέραν τῆς ἐπιστημονικῆς σημασίας τοῦ Συνεδρίου, ἡ Ἐκκλησία βλέπει καὶ τὴν Χριστιανικὴν συναδέλφωσιν τῶν ἐπιστημόνων. Τοιαύτην εὐκαιρίαν παρέσχεν εἰς ἡμᾶς ἡ Κρήτη καὶ τὸ Ἀ' Διεθνὲς Κρη-

τολογικὸν Συνέδριον, τὸ ἔργον τοῦ ὁποίου ἐπευλογοῦμεν ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ τῆς ἀληθείας. Καλῶς ὠρίσατε !

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΙΣ
ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΟΥ ΧΑΝΙΩΝ κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΚΟΥΛΑ

Κύριε Πρόεδρε, Κύριοι Σύεδροι,

Ὁ Δῆμος τῆς ἀρχαίας πόλεως Κυδωνίας, τῶν σημερινῶν Χανίων, ὑποδέχεται Ὑμᾶς μετὰ χαρᾶς καὶ αἰσθημάτων εὐγνωμοσύνης, διὰ τὸ ἔργον τὸ ὁποῖον ἐπετελέσατε ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ διὰ τοῦ Ἀ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου.

Ἔχω τὴν τιμὴν, ἐπὶ παρουσία τῶν Ἀρχῶν καὶ τῆς πόλεως, νὰ χαιρετίσω ἐνθέρμως Ὑμᾶς καὶ νὰ εὐχαριστήσω διὰ τοὺς κόπους, εἰς τοὺς ὁποίους ὑπεβλήθητε, διὰ νὰ προσέλθῃτε εἰς τὴν νοτιωτάτην αὐτὴν ἐσχατιὰν τῆς Εὐρώπης καὶ τὴν κλεῖδα τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἡ ὁποία ἀπὸ τῆς χαρφυγῆς τῆς ἱστορίας διεδραμάτισε σημαντικώτατον ρόλον εἰς τὰ ἀνθρώπινα πράγματα.

Πέντε χιλιετηρίδων συνεχῆς πολιτισμός, ἰσόχρονος ἀγῶν πρὸς συντήρησιν τῆς Ἐλευθερίας.

Ἡ Χώρα εἰς τὴν ὁποίαν ἐθαλασσοκράτησεν ὁ Μίνως, ἐβασίλευσεν ὁ Ἰδομενεύς, ἀπένειμε δικαιοσύνην ὁ Ραδάμανθυς, ἐναυμάχησεν ὁ Νέεαρχος, ἐπολέμησαν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ὁ Λασθένης καὶ ὁ Πανάριος, ἱεράρχησεν ὁ Ἀπόστολος Τίτος, ἐγεννήθησαν καὶ εἰργάσθησαν ὁ Βιτσέντζος Κορνάρος, ὁ Γεώργιος Χορτάτζης, ὁ Μιχαὴλ Δαμασκηνός, ὁ Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος, ὁ Μάξιμος Μαργούνης, ὁ Μελέτιος Πηγᾶς.

Ἡ Κρήτη ἡ ὁποία ἀνέδειξε μέγαν ἱερομάρτυρα τὸν Κύριλλον Λούκαριν καὶ μέγαν πολιτικὸν τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον, ἑκατοντάδας ἀγωνιστῶν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς αὐτῆς, μίγμα ἀνδρείας καὶ σοφίας, κοιτὶς θρησκείων, πατρὶς τοῦ Κρηταγενοῦς Διδὸς καὶ τοῦ Ἐπιμενίδου, δεχθεῖσα τὸ κήρυγμα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, λατρεύσασα τὴν ἐλευθερίαν ὑπὲρ πᾶσαν Θεὰν τῶν ὄφρων ἢ Βριτόμαρτιν Ἀρτέμιδα, ἡ χώρα τῆς φιλοξενίας καὶ τῆς τηρήσεως τῶν ὠραίων καὶ ἀγνῶν παραδόσεων, φροντίς, μέριμνα καὶ ἀνάπαυσις τῶν μελετῶν Σας, Σᾶς καλοσφρίζει. Καὶ δι' ἐμοῦ σᾶς εὐχαριστεῖ δι' ὅσα εὐγενῆ καὶ μεγάλα πράττετε εἰς τὸν τομέα τῶν γραμμάτων δι' αὐτὴν. Καὶ Σᾶς καλεῖ νὰ ἀγαπήσετε αὐτὴν καὶ τὸν Λαόν της.

Ὁ Δῆμος Χανίων ἔχει τὴν τιμὴν νὰ Σᾶς παρακαλέσῃ, ὅπως δεχθῆτε τὴν πρόσκλησίν του μετὰ πενταετίαν, διὰ τὸ δεῦτερον Διεθνὲς

Κρητολογικὸν Συνέδριον, πρὸς ἑορτασμὸν τῆς μεγάλης τριετοῦς Ἐπαναστάσεως τῆς Κρήτης 1866 - 1869, τῆς ὁποίας τότε θὰ συμπληρωθῆ ἑκατονταετηρίς.

Βεβαίως ἡ σχετικὴ μέριμνα θὰ ἀνήκῃ εἰς τὰ Φιλολογικὰ Σωματεῖα τῆς Νήσου, τὴν ἐν Ἡρακλείῳ Ἐταιρίαν Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν καὶ τὸν Φιλολογικὸν Σύλλογον «Χρυσόστομον», τὰ ὁποῖα εὐχαριστοῦμεν δι' ὅσα ἐπετέλεσαν κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας.

Ἄλλ' ἡ πόλις μας ἐλπίζει ὅτι, Θεοῦ χορηγοῦντος Εἰρηνην, θὰ εἶναι εἰς θέσιν ἀνετώτερον τότε νὰ δεχθῆ Ἑμᾶς καὶ νὰ ἐπιδείξῃ τὰ πνευματικὰ τῆς Ἰδρύματα ἀποτελεσμένα.

Εἶθε ὁ Θεὸς νὰ χαρίξῃ εἰς Ἑμᾶς, τὰς οἰκογενείας Ἑμῶν καὶ τὰ Ἔθνη Ἑμῶν Εἰρηνην καὶ Εὐτυχίαν καὶ φωτισμὸν γνώσεως πρὸς μελέτην καὶ ὄφελος τῆς ἀνθρωπότητος ὅλης καὶ τῆς Κρήτης, ἡ ὁποία καὶ ἄλιν σᾶς εὐχεται δύναμιν καὶ καλὴν ἐργασίαν, καὶ δὲν ζητεῖ ἀπὸ Σᾶς τίποτε ἄλλο εἰμὴ νὰ ἐνθυμησθε μὲ ἀγάπην καὶ αὐτὴν καὶ τὸν ἡρωϊκὸν Λαόν τῆς.

Π Ρ Ο Σ Φ Ω Ν Η Σ Ι Σ

ΤΟΥ κ. ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΟΤΩΝΑΚΗ, ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΕΟΡΤΑΣΜΟΥ ΧΙΛΙΕΤΗΡΙΑΟΣ ΝΟΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

Σεβασμιώτατοι, Θεοφιλέστατοι, Κυρίαὶ καὶ Κύριοι,

Ἐκ μέρους τοῦ «Χρυσοστόμου» καὶ τῶν ἄλλων πνευματικῶν συλλόγων τῆς πόλεως σᾶς ἀπευθύνω θερμὸν καὶ ἐγκάρδιον χαιρετισμὸν.

Αἱ ἐπιδοκμασίαι μὲ τὰς ὁποίας ἀπεδέχθητε τὴν πρότασιν τοῦ πρώτου δημότου τῆς πόλεως μας, τοῦ Δημάρχου μας κ. Σκουλά, ὡς καὶ τοῦ διακεκριμένου Προέδρου τοῦ Συνεδρίου, ὁ ὁποῖος κατ' ἀγαθὴν τύχην εἶναι ἐκλεκτὸν καὶ ἀγαπητὸν τέκνον τῆς πόλεως μας, ὅπως τὸ δεύτερον Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον, συνέλθη μετὰ πενταετίαν εἰς τὴν πόλιν μας, αἱ ἐπιδοκμασίαι αὗται μᾶς πείθουν ὅτι ἡ πρότασις τῶν ἔγινεν ἤδη ἀποδεκτὴ.

Ὡς πρόεδρος τοῦ «Χρυσοστόμου», ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν πρωτοβουλίαν καὶ τὴν εὐθύνην τῆς ὀργανώσεως τῶν περιορισμένων ἐκδηλώσεων τοῦ ἐφετεινοῦ Συνεδρίου εἰς τὴν πόλιν μας, καὶ ὡς ἐκπρόσωπος τῶν ἄλλων ἐπιστημονικῶν Συλλόγων τοῦ Νομοῦ, σᾶς εὐχαριστῶ θερμῶς διότι εἶχατε τὴν εὐγενὴ καλωσύνην νὰ ἀποδεχθῆτε τὴν παράκλησίν μας. Σᾶς διαβεβαίωμεν δὲ ὅτι θὰ καταβάλωμεν κάθε προσπάθειαν, ὥστε συνεργαζόμενοι μὲ τοὺς ἀγαπητοὺς φίλους τῆς Ἐταιρίας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν τοῦ Ἡρακλείου καὶ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν πνευματι-

κῶν Συλλόγων τῶν ἄλλων Νομῶν τῆς Νήσου, νὰ προετοιμάσωμεν τὴν ἀριάν ὀργάνωσιν τοῦ Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου.

Ἡ περιλάμπρος νίκη τοῦ μεγαλωνύμου Μαγίστρου καὶ περιδόξου Αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Νικηφόρου Φωκά, ἡ ὁποία ἔφερε τὴν ἐλευθερίαν τῆς μαρτυρικῆς Νήσου μας ἀπὸ τοὺς Ἄραβας, ἔδωσε τὴν ἀφορμὴν τοῦ Α' Συνεδρίου. Ἡ μεγαλειώδης ἐπανάστασις τοῦ 1866, ἡ ὁποία μὲ τὴν ἔκτασιν καὶ τὴν ὀρμὴν τῆς ἔφερε τόσα σοβαρὰ ρήγματα εἰς τὰ κάστρα ποῦ ὕψωνε ἡ Τουρκικὴ τυραννία ἐπάνω εἰς τὴν Νῆσον καὶ μὲ τὴν τρομακτικὴν ἔκρηξιν καὶ τὰς οὐρανομήεις φλόγας τοῦ Ἄρκαδίου συνεκίνησε βαθύτατα τὴν παγκόσμιον κοινήν γνώμην, ἀφύπνισε τὰς συνειδήσεις τῶν τότε ἰσχυρῶν τῆς γῆς καὶ ἔτσι ἔφερε τὴν αὐγὴν τῆς ἀνατολῆς τῆς Ἐλευθερίας τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸν Τουρκικὸν ζυγόν, θὰ γίνῃ ἡ ἀφορμὴ τῆς Β' συνόδου σας, ἐδῶ εἰς τὴν ἱστορικὴν πρωτεύουσάν τῆς Κρήτης, εὐγενέστατοι κ. Σύεδροι.

Σὰς προσκαλοῦμεν λοιπὸν ἐπισήμως ἀπὸ σήμερον καὶ σὰς παρακαλοῦμεν νὰ εἰσθε βέβαιοι ὅτι ὁ λαὸς τοῦ Νομοῦ Χανίων σὰς ἀναμένει καὶ θὰ σὰς ὑποδεχθῇ μὲ αἰσθήματα πραγματικῆς φιλίας καὶ ἀγάπης.

Ὁ περιορισμένος χρόνος τῆς τωρινῆς ἐπισκέψεώς σας ἐδῶ δὲν μᾶς ἐπέτρεψε νὰ σὰς ἀποδείξωμεν πῶς ξέρεῖ νὰ τιμᾷ τοὺς ξένους καὶ τοὺς φίλους του ὁ λαὸς μας. Σὰς ὑποσχόμεθα ὁμως ὅτι τοῦτο θὰ τὸ πράξωμεν, ὅταν πάλιν μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ θὰ ξανασυναντηθῶμεν ὑπὸ καλυτέρας συνθήκας τὸ 1966.

Μὲ τὰς προϋποθέσεις αὐτὰς χαιρετίζω τὴν καταληκτικὴν αὐτὴν Συνεδρίαν τοῦ Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου ὡς σταθμὸν ἀλλὰ καὶ ὡς ἀφετηρίαν τοῦ Β' τοιοῦτου καὶ εὐχομαι, ὅπως ὁ Θεὸς δίδῃ εἰς ὄλους ὑμᾶς ὑγείαν καὶ δύναμιν, διὰ νὰ συνεχίζητε τὸ ὑψηλὸν καὶ ὠραῖον ἔργον σας, τὸ ὁποῖον εἰς τοὺς σημερινοὺς σκοτεινοὺς καὶ ἀγχώδεις διὰ τὴν ἀνθρωπότητα καιροὺς ἀποτελεῖ τὴν μόνην παρήγορον ἐκδήλωσιν καὶ τὴν μόνην φωτεινὴν ἐλπίδα.

Π Ρ Ο Σ Φ Ω Ν Η Σ Ι Σ

ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ κ. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ
ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Ὁ χαιρετισμὸς καὶ ὁ ἀποχαιρετισμὸς, τὸν ὁποῖον πρόκειται νὰ φέρω ἐδῶ, ἀνήκει εἰς ἕνα ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ ἥμισυ ἂν μὴ καὶ περισσύτερον εἶναι Κρής.

Δὲν χρειάζεται πολὺς λόγος, διὰ νὰ παραστήσῃ κανεὶς ὁποῖαν θέσιν ἡ νῆσος ἔχει καὶ εἰς τὴν παγκόσμιον ἐξέλιξιν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος εἰδικώτερον.

Ἐκ μέρους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐπιθυμῶ νὰ ἀπευθύνω τὰς θερμότητας εὐχαριστίας ἡμῶν πάντων διὰ τὴν ἀκραιφνή φιλοξενίαν, τῆς ὁποίας ἐτύχομεν, ὡς καὶ διὰ τὴν θαυμασίαν ὀργάνωσιν τοῦ Συνεδρίου. Νὰ εὐχαριστήσω πάντας τοὺς κ. Συνέδρους, οἱ ὅποιοι ἔκαμαν ἀνακοινώσεις μεγάλης σημασίας καὶ προήγαγον πράγματι τὴν Κρητολογικὴν ἔρευναν, καὶ νὰ εὐχηθῶ, ὅπως ταχῶς συναντηθῶμεν καὶ πάλιν ἐπὶ τῷ αὐτῷ.

Π Ρ Ο Σ Φ Ω Ν Η Σ Ι Σ

ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ κ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΚΡΙΑΔΗ
ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Κύριε Πρόεδρε, Κύριοι Σύεδροι, Κυρίαὶ καὶ Κύριοι,

Ἐκπροσωπώντας τὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης θὰ ἤθελα καὶ ἐγὼ νὰ ἐκφράσω τὴ βαθεῖά μας εὐγνωμοσύνη στὴν Ὄργανωτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Συνεδρίου, στὴν Ἐταιρίαν Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν καὶ σ' ὄλους ὅσοι μᾶς βοήθησαν νὰ ζήσουμε μιὰ βδομάδα τώρα γεμάτη Ἑλλάδα. Γυρίσαμε ἓνα μεγάλο μέρος τῆς Κρήτης. Εἶδαμε βουνά, εἶδαμε θάλασσες, εἶδαμε ἀρχαιότητες, εἶδαμε ἀνθρώπους, εἶδαμε τὸν οὐρανὸν, καὶ ὅλα αὐτὰ δένονται καὶ γιὰ μᾶς καὶ γιὰ τοὺς φίλους μας τοὺς ξένους σ' ἓνα ὄνομα: Ἑλλάδα! Καὶ ὡς ἄτομο εὐχαριστῶ θερμότητα ὄλους ὅσους μᾶς βοήθησαν νὰ ζήσουμε τὸ θαῦμα αὐτό. Εὐχαριστῶ.

Π Ρ Ο Σ Φ Ω Ν Η Σ Ι Σ

ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ κ. ROLAND HAMPE
ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ ΣΥΝΕΔΡΩΝ

Πρῶτα πρῶτα ἔρχομαι νὰ εὐχαριστήσω ὄλους σας, Ἀρχάς, Ὄργανωτικὴν Ἐπιτροπὴν καὶ ὄλους γενικά, γιὰ τὶς ὁμορφες πραγματικὰ μέρες ποὺ μᾶς χάρισατε στὴν Κρήτη. Τὸ Ἀ' Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον τελειώνει σήμερον. Τὸ ὅτι τὸ Συνέδριον αὐτὸ συνδέθηκε μὲ τὴν πανηγυρικὴ τελετὴ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Φωκᾶ ἦτανε μιὰ περίφημη ἰδέα, ὅπως μᾶς εἶπε ἓνας συνάδελφός μας σὲ προηγούμενη ἀνακοίνωσή του. Μὰ ἀπὸ τὴν ἰδέα ὡς τὴν πραγματάωσή της εἶναι μακρὺς ὁ δρόμος. Χρειαζέται μελέτη, ἀφοσίωση σὶδ σκοπὸν καὶ πρὸ παντὸς πολλὴ ἐργασία;

Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ὀργανώσεως τοῦ Συνεδρίου δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι καλύτερον. Τέλεια ἦτο ἡ ἐπιτυχία του. Αὐτὸ μᾶς γέμισε ὄλους ποὺ τὸ παρακολούθησαμε μὲ θαυμασμὸν καὶ μὲ χαρὰ. Γι' αὐτὸ ἤθελα

νά πῶ σέ ὄλους πού βοήθησαν εἰς τήν ὀργάνωση καί τήν ἐκτέλεση τοῦ Συνεδρίου αὐτοῦ ἕνα μεγάλο εὐχαριστῶ ἐκ μέρους ὄλων μας. Πάντως μοῦ μένει ἕνα παράπονο, ὅτι δέν ἤμουνα τρισυπόστατος σάν τοὺς ἀρχαίους δαίμονες, γιά νά παρακολουθήσω συνάμα καί τὰ τρία μέρηματα τοῦ Συνεδρίου. Φαντάζομαι ὅτι ὄλοι σας θά ἔχετε καί θά συμμερίζεσθε αὐτὴ τὴ λύπη μου. Χαιρόμεθα ὅμως πού θά μπορέσουμε νά τὰ διαβάσουμε σὲ λίγο σ' ἕναν τόμο, πού ἐτοιμάζεται ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν

Στὸ Συνέδριο αὐτὸ παρακολουθήσαμε τὴν ἱστορία τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν παλαιότατη γεωλογικὴ ἐποχὴ ὅταν ἄκουσα ὅμως τὴν ἀνακοίνωση τοῦ κ. Creutzburg, μοῦ πέρασε ἀπὸ τὸ μυαλό: τί καλὰ πού τὸ Συνέδριο δέν συνῆλθε πρὶν ἀπὸ 30 χιλιάδες χρόνια, γιὰ τὴν Κρήτη βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν θάλασσα. Καλύτερα πού ἐγινε τώρα καί ἔτσι μποροῦμε νά χαιρόμαστε τὸν ἥλιο, τὸν ἄερα, τὸν καταγάλανο οὐρανὸ καί ὄλη τὴν ὁμορφιὰ αὐτοῦ τοῦ νησιοῦ, πού λάμπει σὰ διαμάντι στὴ Μεσόγειο. Καί τί καλὰ πού δέν ζοῦμε στὴν πανάρχαια ἐποχὴ, πού μᾶς ἐξήγησε τόσο ζωηρὰ ὁ κ. Kerényi, τὴν ἐποχὴ πού οἱ θεοὶ καί οἱ ἄνθρωποι δέν ἤξεραν ἀκόμη τὸ κρασί καί ἔπιναν ἕνα μίγμα ἀπὸ νερὸ καί μέλι, καί ἔτσι ζώντας σήμερα μπορέσαμε ν' ἀπολαύσουμε τὸ περιφημο κρητικὸ κρασί. Καί σάν ἄκουσα τὴν ἀνακοίνωση τοῦ κ. Κακριδῆ, πού ἀνάφερε τὴν παράδοση γιὰ τὴν καταγωγή τῶν γυναικῶν, ὅτι προέρχονται ἀπὸ ὄλο τὸ ζωϊκὸ βασίλειο καί ὅτι μόνο μία, ἡ καλή, κσ-τάγεται ἀπὸ τὴ Μέλισσα, συλλογίστηκα ὅτι αὐτὸς ὁ παλιὸς μῦθος δέν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα, ἐκτὸς μόνον ἕαν ὄλες οἱ κυρίες καί δεσποινίδες, πού παρακολούθησαν τὸ Συνέδριο αὐτὸ μὲ τόση χάρη καί μὲ τόσο ἐνδιαφέρον, κατάγονται ἀπὸ τὴν καλὴ ρίζα τῆς μέλισσας.

Ἄλλὰ ἄς ἀφήσουμε τὰ ἀστεῖα. Εἶναι εὐτύχημα κατὰ τὴ γνώμη μου ὅτι ζοῦμε τώρα, ἔστω καί στὴν κρίσιμη αὐτὴν ἐποχὴ, γιὰ τὴν ἀναπολοῦμε τὸ μεγαλεῖο τοῦ νησιοῦ μὲ τὴν ἀναδρομὴ σὲ ὄλες τὶς περασμένες ἐποχές, εὐτυχισμένες καί δυστυχισμένες, μὲ τὰ πλούτη των καί τὶς καταστροφές των καί μὲ ὄλες γενικὰ τὶς διακυμάνσεις καί τὶς ἐναλλαγές. Ὅποιοι γνώρισε, μελέτησε, ἔζησε καί ζῆ τὴν ἱστορία αὐτῆς τῆς χώρας, τῆς Ἑλλάδας, πού ἔδωσε τὸ φῶς εἰς τοὺς ἀνθρώπους καί εἶχε τόσες ἐναλλαγές χαρᾶς καί λύπης, ζωῆς καί θανάτου, καί μ' ὄλα αὐτὰ δέν ἔχασε τὸ πνεῦμα της, καταλαβαίνει καλύτερα καί βαθύτερα τὴν ἔννοια τοῦ στίχου πού διάσωσε ὁ μέγας Ἕλληνας ποιητής, πού κατόρθωσε μὲ τρεῖς ἀπλὲς μόνο λέξεις νά τὸ ἐκφράσει, μὲ τὸ

«Χαίρε, ὦ χαίρε, Ἐλευθεριά»

Γι' αὐτὸ ἕνα αἶσθημα μᾶς ἐνώνει, μᾶς κυριαρχεῖ καί μᾶς συνδέει ὄλους μας αὐτὴ τὴ στιγμή: ἡ βαθειὰ μας ἀγάπη γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Τὸ

Συνέδριο αὐτὸ μᾶς ἔφερε ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ τῆς Κρήτης στὴν ἄλλη, ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ στὴν δύση. Αὐτὸ ἦτο ἀκόμη μία ἐπιτυχία, γιατί ἐδῶ κοντὰ στὰ Χανιά βρῖσκεται τὸ Ἀκρωτήρι, ποὺ εἶναι ὁ τάφος ἑνὸς μεγάλου πολιτικοῦ ἀνδρός, καὶ δίπλα του τὸ ἄγαλμα τῆς Ἐλευθερίας.

Εὐχαριστώντας καὶ πάλιν ὄλους σας, τελειώνω μὲ τὸν συμβολισμό ποὺ μᾶς δίνει αὐτὴ ἡ γωνιά τῆς Κρήτης

Περίφημο Ἀκρωτήρι μου
ἡ δόξα σου εἶναι τόση,
ποὺ εἶναι γραμμένη ἐκεῖ ψηλά,
ποτέ της δὲ θὰ λιώσει.

Π Ρ Ο Σ Φ Ω Ν Η Σ Ι Σ

ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ κ. GEORGE THOMSON
ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥ ΤΩΝ ΑΓΓΛΩΝ ΣΥΝΕΔΡΩΝ

Κύριε Πρόεδρε, κύριοι συνάδελφοι καὶ ἀγαπημένοι Ἕλληνες,

Δὲν μπορῶ νὰ σᾶς ἐκφράσω τὴν χαρὰ καὶ τὴν εὐχαρίστηση ποὺ ἔχω μέσα στὴν καρδιά μου γιὰ ὅλες τὶς ἐμπειρίες ποὺ περάσαμε τὶς τελευταῖες αὐτὲς ἡμέρες στὴν Κρήτη. Θὰ θυμοῦμαι πάντα τὶς ἡμέρες αὐτὲς καὶ ἡ καρδιά μου θὰ εἶναι πάντα γεμάτη ἀπὸ τὴν ἀγάπη ποὺ αἰσθάνομαι γιὰ τὸν Ἑλληνικὸ Λαό.

Π Ρ Ο Σ Φ Ω Ν Η Σ Ι Σ

ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ κ. BRUNO LAVAGNINI
ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥ ΤΩΝ ΙΤΑΛΩΝ ΣΥΝΕΔΡΩΝ

Κύριε Πρόεδρε, Σεβασμιώτατοι, ἀγαπητοὶ συνάδελφοι,

Ἡ μεγάλη ἐπιτυχία τοῦ Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου θὰ φανῆ πλήρως ἀπὸ τὰ Πρακτικά. Δὲν πρόκειται, λοιπόν, ἐγὼ νὰ ἐπαναλάβω αὐτὴ τὴ στιγμή τὸ ἐγκώμιο ποὺ ταιριάζει στοὺς ὀργανωτές, σ' αὐτοὺς τοὺς ἐπιστήμονες καὶ συναδέλφους, οἱ ὁποῖοι πρῶτοι εἶχαν τὴν λαμπρὴ ἰδέα νὰ μᾶς συγκεντρώσουν ἐφέτος στὴν ἐορταστικὴ ἐκδήλωση γιὰ τὰ χίλια χρόνια ἀπὸ τὴ λαμπρὴ νίκη τοῦ Νικηφόρου Φωκά, ὁ ὁποῖος ἔσωσε τὴ χριστιανικὴ ἑλληνικὴ Κρήτη, καὶ σ' ἐκείνους ποὺ τοὺς βοήθησαν, ὥστε ἡ λαμπρὴ ἰδέα νὰ πραγματοποιηθῇ. Ἡ ἐπιτυχία αὐτὴ θὰ φανῆ πλήρως ἀπὸ τὰ Πρακτικά, ποὺ θὰ δημοσιευθοῦν ὅπως περιμένομε καὶ μάλιστα πολὺ σύντομα.

Ἡ Κρήτη ἦταν ἡ κατάλληλη ἀλλὰ καὶ ἡ ἀσύγκριτη ἔδρα τοῦ Συν-

εδρίου. Ἡ μεγαλόνησος μᾶς πρόσφερε τὸ κατάλληλο πλαίσιο γιὰ τίς ἐργασίες μας. Αὐτὴ ταυτόχρονα μᾶς ἔφερε πὺδ κοντὰ εἰς τὸ πνεῦμα τῆς. Ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ ἕως τὴ δύση τὴν διασχίσαμε, ἐπισκεφθῆκαμε κέντρα θρησκευτικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς, εἶδαμε πεδία ἀνασκαφῶν, ἀλλὰ ἦταν τὸ κατερειπωμένο μοναστήρι, τὸ Ἀρκάδι, ποῦ μᾶς ἔδωσε τὸ μεγαλύτερο μάθημα : «Ἐλευθεριὰ ἢ θάνατος».

Παντοῦ μᾶς περιμένε σχεδὸν μὲ ἀγωνία ἢ φιλοξενία τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ ποῦ παντοῦ ἐκδηλώθηκε. Νομίζω πὺς μετὰ ἀπὸ τίς λαμπρὲς αὐτὲς μέρες ἢ ἀνάμνηση τοῦ τόσο φιλόξενου λαοῦ τῆς Κρήτης θὰ μᾶς παρακολουθήσῃ γιὰ κάμποσο καιρό. Ἡ φιλοξενία αὐτὴ ἦταν συγκινητικὴ παντοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀξέχαστη. Πρέπει ὅμως νὰ ὁμολογήσω πὺς ἡ φιλοξενία αὐτὴ καὶ οἱ ἐκδηλώσεις τῆς ἔχουν κάπως κορυφωθῆ εἰς τὴν ὥραία αὐτὴ πόλι τῶν Χανιῶν. Γι' αὐτὸ θέλω νὰ προσθέσω ἕνα δικό μου ἐγκώμιο γιὰ τὴν ὥραία αὐτὴ πόλι. Θὰ τὸ πῶ στὰ λατινικά.

«*Preco ut nobilissima Cydonia post belli excidium et de ruinis ad pristinum statum restituta semper floreat, splendeat et valeat.*».

Π Ρ Ο Σ Φ Ω Ν Η Σ Ι Σ
ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ κ. ANDRÉ MIRAMBEL
ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥ ΤΩΝ ΓΑΛΛΩΝ ΣΥΝΕΔΡΩΝ

Κύριε Πρόεδρε, Κυρίες καὶ Κύριοι,

Τὸ Συνέδριο, τοῦ ὁποῦ προέπει νὰ εὐχαριστήσω θερμῶς τοὺς ὀργανωτῆς, θὰ ἀφήσῃ στὴν μνήμη μας τὴν ἀνάμνηση ἑνὸς συνεδρίου ποῦ ἀξίζει γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ γιὰ τὴν φιλία ποῦ μᾶς συγκίνησε. Ἡ Κρήτη εἶναι τὸ σύμβολο τῆς τριλογίας τῶν μεγάλων ἐπιπέδων τῆς ἐπιστήμης τῆς ἀρχαιότητος, τοῦ μεσαίωνα καὶ τῆς σημερινῆς ἐποχῆς. Μπορῶ νὰ πῶ, ὅτι σὲ κάθε ἐποχῇ τῆς μεγάλης τῆς ἱστορίας ἡ Κρήτη πάντα μᾶς φαίνεται σὰν τὸ σύμβολο καὶ σὰν ἡ πραγματικότης τοῦ μεγάλου, τοῦ ὥραίου καὶ τοῦ καλοῦ. Ἡ Κρήτη συμβολίζει γιὰ μᾶς τὴν ἔνωση, καὶ ἡ ἔνωση γιὰ τὴν Κρήτη θὰ πῆ ἔλευθεριὰ καὶ ἀπελευθέρωση. Λοιπὸν μὲ συγκίνηση πρέπει νὰ ἀφίσομε τὸ ὥραιο αὐτὸ νησί ποῦ μᾶς δέχτηκε μὲ τόση φιλία, μὲ τόση φιλοξενία, τὴν πατροπαράδοτη φιλοξενία τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Κρητῶν. Λοιπὸν ἀφοῦ πρέπει νὰ σᾶς ἀποχαιρετήσω, τὸ κάνω μὲ θλίψη μὰ καὶ μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ ἰδωθοῦμε ἄλλη φορὰ στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐδῶ στὴν Κρήτη, ἀφοῦ ἡ πρόταση ἔγινε, καὶ θὰ εἶναι μιὰ εὐκαιρία ἀκόμη νὰ δοῦμε ξανὰ τοὺς φίλους μας καὶ νὰ ἔχουμε ἔτσι πάντα τοὺς δεσμοὺς φιλίας μὲ τὴν Κρήτη, τὴ μεγάλη Κρήτη.

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΙΣ

ΤΟΥ κ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗ, ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤ. ΒΟΥΛΗΣ
ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥ ΤΩΝ ΚΥΠΡΙΩΝ ΣΥΝΕΔΡΩΝ

Θὰ ἤθελα καὶ ἐγὼ μὲ τὴν σειρὰν μου νὰ ἐκφράσω τὰς θερμοτάτας εὐχαριστίας μου διὰ τὴν τόσον ἀρτίαν ὀργάνωσιν τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, τὸ ὁποῖον μᾶς ἐχάρισε στιγμὰς ἀλησμόνητους ὄχι μόνον ἀπὸ ἀπόψεως ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν, αἱ ὁποῖαι εἶναι συνήθεις καὶ εἰς ἀνάλογα συνέδρια ἐπιστημονικά, ἀλλὰ πρὸ παντὸς διότι μᾶς ἐχάρισε τόσον πολλὴν συγκίνησιν μὲ τὴν γνωριμίαν ποὺ εἴχαμε μὲ τὸν Κρητικὸν λαόν, μὲ ὄλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς του, μὲ τὴν ἀναπόλησιν τῆς ἱστορίας του καὶ μὲ τὴν ἐντρύφησιν μέσα εἰς τὸ παρόν του. Ἰδιαιτέρως θὰ ἤθελα καὶ πάλιν νὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ τονίσω πόσον ἡμεῖς οἱ Κύπριοι συγκινούμεθα ἀπὸ ὅ,τι τὸ Κρητικὸν καὶ τὸ Ἑλληνικόν, διότι εἴμεθα ἀδελφοὶ καὶ ἀνήκομεν εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος, μὲ τὸ ὁποῖον αἰσθανόμεθα πάντοτε συνδεδεμένοι καὶ πρὸς τὸ ὁποῖον πάντοτε ἀποβλέπομεν.

Δὲν νομίζω πὼς πρέπει νὰ εἶπω περισσότερα, διὰ νὰ ἐκφράσω τὰ αἰσθήματα εὐγνωμοσύνης ὅπως καὶ τὴν μεγάλην συγκίνησιν ποὺ μᾶς κατέχει. Ἡ Κρήτη δὲν ἀποτελεῖ δι' ἡμᾶς ἀπλῶς τὸν τόπον τῆς ἱστορίας, τὸν τόπον τῶν ἀγώνων, τὸν τόπον τοῦ ἥρωισμοῦ, τῆς λεβεντιάς, τῆς ἀνδρειωσύνης. Ἀποτελεῖ δι' ἡμᾶς ἓνα πραγματικὸν σύμβολον. Εἴμεθα μαζί της συνδεδεμένοι μὲ κοινὰς τύχας εἰς τὸ παρελθόν. Εὐχόμεθα κοινὴ νὰ εἶναι ἡ τύχη καὶ εἰς τὸ μέλλον. Εὐχόμεθα, ὅπως εἶχεν ἀναφέρει καὶ ὁ κ. Πρόεδρος κατὰ τὴν ἐναρκτήριον συνεδρίαν, τὸ ἐπόμενον Β΄ Κρητολογικὸν Συνέδριον νὰ εὕρῃ τὴν Κύπρον ἐνσωματωμένην εἰς τὴν Μητέρα Ἑλλάδα. Ἐλπίζομεν ὁμως παραλλήλως ὅτι εἰς τὸ προσεχὲς μέλλον θὰ ἠμπορέσωμεν καὶ ἡμεῖς κάτι νὰ ἀνταποδώσωμεν ὀργανώνοντες ἀνάλογον συνέδριον Κυπριακῶν Σπουδῶν εἰς τὴν Κύπρον, τὴν Κύπρον τὴν Ἑλληνικὴν, ἡ ὁποία ἀποχαιρετᾷ τὸ Συνέδριον καὶ μὲ τὸ Συνέδριον τὸν Κρητικὸν λαόν.

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΙΣ

ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ κ. F. J. DE WAELE
ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΥ ΤΩΝ ΛΟΙΠΩΝ ΞΕΝΩΝ ΣΥΝΕΔΡΩΝ

Ἐὰν προθύμως ἀκολουθῶ τὴν πρόσκλησιν τοῦ ἀξιοτίμου Προέδρου νὰ ἐκφράσω ἓνα ἀποχαιρετισμὸν εἰς τὸ συνέδριον ἐκ μέρους διαφόρων ἔθνων, διερωτῶμαι ἐὰν πρέπει νὰ ἐπαναλάβω πάλιν τὰς δύο βασικὰς λέξεις, μὲ τὰς ὁποίας χαρακτηρίζομεν τὰς σχέσεις μεταξὺ τοῦ φιλοξε-

νοῦντος καὶ τοῦ φιλοξενουμένου : φιλοξενία καὶ εὐγνωμοσύνη. Naί, ἀγαπητοί μου φίλοι, ἀλλὰ πρέπει ἰδίως νὰ ἴδωμεν καὶ τὰ ἐλατήρια τῆς δικαίως ἐπαινουμένης Ἑλληνικῆς, ἰδίως ἐδῶ Κρητικῆς φιλοξενίας. Ἐὰν τὴν παραβάλλωμεν μὲ κάτι ποῦ μᾶς συγκινεῖ πάντοτε, μοῦ φαίνεται ὅτι ἡ φιλοξενία εἶναι ἡ ἀδιάκοπος φροντίς μιᾶς στοργικῆς μητρὸς νὰ προσκαλέσῃ τὰ παιδιὰ τῆς στὸ πατρικὸ σπίτι, νὰ τὰ περιποιητῆται, νὰ τοὺς δώσῃ τροφὴν καὶ ἀγάπην, νὰ τοὺς δεῖξῃ ὅτι μία μήτηρ ποτὲ δὲν λησμονεῖ τὰ παιδιὰ. Δὲν ὁμολογοῦμεν ὅλοι ἡμεῖς οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν πεπολιτισμένων κρατῶν ὅτι ἡ Ἑλλὰς εἶναι καὶ μένει πάντοτε ἡ πνευματικὴ μήτηρ τοῦ πολιτισμοῦ μας ;

Ἄλλ' ἀπὸ ποῦ προέρχεται ἡ φιλοξενία ; Εἶναι μία φυσικὴ καλωσύνη, ποῦ εὐρίσκεται ὄχι ὀλιγώτερον στοὺς πτωχοὺς, οἱ ὁποῖοι πάντοτε θεωροῦν ὡς καθήκον νὰ μεταδώσουν ἀπὸ τὸ ὀλίγον ποῦ ἔχουν ἓν μέρος εἰς τὸν ἐπισκέπτην, ἰδιαιτέρως ὅταν εἶναι ξένος καὶ ἔρχεται ἀπὸ μακριὰ. Μακριὰ εἶναι πᾶσα ἰδέα ὕλικου κέρδους, καὶ μόνον ἡ σκέψις πνευματικοῦ κέρδους δύναται νὰ ὠθήσῃ τὸν φιλοξενούντα στὴν στοργικὴν καὶ πολυάσχολον περιποίησιν : ἡ συνείδησις ὅτι ἔκανε φιλόανθρωπον πράξιν, ὅτι ἠῤῥησε τὴν εὐτυχίαν τοῦ ἀποροῦντος φιλοξενουμένου.

Πολλάκις μνημονεύουν τὸν Δία τὸν Ξένιον. Πιστεύω ὅμως ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὰ βαθέα αἰσθήματα τοῦ ἀσκοῦντος τὴν φιλοξενίαν, εἶναι καὶ κάτι ἀνώτερον, μία συγκινητικὴ διαταγή, τὴν ὁποῖαν εὗρηκα γεγραμμένην ὑπὲρ τὴν εἴσοδον τῆς περιφήμου μονῆς τῆς Πάτιμου, λόγια δηλαδὴ τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου : Ξένους ξένιζε, ὅπως μὴ Θεοῦ ξένος γένη. Οὕτως τὰ γενναῖα, φυσικὰ αἰσθήματα τῶν ἀνθρώπων ἐγένοντο, οὕτως εἰπεῖν, ἁγιασμένα ἀπὸ τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὰς ἐντολάς Του, καὶ δὲν εἶναι περίεργον ὅτι ἡ παράστασις τοῦ Ἀβραάμ μετὰ τῶν τριῶν φιλοξενουμένων ἀγγέλων εἶναι προσφιλεστάτη στὴν Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν.

Καὶ διὰ τοῦτο, ἀγαπητοὶ φιλοξενούντες Ἕλληνες, πρέπει νὰ Σᾶς ἐκφράσωμεν πάλιν τὴν βαθυτάτην μας εὐγνωμοσύνην οὐχὶ μόνον μὲ λέξεις, ἀλλὰ μὲ τὴν ὑπόσχεσιν ὅτι ἡμεῖς θὰ εἴμεθα πάντοτε ὡσὰν οἱ ἱεραπόστολοι τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὸν ὁποῖον πάλιν ἐγνωρίσαμεν εἰς τὴν πολλαπλασίαν γενναίαν μορφήν ἐν τούτῳ τῷ Συνεδρίῳ.

Εἶδομεν πάλιν τὴν Κρήτην καὶ παρήλασαν οἱ αἰῶνες, αἱ χιλιετηρίδες τῆς ἐνδοξοτάτης τῆς ἱστορίας, τῶν δοξῶν, τοῦ πολιτισμοῦ, τῶν πόνων, τῆς σκλαβιάς, τοῦ ἠρωϊσμοῦ. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ χαιρετίσω τὴν ἔνδοξον μεγαλόνησον, ὅπως τὴν ἐχαιρέτησεν ὁ μέγας ποιητὴς Παλαμᾶς :

Τῆς ἀστραπῆς καὶ τῆς βροντῆς ἡ Κρήτη
καὶ τῶν κελαϊδισμῶν καὶ τῶν ἀγώνων,
τῶν αἱμάτων καὶ τῶν τροπαίων ἡ Κρήτη
τῶν τυράννων ἀκοίμητη φοβέρα
ἡ Κρήτη, ἡ Κρήτη....

Καὶ μὲ τὸν λαμπρὸν στίχον ποῦ ἔγραψε ὁ ἴδιος διὰ νὰ δοξάσῃ τὴν ἠρωϊκὴν Κῦπρον, δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν καὶ τὴν Κρητικὴν ψυχὴν :

Στὸ πολύπαθο κορμὶ ἡ ἀγνὴ ψυχὴ δὲν ἔσβησε...

Π Ρ Ο Σ Φ Ω Ν Η Σ Ι Σ

ΤΟΥ κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΕΛΤΣΟΥ, ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Σεβασμιώτατοι, Θεοφιλέστατοι,
Κύριε Νομάρχα, Κύριε Δήμαρχε, Κυρίαὶ καὶ Κύριοι,

Μετὰ τοὺς ἐνθουσιώδεις λόγους τοὺς ὁποίους ἐξεφώνησαν μέλη τοῦ Συνεδρίου, διὰ νὰ ἐκφράσουν εὐχαριστίας καὶ συγχαρητήρια, παρέρχομαι ἐπὶ τὸ βῆμα ὡς Ἀντιπρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, διὰ νὰ προσθέσω καὶ ἐγὼ θερμὰς εὐχαριστίας καὶ ἐγκάρδια συγχαρητήρια διὰ τὴν θαυμαστὴν τῷ ὄντι διεξαγωγὴν τοῦ Συνεδρίου καὶ τὰς ἐξαιρετοὺς περιποιήσεις, τῶν ὁποίων ἐτύχομεν ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συνεδρίου.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τὴν ὁποίαν ἔχω τὴν τιμὴν νὰ ἐκπροσωπῶ, ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς ἠρωϊκῆς Νήσου, ἐπέδειξε καὶ ἐπιδεικνύει πάντοτε ζοηρὸν καὶ ἀμέριστον ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῶν μοναδικῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Κρήτης, διὰ διακεκριμένων ἀρχαιολόγων καὶ ἰδίᾳ τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου κ. Σπυρ. Μαρινάτου.

Ταῦτα βεβαίως εἶναι γνωστά.

Τοῦτο ὅμως θέλω νὰ προσθέσω ἀτομικῶς δι' ἐμέ, διότι ἡ Ἑρμοῦπολις, πρωτεύουσα τῆς ἰδιαιτέρας μου πατρίδος Σύρου, ἦτο ἕδρα Ἐπιτροπῶν, κατὰ τὰ ἔτη 1866 καὶ 1897, τῶν Κρητικῶν Ἐπαναστάσεων, καὶ ἀπὸ τῶν παιδικῶν μου χρόνων ἤκουα τὰ κατορθώματα τῶν ἠρωϊκῶν τέκνων τῆς Κρήτης, τὰ ὁποῖα ἀπὸ τότε ἐνεφύσησαν εἰς τὴν παιδικὴν μου ψυχὴν αἰσθήματα θαυμασμοῦ καὶ ἀγάπης πρὸς τὴν Κρήτην, ἠτύχησα δὲ νὰ πραγματοποιήσω ἤδη τὸν πόθον μου ὅπως ἐπισκεφθῶ ὑφ' ὄλως ἐξαιρετικῶς συνθήκας αὐτήν.

Εἰς τὴν Ἑρμοῦπολιν ἐπὶ τῆς προσόψεως μεγάρου τῆς ὁδοῦ Ἀπόλλωνος εἶναι ἐντετειχισμένη πλάξ, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναγράφεται ὅτι ἐκεῖ

ἔζησε καὶ ἀπέθανε ὁ Χατζῆ Ἀνδρέας Κριαρᾶς, ὁ ἐκ Σφακιῶν Πρόεδρος τῆς Καγκελλαρίας, ἥτις ἐκήρυξε τὴν ἐπανάστασιν ἐν Κρήτῃ τὸ 1821, καὶ ὅτι ἐκεῖ ἐπίσης νήπιος προσέφυγε τὸ 1866 ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, εἰς τὸ Γυμνάσιον τῆς ὁποίας, ὡς γνωστόν, ἐμαθήτευσεν ὡς ἔφηβος.

Ἡ ἀνάμνησις τοῦ δλοκαυτώματος τῆς Μονῆς τοῦ Ἀρκαδίου διετηρεῖτο ζωηροτάτῃ, καὶ ὅταν ηὐτύχησα νὰ πατήσω τὸν ἱερὸν χώρον αὐτῆς, πιστεύσατέ με, ὅτι ἠσθάνθην ρίγη συγκινήσεως καὶ ἱερὸν δέος.

Τί ἄλλο δύναμαι νὰ προσθέσω κατὰ τὴν στιγμὴν αὐτὴν, πὺν ἡ ψυχὴ μου ὑπερεκχειλίξῃ ἀπὸ αἰσθήματα θαυμασμοῦ καὶ ἀγάπης, παρὰ νὰ ἐκφράσω προσωπικῶς ἐγὼ τὴν εὐγνωμοσύνην μου πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴν τοῦ Συνεδρίου, ἡ ὁποία εἶχε τὴν φιλόφρονα σκέψιν νὰ μὲ συγκαταλέξῃ μεταξὺ τῶν Συνέδρων καὶ ἰδίως πρὸς τὸν κ. Πρόεδρον καὶ τὸν κ. Γενικὸν Γραμματέα καὶ τὰ λοιπὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς, καίτοι γνωρίζω καλῶς ὅτι θὰ προσκρούσω εἰς τὴν ἐγνωσμένην μετριοφροσύνην αὐτῶν.

Π Ρ Ο Σ Φ Ω Ν Η Σ Ι Σ

ΤΟΥ κ. ΜΕΝΕΛΑΟΥ Γ. ΠΑΡΛΑΜΑ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Κύριοι Σύεδροι,

Ὅταν, πρὶν ἀπὸ δυὸ χρόνια, ἡ Ἐταιρία μας ἀνέλαβε τὴν εὐθύνη τῆς ὀργανώσεως τοῦ Ἀ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, ἀναμετρῶντας τίς δυσκολίας πὺν εἶχε ν' ἀντιμετωπίσῃ καὶ ζῶντας μέσα σὲ μιὰ ἐπαρχιακὴ ὀπωσδήποτε πόλῃ, δὲν ἐφανταζόταν ὅτι θὰ ἦταν δυνατὸ τὸ ἔργο τὸ πὺν ἐσχεδίασε καὶ πὺν τόσον λαμπρὰ ἐξετέλεσεν ἡ Ὄργανωτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Συνεδρίου, νὰ ἔχη τόσον ἄψογῃ διεξαγωγῇ καὶ τόσο πανηγυρικῇ κατάληξῃ.

Ἐκ μέρους τῆς Ἐταιρίας δὲν ἔχω νὰ πῶ τίποτε ἄλλο παρὰ ἓνα εὐχαριστῶ πρὸς αὐτοὺς, πὺν τὴν ἐβοήθησαν καὶ ἐξετίμησαν τὴν προσπάθειά τῆς, καὶ μιὰ ὑπόσχεση πρὸς ὅλους.

Ἡ ὑπόσχεση εἶναι τούτῃ: ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἔπαινοι, πὺν ἀκούστηκαν ἐδῶ πρὸ ὀλίγου, δὲν θὰ ἀποτελέσουν ἓνα σύνθημα κορεσμοῦ καὶ ἀναπαύσεως γιὰ τὴν Ἐταιρία' ἀπεναντίας, θ' ἀποτελέσουν ἓνα ἐλπιδοφόρο ξεκίνημα γιὰ νέους, τὸ ἴδιο εὐγενικούς, ἀγῶνες.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ, ΕΥΧΑΙ ΚΑΙ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ

Κατ' απόφασιν ληφθεύσαν ὑπὸ τῆς Ὀλομελείας (συνεδρίασις 26ης Σεπτεμβρίου 1961 ἐν τῇ Αἰθούσῃ τοῦ Ἁγίου Μάρκου), αἱ προτάσεις καὶ εὐχαὶ (πλὴν τῶν ὑπ' ἀριθ. 3 καὶ 4) τοῦ Συνεδρίου διευτώθησαν ἀπὸ τοὺς Κοσμητορας τῶν Τμημάτων, δημοσιεύονται δὲ κατωτέρω ὡς αὐταὶ ἀνεκοινώθησαν κατὰ τὴν καταληκτικὴν συνεδρίαν ὑπὸ τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ὀργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς καθηγητοῦ κ. Ν. Β. Τωμαδάκη.

Π Ρ Ο Τ Α Σ Ε Ι Σ

1. Συναγωγὴ πληροφοριῶν περὶ τῶν ἐν Κρήτῃ πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως γραφέντων χειρογράφων, κωδίκων, τῶν γραφένων αὐτῶν καὶ τῶν καλλιγραφικῶν ἐργαστηρίων ἐν τῇ Μεγαλονήσῳ. Ὁμοίως περὶ τῶν κωδίκων τῶν ἔξω τῆς Κρήτης ὑπὸ προσφύγων καὶ ἄλλων Κρητῶν γραφέντων καὶ τῶν γραφένων αὐτῶν.

Ἐπιτροπὴ: Ν. Β. Τωμαδάκης, Λ. Πολίτης, Μ. Ι. Μανούσκακας, Ν. Λιθαδάρας (Ἑλλάς), Α. Pertusi, E. Follieri (Ἰταλία), Μ.-L. Concasty (Γαλλία).

2. Μικροφιλομογράψις τῶν σπουδαιότερων ἐγγράφων τοῦ ἀρχείου τοῦ Λούκα τῆς Κρήτης καὶ τῶν συμβολαιογραφικῶν ἀρχείων τῆς Ἑνετίας.

Ἐπιτροπὴ: Σ. Ἀντωνιάδη (Ἰταλία), Fr. Thiriet (Γαλλία), Μ. Ι. Μανούσκακας, Ν. Παναγιωτάκης, Στ. Σπανάκης (Ἑλλάς).

3. Ἐκδόσις τοῦ ἔργου (ρητορικοῦ καὶ ὕμνογραφικοῦ) τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, ἀρχιεπισκόπου Κρήτης, καὶ μελέτη τοῦ βίου του.

Ἐπιτροπὴ: G. Schirò (Ἰταλία), Ν. Τωμαδάκης, Α. Φυτράκης, Α. Κομίνης, Θ. Τζεδάκης (Ἑλλάς)

4. Σύνταξις Γλωσσικοῦ Λεξικοῦ τῆς Κρήτης (ἱστορικοῦ καὶ συγχρόνου).

Ἐπιτροπὴ: Α. Mirambel (Γαλλία), Γ. Κουρμούλης, Γ. Σπουριδάκης, Γρηγ. Σηφάκης, Στ. Σπανάκης (Ἑλλάς).

5. Ἐορτασμοὺς τῆς ἑκατονταετηρίδος τῆς Κρητικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1866 - 1869 διὰ συναγωγῆς τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου

καὶ συγγραφῆς ἱστορίας, συγκλήσεως τοῦ Β' Διεθνoῦς Κρητο-
λογικοῦ Συνεδρίου καὶ συστάσεως γενικῶν καὶ τοπικῶν ἐπι-
τροπῶν.

Ἐπιτροπὴ: Ν. Τωμαδάκης, Ἰω. Μαμκλάκης, Μ. Παρλαμάς,
Μ. Μποτωνάκης, Χ. Κατσιαδάκης, Στ. Σπανάκης (Ἑλλάς).

ΕΥΧΑΙ

1. Ὅπως ἀποδοθῆ εἰς τὴν Ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κρή-
της τὸ λείψανον τοῦ πρώτου ἐπισκόπου αὐτῆς ἀποστόλου
Τίτου, εὑρισκόμενον ἐν Βενετίᾳ καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀγίου
Μάρκου, ὅπου μετεφέρθη τὸ 1669 ἐκ Χάνδακος.

Ἐπιτροπὴ: Μητροπολίτης Κρήτης Εὐγένιος, ἐπίσκοπος Γορ-
τύνης Τιμόθεος, Κυδωνίας Νικηφόρος, Κισιάμου Εἰρηναῖος, καθη-
γητῆς Α. Φυτράκης, Ἐμμ. Πετράκης.

2. Ὅπως στραφῆ ἡ προσοχὴ τῶν ἀρχαιολόγων εἰς τὴν ἔρευναν
τῶν τειχῶν καὶ ἄλλων καταλοίπων τῆς Α' Βυζαντινῆς πε-
ριόδου καὶ ἡ διακρίθωσις τῆς πρὸ τοῦ 826 μ. Χ. ἱστορίας τῆς
πόλεως Ἡρακλείου (Χάνδακος) καὶ Κυδωνίας (Χανίων).

Ἐπιτροπὴ: Ν. Τωμαδάκης, Ν. Πλάτων, Κ. Καλοκύρης, Σ.
Πλάτωνος - Λογιάδου.

3. Ἡ Γενικὴ Συνέλευσις τοῦ Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνε-
δρίου, ἀποτελουμένη ἐξ Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐπιστημόνων ἀ-
ναγνωρίζουσα τὸ γεωγραφικὸν ἐπίκαιρον τῆς Κρήτης, τὴν
μακρὰν αὐτῆς πνευματικὴν παράδοσιν καὶ τὸ ἐπιστημονικὸν
ἐνδιαφέρον, τὸ ὅποιον αὕτη γεννᾷ εἰς ποικίλους τομεῖς τῆς
ἔρευνης, ἐκφράζει τὴν εὐχὴν, ὅπως ἰδρυθῆ ἐν Ἡρακλείῳ Κρή-
της Πανεπιστήμιον.*

* Ἡ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου γενομένη ὑπὸ τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς
Ὄργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς καθηγητοῦ κ. Νικολάου Β. Τωμαδάκη εἰσήγησις κατὰ
τὴν συνεδρίαν τῆς Ὀλομελείας τῆς 26.9.1961 ἐν τῇ Αἰθούσῃ τοῦ Ἀγίου Μάρ-
κου ἔχει ὡς ἀκολούθως:

«Μίαν πρόβασιν, τὴν ὁποίαν ἔχομεν νὰ κάνωμεν εἰς τὴν τελευταίαν συνε-
δρίαν καὶ ἡ ὁποία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προέλθῃ ἀπὸ ἓνα Τμῆμα, ἢ ἀπὸ τὸ
πρῶτον ἢ ἀπὸ τὸ δεύτερον ἢ ἀπὸ τὸ τρίτον, παρακαλῶ νὰ θέσῃ ὁ κ. Πρόεδρος
εἰς συζήτησιν καὶ ἡ πρότασις αὕτη εἶναι ἡ τῆς ἰδρύσεως Πανεπιστημίου ἐν Κρή-
τῃ καὶ δὴ ἐν Ἡρακλείῳ, τὴν ὁποίαν προσφάτως, προχθές, διὰ δημοσιεύματος

Ἐπιτροπή: Μητροπολίτης Κρήτης Εὐγένιος, καθηγητῆς Γ. Κουρμούλης, Δήμαρχος Ἡρακλείου Ν. Κρασαδάκης, Ν. Πλάτων, Ἄνδρ. Καλοκαιρινός, Ἐμμ. Πετράκης.

4. Ὅπως ἰδρυθῆ ἐν Κρήτῃ κρατικὸν Κρητολογικὸν Ἰνστιτούτον πρὸς ἐπιστημονικὴν μελέτην τῆς Νήσου ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον εἰς τοὺς διαφόρους κλάδους τοῦ ἐπιστητοῦ.**

ἀνεπέσσε ὁ συναδέλφος κ. Κουρμούλης. Μίαν μικρὰν ἀναδρομὴν θὰ μοῦ ἐπιτρέψουν οἱ παριστάμενοι δημοσιογράφοι νὰ κάμω εἰς τὸ θέμα αὐτό, ἐπικαλούμενος τὴν μνήμην, τὴν θαλερὰν μνήμην τοῦ σεβαστοῦ μου διδασκάλου κ. Καλιτσονάκη, ὅτι τὸ πρῶτον σχέδιον τῆς ἰδρύσεως Κρητικῶ Πανεπιστημίου ἐν Ἡρακλείῳ συντάξεν ὁ ὑποφαινόμενος τὸ 1944 ἐν Ἀθήναις τὸ τελευταῖον ἔτος τῆς Κατοχῆς, ἐπικαλοῦμαι δὲ καὶ τὴν μαρτυρίαν τοῦ παρισταμένου ἀγαπητοῦ καὶ σεβαστοῦ φίλου κ. Λευτέρου Ἀλεξίου, ὅτι πρὸ πέντε ἢ ἕξ ἑτῶν ἔδω ἑλθὼν ἔκανα τὴν συζήτησιν αὐτὴν μαζί του. Ἐπομένως δὲν πρόκειται περὶ νέου ἐπινοῦ. Φυσικὰ ὁ τύπος τὸν ὁποῖον θὰ λάβῃ τὸ Πανεπιστήμιον αὐτό, αἱ σχολαί, τὰς ὁποίας θὰ περιλάβῃ, τὸ ἐνδιαφέρον, πρὸς τὸ ὁποῖον θὰ στραφῆ, ὑπὸ τίνος θὰ ἰδρυθῆ, πῶς θὰ χρηματοδοτηθῆ, πῶς θὰ διοργανωθῆ καὶ ὑπὸ ποίων θὰ ὑπηρετηθῆ, αὐτὰ εἶναι πράγματα μεγάλα καὶ χρήζουν συζητήσεως, ἀλλὰ σήμερον παρακαλῶ νὰ ληφθῆ ὁμοφώνως ἢ ἀπόφασιν ὅπως ἐκφρασθῆ εἰς τὰ Χανιά, εἰς τὴν ὀλομέλειαν πάλιν, εἰς τὴν τελευταίαν συνεδρίαν ἢ εὐχῆ πρὸς τοὺς ἀρμοδίους, ὅπως ἰδρυθῆ τὸ τρίτον ἑλληνικὸν Πανεπιστήμιον ἐν Κρήτῃ καὶ δὴ ἐν Ἡρακλείῳ».

** Ἡ εὐχὴ αὕτη διετυπώθη κατόπιν προτάσεως ὑποβληθείσης κατὰ τὴν καταληκτικρίαν συνεδρίαν ὑπὸ τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἰωάννου Καλιτσονάκη καὶ ἐχούσης ὡς ἀκολούθως:

«Ἐπὶ τῇ λήξει ἐν Χανίοις τοῦ πρώτου Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, τὸ ὁποῖον συνῆλθεν εἰς Ἡράκλειον καὶ ἡ ἐπιτυχία τοῦ ὁποῖου ὑπῆρξε πλήρης, οὐχὶ δὲ μόνον ἀπὸ ἀπόψεως ἐξωτερικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ζωηροῦ ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ ἐπιστημονικῶν ἀνακοινώσεων — τοῦτο ἀπέδειξαν οἱ συρρέουσινες ἐκ πλείστων Εὐρωπαϊκῶν Χωρῶν διαρκεπεῖς ἐρευνῆται μὲ τὰς περὶ τὴν Κρήτην μελέτας αὐτῶν καὶ τὰς ἐπιστημονικὰς ἐπ' αὐτῶν συζητήσεις — εἶναι δίκαιον νὰ ἀπονεμηθῆ ὁ βραβεῖος καὶ ἀναγνώρισις τῆς ἐπιτυχίας ταύτης εἰς δύο κυρίως ἀνδρας: τὸν Καθ. Νικ. Τωμαδάκη καὶ εἰς τὸν κ. Ἄνδρ. Καλοκαιρινόν.

Πρὶν ὅμως σήμερον διαλυθῶμεν καὶ τραπῆ ἕκαστος ἐξ ἡμῶν εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἐπιστροφῆς του εἰς τὴν χώραν του καὶ εἰς τὸ σπουδαστήριόν του, καλὸν εἶναι νὰ ἀναλογισθῶμεν ὅτι ὤρσαμεν ἤδη τὴν δευτέραν σύνοδον τοῦ Κρητολογικοῦ Συνεδρίου μετὰ πέντε ἔτη, πάλιν ἔδω εἰς τὴν Κρήτην, πάλιν μεταξὺ τῶν φιλοξένων κατοίκων τῆς. Ἔως τότε πρόπει ἡμεῖς ὄχι μόνον νέα θέματα καὶ ζητήματα περὶ Κρητικῆς φιλολογίας, ἱστορίας, ἀρχαιολογίας, λαογραφίας κλπ. νὰ ἔχωμεν μελετήσει. ἀλλὰ πρόπει καὶ νὰ εὐρωμεν ἔδω εἰς τὴν Κρήτην μίαν μόνιμον ἐστίαν καὶ ἐν μόνιμον ἴδρυμα εἰς τὸ ὁποῖον νὰ γίνεταί διαρκεστέρα πῶς καὶ μονιμωτέρα ἐπιστημονικῆς ἐργασίας διὰ τὴν Κρήτην καὶ τὸ παρελθόν,

Ἐπιτροπή: Ἰω. Καλιτσουνάκης, Στ. Κεψωμένος, Γ. Κουρμούλης, Ν. Τωμαδάκης, Ἐμμ. Κριαράς, Μ. Μανούσκακας, Γεώργ. Σπυριδάκης, Ν. Πλάτων, Ἄνδρ. Καλοκαιρινός.

Α Π Ο Φ Α Σ Ι Σ

Ὅπως τὸ Β' Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον συνέληθη μετὰ πενταετίαν (ἐναρξίς εἰς Χανιά, λήξις εἰς Ἡράκλειον).

τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς ἱστορίας καὶ ἐξελίξεως αὐτῆς. Τοιαῦτα ἰδρύματα παλαιότερα καὶ μεγάλα ἢ καὶ μόνον νεοῖδρυτα καὶ ἀγωνιζόμενα διὰ ζωὴν καὶ πρῶτον, εὐρίσκομεν ἤδη ὑπάρχοντα ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀρκεῖ μόνον νὰ ἀναφέρω τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἰδρυθεῖσαν καὶ ἐπωφελῶς δρῶσαν Ἑταιρίαν Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ὅχι μόνον ἡ Μακεδονία, ὄχι μόνον ἡ Πελοπόννησος ἀλλὰ καὶ ἡ μεγάλη Ἑλληνικὴ Νῆσος μετὰ τὸ πολυκύμαντον παρελθόν της ἀξίζει νὰ ἔχουν ἴδρυμά τι δι' ἐξερευνήσιν αὐτῶν ἱστορικῆν, ἀρχαιολογικῆν, λαογραφικῆν, ἀνθρωπολογικῆν, γεωγραφικῆν, γεωλογικῆν κλπ.

Ἐχὼ λοιπὸν τὴν τιμὴν νὰ προτείνω εἰς τὸ Συνέδριον νὰ ἐγκρίνη πρότασιν περὶ ἰδρύσεως ἐνὸς Ἰνστιτούτου ἢ Ἰδρύματος Κρητολογικῶν Μελετῶν εἰς τὸ ὁποῖον νὰ συγκεντρωθοῦν, ἄλλα ἡμέσως ἢ ἄλλα σὺν τῷ χρόνῳ, ὅλα ἐκεῖνα τὰ βιβλία καὶ τὰ μέσα τὰ ὁποῖα θὰ ἐχρειάζοντο πρὸς τοῦτο.

Εἰς τὸ οἶκημα τοῦ ἰδρύματος τοῦτου πρέπει ὄχι μόνον ἐπιστημονικὴ ἐργασία νὰ γίνεται, ἀλλὰ καί, ἐν περιορισμένῳ βεβαίως μέτρῳ, νὰ ξενίζονται καὶ νὰ διαιτῶνται δι' ὄρισμα χρόνον οἱ ἐπισκεπτόμενοι τὴν Νῆσον ἐρευνηταί.

Τὸ ἴδρυμα τοῦτο εἶναι ἀδιάφορον ἂν θὰ εἶναι Κρατικὸν ἢ Δημοτικόν, ἀρκεῖ νὰ γίνῃ ἡ ἀρχὴ του καὶ θὰ καταδειχθῇ πάντως ἡ χρησιμότης του καὶ ἡ γενικωτέρα ἐξ αὐτοῦ ἐπιστημονικὴ ὠφέλεια. Τὸ ἴδρυμα τοῦτο πρέπει νὰ ἔχη αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴν σύστασιν ἢ χαρακτῆρα, καὶ νὰ εἶναι μακρὰν αὐτοῦ πᾶσα ἄλλη μὴ ἐπιστημονικὴ χρησιμοποίησις του. Πρέπει νὰ ἔχη αὐτοτελῆς ἴδιον οἶκημα καὶ καί ἔτιος νὰ πλουτίζεται ἀναλόγως τῶν ὑπαρχουσῶν πρὸς τοῦτο δυνατοτήτων.

Ἐπιπροσθεῖν τὸ Συνέδριον νὰ ἐκφέρει γνώμην περὶ τοῦτου».

Λ Ο Γ Ο Σ

ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ
ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Τοῖς τῆς Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἀντιπροσώποις καὶ πᾶσιν Ὑμῖν τοῖς Συνέδροις καὶ συγχορευταῖς τῆς δε τῆς ὁμηγύρεως, χαίρειν!

Ἀπεύρους μὲν χάριτας πάντες ὀφείλομεν τῷ μεγάλῳ Θεῷ ἐπὶ πᾶσιν οἷς ἐκεῖνος δέδωκεν ἡμῖν ἀπολαῦσαι, τῇ περινοίᾳ αὐτοῦ κοσμήσας

τὴν οἰκουμένην καὶ τῇ μαθήσει καὶ ἐπιστήμῃ διανοίξας τοὺς ὀφθαλμοὺς ἡμῶν ἐπὶ τὸ εἰδέναι καὶ συνιέναι. Νῦν δέ, ἐπὶ τὸ ἐξ αἰσίων πέρας ἀχθῆναι τὴν σύγκλητον ἡμῶν τήνδε, καὶ ἀγαλλόμεθα, χειρὰς τε κροτοῦμεν. Ἄνδρες ἀγαθοὶ τε καὶ πεπνυμένοι ἔκ τε τῆς Ἑλλάδος καὶ ὅλης τῆς Εὐρώπης οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐξ ὑπερποντίων χωρῶν ἐβδόμην τήνδε ἡμέραν ἠθροίσμεθα ἐπὶ ταῦτὸ τοῦ συνεορτάσαι τὰ τῆς Κρήτης ἐλευθέρια. Ἐλυτρώθημεν τῆς τῶν ἀσεβῶν δυναστείας τῇ δυνάμει τοῦ τῶν Ῥωμαίων μαγίστρου, ὀνόματι καὶ πράγματι Νικηφόρου, ἐπίκλην τοῦ Φωκά, στρατηγοῦ μὲν ἀρίστου, εὐσεβοῦς δὲ καὶ φιλοθέου καὶ θεοστέπτου τῆς Πόλεως βασιλέως μετὰ ταῦτα γεγονότος. Χίλια δ' ἔτη παρηλθον ὡς ἡμέρα ἐν ὀφθαλμοῖς Κυρίου, ἀφ' ἧς ἐδοξάσθη τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα τροπωσάντων τοὺς Ἄφρους καὶ ἐπαναγαγόντων εἰς τὴν ἀρχαίαν τῶν πατέρων αὐτῶν πίστιν καὶ τὴν κραταιὰν καὶ θεοσεφῆ βασιλείαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοὺς ἡμετέρους προγόνους.

Καὶ τὸ πρῶτον μὲν ἐν Ἡρακλείῳ, τῆνικαῦτα Χάνδακι καλουμένῳ, τῇ μεγάλῃ καὶ περιλαλήτῳ πόλει καὶ τῆς Ἐκκλησίας καθέδρᾳ, ἐν ἣ θαιμιάσια ὅσα τεθησαύρισται τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν παλαιῶν τὰ σεβάσματα, τῇ ὑπὸ τοῦ μεγαλομάρτυρος Μηνᾶ φρουρουμένη καὶ τοῦ ἡμετέρου ἀποστόλου Τίτου κραταιᾷ προστασίᾳ ὑποκειμένη, δοξολογήσαντες ἐμνήσθημεν τοῦ τε ἁγίου βασιλέως Νικηφόρου καὶ πάντων τῶν ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας ἐλευθερίας ἀπ' αἰῶνος μαρτυρησάντων. Εἶτα δὲ σύγκλητον συνεθέμεθα ἐπὶ τὸ τὴν γνῶσιν τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ βίου τῶν ἡμετέρων προγόνων προαγαγεῖν καὶ ἐν συνειδήσει τὰ ἐκείνων ἔργα πνευματικά τε ἀθλήματα καὶ τὴν τέχνας διακρτεῖν, ὅσα ὁ χρόνος λήθης βυθῷ παραδίδειν εἴωθεν.

Ἔτι δὲ ἐπεσκεψάμεθα τῶν ἡμετέρων προγόνων ναοὺς καὶ πόλεις καὶ ἀνάκτορα καὶ βωμοὺς, θαυμάζοντες ὅσα ἡ ἐκείνων σοφία καὶ τέχνη πρὸς τῇ ὑπομονῇ καὶ τῇ γνώσει καὶ τῇ τῶν καλῶν αἰσθήσει εἴργασται, δι' ὧν ὁ χοϊκὸς καὶ τῆς γῆς πάροικος ἀνθρώπος πρὸς τὰ οὐράνια ὑψοῦται καὶ τῆς καθ' ἡμέραν φθορᾶς τε καὶ ἀφανείας λυτρωθῆναι πεπειράται. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῶν ἀπογόνων Κρητῶν, τῶν πάνυ τὴν ἐλευθερίαν φιλοῦντων, τὸν Θεὸν σεβομένων καὶ τὴν πίστιν κρατούντων, οἰκισμοὺς τε καὶ χειρῶν ἔργα καὶ τέχνας καὶ τὸν βίον καὶ τὴν λαλιὰν καὶ τὰς καθ' ἡμέραν ἀσχολίας καὶ τεθεάμεθα καὶ τεθαυμάσαμεθα, ἐγκωμίοις τε στέφανον αὐτοῖς ἀρετῆς, πίστεως, παιδείας καὶ ἑλληνισμοῦ ἔνεκεν προσηγάγομεν.

Μεγάλους δὲ μνησεῖς ἐντυχόντες, εὐρείας τε σκαφαῖς, ὅποσα ἐν αὐτοῖς πεφανέρωται ἢ ἠθροίσται καὶ τεθησαύρισται χειρὸς ἔργα καὶ νοδὸς εὐρέματα καὶ συνθέματα, ὄπλα τε καὶ σκευὴ καὶ ἀγγελία καὶ ζωγραφίας, ἐπιγράμματα τε καὶ ἀγάλματα, οἰκίματα καὶ κτίσματα, ἄλ-

λα τε πολλὰ τῇ μνήμῃ διακρατοῦμεν καὶ πολλοῖς διηγησόμεθα. Ἡ δ' ἡμετέρα ψυχὴ θαυμασμοῦ ἐπληρώθη ἰδόντων τῶν Κνωσίων τὰ ἀνάκτορα, ἃ κραταῖς καὶ τῆς θαλάσσης ἀναξ Μίνως ἤγειρε, τῶν Φαιστίων τοὺς ναοὺς καὶ τὰ δώματα, τοὺς τῆς Γόρτυνος νόμους δημοσίᾳ πλαξὶ τεθειμένους καὶ τὰ πολίσματα πρὸς τὸ σέβας τῶν πάλαι Κρητῶν, τῷ Θεῷ ἐγγισάντων ὅσον ἐδόθη αὐτοῖς τότε ἄνωθεν, τελεταῖς καὶ θυσίαις καὶ ὄδαῖς τὸ θεῖον πρᾶνεν τε καὶ ἐξιλεοῦν. Τῆς δ' εὐσεβείας τῶν Κρητῶν τῇ ἀνδρείᾳ συνεξευγμένης, πλειστα διὰ τῶν αἰῶνων τεκμήρια καὶ τῶν ἀνὰ τὴν χώραν, μεγάλην καὶ εὐανδρον, εὐκρατόν τε καὶ φιλόξενον οὖσαν ἀπὸ Διὸς Ξενίου, ἐπιστώσαμεν. Ἡγαλλιασάμεθα δ' ἐπὶ τῷ ἔκ τοῦ σύνεγγυς ἰδεῖν καὶ γνωρίσαι ὄρη τὰ ὑψηλά, ὅσα Δίκη καὶ Ὑψηλορείτης καὶ Κέδρος καὶ Λευκὰ ἰδίᾳ κέκληνται, καὶ ποταμοὺς καὶ πεδιάδας καὶ ὄρους καὶ κόλπους καὶ τὰ τῆς φύσεως ὅσα πλούσια δῶρα Θεὸς τῇ Κρήτῃ δεδώρηται, ἀνδρῶν γενναίων κατοικητήριον.

Καὶ πολλῶν σοφῶν ἀνδρῶν ἐρηγνεύοντων τά τε ἀρχαῖα καὶ παλαιὰ ἐπεσκεψάμεθα, ἡ δ' ἡ ψυχὴ ἡμῶν χαρμωδῶς ἐπλήσθη, ὁ νοῦς τε πεφώτισται. Ἐκείνων γὰρ τῶν πατέρων ἐπόμενοι οἱ υἱεῖς καὶ γόνοι ἀντάξιον γενόμενοι, τὴν τε πίστιν διεσώσαντο καὶ τὴν ἐλευθερίαν δι' ἀγῶνων πολλῶν καὶ αἱμάτων ἐπανεκτήσαντο. Οἷς καὶ συγχαίροντες, ἐς αἰεὶ ἐλευθέρους καὶ τὸ θεῖον τιμᾶν καὶ τὰ γράμματα προάγειν καὶ τῶν τεχνῶν ἐρᾶν καὶ ἐς μῆκιστον καθ' ἕκαστον εὐτυχεῖν εὐχόμεθα.

Ἀπὸ δὲ τῆς ἐφῶς κινουῦντες πρὸς τὰ δυτικὰ τῆς Νήσου ἀφίγμεθα, τὴν τῶν Ριθυμναίων πόλιν, μικρὰν μὲν οὖσαν μεγέθει, μεγάλην δὲ τῷ τῶν Γραμμάτων ζήλω, καὶ τῇ ἱστορίᾳ, ἐνετύχομεν, καὶ πολλῶν ἐκεῖ ἀνδρῶν ἀρίστων ὑποδεξαμένων ἡμᾶς πρὸς τὰς περιβοήτους μονὰς ἐτραπήμεν. Καὶ δὴ τὸ ἱερὸν Ἀρκάδιον πρῶτον, θυσιαστήριον εἶποι τις ἂν μᾶλλον ἢ ἀνδρῶν σεμνεῖον, καὶ τῶν τῆς Κρήτης ἀγῶνων καύχημα ἐπεσκεψάμεθα. Εἶτα δὲ πρὸς Κυδωνίαν τραπέντες, πρώτην μὲν τὴν τῆς Ἁγίας Τριάδος φερώνυμον μονήν, τῶν γραμμάτων κοιτίδα καὶ κλείσμα περιεργάσθημεν, εἶτα δὲ τὴν τῶν Χανίων πόλιν ἀπὸ τοῦ λόφου τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ, ὅπου ὁ μέγας Κρηὶς τέθραται, ἐν αὐτῇ τε κατελθόντες, ἀνδρῶν ἀγαθῶν καὶ τῆς ἐλευθερίας προμάχων, πρὸς δὲ καὶ τῶν γραμμάτων ἐραστῶν ἐνετύχομεν καὶ παρ' αὐτοῖς ξενιζόμεθα. Πολλὰ δ' ἡ ὄλη διαδρομὴ ἐδίδαξεν ἡμᾶς προσβλέποντας τεῖχη τε καὶ οἰκίματα καὶ μονὰς καὶ ναοὺς καὶ ἔργα ποικίλα, παλαιὰ τε καὶ νέα, ὧν ὁ χρόνος ἐφείσθη ἢ ὅσα ἢ τῶν Κρητῶν εὐσέβεια ἐγειραὶ ἢ διατηρῆσαι ἐμερίμνησε. Πολλῶν δ' ἀνδρῶν ἐπιφανῶν τῆς τε Ἐκκλησίας καὶ τῶν Γραμμάτων καὶ τῆς Πολιτείας ἐμνήσθημεν, εἴτε τεχθέντων καὶ ἐν ταῖς κόμαις δι' ὧν ἐκινούμεθα τραφέντων, εἴτε ὑπὸ ἀνδρῶν σοφῶν ἀναγενηθέντων ἐρεύναις ὀτρηνταῖς καὶ ἀνακοινώσεσιν.

Πάντων δὲ τῶν ἀγαθῶν πέρας καὶ τῶν συνουσιῶν οὕτως. Ἐκ πολλῶν συνηγμένοι χωρῶν τε καὶ πόλεων καὶ ἐς τὰ οἰκεία ἐπανελθεῖν ἔργα ἐπειγόμενοι, τοῦτο τὸ ὕστατον χεῖρε ἠθροίσθημεν τοῦ ἐπειπεῖν. Οὐ μὲν οὕτως τῇ λήθῃ ῥίψαντες ὅσα καλὰ τεθησαύρισται ἡμῖν, ἀλλὰ τῶν τε πόλεων καὶ τῶν ἀνδρῶν τῇ μνήμῃ ἐχόμενοι στερεῶς, ἀλλήλων ἐν συναφείᾳ πνευματικῇ διατελοῦντες, ἔχομεν δι' ἐλπίδος τάχιον τὴν μεγάλην ταύτην Νῆσον ἐπανιδεῖν καὶ μετὰ ἕτη πέντε ἐκ νέου συναθροισθῆναι ἐνταῦθα τοῦ ἑορτάσαι τῶν κατὰ τῶν Ἀγαρηνῶν ἀγώνων τῆς Κρήτης τὸν εὐκλεέστερον, ἐνιαυτῶν ἑκατὸν σὺν Θεῷ πληρωθῆναι μελλόντων. Ἔως δὲ τῆς ἡμέρας ἐκείνης πολλὰ καὶ συγγραφόμεθα καὶ εἰς φῶς ἀχθήσεται διὰ λογισμοῦ καὶ σκαπάνης καὶ τῆς ἄλλης ἐρεύνης, ὅσα τὴν τε ἱστορίαν κοσμεῖ καὶ τὰ Γράμματα καὶ τὰς Τέχνας λαμπρύνει.

Νῦν δὲ πᾶσι τε καὶ τοῖς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἡμετέρας Πολιτείας ταγοῖς πολλὰς καὶ θαυμάσιαις τὰς εὐχαριστίας ἀναφέρομεν, ἀνθ' ὧν συνεπεκούρησαν ἡμῖν τοῦ ἑορτάσαι τὴν πανήγυριν ταύτην καὶ τὸ συνέδριον ὀργανῶσαι. Ἐς μάλιστα τὸν ἔπαινον ἐγείρομεν δικαίως ἀπονέμοντες τῇ τε τῶν Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν Ἐταιρίᾳ τῇ ἐν Ἡρακλείῳ, Ἀνδρέᾳ τε τῷ Καλοκαιρινῷ, ἀνδρὶ φρονίμῳ καὶ φιλοπάτριδι, καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσιν ἐταίροις τοῖς συμβαλοῦσιν εἰς τὸ ἐπιχειρήσαι τὸ συνέδριον. Τοῖς δὲ ξένοις ἡμῶν τοῖς τε ὁμαίμοσι καὶ ὁμογλώττοις καὶ τοῖς σοφοῖς ἀνδράσι τοῖς ἐξ ἔθνων συναγεροθεῖσιν ἐνταῦθα τοῦ συλλειτουργῆσαι καὶ συσπουδᾶσαι ἡμῖν καὶ προφρόνως μεθ' ἡμῶν φιλιωθεῖσι καὶ λόγοις καὶ ἔργοις καὶ ἐρεύναις καὶ σπουδαῖς φιλόκρησιν ἀναδειχθεῖσι, μετὰ τῆς εὐχαριστίας τὸν ἔπαινον ἀναμέλομεν, αὐτοῖς τε καὶ τοῖς λαοῖς αὐτῶν, Μουσεῖοις καὶ ψυχῶν ἰατροῖς καὶ συλλόγοις τὸ Χεῖρε προσάδοντες καὶ ἐν ὑγιείᾳ σώματός τε καὶ πνεύματος αὐτοῦς ἐπανιδεῖν ἐπιλέγοντες.

Valete, amici et socii optimi et eruditissimi, et memoriam Cretae et Cretensium morumque et virtutis et amoris patriae libertatisque nostrorum vivam tenete, et habete Deum Christianitatis et Graecitatis adiutorem vos et patriae vestrae.

— Au revoir à la Canée en 1966.

— Auf Wiedersehen in Khandia nach fünf Jahren.

— I will see you again here after five years.

— A rivederci a La Canea dopo cinque anni.

— Ἐς τὸ ἐπανιδεῖν ἐνταῦθα μετὰ ἐνιαυτοῦς πέντε.

— Μετὰ τὸ καλὸ νὰ μᾶς ξανάρθετε στὰ '66.

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α

ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΑ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΣΤΗΛΗΣ
ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΦΩΚΑ

ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΗΡΑΚΛΕΙΩ, ΤΗ, 22 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1961
ΕΣ ΟΝΟΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Υ Π Ο

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἡ ἐλεύθερη σήμερα, ἡ ἑλληνική, ἡ ὀρθόδοξη Κρήτη τιμᾶ, τὴν ἐπίσημη τούτη ὥρα, τὸν ἡρωϊκὸ ἐλευθερωτὴ της καὶ μεγάλο βυζαντινὸ αὐτοκράτορα Νικηφόρο Φωκά, χίλια χρόνια ἀκριβῶς ἀπὸ τότε ποὺ τὴν ἐλύτρωσε ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῶν Σαρακηνῶν.

Ὁ βυζαντινὸς ἱστορικὸς Μιχαὴλ Ἀταλειάτης μᾶς διηγεῖται, ἕναν αἰῶνα περίπου μετὰ τὸ λαμπρὸ αὐτὸ πολεμικὸ κατόρθωμα, πῶς ὑπῆρχε τότε στὴν Κρήτη «περικαλλῆς ναὸς» τῆς Θεοτόκου καὶ μέσα σ' αὐτόν, ὅπως ὁ ἴδιος εἶχε δεῖ, βρισκόταν «ὁ Φωκᾶς ἀνεστηλωμένος... νικητῆς καὶ τροπαιοῦχος... τηλικαύτης νήσου παριστῶν τὴν κατάκτησιν»¹. Τὸ ὁμοίωμα αὐτό, ἀνδριάντας ἢ εἰκόνα, ποὺ ἡ Κρήτη εἶχε ἀφιερῶσει εὐλαβικὰ στὸ Νικηφόρο, γιὰ νὰ διαιωνίσῃ τὴ δόξα του καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη της, ἀφανίστηκε ἀπὸ τὸν καιρὸ καὶ δὲν ξέρομε σήμερα οὔτε πῶς ἦταν καμωμένο. Ἕνας ἄλλος βυζαντινός, ποιητής, ἀνώνυμος αὐτός, συμβουλευόντας τὸν καλλιτέχνη μὲ ποιὸν τρόπο ἔπρεπε νὰ κατασκευάσῃ χρυσοποίκιλτο καὶ ἀδαμαντοκόλλητο ἀνδριάντα στὸν τροπαιοῦχο αὐτοκράτορα, ποὺ νὰ εἶναι ἀντάξιος τῆς δόξας του, τελειώνει τὸ ἐπίγραμμα του μὲ τὴν ἀκόλουθη ἀποστροφὴ στὸν οὐρανό:

*Σὺ δ', οὐρανέ, τρόπαια δεσπότην γράφε
νίκας γὰρ αὐτοῦ σὸν πλάτος χωρεῖ μόνον·
ἐξ ἀστέρων στέφη δὲ πλέξας ποικίλα,
καὶ δεξιὰν τὴν τοῦδε καὶ κάραν στέφε².*

Ἡ ἀπέριττη αὐτὴ στήλη, ποὺ ἡ Ἑταιρία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν ἀφιέρωσε στὸ Νικηφόρο Φωκά καὶ ποὺ ἔχει τὴν τιμὴ ν' ἀποκαλύπτῃ σήμερα μπροστὰ σὲ πρωτοφανῆ συνάθροιση ἐρευνητῶν καὶ σοφῶν ποὺ προσκάλωσε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ τὸν κόσμον ὀλόκληρο, κα' ἂν δὲν εἶναι βαρύτερη, κα' ἂν δὲν στολίζεται ἀπὸ χρυσαφί καὶ πολύτιμα πετράδια, ὅπως τὸ ἐπιθυμοῦσε ὁ βυζαντινὸς ἐπιγραμματοποιός, ὅμως στήθηκε ἐδῶ γιὰ νὰ διατρανώη πῶς, παρ' ὅλο τὸ πέρα-

σμα τῶν αἰώνων, ἡ εὐγνωμοσύνη τῆς Κρήτης στὸν ἔλευθερωτὴ καὶ σωτῆρα της παραμένει ἀκέραιη καὶ παντοτινὴ.

Ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς, ποὺ ξαναπῆρε τὴν Κρήτη τὸ 961 καὶ κέρδισε γι' ἀνταμοιβή του, δυὸ χρόνια ἀργότερα, τὸ βασιλικὸ στέμμα τοῦ Βυζαντίου (γιὰ νὰ ἐκπληρωθῇ ἔτσι μιὰ παλιὰ λαϊκὴ προφητεία), ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐνδοξότερους αὐτοκράτορες τῆς λαμπρότερης περιόδου τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας³. Τροπαιοῦχος στρατηγὸς καὶ πρὶν ἀκόμη ἀνεβῆ στὸ θρόνο, κατώρθωσε, στὸ σύντομο (ἑπτάχρονο μόλις) διάστημα τῆς βασιλείας του (963–969), νὰ ὀδηγήσῃ τὸ βυζαντινὸ στρατὸ σὲ ἐπικὲς καὶ περίλαμπρες νίκες, πολεμώντας ἀδιάκοπα, σ' ὅλα τὰ μέτωπα, τοὺς μεγαλύτερους ἀντίπαλους τῆς αὐτοκρατορίας: τοὺς Ἄραβες στὴν Ἀσία, στὴν Ἀφρική καὶ στὴ Σικελία, τοὺς Γερμανοὺς στὴν Ἰταλία, τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Ρώσους στὸ Βορρᾶ.

Ὁ Νικηφόρος ἀνῆκε στὴ μεγάλη καλπαδοκικὴ οἰκογένεια τῶν Φωκᾶδων, ποὺ εἶχε χαρίσει στὸ Βυζάντιο μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐξαιρετοὺς στρατιωτικοὺς ἡγέτες⁴. Ὁ παπποὺς καὶ ὁμώνυμός του Νικηφόρος εἶχε δοξαστῆ ὡς ἀρχηγὸς τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων στὴν Κάτω Ἰταλία καὶ τὴ Σικελία⁵. Ὁ θεῖος του Λέων εἶχε τὴν ἀρχιστρατηγία στὸν πόλεμο μὲ τοὺς Βουλγάρους· ὁ πατέρας του Βάρδας καὶ ὁ ἀδελφός του Λέων εἶχαν πολεμήσει τοὺς Σαρακηνοὺς καὶ ἀποκτήσει μεγάλη δημοτικότητα. Μὰ καὶ ἀργότερα ἡ οἰκογένεια τῶν Φωκᾶδων διαδραμάτισε σημαντικὸ ρόλο στὴ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου. Τὴ μνήμη της τὴν ἀπαθανάτισαν τὰ περίφημα ἀκριτικὰ τραγούδια, ποὺ μᾶς λένε πὼς ὁ ἀκριτικὸς ἥρωας δὲ φοβόταν:

*Μήτε τὸ Βάρδα τὸ Φωκᾶ, μήτε τὸ Νικηφόρο,
μήτε τὸ Βαρντράχλο, ποὺ τρέμ' ἢ γῆ κ' ὁ κόσμος⁶.*

Τὴν οἰκογενειακὴ αὐτὴ στρατιωτικὴ παράδοση τὴν ἀκολούθησε καὶ ὁ Νικηφόρος. Ἔτσι ἔφτασε γρήγορα στὸ ἀξίωμα τοῦ μαγίστρου καὶ ἔπειτα ἔγινε μέγας δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς, δηλ. ἀρχιστρατηγὸς τῶν στρατιῶν τῆς Ἀσίας. Μικροκαμαωμένος, ἀλλὰ μὲ καταπληκτικὴ σωματικὴ ρώμη καὶ σιδερένια θέληση, τολμηρὸς καὶ γενναῖος, εὐσεβὴς καὶ ἀσκητικὸς, τραχὺς καὶ ὀρμητικὸς, ἀλλὰ συνετός, δίκαιος καὶ δημοφιλής, συνδύαζε τὰ προσόντα τοῦ ἔξοχου πολεμιστῆ καὶ τοῦ ἀπαράμιλλου στρατιωτικοῦ ἡγέτη.

Τὶς πρῶτες του μεγάλες στρατιωτικὲς ἐπιτυχίες τὶς γνώρισε στὴν Ἀσία, ἀπ' ὅπου ἀνακλήθηκε προσωρινά, γιὰ νὰ κυριεύσῃ τὴν Κρήτη (960–961). Ξαναγυρίζοντας στὴν Ἀσία, ὅπου εἶχε ἀφήσει τὸν ἀδελφὸ του Λέοντα νὰ μάχεται κατὰ τῶν Ἀράβων, ὁ Νικηφόρος, γιὰ νὰ

ταπεινώση τὸν ἰσχυρὸ καὶ ἐπίφοβο ἐμίρη τοῦ Χαλεπίου, τὸ Χαμδανίδη Saif - ad - Daoulah, ἐπεχείρησε τὸ ἐπόμενο ἔτος (962) τολμηρὴ ἐκστρατεία. Παραβιάζοντας τὰ ὡς τότε ἀπόρρητα στενὰ τοῦ Ταύρου καὶ τοῦ Ἄμανοῦ καὶ προελαύνοντας κεραινοβόλα στὶς ἐπαρχίες τῆς Κιλικίας καὶ τῆς Συρίας, κυριεύσε διαδοχικὰ τὴν ὄχυρὴ Ἀνάβαρζο, τὴ Φλαβιούπολη, τὴν Ἱεράπολη καὶ τέλος τὸ ἴδιο τὸ Χαλέπι. Ὁ ξαφνικὸς ὁμως θάνατος τοῦ αὐτοκράτορα Ρωμανοῦ τοῦ Β' (15 Μαρτίου 963) τὸν ἀνάγκασε ν' ἀποσυρθῆ ἀπὸ τὸ Χαλέπι καὶ νὰ γυρίσῃ στὴν Κωνσταντινούπολη. Παρὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ ἰσχυροῦ καὶ ἱκανοῦ «παραιοκωμμένου» Ἰωσήφ Βρίγγα, ἀνακηρύχθηκε σὲ λίγο αὐτοκράτορας ἀπὸ τὸ στρατό, στὶς 3 Ἰουλίου 963. Ἡ στέψη του στὴν Ἁγία Σοφία ἔγινε στὶς 16 Αὐγούστου. Ἀναγνωρίστηκε ἐπίτροπος καὶ συμβασιλεὺς τῶν δυὸ ἀνηλίκων παιδιῶν τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Β', Βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου, καὶ σὲ λίγο πῆρε γυναῖκα του τὴ χήρα τοῦ αὐτοκράτορα, τὴ Θεοφανώ. Ἦταν τότε πενήνταενὸς ἐτῶν, στὴν ἀκμὴ τῆς δράσης καὶ τῆς δημοτικότητάς του.

Πρῶτο μέλημα τοῦ Νικηφόρου, μόλις ἀνέβηκε στὸ θρόνο, ἦταν νὰ συνεχίσῃ τὸν πόλεμο ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε ἀρχίσει ἐναντίον τοῦ σοβαρώτερου τότε ἐχθροῦ τῆς αὐτοκρατορίας, τῶν Χαμδανιδῶν Ἀράβων. Τὸ 964 ἐπιχειρεῖ νέα ἐκστρατεία στὴν Κιλικία καὶ τὸ 965 κυριεύει τὴ Μοφουεστία καὶ τὴν Ταρσό. Ἡ χώρα αὐτὴ ἔχει πᾶ ἀνακτηθῆ ὀριστικά. Τὸν ἴδιο χρόνο ὁ στρατηγὸς του Νικήτας Χαλκούτζης ἀνακτᾷ τὴ δεύτερη ἑλληνικὴ μεγαλόνησο, τὴν Κύπρο. Τὸν ἄλλο χρόνο (966) ὁ Νικηφόρος πραγματοποιεῖ τὸν κυριώτερο ἀντικειμενικὸ του σκοπὸ: Εἰσβάλλει στὴ Συρία, ποὺ τὴν ὑποταγὴ της θὰ τὴν ἐπιταχύνη σὲ λίγο ὁ θάνατος τοῦ ἐμίρη Saif - ad - Daoulah (967).

Ἐν τῷ μεταξὺ θέλησε νὰ χτυπήσῃ καὶ τοὺς Σαρακηνοὺς τῆς Ἀφρικής καὶ ν' ἀνακτήσῃ τὴ Σικελία, ποὺ βρισκόνταν στὴν κυριαρχία τοῦ Φατιμίδη Χαλίφη τοῦ Κερουάν, τοῦ Al - Moiz. Στὴν ἀρχὴ τὸ βυζαντινὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα ποὺ ἔστειλε ἐκεῖ εἶχε ἐπιτυχίες καὶ ἀπελευθέρωσε τὴ Μεσσήνη, τὸ Ταυρομένιο καὶ τὶς Συρακοῦσες (964), τελικὰ ὁμως νικηθῆκε, ἴσως γιὰτὶ δὲν τὸ ὠδηγοῦσε ὁ ἴδιος ὁ Φωκᾶς, ἀλλὰ ὁ ἀπειροπόλεμος δρουγγάριος Νικήτας, ποὺ πιάστηκε καὶ αἰχμάλωτος. Παρ' ὅλα αὐτὰ, ὁ Φωκᾶς κατάφερε νὰ κλείσῃ τὸ 967 ἐντιμὴ εἰρήνην μὲ τὸ Χαλίφη, γιὰ νὰ εἶναι ἀπερίσπαστος στὶς ἐπιχειρήσεις του στὰ ἄλλα μέτωπα, στὸ Βορρᾶ δηλαδὴ καὶ στὴ Δύση.

Στὸ Βορρᾶ ὑπῆρχαν οἱ Βούλγαροι, μὲ τὸ βασιλιὰ τους Πέτρο, διάδοχο τοῦ μεγάλου Συμεών, ποὺ, γιὰ ν' ἀποκρούουν τοὺς Οὐγγρους, ἢ αὐτοκρατορία συνήθιζε νὰ τοὺς πληρώνῃ ἐτήσιο φόρο. Αὐτὸ ὁμως δὲ μποροῦσε νὰ τὸ ἀνεχθῆ πᾶ ὁ περήφανος νικητὴς τῶν Ἀράβων. Καὶ

ὅταν οἱ ἀπεσταλμένοι τους ἦλθαν τὸ 967 στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ ζητήσουν πάλι τὸ φόρο αὐτό, ὁ Νικηφόρος τοὺς σέφθηκε μὲ τρόπο ἀγέρωχο καὶ περιφρονητικὸ καὶ τοὺς ἔδιωξε, λέγοντάς τους πὼς θὰ ἔλθῃ ὁ ἴδιος στὴ χώρα τους νὰ τὸν πληρώσῃ. Χωρὶς νὰ χρονοτριβήσῃ, τοὺς ἐκήρυξε τὸν πόλεμο, πέρασε τὰ σύνορα καὶ εἰσέβαλε στὴ Βουλγαρία. Ἐπειτα σκέφτηκε νὰ χρησιμοποιήσῃ ἐναντίον των τοὺς Ρώσους τοῦ Σβιατοσλάβου, ἡγεμόνα τοῦ Κιέβου, ποὺ μὲ τὴν εἰσβολὴ τους ὅμως στὴ Βουλγαρία ἔγιναν πολὺ ἐπικίνδunami γιὰ τὴν αὐτοκρατορία. Τὸν κίνδυνον τῶν Ρώσων καὶ τῶν Βουλγάρων ἔμελλε νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ ὀριστικὰ ὁ διάδοχός του Ἰωάννης Τσιμισκῆς.

Ἄλλὰ ὁ Νικηφόρος εἶχε ν' ἀντιμετώπισῃ καὶ στὴ Δύση ἓνα σοβαρῶτα ἀντίπαλο, τὸ μεγάλο Γερμανὸ ἡγεμόνα Ὅθωνα τὸν Α' (936 - 973). Ὁ Ὅθων, ἀφοῦ ἀποκατέστησε τὴν ἐνότητα τῶν Γερμανῶν, ποὺ εἶχαν διασπασθῆ μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου, ἐπιζητοῦσε νὰ ὑποτάξῃ στὴν κυριαρχία του ὀλόκληρὴ τὴν Ἰταλικὴ χερσόνησο. Τὸ 962 ὁ Πάπας τὸν εἶχε στέψῃ αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων, τοῦ εἶχε δώσει δηλαδὴ τίτλον ποὺ ὁ αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου θεωροῦσε ἀποκλειστικὰ δικό του. Ἡ ἴδρυση τῆς γερμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀποτελοῦσε σοβαρὸ κίνδυνον γιὰ τὶς βυζαντινὲς κτήσεις τῆς κάτω Ἰταλίας. Ὁ Νικηφόρος ἀντιδρώντας ἔστειλε πρεσβεῖα στὸν Ὅθωνα τὸ 967 καὶ τοῦ ζήτησε τὴν παραχώρηση τοῦ Βενεβέντου καὶ τῆς Καπούης. Ὁ Ὅθων, ποὺ εἶχε ἀνάγκη ν' ἀναγνωρισθῆ ἀπὸ τὸ Βυζάντιον ὡς αὐτοκράτορας, ἂν ὄχι τῶν Ρωμαίων, τοῦλάχιστον τῶν Φράγκων⁷, ἀντιπρότεινε νὰ δοθῆ στὸ γιὸ καὶ διάδοχόν του βυζαντινὴ πριγκίπισσα σὲ γάμον. Καί, γιὰ νὰ ἐκβιάσῃ τὰ πράγματα, εἰσέβαλε τὸ 968 στὴν Ἀπουλία καὶ πολιορκήσῃ τὸ Μπάρι, ὅπου ὅμως ἀποκρούστηκε καὶ νικήθηκε ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς. Τότε ἀναγκάστηκε νὰ στείλῃ στὴν Κωνσταντινούπολη πρεσβευτὴ τὸν περιώνυμον Λιουτπράνδον, τὸν ἐπίσκοπον τῆς Κρεμόνας. Ἄλλὰ ὁ Νικηφόρος Φωκάς, ποὺ εἶχε ἀγανακτήσει γιὰ ὅλες αὐτὲς τὶς προκλητικὰς ἐνέργειες, μὲ περήφανη ἀδιαλλαξία ἀπέρριψε τὶς προτάσεις τοῦ κραταιοῦ ἡγεμόνα τῆς Δύσης γιὰ συνοικέσιον καὶ συνεργασία, ταπεινώσῃ καὶ ταλαιπώρησῃ τὸ Λιουτπράνδον, ποὺ ἀναγκάστηκε τελικὰ νὰ φύγῃ ἄπρακτος καὶ πού, γιὰ νὰ ἐκδικηθῆ, συνέγραψε τὰ περιλάλητα γιὰ τὶς κακόβουλες εἰδήσεις τους ἀπομνημονεύματά του.

Τὴν τελευταία ἐκστρατεία του κατὰ τῆς Συρίας τὴν ἐπιχείρησῃ ὁ Φωκάς τὸ 968. Ἡ ἐκστρατεία αὐτὴ ὠδήγησῃ σὲ νέες λαμπρὰς νίκες : τὴν ἄλωση τῆς μεγάλης Ἀντιοχείας (29 Ὀκτωβρίου 969) καὶ τοῦ Χαλεπίου, τῆς πρωτεύουσας τῶν πορτῶν ἀπὸ λίγο ἀγέρωχων Χαμιδανιδῶν. Ἡ ταπεινωτικὴ συνθήκη ποὺ ἀναγκάστηκαν νὰ υπογράψουν ὑποχρέωνε τὸ ἔμμερον τοῦ Χαλεπίου σὲ φορολογικὴ ὑποτέλεια καὶ παραχωροῦ-

σε τὴν Ἀντιόχεια καὶ ὄλες τὶς ἄλλες χώρες ποὺ κατακτιήθηκαν στὸ Βυζάντιο. Ἔτσι, μὲ τὴν προσάρτηση τῆς Κιλικίας καὶ τῆς μισῆς Συρίας, ὁ Νικηφόρος ἐπλάτυνε σημαντικὰ τὰ ὄρια τῆς αὐτοκρατορίας. Δὲν ἐπρόκειτο ὅμως νὰ χαρῆ γιὰ πολὺ τὸ ἔργο του αὐτό. Τὸν ἴδιο χρόνο, τὴ νύχτα τῆς 10ῆς Δεκεμβρίου, ἔπεφτε δολοφονημένος, μὲ τὴ συνενοχὴ τῆς Θεοφανοῦς, ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Τσιμισκῆ, ποὺ τὸ ἔγκλημα αὐτὸ δὲν τὸν ἐμπόδισε νὰ γίνῃ ἀντάξιος διάδοχός του καὶ νὰ συνεχίσῃ τὶς νίκες του.

Ὁ Νικηφόρος Φωκάς ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικώτερες φυσιογνωμίες τοῦ Βυζαντίου, παρ' ὄλο ποὺ ἡ βασιλεία του στάθηκε τόσο σύντομη. Φυσιογνωμία δυνατὴ καὶ συχνὰ αἰνιγματικὴ, γιὰτὶ ὁ πληθωρικός δυναμισμός του τὸν ὠδηγοῦσε πολλὰς φορὰς σὲ τολμηρὰς λύσεις, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀντιφατικὰς πράξεις. Ἔτσι τὸν βλέπομε στὴν ἰδιωτικὴ του ζωὴ πότε στρατιώτῃ καὶ ἀσκητῇ αὐστηρῶ καὶ πότε ὑποδουλωμένο ἀπὸ τὰ θανάσιμα θέληγτρα τῆς Θεοφανοῦς. Στὴν ἐσωτερικὴ του πάλι πολιτικὴ πότε νὰ νομοθετῇ γιὰ ν' ἀπαγορεύσῃ τὸ χτίσιμο νέων μοναστηριῶν ἢ γιὰ νὰ λάβῃ ρηξικέλευθα μέτρα ποὺ περιώριζαν τὶς ὑπερβασίεις τῶν μοναχῶν⁸ καὶ πότε νὰ ἐπιχορηγῇ πλουσιοπάροχα τὴ μονὴ τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ποὺ ἴδρυσε ὁ φίλος καὶ πνευματικός του ὀσιος Ἀθανάσιος⁹. Ἡ κατευθυντήρια πάντως γραμμὴ τῆς πολιτικῆς του ἦταν μιὰ καὶ μόνη: ἡ μέριμνά του γιὰ τὸ στρατό. Ἐμερίμνησε γιὰ τὰ στρατιωτικὰ τιμάρια, ἔβαλε νὰ συγγράψουν στρατιωτικὰς μελέτες πολεμικῆς τακτικῆς ποὺ ἐπιγράφονται μὲ τὸ ὄνομά του, δοκίμασε ἀκόμη καὶ ν' ἀνακηρύξῃ ὀσιομάργυρες ὄσους ἔπεφταν στὸν πόλεμο κατὰ τῶν ἀπίστων. Ἄν ὁ ἱερὸς πόλεμος ἦταν ἴσως τὸ μυστικὸ τῆς πολεμικῆς ἐπιτυχίας τῶν Ἀράβων, ὁ Φωκάς θέλησε νὰ τοὺς καταπολεμήσῃ μὲ τὸ ἴδιο αὐτὸ ὄπλο. Διωργάνωσε τὸ βυζαντινὸ στρατό, τὸν ἐνθουσίασε καὶ κατώρθωσε ἔτσι νὰ θριαμβεύσῃ, κατανικώντας τὸν πῦρ ἐπιφοβο τότε ἀντίπαλο τῆς αὐτοκρατορίας. Σωστὰ γράφτηκε πὼς ὁ Νικηφόρος Φωκάς, «ὁ θανάσιμος τρόμος τῶν Σαρακηνῶν», ἦταν «ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀραβομάχος βασιλεύς»¹⁰.

Μέσα στὰ πλαίσια τῶν πρώτων ἐπικῶν ἀγῶνων τοῦ Νικηφόρου Φωκά ἐναντίον τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου πρέπει νὰ τοποθετηθῇ καὶ ἡ ἐκστρατεία του γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κρήτης, ποὺ τὴν ἐπέτειό της πανηγυρίζομε σήμερα.

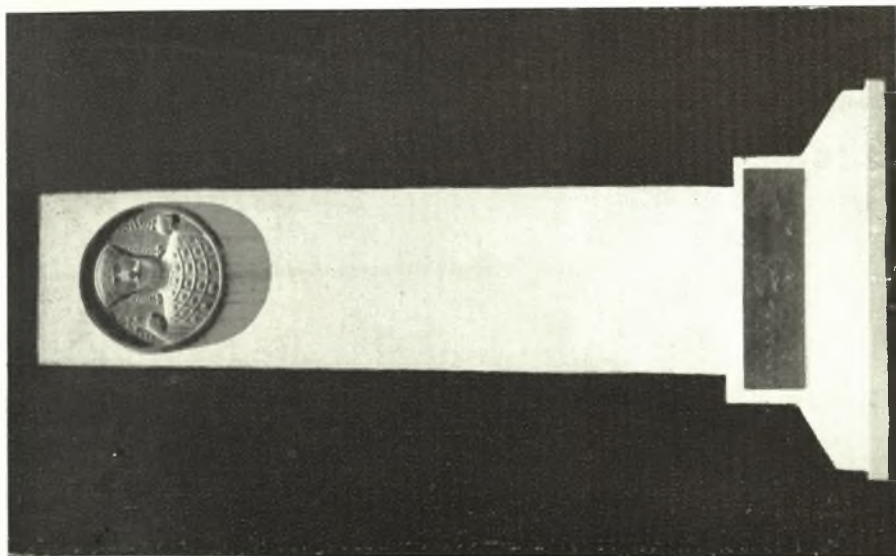
Ἡ Κρήτη, ἀπὸ τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ Θ' αἰῶνα, εἶχε πέσει στὰ χεῖρα τῶν Σαρακηνῶν Ἀράβων τῆς Ἀνδαλουσίας, ποὺ, διωγμένοι ἀπὸ τὴν Ἰσπανία ὡς ταραχοποιοί, εἶχαν καταφύγει στὴν Αἴγυπτο καὶ ἀπ' ἐκεῖ, μὲ τὸν ἀρχηγό τους Abu - Hafs - Omar, εἶχαν κυριεύσει τὴν

ἐλληνική μεγαλόνησο¹¹. Οἱ ἄγριοι αὐτοὶ Σαρακηνοὶ δὲν εἶχαν τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τοὺς πολιτισμένους Ἄραβες τῆς Βαγδάτης. Ἡ μοναδική τους ἀσχολία ἦταν ἡ πειρατεία. Ἐτσι ἡ Κρήτη μετατράπηκε σὲ φοβερὴ φωλιά καὶ ὀρηκτήριο πειρατῶν, ποὺ ἔγιναν ὁ τρόμος τῶν ἐλληνικῶν θαλασσῶν καὶ ποὺ λυμαίνονταν τὰ νησιά καὶ τὰ παράλια τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Φοβερὸς ἦταν οἱ λεηλασίες καὶ οἱ αἰχμαλωσίες ποὺ προκαλοῦσαν κάθε χρόνο οἱ ἐπιδρομὲς τῶν ὄργανωμένων πειρατικῶν στόλων τους. Ἐτσι εἶχαν συσσωρεῦσει στὴν Κρήτη ἄπειρα λάφυρα καὶ τὴν εἶχαν μεταβάλει σὲ σημαντικὸ κέντρο δουλεμπορίου. Ἡ πατρίδα τοῦ Μίνωα καὶ τοῦ Ἐπιμενίδη εἶναι τώρα ἡ καταριμένη, ἡ «θεόλεστος» Κρήτη, ὅπως τὴν ὀνομάζει ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος. Οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες, γιὰ νὰ τὴν ἀνακτήσουν καὶ γιὰ ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴ μάστιγα τῶν πειρατῶν, εἶχαν ἐπιχειρήσει ἕως τότε πέντε ἐκστρατείες. Ὅλες ὅμως εἶχαν ἀποτύχει¹². Ἡ σπουδαιότερη, τοῦ Θεοκτίστου, τὸ 843, γνώρισε ἐφήμερη μόνον ἐπιτυχία, παρ' ὅλη τὴν ἱκανότητα τοῦ μαγίστρου Σεργίου τοῦ Νικητιάτη¹³. Ἡ μεγαλύτερη καὶ πῶς πρόσφατη, τοῦ Γογγύλη, τὸ 949, μὲ σπουδαία προπαρασκευή, κατάρταξε σὲ καταστροφὴ τοῦ ἀξιόλογου στρατοῦ, ἀπὸ τὴν ἀνικανότητα τοῦ ἀρχηγοῦ του. Ἐτσι ἡ Κρήτη παράμενε ἀλύτρωτη περισσότερο ἀπὸ 130 χρόνια¹⁴ καὶ ὁ ἐλληνικὸς καὶ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς, παρ' ὅλο ποὺ κατῴρωνε νὰ μένη ὅσο μπορούσε σταθερὸς στὴν προγονικὴ του πίστη καὶ στὸν ἐθνισμὸ του¹⁵, ὅμως διάτρεχε κίνδυνο σοβαρὸ. Ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Κρήτης, ὅσο δύσκολη κι' ἂν παρουσιαζόταν, ἀποτελοῦσε ὄχι ἁπλῶς ζήτημα γοήτρου, ἀλλὰ ζήτημα ζωῆς ἢ θανάτου γιὰ τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Στὴν ἐξόρμησή της γιὰ ν' ἀνακτήσῃ στὴν Ἀσία τὰ ἐδάφη ποὺ τῆς εἶχαν ἄλλοτε ἀφαιρεθεῖ οἱ Ἄραβες, δὲ μπορούσε νὰ ἐπιτύχῃ, ἂν δὲν ἀποκαθιστοῦσε πρῶτα τὴν κυριαρχία της στὸ Αἰγαῖο, ἐξοντώνοντας τοὺς Σαρακηνοὺς τῆς Κρήτης.

Ἐκεῖνος ποὺ πέτυχε ν' ἀποφασιστῇ ἡ νέα ἐκστρατεία¹⁶, κατανακτώντας τὴ δικαιολογημένη ἀπὸ τίς τόσες προηγούμενες ἀποτυχίες ἀντίδραση καὶ διστακτικότητα, ἦταν ὁ Ἰωσήφ Βρίγγας, ὁ παρακοιμώμενος τοῦ αὐτοκράτορα Ρωμανοῦ τοῦ Β'. Σωστὰ κατάλαβε πὺς ἡ περίστασις ἦταν κατάλληλη, γιὰτὶ οἱ Ἄραβες τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς, ποὺ ἀλληλοσπαράσσονταν ἀναμεταξύ τους, δὲ θὰ μπορούσαν νὰ στείλουν βοήθεια στοὺς Σαρακηνοὺς τῆς Κρήτης. Καὶ σωστὰ φρόντισε ν' ἀνατεθῇ ἡ ἐκστρατεία στὸν καταλληλότερο στρατηγὸ, τὸ νικητὴ τῶν Ἀράβων τῆς Συρίας Νικηφόρο Φωκᾶ. Τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐκστρατεία προσφέρθηκαν ἀφθονα. Τὰ πάντα προετοιμάστηκαν μὲ μεγάλη φροντίδα. Ποτὲ ἴσως δὲν εἶχε ἀποπλεύσει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἰσχυρότερος καὶ καλύτερα ἐξοπλισμένος στόλος. Τὸν ἀποτελοῦσαν δυὸ χιλιάδες

Μεγάλων ἀναγεφύσια ἀναθηματικῆ στήλῃ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Φωκά.
Ἔργον τοῦ γλύπτου Χρήστου Καπράλου.

Ἡ ὀκὸ τῆς Ἐταιρίας Κορητιῶν Ἱατροικῶν Μελετιῶν ἀναγεφύσια ἀναθηματικῆ στήλῃ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Φωκά.
Ἔργον τοῦ γλύπτου Χρήστου Καπράλου.

Ο Δομικός ναός του Ἁγίου Μάρκου τοῦ Χάνδακος μετὰ τὴν ἀποκατάστασίν του ὑπὸ τῆς Ἑταιρίας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν.

* Ἀνω : Τὸ προστώφον. Κάτω : Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς αἰθούσης

χελάνδια (πολεμικά πλοῖα ποῦ ἦταν ἐφωδιασμένα μὲ τὸ φοβερὸ μυστικό δπλο τῶν Βυζαντινῶν, τὸ ὑγρὸν πῦρ), χίλιοι δρόμωνες (μεγαλύτερα πλοῖα, μεταγωγικά γιὰ τὸ στρατὸ καὶ τὸ ἱππικὸ) καὶ τρακόσια καμητηρὰ (φορηγὰ) πλοῖα, μὲ τὰ τρόφιμα, τὰ πολεμεφόδια καὶ τὶς πολιορκητικὲς μηχανές. Ὁ στρατὸς διαλέχτηκε ἀπὸ τὰ καλύτερα σώματα τῆς αὐτοκρατορίας, ἐνισχύθηκε ὅμως καὶ μὲ ξένους μισθοφόρους, Ρώσους κυρίως, Βαράγγους, Σκλαβησιάνους καὶ ἄλλους, ποῦ ἦταν ὄλο γιγαντώσωμοι καὶ φοβεροὶ πολεμιστές.

Ὁ πολυάριθμος καὶ ἰσχυρὸς αὐτὸς στόλος ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὶς ἀρχές τοῦ Ἰουλίου τοῦ 960. Ἀφοῦ πρῶτα ἔκαμε σταθμὸ στὰ Φύγελα τῆς Λυδίας (ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Σάμιο), κατευθύνθηκε στὴν Κρήτη. Ἡ ἀπόβουση ἐγινε χωρὶς δυσκολία ἢ σοβαρὴ ἀντίσταση τῶν Σαρακηνῶν, ποῦ αἰφνιδιάστηκαν, πιθανώτατα πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ Χάνδακα, στὴν παραλία τοῦ ποταμοῦ Ἄλμυροῦ. Ἐμίρης τῆς Κρήτης ἦταν τότε ὁ γηραιὸς Abd El Aziz El Kotorbi (δηλ. ἀπὸ τὴν Κόρντοβα τῆς Ἰσπανίας). Τὰ τεῖχη τοῦ Χάνδακα, τῆς κρητικῆς πρωτεύουσας ποῦ εἶχαν χτίσει οἱ Ἄραβες, ἦταν ψηλά, ὄχνηρώτατα καὶ περιτριγυρισμένα μὲ τάφρο. Οἱ ὑπερασπιστὲς τῆς πόλης ἦταν πολυάριθμοι καὶ φανατισμένοι. Νὰ κυριευθῇ λοιπὸν εὐκόλα καὶ μὲ τὶς πρῶτες ἐφόδους, ἦταν ἀδύνατο. Γι' αὐτὸ κα' ὁ Φωκάς, ἔμπειρος στρατηγός, ἔχτισε στρατόπεδο (νοτιοδυτικὰ τοῦ Χάνδακα, στὴ θέση Φοινικιά) καὶ πολιορκήσε τὴν πόλη ἀπὸ στεριά καὶ θάλασσα. Ἡ πολιορκία αὐτὴ κράτησε παραπάνω ἀπὸ μισὸ χρόνον, ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 960 ἕως τὸ Μάρτιο τοῦ 961. Στὸ διάστημα αὐτὸ ὁ στρατὸς τοῦ Νικηφόρου καὶ οἱ Σαρακενοὶ πολέμησαν ἀδιάκοπα ἀναμεταξύ τους μὲ μεγάλο πείσμα, μὲ ἀγριότητα καὶ φανατισμό. Οἱ Βυζαντινοί, ποῦ εἶχαν τὴ συμπαράσταση καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νησιοῦ, ἐπιχείρησαν πολλὰς ἐφόδους καὶ οἱ Σαρακενοὶ πολλὰς ἐξόδους, χωρὶς ὅμως ἀποτέλεσμα. Ὁ Νικηφόρος, χρησιμοποιώντας κάποτε καὶ στρατηγήματα, ἀπόκρουσε ὄλες τὶς ἐξόδους αὐτές. Ἐσύντριψε τοὺς Ἄραβες τῶν ἐπαρχιῶν, ποῦ ἤλθαν νὰ συντονίσουν τὸν ἀγῶνα τῶν μὲ τοὺς πολιορκημένους, καὶ κάρφωσε τὰ κεφάλια τους σὲ πιασάλους, νὰ τὰ δοῦν οἱ πολιορκημένοι καὶ νὰ πτοηθοῦν. Σὲ ἄλλη περίσταση πάλι ἐξεσφενδόνισε τὰ κομμένα κεφάλια τῶν ἠττημένων Σαρακενῶν μέσα στὰ τεῖχη. Τόση ἦταν ἡ σκληρότητα τοῦ ἀγῶνα. Εἶχε ὅμως καὶ ἀπρόοπτες ἀτυχίες. Τέτοια ἦταν ἡ σφαγὴ τοῦ τάγματος τῶν Θρακησιῶν τοῦ Παστιλά, ποῦ εἶχε στείλει γιὰ νὰ ὑποτάξῃ τὴν ἐνδοχώρα. Ἐπειτα, ὁ χειμῶνας τοῦ 960-961 ἦταν βαρύτερος καὶ ἐπικρατοῦσε μεγάλη σιτοδεία. Οἱ στρατιῶτες του ὑπέφεραν πολὺ καὶ μερικοὶ ἄρχισαν νὰ σκέπτονται τὸ γυρισμό. Ὁ Νικηφόρος ὅμως, μὲ τὰ λόγια του καὶ τὸ παράδειγμά του, τοὺς

συγκράτησε καὶ τοὺς ἐμψύχωσε, ὥσπου ἔφθασε σιτᾶρι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, πὸν ὁ Βρίγγας κατώρθωσε νὰ προμηθευτῆ μὲ κάθε θυσία. Ἄλλὰ καὶ οἱ πολιορκούμενοι Σαρακηνοί, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μαστίζονταν φοβερὰ ἀπὸ τὴν πείνα καὶ ἡ βοήθεια πὸν ζήτησαν ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἴσραβες ἢ δὲν ἔφτασε ποτὲ στὴν Κρήτη ἢ ἦταν ἀσήμαντη. Παρ' ὅλα ὁμως αὐτά, κράτησαν ὅλο τὸ χειμῶνα, ἕως τὶς 7 Μαρτίου τοῦ 961. Τότε ὁ Νικηφόρος πρόσταξε νέα γενικὴ ἔφοδο. Ὑπονόμεισε σὲ ὠρισμένα μέρη τὰ τείχη τοῦ Χάνδακα, τοποθέτησε γιὰ ὑποστηρίγματα ξύλα εὐφλεκτα καὶ ὕστερα ἔβαλε φωτιὰ στὰ ξύλα. Στὰ ὑπονομευμένα σημεῖα τὰ τείχη σωριάστηκαν μονομιᾶς σὲ ἑρείπια καὶ ὁ στρατὸς τοῦ Νικηφόρου εἰσώρμησε στὴν πόλη. Μὲ δυσκολία συγκράτησε ὁ Νικηφόρος τὴ μεγάλη σφαγὴ καὶ τὴ λεηλασίαν πὸν ἀκολούθησε ἀπὸ τὸ φανατισμένο στρατό, πὸν διψοῦσε ἐκδίκηση γιὰ ὅλα τὰ προηγούμενα δεινά. Τὰ λάφυρα ἦταν ἀμέτρητα καὶ κόσμησαν σὲ λίγο τὸ μεγαλόπρεπο θρίαμβο πὸν ἡ Βασιλεύουσα ἐπεφύλαξε στὸν τροπαιοῦχο στρατηγὸ, ὅταν γύρισε ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία του, ἀφοῦ πρῶτα ἐδραίωσε στὸ νησί τὴ βυζαντινὴ κυριαρχία, κατεδαφίζοντας τὰ τείχη τοῦ Χάνδακα καὶ χτίζοντας τὸ φρούριο τοῦ Τεμένους. Ὀλόκληρη ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία πανηγύρισε τὴ μεγάλη αὐτὴ νίκη, πὸν παρόμοιά της δὲν εἶχε δεῖ ἀπὸ αἰῶνες, καὶ ἐπευφήμησε τὸ θριαμβευτὴ Νικηφόρο. Καὶ δὲν εἶχε ἄδικο. Γιατὶ ἡ ἀνάκτηση τῆς Κρήτης δὲν ἦταν μόνο ἓνα ἀπὸ τὰ λαμπρότερα στρατηγικὰ κατορθώματα καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐνδοξότερες σελίδες τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Ἦταν καὶ γεγονός ἐσπουδαίας ἱστορικῆς σημασίας, γιὰτὶ ἐλευθέρωνε ὀριστικὰ τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἀπὸ τὴ μᾶστιγα τῶν Σαρακηνῶν πειρατῶν, καταλύοντας τὸ σπουδαιότερο ἔρειμά τους στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ἐξασφάλιζε στὸ βυζαντινὸ κράτος μιὰ ζωτικώτατη ἐξ αἰτίας τῆς γεωγραφικῆς τῆς θέσης ἐμπορικὴ καὶ πολεμικὴ βάση καὶ ἀπέδιδε στὸ ἔθνος τὴν ἑλληνικὴ μεγαλόνησο.

Τὴ σημασία τοῦ γεγονότος αὐτοῦ θὰ τὴν ἐκτιμήσουμε σήμερα καλύτερα, ἂν ἀναλογιστοῦμε γιὰ μιὰ στιγμή τὴν ἀνεκτίμητη προσφορὰ τῆς Κρήτης, ἀπὸ τότε πὸν τὴν ἀπελευθέρωσε ὁ Νικηφόρος Φωκάς, στοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες καὶ σὲ κάθε εἶδους πολιτιστικὸ τομέα : στὰ γράμματα, στὴν τέχνη, στὴν ἐπιστήμη. Καμμιά ἄλλη ἴσως ἑλληνικὴ χώρα δὲ μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μαζί της. Πρέπει νὰ δεχτοῦμε πῶς, στοὺς δύο μισοὺς αἰῶνες τῆς δευτέρας βυζαντινῆς περιόδου πὸν ἀκολούθησαν¹⁷, ἢ πάντα ἑλληνικὴ Κρήτη σφυρηλάτησε καὶ χαλύβδωσε τὸ ἐθνικὸ τῆς φρόνημα σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε νὰ μπορέση ἔπειτα, στὰ τετρακόσια πενήντα χρόνια τῆς Βενετοκρατίας (1204 - 1669) καὶ στὰ διακόσια πενήντα σχεδὸν τῆς Τουρκοκρατίας (1669 - 1913), ὄχι μόνο νὰ διστηρήσῃ ἀ-

κμαῖο τὸν ἔθνισμό της, ὄχι μόνο ν' ἀφομοίωση ἐν μέρει τοὺς Βενετοὺς κατακτητές, μὰ καὶ νὰ ἐπιχειρήση τόσο πολλοὺς καὶ τόσο ἡρωϊκοὺς ἀγῶνες καὶ ξεσηκωμοὺς¹⁸, ὅσους δὲν ἔχει, νομίζω, νὰ ἐπιδείξη ἡ ἱστορία κανενὸς ἄλλου λαοῦ. Ὅσο γιὰ τὴ συμβολὴ τῆς Κρήτης στὸν πολιτιστικὸ τομέα, μᾶς ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε τὸ πλῆθος τῶν σοφῶν καὶ λογίων της, ἀπὸ τοὺς Κρητικοὺς καλλιγράφους τῆς Ἀναγέννησης ποὺ πλημμύρισαν τὶς βιβλιοθηκὲς τῆς Εὐρώπης μὲ παλῦτιμα χειρόγραφα, ἢ τοὺς ἐξαιρετοὺς ἀγιογράφους τοῦ Χάνδακα, τοῦ Σινᾶ καὶ τῆς Βενετίας ἕως τοὺς λογοτέχνες τῆς ἀξίας ἐνὸς Βιτσέντζου Κορνάρου καὶ ἐνὸς Γεωργίου Χορτάτη ἢ τοὺς ἐπιφανεῖς ἱεράρχες σὰν τὸ Μελέτιο Πηγᾶ καὶ τὸν Κύριλλο Λούκαρη¹⁹. Καὶ μᾶς ἀρκεῖ νὰ προσφέρωμε μόνον τὰ ὀνόματα τριῶν μεγάλων τέκνων τῆς Κρήτης, ποὺ ἡ δόξα τους ἀκτινοβόλησε στὸν κόσμον ὀλόκληρο: τοῦ Δομίνικου Θεοτοκόπουλου, τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ τοῦ Νίκου Καζαντζάκη. Ὅλο αὐτὸ τὸ πλῆθος τῶν σπουδαίων ἔργων, ὅλη αὐτὴ τὴ χορεία τῶν μεγάλων ἀνδρῶν θὰ ἦταν δύσκολο νὰ τὰ χαρίση ἡ Κρήτη στὸν κόσμο, ἂν δὲν τὴν εἶχε ἐλευθερώσει ὁ Νικηφόρος Φωκᾶς. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ σεμνὴ αὐτὴ ἀναμνηστικὴ στήλη δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἐλάχιστη ἐκδήλωση εὐγνωμοσύνης γιὰ τὸ μεγάλο του ἔργο. Ἐγκαινιάζοντάς την, ἄς προσφωνήσωμε τὸν ἔνδοξο ἐλευθερωτὴ μὲ τὰ λόγια τοῦ ἀνώνυμου συγγραφέα πού, τιμώντας τον σὰν ἅγιο, ἔγραψε τὴν ἀκολουθία του:

*Στρατιώτην τὰ ὄπλα σε,
στρατηγὸν ἢ παρτάξις,
βασιλέα κράτιστον
τὸ διάδημα,
ἀλλ' ἀσκητὴν οἱ ἀγῶνές σε,
τὰ ἄθλα δὲ μάρτυρα
καταγγέλλουσι τρανῶς,
Νικηφόρε, τοῖς πέρασιν·
ὄθεν ἠθροισται
καὶ τιμῶσά σε πόλις
εὐφημοῦσα
τοὺς ἀγῶνας καὶ τὴν νίκην
καὶ τὸ μακάριον τέλος σου²⁰.*

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

Ἐκρίθηκε χρήσιμη γὰ προστεθοῦν κατὰ τὴν ἐκτύπωση τοῦ λόγου οἱ παρακάτω σημειώσεις, πὺ ἀποβλέπουν στὸ γὰ ἐπισημάνουν τὶς κυριώτερες καὶ τὶς πρὸ πρόσφατες ἐργασίες πάνω σὲ θέματα πὺ ἡ φύση τοῦ λόγου ἐπέβαλλε γὰ ἐκτεθοῦν μὲ τὴ μεγαλύτερη συντομία.

¹⁾ Μιχ. Ἀτταλειάτης, ἔκδ. Bekker, Bonn, 1853, σ. 228.

²⁾ *Anecdota graeca e codd. manuscriptis Bibliothecae Regiae Parisiensis*, edidit J. A. Cramer, vol. IV, Oxonii 1841, σ. 266 - 267.

³⁾ Θεμελιώδης καὶ ἀναντικατάστατη παραμένει ἀκόμη ἡ ἐργασία τοῦ Gustave Schlumberger, *Un empereur byzantin au dixième siècle, Nicéphore Phocas*, Paris 1890 (νέα ἔκδοση, 1923), πὺ ἔχει μεταφραστὴ καὶ ἐλληνικά: Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Φωκάς, κατὰ μεταφρασιν Ἰ. Λαμπριδίου, ἐν Ἀθήναις 1905 (Βιβλιοθήκη Μαρσλῆ).

⁴⁾ Peter Charanis. *On the Ethnic Origins of the Emperor Nicephorus Phocas*, «Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντιου. 1874 - 1960», Ἀθήναι 1960, σ. 42 - 45.

⁵⁾ Henri Grégoire, *La carrière du premier Nicéphore Phocas*, «Προσφορὰ εἰς Σίλλωνα Π. Κυριακίδη», Θεσσαλονίκη 1953, σ. 232 - 254.

⁶⁾ N. Adontz et H. Grégoire, *Nicéphore au col Roide*, «Byzantion», τόμ. VIII (1933), σ. 203 - 212.

⁷⁾ W. Ohnsorge, *Die Anerkennung des Kaisertums Ottos I. durch Byzanz*, «Byzantinische Zeitschrift», τόμ. 54 (1961), σ. 28 - 52.

⁸⁾ Ἀναγραφή τῶν σωζομένων ἐγγράφων καὶ διαταγμάτων τοῦ Νικηφόρου Φωκά βλ. στοῦ Franz Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Öströmischen Reiches*, 1. Teil, München 1924, ἀριθ. 695 - 724 (σ. 89 - 93).

⁹⁾ Ν. Β. Τωμαδάκης. Ὁ Ὄσιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης ἐν Κρήτῃ (961 μ. Χ.) καὶ ἡ κρίσις τῆ: Μεγίστης Λαύρας, «Τιμητικός Τόμος ἐπὶ τῷ Ἰωβηλαίῳ τοῦ σεβασμιωτάτου μητροπολίτου Φιλίππων - Νεαπόλεως - Θάσου Χρυσόστομου», Ἀθήναι 1961, σ. 59 - 65.

¹⁰⁾ Κ. Ἰ. Ἀμάντιου, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τόμος δεῦτερος, 867 - 1204 μ. Χ., ἔκδοσις δευτέρα, (Ἀθήναι) 1957, σ. 120.

¹¹⁾ Οἱ κυριώτερες ἐργασίες γιὰ τὸ θέμα: E. W. Brooks, *The Arab Occupation of Crete*, «The English Historical Review», τόμ. XXVIII (1913), σ. 431 - 443. — A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, tome I. *La dynastie d' Amorium (820 - 867)*, édition française..., Bruxelles 1935, σ. 49-61. — Γ. Α. Σήφρακα, Ἡ ὑπὸ τῶν Ἀράβων κατακτίσις τῆς Κρήτης, «Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν», τόμ. 2 (1939), σ. 20 - 80. — Ἰωάννου Β. Παπαδοπούλου, Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς (824 - 961), Athen 1948 (*Texte und Forschungen zur Byzantinisch - Neugriechischen Philologie*, No 43) σ. 9 - 66. — Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ζητήματά τινα τῆς κατακτίσεως τῆς Κρήτης: ὑπὸ τῶν Ἀράβων, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. ΙΕ' - ΙΣΤ' (1961-1962), τεύχ. II, σ. 9 - 41.

¹²⁾ Ἰω. Β. Παπαδοπούλου, ὁ. π., σ. 66 - 89.

¹³⁾ Henri Grégoire, *Études sur le neuvième siècle. I. Un grand homme inconnu. Le magistre et logothète Serge le Nicétiote*, «Byzantion», τόμ. VIII (1933), σ. 515 - 550. Γιὰ τὴν ἐστρατεία τοῦ Ἰμερίου (911/912) βλ.

R. J. H. Jenkins, The Date of Leo VI's Cretan Expedition, «Προσφορά εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδη», Θεσσαλονίκη 1953, σ. 277 - 281.

¹⁴⁾ Γιὰ τὴ σκοτεινὴ αὐτὴ περίοδο, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐργασίες ποὺ μνημονεύονται στίς σημειώσεις 11, 13 καὶ 15 καὶ τὰ γραφόμενα τοῦ Ἰω. Παπαδοπούλου, ὁ. π., σ. 95 - 114, βλ. ἀκόμη: Βασ. Λαοῦρδα, Ἰωσήφ ὁ ὑμνογράφος εἰς Κρήτην, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. ΣΤ' (1952), σ. 155 - 156. — John Walker, The Coins of the Amirs of Crete, «Numismatic Chronicle», Sixth Series, vol. XIII (1953), σ. 125 - 130. — George Miles, A Recent Find of Coins of the Amirs of Crete, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Θ' (1955), σ. 149 - 151. — Τοῦ Ἰδίου, Coins of the Amirs of Crete in the Herakleion Museum, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Ι' (1956), σ. 365 - 371. — Τοῦ Ἰδίου, A Provisional Reconstruction of the Genealogy of the Arab Amirs of Crete, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. ΙΕ' - ΙΣΤ' (1961 - 1962), τεύχ. ΙΙ, σ. 59 - 73. — Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἡ Ἐκκλησία Κρήτης κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν. Ἱστορία, ἑπισκοποὶ, ἄγιοι, αὐτόθι, τεύχ. ΙΙ, σ. 193 - 212. — Νικ. Σταυρινίδη, Εἰδήσεις Ἀράβων ἱστορικῶν περὶ τῆς Ἀραβοκρατίας ἐν Κρήτῃ, αὐτόθι, τεύχ. ΙΙ, σ. 74 - 83.

¹⁵⁾ Βλ. τὴν ἀξιόλογη γιὰ τὶς νέες ἀπόψεις τῆς ἐργασία τοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη, Προβλήματα τῆς ἐν Κρήτῃ Ἀραβοκρατίας (826 - 961 μ. Χ.). Περὶ τῆς δῆθεν ἀλλοιώσεως τοῦ πληθυσμοῦ ἐξ ἀπόψεως ἐθνολογικῆς καὶ θρησκευτικῆς, «Ἐπειρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», τόμ. 30 (1960), σ. 1 - 38 (ὅπου καὶ βιβλιογραφία).

¹⁶⁾ Βλ. τὴν πρόσφατη διατριβὴ τοῦ Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, Θεοδόσιος ὁ Διάκονος καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ «Ἄλωσις τῆς Κρήτης», Ἡράκλειον 1960 (Ἐκδόσεις Ἐταιρίας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν — Κρητικὴ Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ. 2), ὅπου, γιὰ ν' ἀποτιμηθῇ ἡ ἱστορικὴ ἀξία τοῦ ποιήματος τοῦ Θεοδοσίου, ἐπιχειρεῖται (σ. 33 - 88) μιὰ εὐσυνείδητη «Κριτικὴ τῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων περὶ τῆς ἐστρατείας εἰς Κρήτην Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ» (στίς σ. 42 - 43, σημ. 129 καὶ ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα).

¹⁷⁾ Γιὰ τὴ δευτέρῃ αὐτὴ βυζαντινὴ περίοδο (961 - 1204), ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γνωστά γενικώτερα ἔργα τῶν Flam. Cornelius, G. Gerola, Στεφ. Ξανθοῦδιδου κλπ., ἃς σημειωθῶν ἐδῶ τὰ ἀκόλουθα:

Α'. Διοίκησις κλπ. — E. Gerland, Histoire de la noblesse crétoise au moyen âge, Paris 1907. — Ν. Θ. Καλομενοπούλου, Ἡ Κρήτη κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, «Ἐπειρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν», τόμ. 1 (1938), σ. 143 - 164 (βλ. σ. 156 κ. ἑξ.). — Κωνστ. Μ. Κωνσταντοπούλου, Στρατηγὸς Κρήτης, «Ἐπειρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», τόμ. 6 (1929), σ. 316 - 320. — Δ. Α. Ζακνυθηνοῦ, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει, αὐτόθι, τόμ. 17 (1941), σ. 263 - 267 (ζξ': Kriti). — Hélène Glykatzis-Ahrweiler, L'administration militaire de la Crète byzantine, «Byzantion», τόμ. XXXI (1961), σ. 217 - 228. — V. Laurent, Contributions à la prosopographie de la Crète byzantine: gouverneurs militaires et chefs religieux, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. ΙΕ' - ΙΣΤ' (1961 - 1962), τεύχ. ΙΙ, σ. 380 - 396.

Β'. Ἐκκλησία. — Στεφ. Α. Ξανθοῦδιδου, Περὶ τῆς μητροπόλεως Κρήτης καὶ τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Τίτου κατὰ τὴν β' βυζαντ. περίοδον (961 - 1204), «Χριστιανικὴ Κρήτη», τόμ. 2 (1915), σ. 317-338. — Louis Petit, Saint Jean Xénos ou l'Ermite d'après son autobiogra-

phie, «Analecta Bollandiana», τόμ. 42 (1924), σ. 5-20. — V. Laurent, Le Synodicon de Sybrita et les métropolités de Crète aux X-XIII siècles, «Échos d'Orient», τόμ. 32 (1933), σ. 385-412. — Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ξένος καὶ ἡ διαθήκη αὐτοῦ, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Β' (1948), σ. 47-72. — Γερασ. Ι. Κονιδάκη, Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης μέχρι καὶ τοῦ Ι' αἰῶνος, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. Ζ' (1953), σ. 462-478. — Ν. Β. Τομαδάκης, I titoli «vescovo, arcivescovo e proedro» della Chiesa Apostolica Cretese nei testi agiografici, «Orientalia Christiana Periodica», τόμ. XXI (1955), σ. 321-326. = Ν. Β. Τωμαδάκη, Οἱ τίτλοι «ἐπίσκοπος, ἀρχιεπίσκοπος καὶ πρόεδρος» τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης, «Ἀπόστολος Τίτος», ἔτ. ΙΑ' (1962), σ. 205-209 — Τοῦ ἴδιου, Ἡ ἀποστολικὴ ἐκκλησία Κρήτης κατὰ τοὺς αἰ. ΙΙ' - ΙΓ' καὶ ὁ τίτλος τοῦ προκαθημένου αὐτῆς, «Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», τόμ. 24 (1954), σ. 67-107.

¹⁸⁾ Βλ. τὴ βασικὴ μονογραφία τοῦ Στεφάνου Ξανθοῦ διδου, Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν. Ἐξεδόθη ἐπιμελεῖα Ἰωάννου Καλιτσουνάκη. Athen 1939 (Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie, Nr. 34). Ἠβλ. καὶ τὰ πρόσφατα ἔργα τῶν Μ. Ι. Μανούσακα, Ἡ ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ (1453-1454) καὶ ἡ νέα συνωμοτικὴ κίνησις τοῦ 1460-1462, Ἀθῆναι 1960 καὶ Νιζ. Δ. Ζουδιανοῦ, Ἱστορία τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἐνετοκρατίας, τόμος Α', Ἀθῆναι 1960.

¹⁹⁾ Βλ. Στεφ. Ξανθοῦ διδου, ὁ. π., σ. 163 καὶ 169-188. — Hubert Pernot, Études de littérature grecque moderne, Paris 1916, σ. 129-194 (κεφ. 40: Les Crétois hors de Crète). — Μ. J. Manoussakas, La littérature crétoise à l'époque vénitienne, «L'Hellénisme Contemporain», τόμ. IX (1955), σ. 95-120. — Alexandre Embiricos, La Renaissance Crétoise, XVIe et XVIIe siècles. Tome I. La littérature, Paris, «Les Belles Lettres», 1960.

²⁰⁾ Louis Petit, Office inédit en l'honneur de Nicéphore Phocas, «Byzantinische Zeitschrift», τόμ. 13 (1904), σ. 398-420 (βλ. σ. 418-419).

ΛΟΓΟΣ ΕΙΣ ΤΑ ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΑΡΚΟΥ

ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΗΡΑΚΛΕΙΩ, ΤΗ, 22 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1961

Υ Π Ο

ΜΕΝΕΛΑΟΥ Γ. ΠΑΡΛΑΜΑ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Ἡ Ἐταιρία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν ἀποδίδει σήμερον πρὸς τὸ κοινὸν τοῦ Ἡρακλείου καί, γενικώτερον, πρὸς τοὺς φίλους τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἀνεστηλωμένον. Τὸν παρέλαβε πρὸ πενταετίας παραμορφωμένον οἰκτρῶς. Ὁ χρόνος, ἡ κακὴ χρῆσις καὶ βάνανσα ἐπ' αὐτοῦ προσκτίσματα εἶχιν τόσον ἐξευτελίσει τὴν ὄψιν του, ὥστε νὰ ταλαιπωρῆται δεινῶς μὲ τὴν παρουσίαν του ἢ αἰσθητικὴ τῆς πόλεως καὶ νὰ φαίνεται, διὰ τοῦτο, εὐλογος ἢ ἀξιῶσις, καθ' ἣν τὸ μνημεῖον ἔπρεπε νὰ κατεδαφισθῆ καὶ νὰ παραχωρήσῃ τὴν θέσιν του εἰς ἄλλην χρήσιμον οἰκοδομὴν ἐξ ἐκείνων, τὰς ὁποίας χωρὶς αἰδῶ καὶ περισκεψῆν ἀνυψῶναι πανταχοῦ ἢ σύγχρονος γενεᾶ τοῦ τσιμέντου...

Εὐτυχῶς ἡ κραταιὰ πνευματικὴ παράδοσις τοῦ Μεγάλου Κάστρου — τῆς ὁποίας ἔκφρασις ἀπλήν ἀποτελεῖ καὶ ἡ Ἐταιρία μας — δὲν ἐπέτρεψε νὰ ἐπικρατήσῃ καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν τὸ πνεῦμα τῆς χρησιμοθηρίας, τὸ ὁποῖον ἐπινέμεται τὰς πόλεις. Καὶ παρὰ τὸ ὅτι εἰς τὸ καίριον τοῦτο σημεῖον τῆς πόλεως ὁ χώρος ἀνάγεται ὑπὸ τῶν συμβολαιογράφων, μὲ περισσὴν ἐπιμέλειαν, εἰς πολύτιμα τετραγωνικὰ μέτρα, δὲν ἐχρειάσθη πολὺς κόπος, διὰ νὰ ἀπορριφθῆ ἐν προκειμένῳ ἡ ἀγοραία αὐτὴ μέθοδος καὶ ἐν συνεχείᾳ νὰ ἀναστηθῆ ἀνιδιοτελὴς καὶ ὠραῖος — ὅσον καὶ ἂν συνθλίβεται ἀκόμη μεταξὺ ἀθλίων οἰκοδομῶν — ὁ μεσαιωνικὸς ναός, ἐντὸς τοῦ ὁποίου συνήλθομεν σήμερον, διὰ νὰ τελέσωμεν τὰ νέα ἐγκαίνια του, ὡς αἰθούσης πλέον ἐπιστημονικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ἐκδηλώσεων.

Τὰ πρῶτα του ἐγκαίνια ἐγέναν πρὸ ἑπτακοσίων καὶ πλέον ἐτῶν, κατὰ τὴν τετάρτην δεκαετίαν τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐνετοκρατίας. Ἐδῶ εἰς τὸν ναόν, πρὸ φέρει τὸ ὄνομα τοῦ προστάτου τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας» Ἁγίου, ἐκκλησιάζοντο οἱ Λοῦκες καὶ ἡ «Αὔθεντία» τῆς Κρήτης ἐρχόμενοι ἐν πομπῇ ἀπὸ τὸ παρακείμενον Ἀνάκτορον — καὶ ἐδῶ ἐθάπτοντο ὅσοι ἐξ αὐτῶν συνέβαινε νὰ ἀποθνήσκουν ἐν Κρήτῃ. Ἦτο λοιπὸν φυσικὸν νὰ καταβληθῆ ἰδιαίτερα φροντίς διὰ τὴν ἀρχιτεκτονι-

κὴν του σύνθεσιν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν του διὰ τοιχογραφιῶν διακόσμησιν. Θρυλικὸν ἀπέβη τὸ μεγαλοπρεπές του κωδωνοστάσιον, ἡ καμπάνα τοῦ ὁποίου ἐν καιρῷ εἰρήνης ἐσήμαινε καθ' ἐκάστην πρωΐαν τὴν ἔναρξιν τῆς ἐργασίας τῶν ὑπαλλήλων καὶ κατὰ τὸν πόλεμον «ἐλάλει κα' ἐγροικοῦσαν, πὼς κατεβαίνουν οἱ ἐχθροί, κα' ὅλοι μαζί ἐγλακοῦσαν» — καθὼς μὲ τοὺς ἀκόμψους στίχους του διηγεῖται ὁ Μαρίνος Μπουνιαλῆς. Ἄλλὰ καὶ τὸ προστώον μὲ τὴν ἀπλὴν ὕσον καὶ ὠραίαν κιονοστοιχίαν του—ἡ «Λότζια τοῦ Ἁγίου Μάρκου»—προσέδιδεν εὐγένειαν εἰς τὸ ὄλον κτίριον καὶ ἀπετέλει λαμπρὸν θεωρεῖον διὰ τὰ πλήθη, ποῦ ἤθελαν νὰ παρακολουθήσουν τὰς διερχομένας πομπάς.

Ὅμως... *habent sua fata monumenta*. Καὶ ἡ μοῖρα τοῦ Δουκικοῦ τούτου ναοῦ ὑπῆρξεν ἀνέκαθεν μοχθηρά. Σεισμοὶ ἀλλεπάλληλοι καὶ μεγάλοι—ιδίως κατὰ τὸν δέκατον ἔκτον αἰῶνα—ἔτρωσαν καιρῶς τὸ ἀρχαῖον κάλλος του, αἱ γενόμεναι δέ, ἐν σπουδῇ πολλάκις, στερεώσεις ἢ ἀναστηλώσεις διέστρεψαν τὴν ἀρχικὴν του μορφὴν. Εἰς τὸ πλῆθος τῶν σεισμῶν προσετέθη ὕστερα—κατὰ τὴν Μεγάλῃν Πολιορκίαν τοῦ Φρουρίου—καὶ ἡ μανία τῶν πολιορκητῶν Τούρκων, οἱ ὅποιοι μὲ ἰδιαιτέραν ἀγανάκτησιν ἐστρεψαν τὰ πυροβόλα

*«στ' Ἁγίου Μάρκου τὸν ναὸν καὶ στὸ καμπαναριὸν του,
νὰ σπάσουν τὴν καμπάναν του, ποῦ 'τον ὁ θάνατός του»,*

καθὼς πάλιν ἀφηγεῖται ὁ Μπουνιαλῆς. Καὶ ἡ μὲν καμπάνα, ποῦ ἐξηρέθιζε τοὺς Τούρκους, δὲν ἔσπασε, ἀλλὰ μετεφέρθη εὐλαβῶς μετὰ τὴν παράδοσιν τῆς πόλεως εἰς τὴν ἔδραν τῆς «Γαληνοτάτης Δημοκρατίας». Ὁ ναὸς ὅμως βραδέως τραυματισμένος ἔμεινεν εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ Κιοπρουλή, ὁ ὅποιος τὸν παρέδωκεν εἰς ἓνα ἀπὸ τοὺς Πασάδες του ἀσκοῦντα τὰ καθήκοντα τοῦ Δεφτερδάρ, — Ἀρχιλογοστοῦ ὅπως θὰ ἐλέγαμεν σήμερον—ὡς ἀμοιβὴν τῶν ὑπηρεσιῶν του.

Διότι καὶ τραυματισμένος ὁ ναὸς ἐξηκολούθει νὰ εἶναι θανυμαστὸς καὶ δι' αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς Τούρκους, καθὼς μαρτυρεῖ ὁ Ἐβλιὰ Τσελεμπῆς. Τοῦτο ὅμως δὲν ἠμπόδισε τὴν πολύτροπον μοῖραν του. Ταχέως μετεποιήθη εἰς τζαμί—τὸ Δεφτερδάρ τζαμί, ὅπως ἔμεινεν ἔκτοτε εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν—ἀφοῦ πρῶτον κατερρίφθη τὸ κωδωνοστάσιον, διὰ νὰ ὑψωθῇ ἐπὶ τῆς σωζομένης καὶ σήμερον βάσεώς του μιναρές. Τὰ μνημεῖα τῶν κεκοιμημένων εὐγενῶν ἠνεώχθησαν, ἐσυλήθησαν καὶ κατεστράφησαν, ἡ στέγη τοῦ ναοῦ ἔγινε δικλινῆς ταπεινωθέντος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους καὶ ἡ πρόσοψις παρεμορφώθη διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τῶν τόξων τῆς κιονοστοιχίας. Ἔτσι παραμορφωμένος ὁ ναὸς ἐλειτούργησεν ὡς τζαμί μέχρι τοῦ 1915. Ἀργότερα ὡς ἀνταλλάξιμον κτήμα περιῆλθεν εἰς τὸν Δήμον, ὑπὸ τὴν κυριότητα τοῦ ὁποίου ὑπέ-

στη τὰς πλέον παραδόξους μεταμορφώσεις : ἀπὸ γενικῆ ἀγορᾶ κατ' ἀρχὰς κατέληξεν εἰς κινηματογραφικὴν αἴθουσαν...

Εἰς τὴν κατάστασιν αὐτὴν τὸν εὔρεν ἡ Ἑταιρία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν. Πρὸς τὰ δεινοπαθήματα καὶ τὴν ἔκπτωσιν τοῦ μνημείου οὐδὲν κατ' ἀρχὰς ἠδυνήθη νὰ ἀντιτάξῃ. Ἡ γραφειοκρατία ἐκάλυπτε στοργικῶς τὸν τελευταῖον ἐνοικιαστὴν καθιστώσα ἄκαιρον πᾶσαν σοβαρὰν περὶ τοῦ μνημείου μέριμναν. Ἀλλὰ κατὰ τὴν συνεδρίαν τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς 17 Μαΐου 1955 ὁ ὁμιλῶν, Πρόεδρος τότε, ἀνεκοίνωσε τὴν πληροφορίαν, ὅτι ὁ Δῆμος Ἡρακλείου εἶχεν ἀναθέσει εἰς ἐπιτροπὴν ἐκ Δημοτικῶν Συμβούλων τὴν μελέτην τοῦ προσφορωτέρου τρόπου χρησιμοποίησεως τοῦ κτηρίου, ἐν ᾧψει ἀποδεσμεύσεώς του, καὶ συνεπέρανε, ὅτι προέκυπτεν ἡ ἀνάγκη ὑποβολῆς σχετικοῦ ὑπομνήματος πρὸς τὸν Δῆμον μὲ τὰς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀπόψεις τῆς Ἑταιρίας. Ἐπηρεολούθησε μακρὰ συζήτησις διὰ τὰς «θέσεις» τοῦ ὑπομνήματος. Ἦτο προφανὲς ὅτι ἀγαθαὶ ἀκαδημαϊκαὶ προτάσεις περὶ σεβασμοῦ καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ μνημείου δὲν θὰ ἐλαμβάνοντο σοβαρῶς ἢ π' ᾧψει, διότι τοῦτο, καὶ ὡς εἶχεν, ἦτο λίαν προσοδοφόρον, πᾶσα δὲ ἀπόφασις περὶ ἀποκαταστάσεώς του συνεπήγετο μεγάλῃν δαπάνῃν. Ἡ Ἑταιρία, ἐξ ἄλλου, δὲν εἶχεν ἐπαρκεῖς ὑλικὰς δυνάμεις, διὰ νὰ ἀναλάβῃ ἢ ἰδίᾳ τὴν ἀποκατάστασιν. Ἐν τέλει ἔγινε δεκτὴ ὁμοφώνως πρότασις τοῦ Γραμματέως κ. Καλοκαιρινοῦ, καθ' ἣν διὰ τοῦ ὑποβληθησομένου πρὸς τὸν Δῆμον ὑπομνήματος θὰ ἐδηλοῦτο, ὅτι ἡ Ἑταιρία ἀναλαμβάνει ὄχι μόνον τὴν ἐπιστημονικὴν ἐποπτείαν τῆς ἀποκαταστάσεως, ἀλλὰ καὶ τὴν σχετικὴν δαπάνην. Ἡ πρότασις, βεβαίως, ἦτο λίαν τολμηρά, διότι οἰκονομικῶς ἐστηρίχθη μόνον εἰς σχέδια πύργων καὶ ὄχι εἰς πόρους πραγματικούς. Ἡ πρᾶξις ὅμως ὕστερον ἀπέδειξε διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν, ὅτι ἡ ἐπιτυχία ἀκολουθεῖ πάντοτε τὴν τόλμην, ὅταν αὐτὴ συνοδεύεται ἀπὸ δραστηριότητα καὶ σωφροσύνην...

Ἐπεβλήθη ἐν συνεχείᾳ σχετικὸν ὑπόμνημα πρὸς τὸν Δῆμον, ἐγένετο ἐπ' αὐτοῦ μακρὰ συζήτησις εἰς τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον — τῆς ὁποίας τὰ πρακτικὰ, ἂν ἐδημοσιεύοντο, θὰ ἐφαίνοντο περίεργα — καὶ τέλος τὴν 14ην Μαρτίου 1956 ὑπεγράφη σύμβασις μεταξὺ Δήμου καὶ Ἑταιρίας, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Ἑταιρία ἀνελάμβανε τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ οἰκονομικὴν εὐθύνην τῆς ἀποκαταστάσεως, συγχρόνως δὲ καὶ τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιῇ τὴν διαμορφωθησομένην μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν αἴθουσαν ἐπὶ μίαν πενταετίαν ὡς χώρον ἐπιστημονικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ἐκδηλώσεων, ἵνα οὕτω παγιώσῃ μίαν παράδοσιν περὶ τὴν χρῆσιν τοῦ μνημείου ἀρμόζουσαν πρὸς τὸν χαρακτῆρα του. Κατὰ τὴν σύμβασιν ἐπίσης, ἡ Ἑταιρία ἀνελάμβανε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ

ἐξοπλίση καὶ νὰ ἐπιπλώσῃ ἰδίαις δαπάναις τὴν αἴθουσαν.

Τὸ ἀναληφθὲν ἔργον ἦτο λίαν δυσχερές. Καὶ ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι ἡ ἐκτέλεσίς του θὰ προσέκρουεν εἰς τὸ ἀδύνατον, ἐὰν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία διὰ τῶν Διευθυντῶν Ἀναστηλώσεως καὶ Ἀρχαιοτήτων κ. Α. Ὁρλάνδου καὶ Ι. Παπαδημητρίου, καὶ ἰδίᾳ οἱ ἐνταῦθα ἐκπρόσωποι αὐτῆς κ. Νικόλαος Πλάτων καὶ Στυλιανὸς Ἀλεξίου, δὲν ἐβοήθουν προφρόνως τὴν ὅλην προσπάθειαν. Διότι ἡ ἀποκατάστασις τοῦ μνημείου εἰς τὴν ἀρχικὴν του μορφήν δὲν ἦτο, βεβαίως, ζήτημα μόνον δαπάνης οικονομικῆς. Ἦτο καὶ ζήτημα ἐνδεδελοῦς ἐπιστημονικῆς ἐπιβλέψεως. Καὶ εἶναι εὐτύχημα ὅτι, παραλλήλως πρὸς τὴν ἐν προκειμένῳ συμπαράστασιν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ἡ Ἐταιρία εὗρεν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ἐταίρου κ. Κώστα Λασιθιωτάκη τὸν ἀρχιτέκτονα, ὁ ὁποῖος συνειπλήρωνε τὴν εἰδικότητά του μὲ εὐρείαν ἱστορικὴν παιδείαν καὶ εἶχε, διὰ τοῦτο, τὴν ἀναγκαίαν εὐαισθησίαν διὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν μελέτην τῆς ἀποκαταστάσεως.

Ἡ ἐκτέλεσις τῆς μελέτης, ἀφοῦ αὕτη ἐνεκρίθη ὑπὸ τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως, ἔγινε μὲ ζῆλον καὶ ἐπιμέλειαν ἀπὸ τὸν Γεώργιον Κασσιμάτην, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῶν ἐταίρων μηχανικῶν κ. Ἀλεξ. Μανιδάκη καὶ Νικολ. Τσαχάκη. Τὰ ἐκάστοτε προκύπτοντα ἐπιστημονικὰ προβλήματα παρηκολούθει καὶ ἔλυνε ὁ κ. Νικόλαος Πλάτων, ἐνῶ ὁ Γραμματεὺς τῆς Ἐταιρίας κ. Α. Καλοκαιρινὸς παρηκολούθει συστηματικῶς τὴν ὅλην προσπάθειαν καὶ ἐνημέρωνε τὸ Συμβούλιον, διὰ νὰ λαμβάνῃ τοῦτο τὰς δεούσας ἀποφάσεις. Καὶ ἔπρεπε νὰ ἀναπτύξῃ τὸ Συμβούλιον μεγάλην δραστηριότητα, ἰδίᾳ εἰς ὅ,τι ἀφεώρα εἰς τὸν οικονομικὸν τομέα, διότι ἡ δαπάνη τοῦ ἔργου — λόγῳ τῆς λεπτῆς φύσεώς του — ὑπερέβη κατὰ πολὺ τὸν γενόμενον προϋπολογισμόν— 1.200.000 περίπου ἐδαπανήθησαν διὰ τὴν ἀποκατάστασιν καὶ 300.000 διὰ τὸν ἐξοπλισμὸν καὶ τὴν ἐπίπλωσιν. Καὶ πρέπει νὰ μνημονεύσω ἐδῶ, ὅτι τὴν μεγάλην αὐτὴν δαπάνην δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντιμετωπίσῃ μόνη ἡ Ἐταιρία, ἂν δὲν συνέβαλεν σπουδαίως πρὸς τοῦτο ἡ Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεως καὶ Ἀρχαιοτήτων, ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρία, ὁ Ἑλληνικὸς Ὄργανισμὸς Τουρισμοῦ καὶ ὁ Δῆμος Ἡρακλείου. Οὕτω κατωρθώθη ὄχι μόνον ἡ ἐκτέλεσις τῶν διὰ τῆς συμβάσεως ἀναληφθεισῶν ὑπὸ τῆς Ἐταιρίας ὑποχρεώσεων, ἀλλὰ καί, πέραν τούτων, ἡ περὶ ἡμᾶς ἔκθεσις ἀντιγράφων ἐκ τοιχογραφιῶν, ἔργον συντελεσθὲν ἀπὸ σπουδαστὰς τῆς Ἀνωτάτης Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν, ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ ἐταίρου ζωγράφου κ. Θωμᾶ Φανουράκη. Πρὸς ὅλους τοὺς οὕτω συμβαλόντας εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ἔργου ἡ Ἐταιρία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν ἐκφράζει θερμοτάτας εὐχαριστίας.

Δὲν θὰ ἐπεκταθῶ εἰς περαιτέρω λεπτομερείας «μακρηγορεῖν ἐν κερμηκόσιν οὐ βουλόμενος». Εἶναι ἄλλωστε καιρὸς νὰ ἐκφράσω τὴν ζωηροτάτην χαρὰν ὄλων τῶν ἐταίρων, διότι τοῦ ἀναστηλωθέντος κτηρίου τὰ ἐγκαίνια συνέπεσε νὰ τιμηθοῦν δαψιλῶς μὲ τὴν παρουσίαν τῶν διακεκριμένων σοφῶν — τῆς νέας αὐτῆς «Ἀϋθεντίας», ἡ ὁποία συνθέτει τὸ Α΄ Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον.

Εἶπα τὴν λέξιν «συνέπεσε». Ἄλλὰ σᾶς βεβαιῶ ὅτι πρόκειται περὶ δεινῆς ἀκρολεξίας. Ἡ γοητευτικὴ σκέψις νὰ ἐγκαινιασθῇ τὸ κτήριο κατὰ τὸν λαμπρότερον τρόπον ἐτόνωσε τὴν Ἑταιρίαν εἰς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ Συνεδρίου, ἐνῶ συγχρόνως ἡ προοπτικὴ τοῦ Συνεδρίου ἐπετάχυνε τὸ ἔργον τῆς ἀναστηλώσεως. Ὅπως βλέπετε, δὲν ὑπάρχουν μόνον παράδοξοι συνειρμοὶ σκέψεων, ἀλλὰ καὶ ἔργων...

Κυρῖαι καὶ Κύριοι,

Ἡ Ἑταιρία μας θὰ ἦτο εὐτυχής, ἂν συμμετέχουσα εἰς τὸν ἑορτασμὸν τῆς Κρητικῆς Χιλιετηρίδος μὲ τὴν ἀναστήλωσιν μεσαιωνικοῦ μνημείου περιφανοῦς καὶ μὲ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ὡς ἕδρας τοῦ Α΄ Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, ἐδικαιοῦτο νὰ θεωρήσῃ ἑαυτὴν «ἔργῳ ἀγαθὴν γενομένην»...

E Y P E T H P I A

Π Ι Ν Α Ξ

ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ, ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ

(ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΣΤΕΡΓΙΟΥ Γ. ΣΠΑΝΑΚΗ)

(Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν εἰς τὰς σελίδας καὶ τῶν τριῶν τευχῶν, δηλο-
μένων διὰ τῶν γραμμάτων Α, Β, Γ. Αἱ παῦλαι (—) δηλοῦν ἐπανάληψιν τοῦ
λήμματος εἰς τὴν προσήκουσαν πτῶσιν. Πρὸς εὐχερεστέραν εὗρεσιν πολλὰ ὀνό-
ματα λημματογραφοῦνται ὑπὸ πλείονας ταξινομικὰς λέξεις. Τὰ ξενόγλωσσα
ὀνόματα λημματογραφοῦνται κατὰ τὸ λατινικὸν ἀλφάβητον, ἕκαστον γράμμα
τοῦ ὁποίου ἀκολουθεῖ τὸ ἀντίστοιχον γράμμα τοῦ ἑλληνικοῦ. Ἀλφαβητικὸν πί-
νακα τῶν μελῶν τοῦ Συνεδρίου βλ. εἰς τὴν σελίδα 19 τοῦ Α' τεύχους).

<p>Ἄβδελᾶς, υἱὸς Κάϊς Β 51
Ἄβδουλ Ἄζίζ, ἀνάκτορον ἐν Χάνδα-
κι Β 317
ἄβογαρία Β 277
Ἄβροάμος Ἰωάννης Β 355
Ἄβραχᾶ ρεμπι Δαβι Δελησιδ Β 239
Ἄγαπητὸς μαΐστοροματέος Β 237
ἀγγειοπλαστικὴ μινωικὴ, ἐξαγωγή εἰς
Αἴγυπτον κλπ. Α 100
Ἄγγελος, ζωγράφος Β 276
Ἄγγελος Μᾶρκος Β 355, 359
Ἄγιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης Β
317, 318
Ἄγιος Ἀνδρέας, ἀρχιεπίσκοπος Κρή-
της, ἔκδοσις ρητορικοῦ καὶ ὑμνο-
γραφικοῦ ἔργου του Γ 241
Ἄγιου Ἀντωνίου σπιτάλια Χάνδα-
κος Β 242
Ἄγ. Γαλήνης, ἐρημιούπολις Β 76
Ἄγ. Γεώργιος στὴ Βόλτα, ἐνορία Χάν-
δακος Β 281
Ἄγ. Δέκα Β 364, μάρτυρες—Β 313
Ἄγ. Θεοδοσίας σπιτάλια Β 242
Ἄγ. Ἰωάννης ὁ Ξένος Β 196
Ἄγ. Ἰωάννου Προδρομοῦ μονὴ Β 253
Ἄγ. Κυριακῆς μονὴ στὰ Βλυχάδια Β
196
Ἄγ. Κύρηκος Λισσοῦ Β 181
Ἄγ. Λένας (Μαγδαληνὴ) λειψανον Β
356
Ἄγ. Μαρίας συνοικία Χάνδακος Β
265</p> | <p>Ἄγ. Μᾶρκος τῶν Ρωμαίων, ἐκκλησία
Χάνδακος Β 264
Ἄγιος Μᾶρκος βασιλική, λόγος εἰς τὰ
ἐγκαίνια τοῦ—Γ 263
Ἄγ. Μύρων Μαλεβιζίου Γ 108, 204
Ἄγ. Νικόλαος, Σκόλα τῶν τζαγγάρων
—Β 290
Ἄγ. Νικόλαος τοῦ Σωτηράκη, ναὸς
Β 244
Ἄγιος Ὀνούφριος, πτόχους Α 88,
ρυθμὸς—Α 89, 129, 132, 133
Ἄγιον Ὄρος καὶ Κρήτη Α 56
Ἄγ. Παῦλος στὸ Γιόφυρο Β 282
Ἄγ. Στέφανος ὁ νέος Β 386
Ἄγ. Τίτος Β 322, 333, κωδωνοστά-
σιο Β 359,—ἀπόδοσις τοῦ λειψά-
νου εἰς τὴν Ἀποστολικὴν Ἐκκλη-
σίαν Κρήτης Γ 242
Ἄγ. Τίτου ἐπανάστασις Β 353, 361,
—ἐκκλησία Β 355, 359
Ἄγ. Τριάδα, σφραγίσματα Α 82,—
Τζαγκαρόλων Β 193, 194, 195,
196, 201 βλ. καὶ Hagia Triada,
σημεῖα γραφῆς Α 311, 312
Ἄγ. Φωκᾶς, ἐρεμίτια ναοῦ εἰς Σπινα-
λόγκα Β 78, 83
Ἄγ. Φωτεινῆς ἐνορία Χάνδακος Β
280
Ἄγ. Φωτεινὴ, ρυθμὸς—133
ἄγιοκωσταντινάτα Β 259
Ἄγιοστεφανίτες Β 357
Ἄγκαϊος Γ 190</p> |
|---|---|

- Ἐγκαράθου μονή Β 247, 248
 Ἐγοραστὸς μαστρογιάννης ζωγράφος Β 256
 ἄγγριμ. κρητικὸς αἰγαγρος Α 306, 307
 Ἐγορινῶς Μητροφάνης Β 243
 ἀδελφοποιτὸς καὶ ἀδερφοχρῖτὸς Γ 14
 Ἐητὸς (Συρίγος) Β 236
 Ἐθηνᾶ Α 284, τροφὸς Α 235
 Ἐθανάσιος Ἐθωνίτης Γ 206, 207, 208
 Ἐθανάσιος ὄσιος, ἰδρυτὴς μονῆς Ἐγ. Λαύρας Α 56, 57, Γ 255
 Ἐθίβουλα Β 260
 αἰγαγρος κρητικὸς Α 306, 307
 Ἐγαίον ὄρος Γ 187
 Ἐγίνα Α 307
 Ἐγωλιδὸς Α 201
 Ἐἰ Κῆρ Γιάννης, Ἐγ. Ἰωάννης ὁ Ἐρημίτης Γ 207
 Ἐκακαλλίς καὶ τὸ σπήλαιο Λερᾶ Α 195, 196, 197, — σύζυγος τοῦ Ἐπώλωνα Α 198, — Κρητικὸ ὄνομα τοῦ ναρκίσσου Α 198, — surnomi de la Perséphone Α 199
 Ἐκακαλλίς Γ 94
 Ἐκουμία χωρ. Ἐγ. Βασιλείου Γ 108
 Ἐκουπᾶς (αὐχένας) Γ 106
 Ἐκρωτήρι, τὸ Σπήλαιο Λερᾶ καὶ ἡ Ἐκακαλλίς Α 195, — Παναγία ἡ Ἐκρουδιώτισσα Γ 93
 Ἐλασία Γ 183, 185, 186
 Ἐλεξάνδρεια, κατάληψις ὑπὸ Ἐνδουλοσίων Α 12
 Ἐλέξανδρος VII, ἀρχιερεὺς Γ 51, 52
 Ἐλέξιος Ι Κομνηνὸς Β 392
 Ἐληδάκης, τὸ τραγούδι τοῦ—Γ 83
 Ἐλήσιον Γ 183
 Ἐλίκαμπος, μάχη—1895, Γ 12
 Ἐλιφιέρης (alfière) Γ 109
 Ἐλμηνή Γ 96
 Ἐλυμρὸς Ἐρακλείου Β 18, 39, — κόλπος, ἀπόβασις Φωκᾶ Β 43, Γ 257
 ἄλογο, τὸ, στήν ἀρχαία Κρήτη Γ 131
 Ἐμάις Φραντζέσκος Β 239
 Ἐμάριον, κληρονομία τοῦ Ἐχαϊκοῦ ἐποικισμοῦ Γ 192
 Ἐμάριος Ζεὺς Γ 192
 Ἐμιρόπουλος παπᾶ Μιχαῆλ (Γαλανός) Β 232
 Ἐμισός, πόλις Κρήτης Γ 187, — πόρινοι ἀετοί Γ 188
 Ἐμορέας Παπαμιχαῆλ Β 244
 Ἐμπαδιώται Τοῦρκοι, δὲν ἔχουν σχέσιν μετ' Ἀραβοκρατίαν Γ 201
 Ἐμπελοκαλλιέργεια Β 341, 341
 Ἐμπρόμος μαῖστρο Κοσταντῆς Β 237, — Μιχαῆλ Β 277
 Ἐμπνιουλάχ μιλν Βαζάπ Β 78
 » ἦμν Σάι Β 78
 Ἐμπροῦσα, χωρίον Χάνδακος Β 245, 248
 Ἐμφιγένεια Γ 184
 Ἐμφιδρόμια Α 287
 Ἐνάβαρξος, πόλις Συρίας Γ 253
 Ἐναγέννησις Α 45
 Ἐνάκαδον—ἄν ἀκκαδέρη (accadere)= ἄν παρουσιασθεῖ περίπτωσις Β 231
 Ἐναστασάπουλος Θεοτόκης Β 259
 Ἐνδρέας Κρήτης Ἱεροσολυμίτης Γ 195, 197, 202, 203, — ὁ ἐν τῇ Κρήσει Γ 204
 Ἐνδριανόπουλος μαῖστροθόδωρος ζωγράφος Β 256
 Ἐνδρίτσης Ἰωάν. Β 305
 Ἐνδρονίκης Τζουάν Β 239, 244, 251, — Νικόλαος Σταυράκης Β 254
 Ἐνδρονικόπουλος Μιζέλε Β 283
 Ἐνδρόνιζος ὁ ἐκ Κρήτης Γ 204
 Ἐνδρος, μονὴ τῆς Παναζράντου Β 319
 Ἐνεμάς βλ. ΑΙ numan
 Ἐνεμοφυρᾶς Τζουάν Β 239
 Ἐνθιμος, ἐπίσκοπος Ρεθύμνης Γ 19, 20, 21
 Ἐντισαράκι, πιν. Καντάνου Β 189, 181, 183, 184
 Ἐντιόχεια, ἄλωσις ἀπὸ τὸ Νικηφόρο Φωκᾶ Γ 254, 255
 Ἐνώγεια, χωρ. Μυλοποτάμου Γ 97
 Ἐξά, ἡ Β 231
 Ἐξέντι βλ. Λύξεντι
 Ἐξὸς βλ. Αχος, βυζαντινὸν αρουρίον Β 52, Γ 108
 Ἐπακᾶς Ἰωάν. Β 265
 Ἐποκόρωνας, ἐκαλλιεργεῖτο ζαχαροκάλαμον Β 342

- Ἐπόλλων A 234, 286, 296
 Ἐπολλώνιος B 418
 Ἐποστόλης Μιχ. κωδικογράφος B 97, 103, 104, 109, 111, — Ἐριστόβουλος B 97, 110.
 Ἐπίστολος Παῦλος καὶ ἡ ἴδουσις τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης B 309, 320
 Ἐπίστολος Τίτος ἐπίσκοπος Γορτύνης B 325
 Ἐπόλαψ βλ. Abu Hafz καὶ Ebu Hafz
 Ἐραβες Σαρακηνοὶ τῆς Ἄνδικουσίας Γ 255, κατάκτησις Κρήτης B 9, ποῦ ἀπεβιβάσθησαν B 23
 Ἐραβες τῆς Βαγδάτης Γ 256
 Ἐράδεγο, radego $\frac{1}{3}$, B 285
 Ἐράπης (Γορήκος) B 237
 Ἐρβανιτάκης (Ξεδάκτυλος) B 236
 Ἐρης A 291, — ἔτρουσικὸς A 285
 Ἐριάδην, πάναγην A 280
 Ἐρκάδας, ἄρκουδάνθρωπος Γ 94
 Ἐρκάδες, Φρατὶ Γ 185, 186
 Ἐρκάδιου μονὴ B 247, — ἠγοῦμενος Κλήμης Χορτάτζης B 251, — μονὴ κοινόβιος B 251, — καβαλάρης τοῦ μοναστηρίου. ὁ ἀφέντης Καλέργης B 252
 Ἐρκάδιος, ἐπισκοπὴ Γ 60
 Ἐρκαδικὴ διάλεκτος ἐν Κύπρῳ Γ 185
 Ἐρκάδο. arcato, κωμαρωτὸ B 263
 Ἐρκείσιος, ὁ πατὴρ τοῦ Λαέρτου Γ 190
 Ἐρκουδιώτισσα, Παναγία ἡ — Γ 93, 94
 Ἐρκουδοθεά, θεὰ τῶν Πελασγῶν Γ 93, 94
 Ἐρκώλαος Νεόφυτος κωδικογράφος Γ 97
 Ἐρμάκης μαίστερο Δημήτρης B 280 — Ἰωάν. B 286
 Ἐρμένης Ἰωάν. B 270, μαίστερο Στέφανος ζωγράφος B 256, — Μᾶρκος B 239 — Παπαϊωάννης B 212
 Ἐρμενίων ἐγκατάστασις ἐν Κρήτῃ B 340
 Ἐρτεμις A 293, Γ 93
 Ἐρχάνες Γ 14, 15, 16, 17
 Ἐρχάνες Κάτω B 289
 Ἐρχεῖα τῆς Κρήτης, μεταφορὰ εἰς Βενετίαν B 100
- Ἐρχιερεῖς Κρήτης κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν B 201, 202, 203
 Ἐρχιερεὺς - Βασιλεὺς A 327
 Ἐρχοντες Κρήτης B 382, 383, 384, 386, 393
 Ἐσκενατῆ ρεμπὶ Σολομῶν Ντετονάδι B 238
 Ἐσχύφου Γ 12
 Ἐσπρογίτης Μαννέας B 232, 240
 Ἐστράς, μαίστερο Μᾶρκος ζωγράφος B 256, 218, 279, 292, 301
 Ἐστρίτσι, χωρ. B 286
 Ἐστινάλαια, Στάμπυλι B 167 ἀσφεντηλέ, B 180
 Ἐσφοδελός, ὀνομάζεται στὴ Σηγεῖα ἀθάνατος A 198
 Ἐτριμυτηνὸς Ἐμμ. κωδικογράφος B 97
 Ἐυλάκι, μονὴ Κυρίας τῶν Ἀγγέλων B 318
 Ἐυλή, χωρ. Πεδιάδας Γ 60
 Ἐυλοτόταμος Γ 60
 Ἐυλὼν B 400, 402, — Γ 59, — συνοικία Γόργυνης Γ 60
 Ἐυλωνίτης Ἐρασμος, ἐπίσκοπος Γ 56, 60, 61, 62, 65
 Ἐυξέντι χωρίον (Ἐξέντι) B 249, 250
 Ἐφροῖ Γ 245
 Ἐχαικὰ τοπωνύμια ἐν Κρήτῃ Γ 183
 Ἐχαιοὶ A 41, — εἰς Κρήτην Γ 185, 191
 Ἐχιγιάβα, λαὸς Γ 191
 Ἐχιλλεὺς A 287, 289
 Ἐχλαδιάκες B 182
 Ἐχριδὼν Ἀθανάσιος βλ. Atanasio patriarcha
 Abd al Aziz b. Shu Ayb (Κουρούπης) amir of Crete B 59, 65, 61, 63, 67, 68, 72, Γ 257
 Abd Allah ibn Tahir, χαλίφης B 12
 Abd al Rahman, χαλίφης τῆς Κουδούης B 20, 21
 Abdulah bin Tahir B 80
 Abdulaziz Habib, bin Omar ἐμίρης B 81, 82
 Abramō Natalis B 377
 Abu Amr Shu Ayb, amir of Crete B 61, 63

- Abu Abdullah, Βοβδέλ, amir of Crete B 63, 67, 68, 70, 72
- Abu Hafis Umar, amir of Crete B 11, 20, 21, 22, 23, 28, 38, 60, 61, 62, 63, 67, 70, 72, 75, Γ 255 βλ. καὶ Ebu
- Acheens, ἐγκατάστασις εἰς Κύπρον τὸ 1400 π. X. A 158
- Achei Γ 125
- Acrotiri, monastero di—Γ 40, 47
- Agia Triada Γ 131
- Agiensi episcopo B 379
- Ahmad Umar, amir of Crete B 70, 72
- Aiace Γ 138
- Al Abas B 79
- Ali Ahmad, amir of Crete B 70, 72
- Al Moiz Γ 253
- Al Mutasim, Χαλίφης τῆς Βαγδάτης B 21
- Al Mamun, Χαλίφης B 12, 22, 23
- Al Numan (Ἄνεμάς) B 60, 62, 63, 70, 72
- Albania Γ 49
- Alecci Leone Γ 53
- Amirs of Crete, genealogy B 59
- Andrea Cretese, caratteristiche dei canoni di - B 113 ἐξ. — ἦτο ἐκ καταγωγῆς Κρής: B 138, 139
- Andreoco speciale B 374, 375, 376
- Andros, monastero di Ζωοδόχου Πηγῆς Γ 41
- Angaratho, monastero Ὑπεραγίας Θεοτόκου B 41, 42, —reliquie dei Santi Γ 43
- angarie B 291, 296
- Anse de Villoison B 369
- Arabia Γ 123
- Arcesio Γ 138
- arco, nelle raffigurazioni rupestri nord africane Γ 144
- asino, comparsa in Creta Γ 131, 133
- Atanasio patriarca di Ochrida Γ 46, 49, 51, 52
- Atreo Γ 133
- Avdhou B 65
- Axos, A 197, —γαλκὴ μίτρα A 283, 289, 291, —νομίσματα A 293
- Aymo Johannino B 378
- Βάβδελ B 60
- Βαβυλών, κατάληψις ἀπὸ τὸν Μουράτ B 400
- Βαγδάτη B 402, Παγδάτι B 404
- Βαθᾶς Θωμᾶς ζωγράφος B 212
- βαμβακοκαλλιέργεια ἐν Κρήτῃ B 341, 342, 343
- βάπτισις, γενέθλιον λουτρόν τῶν θεῶν A 287, 289, 293
- Βαρδαβᾶς μαῖστρο Μανοῦσος B 277
- Βαρδαλάχος Ρούσος B 245
- Βαρδαλούχας (Γραμματικόπουλος) B 237
- Βάρδας βλ. Τσόντιος
- Βαρέλης Ἰππόλυτος, κωδικογράφος B 89
- Βαρθολομαῖος μοναχὸς ὁ Κατάνης Γ 41
- Βαρσάμης Ἰωάν, B 270
- Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος A 45, B 356
- Βασίλειος μητροπολίτης Κρήτης B 26, 27—patrice B 393
- Βασίλειος ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης τὸ 879, Γ 203
- Βασιλική, ρυθμὸς—A 132
- Βασμούλος Μικέλε B 232
- Βάσος Τιμολέων Γ 13
- Βατάτζης Θεόδ. ἔμπορος B 348
- Βατζάγγος Νικόλ. B 240
- Βέλανος Νικόλαος B 245
- βελτσόρα (circa) B 231
- Βελγανὸς A 159
- Βενεβέντο Ἰταλίας Γ 254
- Βενέτης Μιχ. B 240, 264
- « Ρενιέτης B 250
- » Τίτος B 356
- Βενετία, ἡ Κρητικὴ ζωγραφικὴ στή— B 211
- Βενετοκρατία, ποιοὶ ἀσχολήθησαν B 360, 361
- Βενιέτης μαῖστρο Στεφανῆς B 237
- βενίμα B 291
- Βεργίκιος Ἄγγελος κωδικογράφος B 97, —Πέτρος B 97
- Βεργίσιος Ἀντώνιος νοτάριος B 232, —Νικόλαος B 240
- Βεργολέος Νικόλ. B 232, — Παπαῖω-

- ἄννης B 232
 Βεργωτῆς Π. B 406
 Βιάννος B 269
 Βιβιάνος Μᾶρκος B 244, —ἐπίσκοπος
 Σητείας B 244
 βιβλιοθεσία κρητικὴ τὸ 15. αἰῶνα B
 102
 Βίδος Σταμάτης B 250
 βιωτικὸν ἐπίπεδον Κρητῶν B 294, 295,
 296
 βιστριὰ=σύγκρουσις B 162
 βιστριθοῦσι=συγκρουθοῦσι B 162
 Βιστιαρίτης μαίιστρο Γεώργης ζωγράφος
 B 256, 281, 282
 Βιτζιμάνος Παπαϊωάννης B 242,—
 Μᾶρκος B 240 —Ματθαῖος ζωγράφος
 B 256,—Μᾶρκος, ἄρχων τῆς
 Κρήτης B 291
 Βλαδίμηρος Τζονάνε B 232
 Βλαστός Γεώργιος, νοτάριος B 263
 Βλαστός μαίιστρομανώλης B 271,—Γε-
 ώργιος B 290
 Βλαστός Νικόλαος Πουνιαλέτος B 241
 Βλαστός Παπαγεώργιος, λεγόμενος
 Μπουνιαλέτος B 232, 236
 Βλάχος Ἰωάννης B 272, 274
 Βλάχος Μένεγος B 302
 Βλιθιά B 181
 Βλυχάδια, τὰ B 196
 Βονάλε Ἰωάννης B 270
 Βονάλες Μένεγος B 302
 Βουνός Ἰωάν. B 248
 βουρλίζω = τρελλαίνω B 163
 Βούστιχας Γεώργ. B 281
 Βούστιχος (Χαρτοφύλικας) B 236
 βουτζὶ B 252
 βραβείον, (breviario ἐυχολόγιον) B 251
 Βραυβρόνα, πελασγικὸς οἰκισμὸς Γ 94
 Βραχνός (Πλοῦτινος Κωνστ.) B 237
 Βρίγγας Ἰωσήφ Γ 253, 256, 258
 Βροντίσι, μονὴ Ἁγ. Ἀντωνίου B 247
 249, 250,—ἡγούμενος Τσαγγαρό-
 πουλος B 251 βλ. καὶ S Antonio
 de Vrodis
 Βρονένιος Ἰωσήφ B 366, 367, 381
 Βρύσες, μάχη τοῦ 1895, Γ 12
 βυζαντινὰ φρούρα εἰς Κρήτην B 52
 Βυζαντίου Ἀλέξανδρος Γ 11
 Baglione Astor, ἀρχιστράτηγος B 161
 Balbi Bern. Δούκας Κρήτης B 150
 Barbadico Marco B 375
 Barbaro Francesco B 368
 Barca, penisola di—Γ 123
 Barlaam B 363, 365
 Baroci Marcus B 377
 Batory Stefano, re di Polonia Γ 57
 Belon Pierre, médecin Γ 25
 Bessarione Γ 43
 bipenne asse, simbolo sacro delle
 cerimonie Γ 138,—emblemata ce-
 leste Γ 138
 Bitzimanos Thomas B 110
 Boccacio B 361
 Bscheta Marcus, λιμενάρχης Χάντα-
 κα B 145
 Bonacursius magister B 376
 Bonazunta magistro B 379
 Bono Johannes, notarius B 374
 Bono Nicol. Δούκας Κρήτης B 150
 Bonus, iudeus B 371
 Borgia Nilo Γ 49, 51
 bos primigenius in Creta Γ 128
 Brachéon Philarète, protospathaire
 B 394
 Bragadino Bern. στρατηγὸς B 150,—
 Marcandonio, φρούραρχος Ἁρμο-
 χώσιου B 160
 Brescia, πόλ. Ἰταλίας B 140
 Bressano Giacomo, calicarius B 374
 Brignon Jean - Paul, abbé Γ 22
 Brunori Vivien, copist B 96
 bue selvatico e domestico a Creta
 Γ 128,—primigenius Γ 128
 Buondelmonti Cristof. B 368
 Γαβαλάς μαίιστρο Γεώργης B 237,
 285,—Μπεράνης B 290
 Γαβαλοῦ Ἐργίνα B 250
 Γαβρᾶς Τζώφτζης B 240
 Γαβρίλης Λορέντσος ζωγράφος B 256,
 Γεώργης B 269
 Γαζανός ποταμὸς B 43
 Γαλατᾶς Νικόλας B 288,—Μανούσος
 B 288,—μαίιστροθεοδώρης B 289
 Γαϊτάνης Κλήμης B 253
 Γαῦδος, νῆσος Γ 83

- Γδερνέτου μονή B 192, 193, 196
 Γεννάδης Ν. ἑλληγ Πρῶξενος εἰς Χα-
 νιά Γ 13
 Γενοβέζος μαῖστρο Τομάδι B 237
 Γεράνι Ρεθύμν. Γ 108, 112, 116
 Γεράσιμος, ἐπίσκοπος Ρεθύμνης Γ 21
 Γερμανός. Πατριάρχης Ἱεροσολύμων
 B 89
 Γεροζάμπος, πρωτομινωϊκὸς τάφος
 Α 88
 Γῆ, ἡ Κυρία τοῦ Κόσμου Α 288, μή-
 τηρ τοῦ Διὸς Α 292
 γιάνω, θεραπεύω B 231
 Γιακούτ, γεωγράφος B 83
 Γιαλιγᾶς ἔμπορος B 348, — Ἀντώνιος
 B 253
 Γιαννόπουλος Ἰωάν. Φιέλλος B 250
 γιατρεμένος B 231
 Γιαχιὰ B 83
 Γιόφυρος, ἄγ. Παῦλος B 282
 Γκοτέσος μαῖστρο Τομάδι B 237
 Γλυτσούνης Μανουήλ B 89
 Γλωσσικὸ ἴδιωμα Κρήτης Γ 148 ἐξ.
 Γλωσσικὸ ἴδιωματικὸ στοιχεῖο στὴ
 Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία Γ 159
 Γλωσσικὸν Λεξικὸν τῆς Κρήτης, σύν-
 ταξις Γ 241 ἐξ.
 Γοργογύρης Μανουήλ B 268
 γονικὸ B 357
 Γόρος μαῖστρο Ἰωάννης B 237
 Γοριτίνης μητροπολίτης B 330, 333,
 — συνοικία Ἀθλὸν Γ 60, — ἐπί-
 σκοπος Κύριλλος, δὲν ὑπῆρξε Γ
 202, 207, — ναὸς Ἀποστόλου Τί-
 του Γ 195, 196
 Γόρτυς B 27, 40, Γ 186, βυζαντινὸν
 φρούριον B 52, 76
 Γουβερνέτου μονή B 318
 Γούρης μαῖστροφίλιπος B 237
 Γραδενίγος Στέφ. σύμβουλος B 354,
 — Μᾶρκος Σπριτιέλλος B 355
 Γραμματικὸποιλος Νικόλας Βαρδαλού-
 χας B 237
 Γράσος Παῦ Ἰωάννης B 244
 Γρατσιανὸς ρεμπὶ Λέος B 238, — ρεμπὶ
 μαῖστρο Ἰσαῆς B 237
 Γραφὴ μινωϊκὴ Α 310 ἐξ.
 Γρέκος, μαῖστρο Δημήτρης ζωγράφος
 B 256, — Ἰωάννης ζωγράφος B
 256
 Γρηγόριος ὁ ἐν Ἀκρίτα Γ 204
 Γρηγορόπουλος Γεώργιος κωδικογρά-
 φος B 97
 Γρηγορόπουλος Μάρτολης B 289
 Γρησκος Μανούσος Ἀράτης B 237
 Γριμάνης Ἰωάν. B 232
 Γριμάνης Ἰωάννης Τζουῦλος B 237
 Γριμάνης μαῖστρο Νικολὸς B 237
 Γύθειον, σύνδεσις μετὰ τὴν Κρήτην Γ
 168, 172
 Γυψάδες Κνωσοῦ, θολωτὸς τάφος Γ
 185
 Γωνιᾶς Κισάμου μονή B 191, 192,
 194, 195, 196, 201
- Calbo B 356
 Caleca Manuele B 367
 calligarius B 374
 Calomati Meletio egumeno del mo-
 nastero S. Giorgio di Candia
 Γ 41
 Calosynas Antoine B 225
 Caltagirone, archivio notarile B 98,
 99
 Candie, grande place marchande B
 338, — port de activité B 338
 cane in Creta Γ 131
 Canea, Madonna delle Carmine Γ 41
 βλ. καὶ La Canée
 capra in Creta Γ 128, 129, 130
 Caravello B 356
 Carocopo Vaxilius B 371
 Carsachi o Carpacì Metrofane Γ 47
 cavallo in Creta Γ 131, 132
 Celso, δόγης B 354
 Ceramisti di Festos A 99
 Cerulario Michele Γ 55
 chèvre sauvage de Crète A 306
 Chimara Γ 48, 50, 53
 Chironisso vescono de—B 380
 Chissamo vescono Pagas Philotheos
 Γ 44
 Chissessi Beniamino Γ 44
 Ciad lago Γ 140, 144
 Chronology βλ. χρονολογία
 Cidonia Γ 131

- Cidone Demetrio B 367
 Circé A 305
 Cirenaica Γ 123
 Clovio Jules B 217
 Cnosso A 305 πολλ.
 Colonna, Ἀντώνιος Μάρκος δὸν— B 162, 164
 Constantin, Spathaire B 393
 Contarini B 356
 Contostefanos Alexis B 396,—Étienne B 396,—Nicephore B 396
 Corner, Cornaro B 356
 Creta, animali domestici Γ 128,—
 piante coltivate Γ 134,—re divini
 ni Γ 136, quando giunse l'uo-
 mo a—Γ 144, provenienza della
 sua civiltà Γ 145,—vue par
 Michel Fourment Γ 22,—byzan-
 tine B 382, archontat de— B
 382, 383, 384,— Commercial et
 stratégique B 382, thème de—
 B 383
 Crète la terre des cavernes d' initi-
 ation A 199, Ancient Crete and
 the modern World A 243
 Cretesi monaci in Sicilia Γ 40,—si-
 gnificato antropologico delle
 genti—Γ 117
 Crétois et Spartiates A 308
 Crisolora Manuele B 367
 Crisoberge Massimo B 367
 Cristoforo Atanasio. padre Γ 40, 42,
 43
 Cunaida, θαλασσοπόρος B 80
 Cutaioti Georgius B 374

 Δαμασκηνὸς Μιχ. ζωγράφος B 212,
 256,—Ἰωάννης, θεολόγος Γ 19,
 —Μιχαὴλ κωδικογράφος B 97
 Δαμασκηνὸς (Σερέπειζης) B 236
 Δαμιλᾶς Ἀντών., κωδικογράφος B 97
 Δάνδολος Λεονάρδος, δούκας B 344
 Δανιήλ, ἐπίσκοπος Ρεθύμνης Γ 20
 Δασκαλογιάννης Γ. Γ 13
 Δασκαλογιάννης, τὸ τραγοῦδι τοῦ—
 Γ 78
 Δαφνομήλης Γεώργ. B 232, - Μαννέας
 B 298
 Δελιανὰ Κισάμου B 184
 Δεφτερδὰρ τζαμί Γ 264
 Δήμητρα A 287
 δημητριακὰ B 343
 Δημοτικὸ Κρητικὸ τραγοῦδι Γ 66
 Δημοφῶν A 287, 288
 Διάκος (Περδικάρης) B 234
 Διακρούσης Ἀνθίμος B 399, 401
 Διαλυνᾶς βλ. Ialina
 διδάσκαλοι B 253 ἐξ.
 Διέδος Ἰάκωβος σύμβουλος B 344
 Δίκτηνα νύμφη A 196
 Διόδος βλ. Diodo
 Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης B 332, 336
 Διὸς γέννησις A 283
 Διαλαρᾶς Δημήτρ. B 254, 255
 Διπλοῦς Πέλεκυς A 327
 Διπλοῦρι Ἀγ. Βασιλείου Ρεθύμνης
 B 209
 Δόδος Δομένικος B 355
 Δονάτος Μενέγος B 302, βλ. καὶ Τζᾶν
 Δονάτος
 Δούβρικας B 196
 Δούκας Κωνσταντῖνος B 396
 Δούκας τῆς Κρήτης, ἀρχεῖον τοῦ—μι-
 κροφιλομογραφῆσις τῶν σπουδαιο-
 τέρων ἐγγράφων Γ 241
 Δράκας Θεοδωρῆς, πρωτοψάλτης B 245
 Δράμια, μοναστήρι ἰδρυθὲν ὑπὸ Ἀγ.
 Ἰωάννου τοῦ Ἐρημίτου Γ 207
 Δραμιτινὸς Νικόλ. B 232
 Δραμιτινὸς Ἰωάν. B 255,—Ἀγγελὸς
 B 255
 Δωριεῖς A 44
 Δωρικὸν ἰδίωμα τῆς Κρήτης Γ 183

 Dal Verme B 359
 Damasceno Giovanni B 117
 Damian Marco B 380
 Dandolo Pietro notario B 378
 Da Piacenza Marco B 378
 Da Riva (De Rippa) Blaxio B 379,
 380
 De Arimano Galacino B 372
 De Bancaria Francisco magistro B
 379
 De Belamore Andreas B 372
 Decolat Johannis Sancti B 373

- De Equilo Marinus B 373
 De Hongulardis Bartolomeo B 378
 De Iordano Andreas B 378
 De la Porta Marco B 379, 380
 De Milano Benedictus B 372
 De Molino Galacinus B 374, 375, —
 Iacopus B 374, 375, — Pietro B
 375
 De Monacis Lorenzo B 353
 Derechis Callinico Γ 48
 De Villeneuve marquis Γ 22
 dictamme A 306
 Dicti, monte Γ 137
 Diedo Antonio duca di Creta B 150
 Dionysos – Epiphaniens A 200
 Don Zuan ὁ ἀδελφικὸς B 169, 171
 Don Nicolaus B 374, — Petrus B 377
 Doria, Ἰωάννης Ἀνδρέας B 162, 163,
 171
 Double Axe A 327
 Ducas Constantin B 396
 Duodo B 161, 162
 Durazzo, archivescovo di—Γ 53
- * Ἐβρεῖ, συνταγματάρχης Γ 17
 Ἐβραῖοι ἔμποροι στὸ Χάνδακα B 243
 Ἐγκώμη, τιν. Κύπρου, A 152, πίν.
 MB', MΓ'
 Ἐγκλιανοῦ ἀνάκτορον Γ 18J, 181,
 πινακίδες Γ 189, — κτίσμα Κνω-
 σίων Ἀχαιῶν Γ 189
 Ἐκκλησία Κρήτης καὶ ὁ Ἀπόστολος
 Παῦλος B 309, —κατὰ τὴν Ἀρα-
 βοκρατίαν Γ 193, 201
 Ἐκκλησιόδωρος ἐπίσκοπος Γόρτυνος
 B 48
 Ἐλλαδικὸς Ἰωάννης, πρωτοπρόεδρος
 καὶ Κατεπάνω Κρήτης B 394
 Ἐλεῦθερα, βυζαντινὸν φρούριον B 52
 Ἐλευσίνα Γ 95
 Ἐλιά, βαπτιστικὸν γυναικὸς B 274
 Ἐλος, χωρίον Γ 100, 101
 Ἐλοῦντα, φρούριον κατὰ τῆς ἄραβι-
 κῆς κατακτήσεως B 77 βλ. καὶ
 *Ολοῦς
 Ἐλυρος A 197
 ἔμπασά, ἡ, B 25J, 28)
 Ἐμπόριος Βενέδικτος, ζωγράφος B 212
 ἐμπόριον Κρήτης B 219
 Ἐμποροὶ τοῦ Χάντακα B 348
 Ἐμπρόσθερος μάχη τὸ 1895, Γ 12
 Ἐνετοκρατία A 45
 ἔξαγωγή - εἰσαγωγή Κρήτης B 215
 ἔξάρτια, ξάρτια B 275
 ἔπαγγέλματα ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴ Βενε-
 τοκρατία B 230, 287
 Ἐπαναστάσεις τῆς Κρήτης (*Αγ. Τί-
 του) B 353, — τοῦ 1866, ἐορτα-
 σμὸς ἑκατονταετηρίδος Γ 153
 Ἐπισκοπόπουλος Ἰάκωβος, κωδικο-
 γράφος B 97, —Γεώργιος B 232,
 241
 Ἐρασμος, ἐκλατινισμὸς τοῦ ὀνόματος
 Γεράσιμος Γ 59
 Ἐργοτέλης, κνώσιος ὀλυμπιονίκης A
 252 ἔξ. ὠδὴ τοῦ Πινδάρου A
 263, 276
 Ἐριτσος ἢ Enzo Μάρκος, λιμενάρχης
 Χάνδακος B 145
 Ἐρμῆς, πελασγικὸς θεὸς Γ 94
 Ἐρωτόκριτος B 358, ὄβρις καὶ κά-
 θαρσις παρ'—Γ 27 ἔξ.
 Ἔτιος=τέτιος, τοιοῦτος B 247
 Εὐβοία, προσβολὴ ἀπὸ τοῦς Τούρκους
 B 357
 «Εὐγένια» τραγωδία, πληροφορίες γιὰ
 τὴν—B 397
 Εὐδαίμονογιάννης Γρηγόριος, ἱερομό-
 ναχος Ἀγγαράθου B 248
 Εὐμάθιος, πρωτοσπαθάρης καὶ στρα-
 τηγὸς Κρήτης B 291, 292, 394
 Εὐριπίδης Τζουάν, ζωγράφος B 256,
 258, 26J, 277, 304, — Ὁρέστης,
 ζωγράφος B 256
 Εὐφρόσυνος, ζωγράφος B 256, Κλών-
 τζας; B 261, 263, 276
 Ebrei in Egitto Γ 123
 Ebu Hafz Omar ibn Habib Endelusi
 (*Απόλαυσις) B 75, 80
 Egitto Γ 123
 Egnazia via Γ 54
 Egypte, pays de vautour (αἰγυπτὸς)
 A 307
 Embénès Emman copist B 94
 Engeström Johan Γ 62, 64
 Euphémie B 323

- Europa, personificazione della luna
Γ 307
- Festos, Γ 133, osservazioni sui ce-
ramisti del I palazzo di—A 99
- Fezzan Γ 142
- Focas Costantin B 225
- foggaras, condutture idriche Γ 143
- Fontanella Donatus B 372
- Foscari Francesco, δόγης Βενετίας B
140, 142
- Foscolo B 356
- Fourment Michel Γ 22, 23, 24, 25
- Furni antiche tombe ad alveare Γ
135
- Fuscolo Nicòla B 376
- Gattamelata Erasmo B 140
- gatto, sua comparsa in Creta Γ 133
- Germano, patriarca di Costantinopo-
li B 117
- Giove, il primo monarca cretese Γ
136
- Giustiniani B 356
- gonico B 357
- Gonzaga Vespasiano biblioteca B 369
- Gortyna, ἀραβικὸν νόμισμα B 64
- Gouverneto A 196
- Gradenigo B 356,—Francesco B 365
- Gradonico Giovanni B 378, Marais
B 378
- Gregorio XIII, papa Γ 56
- Grottaferrata Γ 48
- Gurnià, terracotte minoiche dell'ovis
strepsyceros cretensis Γ 129.
di asino Γ 133
- Ζαίμης Ἀλέξ. Γ 13
- Ζάκυνθος, ἀποίκησις Γ 190
- ζαμινάδο, esaminato B 249
- Ζάμορος Μαννέας B 262,—Γεώργιος
B 232,—Μανουήλ B 232,—Πε-
ρος B 232,—Μανουήλ νοτάριος
B 258, 267, 277, 287
- ζαφορόκηπος B 252
- Ζαχαράνης, Κουδουμουνης B 233
- Ζαχαρίας Ἰωάν. ἡ Τζουάν B 232
- ζαχαροκάλαμον, καλλιέργεια εἰς Κρή-
την καὶ μάλιστα εἰς Ἀποκόρωνα
ἀπὸ τὸν X αἰῶνα B 341, 342
- Ζεφθός Ἀντώνιος, ἀρωματάριος B
231
- Ζερζούνης B 60, 63, 70 βλ. καὶ Zer-
qun
- Ζεὺς A 290, 291, 292, 293 γέννησις
εἰς τὸ ὄρος Θαμιάσιον Ἀρκαδίας
Γ 187.—Θεοπάτας Γ 187
- Ζηνάς ὁ νομικὸς B 325, 333
- ζυμοτολήτης B 280
- Ζωγραφάκης Γ 83, 85
- Ζωγραφίδης Τίτος, ἐπίσκοπος Πέτρας
Γ 16, 17
- ζωγράφου Κρήτης B 256 εἰς.
- Zancaruolo Gasparo, χρονογράφος
καὶ ἡ Κρητικὴ ἐπανάστασι τοῦ
1363, B 353
- Zancarul Mich B 356
- Zane Φραγκισ. στρατηγὸς B 150
- Zanono Da, Marco B 342
- Zassi Paolo Γ 44
- Zerqun amir of Crete B 63, 68
- Ἡλίας, ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης τὸ
1787, Γ 202, 203
- Ἡράκλεια, ἀρχαία Πέρινθος B 42
- Ἡράκλειον, βυζαντινὴ ἐπιγραφή B
47,—Κάστρο B 53, 54, 55, 56,—
ἔρευνα διὰ τὰ τεῖχη καὶ τὰ κα-
τάλοιπα τῆς Α' βυζαντινῆς πε-
ριόδου Γ 242.—εὐχὴ διὰ τὴν ἴ-
δουσιν Πανεπιστημίου ἐν Ἡρα-
κλείῳ Γ 242, 243
- Ἡρακλειούπολις (Ἡράκλειον) B 54
- Ἡρακλῆς, εἰς τῶν Λακτύλων τῆς Ἰ-
δης Γ 186
- Habib amir of Crete B 67
- Hagia Triada, signs A 311, 312, 315,
—cretule A 317
- Hakam ibn Hasan, τύραννος τῆς Κορ-
δοῦνης B 78
- Hamit ibn Mansur Hamdani B 80
- Hammurabi A 138, 139, 149
- Heinsius Nicola B 369
- Helladicus Jean B 394
- Hijrah B 61
- horns of consecration A 327

- Θαλασσινός, ἔμπορος Β 318
 Θέμελης Νικόλας Β 266
 Θεναί, πόλις Κρήτης Γ 187
 Θεοδώρα, αὐτοκράτειρα Β 389, 392
 Θεόδωρος, μαίστρο— Β 237
 Θεοκτίστη ἢ Λεσβία Γ 233
 Θεόκτιστος, ἔστρατεία — πρὸς ἀνά-
 κτησιν τῆς Κρήτης Γ 256
 Θεοκτίστης, λογοθέτης Β 389, 392, —
 spathaire Β 393
 θεόλεστος Κρήτη Γ 253
 Θεολογίτης μαίστρο Γεώργης Β 237,
 —μαίστρο Δημήτριος Β 237, —
 Γιαννάκης Β 341, —Μένεγος Β
 302
 Θεοτοκόπουλος Ντομέντιος, Helleni-
 sme de—Β 213 ἔξ.—γέννηση καὶ
 θάνατος Β 220, —Β 256, 297, —
 Μένεγος Β 302
 Θεοτοκόπουλος Μανούσος ἢ Μανουὴλ
 Β 221, 225 ἢ Μανέας Β 297, 298,
 299, 300,—Βαρδιάνος τῆς Σκό-
 λας τῶν ναυτῶν Β 301
 Θεοτοκόπουλος Μουρίνος Β 220
 Θεοτοκόπουλος Σκις τοῦ ποτὲ Θεο-
 τόκη Β 303
 Θεοτόκης, βαπτιστικὸν Β 289, 304
 Θεοτοκοῦ, βαπτιστικὸν Β 304
 Θεοφάνης (Σιριλήζης) ζωγράφος Β
 256, 258
 Θεοφάνω, χήρα Ρωμανοῦ Β' Γ 253,
 255
 Θεοχάρης Ἀντών. Β 236
 Θέτις Α 287, 288
 Θρασυμήδους τάφος Γ 180
 Θωμᾶς Παπαγεώργης, πρωτοπαπᾶς Ση-
 τείας Β 244
- Ἰάργανος Πελοπον. Γ 181, 186
 ἰγανάρω=ἀπατῶ Β 248, 249
 Ἰδαῖοι Δάκτυλοι ἢ Κουρήτες Γ 186
 Ἰερά ὁδὸς Γ 95
 Ἰεράπετρα, φρούριον Γ 14
 Ἰεράπυτνα, ἐπισκοπὴ—ἰδρυθεῖσα ὑπὸ
 Ἀποστόλου Τίτου Β 330
 Ἰεράπολη Συρίας Γ 253
 Ἰερεμίας ὁ Γ', πατριάρχης Κωνσταν-
 τिनουπόλεως Γ 20
- Ἰεροσολυμίτης βλ. Ἀνδρέας
 Ἰεσοῦς Παπαγεώργης Β 232
 Ἰθάκη, ἀποίκησις Γ 190
 Ἰκλαίνα, χωρ. Πελοποννήσου Γ 179
 Ἰμέρα, πόλ. Σικελίας Α 252, 255,
 256
 Ἰνζάντιο, δημοπρασία Β 298
 Ἰνῶ Α 290
 Ἰνοπος, ποιητὸς τῆς Ἀἴλου Α 237
 Ἰσίδωρος Πέτρος Β 232
 Ἰωάννης Ἐνος, ὁ ἐρημίτης Β 318,
 Γ 206, 210
 Ἰωλκός Γ 181
 Ιαλίνα Ηερμαυκόλα Β 379
 Isa, amir of Crete Β 61, 62, 63 67,
 70, Omar bin— Β 79
 Isis Α 306
- Καβαλαριανὰ πλν. Καγιάνου Β 181
 Καβαλαριῶς μονῆ Β 253
 Καβάλλης, Μαιόνος γιᾶν— Β 158, 162
 Καβάσιλας Νικ. Β 208
 Καβούσι, πλν. Β 271
 Καβροδημήτριος Ἰωάν, Β 344
 Καδεσιτάς (κηδεσιτής), Cretan — Α
 241 ἔξ.
 Καינוύργιο Καστέλι Β 298
 Κάκος Μανέας Β 301
 Κακούρης Νικόλ. Β 255
 καλά, τὰ, τὰ ἀγαθὰ, Β 258, 281
 Καλάμι, χωρ. Βιάννου, ἀπόβασις Ἀ-
 ράβων Β 38
 Κάλαιος Β 184
 Καλασιφόρης Παπαϊωάννου Β 233
 Καλέργης Ματθαῖος Β 251, καβιλά-
 ρης τοῦ μοναστηρίου Ἀρχαδίου
 Β 252
 Καλέσα, χωρ. Β 341
 Καλή, βαπτιστικὸν Β 271
 Καλιάτης Μᾶρκος ζωγράφος Β 257
 καλιάνω 289
 Καλλιέργης Ζαχαρίας, κωδικογράφος
 Β 97
 Καλοκύρης Κυριάκος Πεξεργᾶς Β 37
 Καλομάτης μαίστρο Κωνσταντῆς Β 269
 βλ. καὶ Calomati
 Καλύβας Γεώργ. Β 233, 293
 Καλυκᾶς Γεώργ. Β 281

- Καλωνᾶς Σταμάτης Β 233,—Φραγκιάς Β 235, 255,—Μένεγος Β 302
Καλονᾶς Κοκέλε Β 250
Καμάρες, σπήλαιον—Α 114, 143, 145 146
Καμαριώτης Παπαμανώλης Πανταλέος Β 243,—'Ανδρέας Πανταλέος Β 264
καματερή ἡμέρα, ἔργασμιος Β 291
Καμενιάτης 'Ιωάν. Γ 198
Καμηλάρι, τάφος—Γ 185
Κανατᾶς μαϊστορξανῆς Β 238
Κανεβάρο, ναύαρχος Β 17
Κανελλέτος Β 167, 168
Κανέτης Τζουάνε Β 285
Κανέτος Τζουάν Β 240,—Νικόλας Β 292,—Μανουήλ Β 233
Κανλι Καστέλι, καλλιέργεια ἀμπέλου Β 341,—Γ 14, 15
Καντακουζηνός Μανουήλ, κωδικογράφος Β 89
Κάντανος, ἴδρυσις ἐπισκοπῆς Β 330, Γ 100
Καντζελιέρης 'Ιωακείμ Β 399, 400
Κάντια, βαπτιστικὸν Β 274
Καπούη 'Ιταλίας Γ 254
Καπταρά, χώρα πέραν τῆς θαλάσσης Γ 188
Καραβέλλας 'Ιωάννης, ζωγράφος Β 257, 258, 260, 261, 278, 292
Καραβέλλος Φραντσέσκος Β 355
Καρδιανός Πόθος Β 237,—Δημήτριος Β 287
καρένιος, καρνένιος Β 253
Καρκατιανός Μιχάλης Β 279
Κάρλος Νικόλας Β 290
Καρμάνωρ Α 197
Καρμελιτῶν μοναστήρι Β 356
Κάρολος ὁ Μέγας Γ 254
Καρπάθιος Μανώλης ζωγράφος Β 257
Κάρπαθος Β 402, Γ 101, 108
καρπέτα Β 274
Καρπόφορος μαῖστρο Δημήτριος Β 238, 289,—μαῖστρο Μᾶρκος Β 300
Καρρῆς, φαράγγι Σελίνου Γ 109
Καρτάδος Λουκᾶς Β 240
Καρτάνος 'Αθανάσιος, μοναχο Γ 41
Καρτερός, Κρατερός, ἐκστρατεία— Β 19, 42
Καρυόφυλλος 'Ιωάννης κωδικογράφος Β 97
Καστανάκης ἱεροδιάκονος Β 197
Καστελλόριζον Β 164,—Γ 100, 101
Καστέλλος, βαπτιστικὸν Β 240
Καστροφύλακας Πέτρος, νοτάριος Β 262
Κασωμάτης Θεόδ. Β 233,—Μανουήλ Β 233,—Τζουάν Β 239, 246, 304,—'Ανδρέας ζωγράφος Β 256, 257, 269, 270, 271
Κατάκωλον Γ 183
Κατάνης Βαρθολομαῖος 41
Κατελᾶς Τζουάν Β 233
Κατέλος 'Ανδρέας Β 235—Τζουάνε Β 302
Κατζομάτης Μανουῖσος Β 263
Κατζουνάλιος Γεώργιος Β 233
Κατζουρᾶς Παπαϊωάν. Β 233
Κατζουμππος καὶ οἱ πηγῆς τῆς Κοητικῆς κομωδίας Β 406
Κατρωμῆς Νικόλ. ἀρχιεπίσκοπος Ζακύνθου Β 408
Κατσαντώνης, τραγούδια Γ 99
κατσίβελα, τὰ. Β 242, 253
Κατσιδόνη, χωρ. Σητείας Γ 108
κατσικά, ἡ—στην Κρήτη, Γ 128, 129 130
Καφτό, ἑλληνιστὶ Φοινίκη Γ 188
Καψαμπέλης Χαλκιόπουλος Β 235
Κελαϊδῆς Παρθένιος, ἀρχιμανθρ. ἀλληλογραφ. Γ 11
Κελεός Α 201
κεραμεικῆ. *ceramisti di Festos* Α 99
Κέρβερος καὶ Κελεός Α 201
κερί, ἐξαγωγή ἐκ Κρήτης Β 342
Κερκῆς, *fille d' ocean et de Tethys* Α 305
Κερονᾶν, χαλίτης τοῦ —Φατιμήδης Γ 253
Κεροφυλᾶς Θόδωρος, ζωγράφος Β 257
Κεφαλᾶς Μιζέλε Β 240
Κεφαλληνία, ἀποίκησις Γ 190
Κεφτί, Γ 188
καρφέλλα, *παραϊτοῦμαι* Β 277
Κικέρωνος κρίσεις περὶ Κρήτης Α 303
Κιλικία, ἐκστρατεία Νικηφ. Φωκᾶ Γ 253, 255

- Κίσαμος, ἴδουσις ἐπισκοπῆς—B 330,
—"Αἰ Κῆρ Γιάννης Γ 207
- Κισαμίτης Νικόλ. καρaboκέρης B 215
- Κίτιρος Βοντᾶ B 181
- Κλάδος ἢ Κλάδιος Φραγκίσκος, κωδι-
κογράφος B 97—Τζουάν B 233
- κλέφτικο τραγοῦδι, ἢ ἐπίδρασή του
στὰ τραγοῦδια τῆς Κρήτης Γ 78,
97
- Κλόντζας Τζανῆς, ζωγράφος B 257,
263,—Γεώργιος ζωγράφος B 257,
263, 264, 284,—Ἀνδρέας ἄρχων
B 264.—Πέτρος B 233
- Κλώντζας Γ. ζωγράφος B 212,—μαῖ-
στορ Ἀντώνης, ζωγράφος B 256
- κνιζόλα, πλαίσιον B 273
- Κνωσός, συγκριτικὴ χρονολογία τῶν 3
μινωικῶν ἀνακτόρων A 127, 132,
133, 131, 141, 145, — the docu-
mentation of the excavations A
162,—the date of the tablets A
167,—στάσις πολιτικὴ A 252,—
σχέσεις μὲ Πύλον Γ 184,—ὁ θο-
λωτὸς τάφος Κεφάλας ἀνήκει εἰς
Ἀχαιὸν βασιλεῖα Γ 185,—ἐγκατά-
στασις Ἀχαιῶν Γ 191,—Κνώσιοι
Ἀχαιοὶ ἐγκαταστάθησαν εἰς Πύ-
λον Γ 189
- Κοδομηνὸς Ἰωάννης, κωδικογράφος
B 97
- Κοζέλε βαπτιστ. B 250
- Κόκκινο; Γεώργιος B 263,—Παῖσιο;
ἱερομόν. B 410
- Κόκος Νικόλ. B 355
- Κολοσσὸς τῆς Ρόδου, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ
τῆς ἀγάματος εἰς Ἰουδαίον
ἔμπορον B 5)
- κολυμβήθρα χριστιανικὴ A 235, 286
- Κολώνας Παῦλος B 235,—μαῖστορ
Νικόλας B 237,—Πρόβαρος B
240.—Πέτρος B 240
- Κορινθὸς Ἀλέξιος ὁ I. B 392
- Κονταράτος Μιχαὴλ-Μανούτιος B 238,
—Τζώρτζης B 241
- Κονταρῆς Μιχ. B 233,—Μενέγος B
302,—Μανουὴλ B 233
- κοντετζιόν, condizione B 231
- κοντζεσιός, concessione B 249
- Κοντιάνος Γαβριὴλ B 418
- Κοντοϊωάννης Μιχ. B 233
- Κοντονικόλας Μανόλης B 238
- Κοντοσταῦλος (Κορτεζῆς) B 236,—
Γεώργιος B 289
- Κοντοστέφανος Ἀλέξιος B 396 βλ. καὶ
Contostefanos
- κοντράσο, ἀντίρρησης B 231
- Κόρακας Ἀριστοτέλης Γ 14, 15, 16
- Κορίνθιος Θεοδόσιος B 255, 304,—
Γεώργιος, κόμης λόγιος Μονεμβα-
σίας B 276,—Θεοδόσιος B 276
- Κορνάρος Πέτρος B 240,—βαπτιστι-
κὸν B 250,—Τζουάνε B 250,—
Πέτρος ἄρχων B 293,—Μάρκος
B 355
- Κορνιατὸς Τζαγκαρόπουλος B 236
- Κορογώνας Νικόλαος B 233, 253, 295,
—Σταμάτης B 233, 280
- Κορτεζῆς Γεώργιος Κοντοσταῦλος B
236
- Κορωνάιος μαῖστορ Γεώργιος B 237
- Κορωνιὸς Μανώλης Πασπαλάς B 237,
—μαῖστορ Δημήτρης B 237
- Κοσιᾶς μαῖστορ Νικόλαος B 238,—μο-
ναχὸς B 316
- κοτέντος contento B 231
- Κοτορμπὴ Ἀμπούλ, ἐμίρης B 43, 60,
62, 63, 70
- κότος, φρούστα B 273
- Κοιβαρᾶς Ἀνδρέας B 301
- Κουδομουνῆς Μιχ. Ζαχαράνης B 233
- Κουζῆς Νικόλαος B 272,—Λέος B 239,
—Τζανῆς B 238
- Κουλίντε Παπαμιχαὴλ B 233
- Κουμπελῆς, Ἀκρωτηρίου Γ 207, B
189, 201
- Κούνδουρος Μανούσος Γ 10, 12, 13, 14
- Κούνετι B 181,—(Βάθη) Κισάμον B
179, 180
- Κουρῆς Μάρκος B 269, Παῦλος B 233
- Κουρῆς Μάρκος Τέντα —B 160, 161,
167, 163
- Κουρίνος Μάρκος B 266,—Φραντζέ-
σκος B 249
- Κουρμούλης Τουρλινὸς B 236
- Κουρνάρι Τζάν B 170
- Κουρούπης βλ. Κοτορμπὴ

- Κουστάνις μαίσιρο Λέος Β 238,—
μαίσιρο Ἐμπράμις Β 237
- Κουστογέρακο Σελίνου, ἐκκλησία Ἁγ.
Δημητρίου Β 180
- Κουταγιώτης Μανώλης Β 233
- Κουτρολογιάννης Παπαδόπουλος Β
237
- Κουτσοβέντη μονή, Κύπρον Β 185
- Κόφινας ὄρος Β 37
- κοασί, Μαλβάζια, ἐξαγωγή στή Φλάν-
δρα καὶ στήν Ἀγγλία Β 341, 351
—μοσχάτο Β 341
- Κράσι, πρωτομινωϊκὸς θολωτὸς ἴαφος
Α 91
- Κρεμώνα πόλις Ἰταλίας Γ 254
- Κρήσιον ὄρος ἀλησιὸν τῆς Τεγέας Γ
188
- Κρήσιος κολωνὸς Γ 189
- Κρήτης καὶ Κύπρου σχέσεις Α 151,
156,—σύνταγμα τῶν ἀρχαίων πη-
γῶν Β 279,—κρίσεις Κικέρωνος
περὶ —Β 393, παλαιογεωγραφικὴ
ἐξέλιξις—Α 336 ἐξ., Δυτικὴ, τύ-
ποι χριστιαν. ναῶν Β 175,—κρη-
τικὴ ζωγραφικὴ στή Βενετία Β
211,—Κρητῶν βιοτικὸν ἐπίπεδον
Β 294, 295, 296,—Κρητικοὶ Γά-
μοι Ζαμπελίου Β 360,—*situazio-
ne culturale nel XIV sec.* Β 366,
385,—λόγιος Β 381,—θέμα Β 386,
—*avant et après sa liberation
du joug arabe* Β 382 ἐξ., —*Ar-
chontes* Β 393,—Κρητικὴ κωμο-
δία Β 406,—Κρητικὴ ἐπανάστασις
1895 - 98, πηγαί Γ 9,—μητροπο-
λίτης Κωνσταντῖος Χαλκιάπουλος
Γ 19, 20, 21.—Κρητικὸ Ἀημοτι-
κὸ τραγούδι Γ 66, 97.—οἰκιακὰ
ζῶα Γ 128,—φρούτα Γ 134.—Κρη-
τικὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα Γ 148,—
Κρητικὸ ἰδιωματικὸ στοιχεῖο στήν
ἐλληνικὴ λογοτεχνία Γ 159,—ἀ-
ριστοποιήσεις τῆς παραγωγῆς—
Γ 166,—σύνδεσις μετὰ τῆς Πε-
λοποννήσου διὰ πορθμείου Γ 167,
προϊόντα — ποσότης κατὰ νομοῦς
Γ 171,—πρῶτος ἀρχαϊκὸς ἐπικου-
σμός Γ 177, 185,—ἀγωνίσματα
- Γ 186,—πυγμαχοὶ καὶ πυγμαχοῦ-
σταί Γ 187,—πότε ὀνομάσθη οὐ-
τω Γ 188,—τὸ ὄνομα—ἀνήκει εἰς
τὴν ἀρχαίαν διάλεκτον Γ 189,—
θιλασοῖα ἡγεμονία Γ 191,—ἐκ-
κλησία κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν
Γ 193, 210,—διοικητικὴ διάρθε-
σις Γ 196,—ἀποικισμὸς ἐπὶ Νι-
κηφόρου Φωκᾶ Γ 200,—κατελή-
φθη ὑπὸ Ἀράβων τὸ 826, Γ 205,
συναγωγὴ ἀληροφοριῶν, πρὸ
καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κων-
σταντινουπόλεως Γ 241
- Κρηταία χώρα Γ 188, 189
- Κρητολογικὸν Ἰνστιτούτον Γ 243, 244
- Κριτόβουλος ἔμπορος Β 348
- Κροῦσος Παπαϊωάννης Β 233
- Κροπτοφιέρης ἱερὰ μονὴ Α 57, 58
- κτηνοτροφία Κρήτης Β 342
- Κύδωνες Γ 188, Γ 93,—μετανάστες
ἀπὸ τὴν Ἀραδία Γ 94,—νομί-
σματα Α 199,—Β 40, 56
- Κυδωνία, Α 197, Γ 196 ἴδρσις ἐπι-
σκοπῆς Β 330,—Πελοπόννησος
Γ 181, 186,—"Αἱ Κῦρ Γιάννης
Γ 207
- Κυκλάδες Α 80, 86
- Κυνηγὸς Γεώργιος Β 233.—Μιχαὴλ
Β 233
- Κυνόσουρα, νύμφη Α 196
- Κυπαρίσσι, πρόχους Α 88
- Κυπαρίσσης Παναγιώτης Γ 16
- Κύπριος ὄνομα κύριον chez les my-
céniens Α 161
- Κύπριος Ἰωακείμ καὶ τὸ ποίημά του
γὰ τὸν Τουρκοβενετικὸ πόλεμον Β
399,—Ἰωάννης Β 212
- Κύπρος, ἄλωσις Β 156,—κατελήφθη
ὑπὸ Μωαβιὰ Β 50,—ἀνάκτησις
ὑπὸ Νικηφ. Χαλκοῦτση Γ 253.—
καὶ Κρήτης σχέσεις Α 151, 156,
—πότε ἐγκατεστάθησαν οἱ Ἄραοὶ
Α 158,—ὀνομάζετο *Alassia* Α 160
- Κυπρομινωϊκὸν κείμενον Α 151,—
γραφή Α 152, 153, 154, 155, 156
- Κυρία τῶν Ἀγγέλων Β 242
- Κυρία τοῦ Φόρου τοῦ Χάντακα Β
266

- Κυριάκης Χριστόφορος Β 233, — Πα-
παμανουήλ Β 233, 265
- Κυριακόπουλος Μιχ. Β 233, 240, —
Φραντζέσκος Β 255, 304, — Ἰω-
άννης Β 275
- Κύριλλος ὁ Γορτύνης, ἐμαρτύρησεν
ἐπὶ Μαξιμιλιανοῦ ἢ Λεκίου Β 26,
Β 83, — ἐπίσκοπος Γορτύνης δὲν
ὑπῆρξε Γ 202, 207
- κωδικογράφοι Κρήτης Β 84 - 96, 97
- Κωνσταντίνος Δ' ὁ Πωγωνᾶτος Β
51
- Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος Γ 256
- Κωνσταντίνος Χαλκιόπουλος μητροπο-
λίτης Κρήτης Γ 19, 20, 21
- Κωσταντουδάκης ἱερομόναχος Β 197
- Kabena, berbera eroina Γ 142
- Karanténos Michel, vestarque de
Phōkas et duc de Crète Β 389,
391, 394, 395
- Karykēs (Καρύκης) Β 394
- Kastrofylaka Serafim, monaco Γ 41
- Kerke, Kerkeis Α 306, καὶ Kirke
Kerkops Α 305
- Kerkosiris, village de Fayoum Α 306
- Kirke Α 306
- Knossos, stratigraphic excavations Α
92, σχηματικὸς πίναξ στρωματο-
γραφίας Α 95, — signs of script
Α 311, 314, 315, 317
- Komò di Messara Γ 133
- Λαγγυμβάρδος Γεώργης Ραπανιδιάς
Β 298
- Λαγονάρης Χορτάτζης Β 236
- Λαγὼς Σταυριανὸς Β 233
- Λάιος Α 201
- Λάκκοι, χωρ. Σφακίων Γ 101, 104
- Λαμπάρδος Παπαμανουήλ Τζάβαλης Β
237, — Ε. ζωγράφος Β 212
- Λαράγγος Ἰωάν. Β 286
- Λαρδέος Φραντζέσκος Β 232
- Λαρδότυρος Θεοφάνης, στρατηγὸς
Κρήτης Β 386, 393
- Λασαία, πόλις τῆς Κρήτης (Ἄλασα,
Ἄλασία, Γ 186
- λάσσο, κληροδότημα Β 264
- Λατζιανὰ Κισάμου, Ἄγ. Βαρβάρα Β
176, 200
- Λατσίδα, χωρ. Μερμιπέλου Γ 108
- Λαύρα Μερίστη, μονή Β 317, 318
- Λεβᾶτος Ἀντόνιος Β 298
- Λεβὴν (Λέντα) πρωτομινωικοὶ τάφοι
τῆς — καὶ ἡ ἐξέλιξις προανακτιορι-
κῶν ρυθμῶν Α 88, — τάφος Α 142
- Λειβαδᾶ Σελίνου, ἐκκλησι. Ἄγ. Δημη-
τρίου Β 180
- Λεκανίδης Ἰωσήφ, ἀρχεῖον Γ 11
- λεμονόζουμο, ἐξαγωγή ἐκ Κρήτης Β
245
- Λένα, Ἄγία (Μαγδαληνή) Β 356
- λέντζας, (Iegge) νιετόρες τῆς—Β 241,
281
- Λεντίτζης Ἰωάν. Β 233, — Μαῖστρο-
γώργης Πάμπελας Β 236
- Λερά, τὸ σπῆλαιο—καὶ ἡ Ἀκακαλλίς
Α 195
- Λέρνα, τὰ σφραγίσματα τῆς—καὶ τὸ
πρόβλημα τῶν σχέσεων τους με-
τὴν Κρήτη, Α 79, 80, ἔργα Κρη-
τῶν σύγχρονα μετὴν πρωτομι-
νωικῆ Κρήτη Α 81, 82
- Λετίμπου Κύπρου Γ 109
- Λευτερός Πέρος Β 272, 275, — Μα-
ρία Β 274
- Λέων ὁ Τριπολίτης Γ 209, — Πιέρρο
Β 170
- Λήμος Γ 94, 95
- Λητῶ Γ 93
- Λιβαδιώτης Μᾶρκος Β 299
- Λίθινον ἀκρωτήριο (Χάραξ) Β 37, 38
- Λιμενίτης Μενεγῆς Β 302
- Λινάρδος μαῖστρο Ἰωάννης Β 238
- Λιουτιπράνδος, ἐπίσκοπος Κρημῶνας
Γ 254
- λίρα, νόμισμα Β 246
- Λόγγος Νικόλ. Β 249, — Ἰωάννης λι-
μενάχης Χάντακα Β 145
- Λομπάρδος Μικέλε, Β 235, — Θεόδ. Β
244, — Πιέρρος Β 240
- Λορέντζης Στέφ. Μπούφος Β 236
- Λότζα τοῦ Χάντακα Β 355
- Λούχαρης Παπακωσταντῆς Β 242, —
Κύριλλος Β 242, — Ἄλοτζε Β 254
- Λουκᾶς Ὅσιος Β 316
- Λουλῆς Ἰακώβ τοῦ Ρεμπὶ Σαλομών

- B 240
 Λουλουδιάνη, Κερά—στὸ ἐξώπορτο B 247
 Λουμπάρδος Μικέλε B 301
 Λούμπινας Ἄντων. B 233
 Λουράντος Νικόλ. B 235
 Λουρᾶς ἢ Λουρῶς Θεόδωρος B 244
 Λουρωτὸς Νικόλαος B 290
 Λυγίζος Μιχ. κωδικογράφος B 97
 Λυγνὸς Μανουήλ B 233
 Λύκατον ὄρος Γ 187, 188
 Λύκτος Γ 187 βλ. καὶ Λύττος
 Λύττος, τὸ φροσύριόν της ἦτο βυζαντινὸν B 52
 Λύχνος, Παπακὸρ Νικόλαος B 243
- La Canée Γ 24, 26
 Laconie Α 305, 306
 Lardotyros βλ. Λαρδότηρος
 Lascaris Costantino insegnante de greco a Messina Γ 47
 Laskaris Simeone arcivescovo di Durazzo Γ 42, 53
 Lebena βλ. Λεβήν
 Lepanto, vittoria nelle acque di—Γ 55
 Lega βλ. Λέρα
 Libi e le loro antiche migrazioni Γ 121
 Libia Γ 122, 126
 Licht, Wein, Honig Α 200 ἐξ.
 Linear A schrift Α 320 ἐξ.
 Linear B, the date of—Α 310 ἐξ.
 Lund Γ 62, 64
- Μαγγανάρης Μιχ. B 234,—Τζώριτζης B 235, 277, 285
 Μαγλαβίτης, ἔμπορος B 348
 Μαδερός Ἄντων. B 240
 Μαζαράκης μαίστρο Γεώργιος B 238
 Μαϊδιώτης Πέρος B 248, — Ἰωάννης B 234
 Μαϊουμᾶ Κοσμῆς ὑμνογράφος Γ 204
 Μακρυνᾶς Νικόλ. B 233
 Μαλάξα, χωρ. Γ 100, 101
 Μιλαξὸς Μανουήλ, κωδικογράφος B 89, —Σταυράκης τοῦ Πρωτοπαπῆ Ναυπλίου B 235, —Νικόλ. Πρωτοπαπῆς ἐκ Ναυπλίου B 242,—
- Παπανικόλαος B 264, 265, 302,—
 Δημήτριος B 302
 Μαλαχίας Ἄλέξης B 287,—Ἄλοῖζε B 262
 Μάλια, συγκριτικὴ χρονολογία τῶν τριῶν ἀνακτόρων Α 127, 130,—
 la nouvelle crypte hypostyle Α 186, βλ. καὶ Mallia
 Μαλιεπγέρος Λορέντζος B 266, 282,
 καβαλιέρος B 283
 Μαμοῦν B 75, 80
 Μανιακὸς Πατισιδιώτης B 234
 Μανιώτης Στέφανος B 282
 Μαννέας Πόλος B 256
 Μάνος Πέτρος Γ 12
 Μανουσογιαννάκης Ἐμμ. Γ 13, 14,—
 ἐκ Νίμβρου Γ 82
 Μανούντιος Κονταράτος B 238
 Μαράνο Μανούσος B 231
 Μαράς Δημήτρ. νοτάριος B 265,—
 Μιχ. νοτάριος Χάνδακος B 228
 Μαρής Δημήτρ. B 233, —Γεώργιος B 233, —Σοφιανὸς B 236, —βαπτιστικὸν B 238, 300
 Μαρμαράς Μανώλης B 248
 Μαρίτζης Παπαϊωάν. B 233, —Σοφιανὸς B 236
 Μαρουλιανὸς Ἰερώνυμος B 233,—Ἰωάννης B 234
 Μαρτελιᾶς Μᾶρκος B 240
 μάρτσελος, 1/2 ἀργυρῆς λίρας B 246
 μασίτζα, massive B 253
 μασσαρία B 259
 μαστιχόδενδρα καλλιεργούνταν στὴν Κρήτη B 342
 μαστραπᾶς B 262
 Μαστρογιαννούλης Κορνήλιος B 265
 Μάταλλα, ἀπόβασις τῶν Ἀράβων B 76
 Ματζαμᾶς Φίλιπ. B 233, —Γεώργιος B 233
 Μαυριανὸς μαίστρο Κωσταντῆς B 238
 Μαυρίκας Παπακωσταντῆς B 245
 Μαυρίτζης Τζουάνε B 253
 Μαυρογιάννης Ἀνδρέας B 240,—Ἰωάννης B 240
 Μαυρομάτης Ἰωάν. B 89
 Μαχεριώτης Μανώλης ζωγράφ. B 257, 283,—Ἰωάννης B 283

- Μεγάλου Ἀντωνίου μοναστήριον Β 244
 Μέγγανος μαιστορ Φραγγιάς Β 238
 Μέγγουλος Δομέτιος Β 233
 Μεγίστη Λαύρα. μονή Α 56, — οἰκοδομήθη ἐκ τῶν λαφύρων τῆς Κρήτης Γ 206, 255
 Μέζερος Μανοῦσος Β 269
 Μελέσες, Ἔλ. Ἡλίας Β 286
 Μελέχα, ἀκρωτήριο Β 318, — Ἔλ. Γεώργιος κομητελῆς Β 189
 Μελῆς Φραγκ. Β 256
 μέλι καὶ μελισσοκομία στήν Κρήτη Β 342
 Μελικέρτης Α 290
 Μελικούφι Κύπρου Γ 108
 Μέλισσαι, τροφοὶ τοῦ Διὸς Α 211
 Μελισσηνὸς Τζουάν Β 233, 240, — Θεόδωρος Β 357
 Μένεγος, Μενεγῆς βαπτιστικὸν Β 241, 302
 μεντζάνα Β 252
 μέντιτζε, *medico* Β 231
 μεντιτζίνα *medicina* Β 231
 Μεσαῶν, καλλιέργεια σιτηρῶν Β 341
 Μεσκλά Β 184
 Μεσοπαντίτισσα, εἰκόνα τῆς — Β 241
 Μεσσήνας Τζωρτζής Β 240, 241, — Μανούσος Β 240, — Μένεγος Β 302
 Μεσσηνία Γ 181
 Μεσσήνη Σικελίας, ἀνάκτησις ὑπὸ Βυζαντινῶν Γ 253
 Μετζογιούσο, μονή ἐν Σικελία Β 58
 Μεχμέτ Β' ὁ Πορθητῆς Β 142
 Μήδεια Α 289
 Μηνᾶς Γαβρίλης ζωγράφος Β 257
 Μητσόπουλος μαιστορ Γεώργης λεγιόν. Γαζῆς Β 238
 Μίλατος Α 197, — ἀποικισμὸς Μιλήτου Ἰωνίας Β 198
 Μιλιαῶς Στρατήγης Σαλιάρης Β 237
 Μινύαι Γ 181, 182, 191
 Μινωικὸς πολιτισμὸς Α 45, — χρονολογία Α 127, 130, 137, — ἐορτολόγιον βλ. *Minoischen Festkalender*, — ταυροθεὸς βλ. *Minoischer, Stiergott*, — ζωγραφικὴ Α 177
 Μίνας Α 303, 304, — Γ 189
 μιτάτο, μέτρο σιτηρῶν, Β 277
 Μυτιληναῖος Πανσέληνος Ματθαῖος Β 213
 Μιχαλίτζης Παπαπέτρος Β 234, — Δημήτριος ζωγράφος Β 257, 263, 275
 Μιγέλης Χαλκιδόπουλος Β 238
 Μοάτσος Β 356
 Μοζάραβες Γ 211, 202, 205
 Μονεμβασία, σύνδεσμος μὲ Κρήτην Γ 168, 172
 Μονὴ Σελίνου, Ἔλ. Νικόλαος Β 177, 181, 182
 μονέδα ἄσπρη, — μύρη Β 246
 Μοντζελέζ Θεόδωρος Β 397
 μορώνη, ἦ Β 300
 μοσκέτο Β 171
 μοσκιά Β 274
 μοσχάτο κρασί Β 341
 Μόσχος Παῦλος Β 234
 μοσενίγος, ἄσπρη λίρα Β 246, 259
 Μουδάτσος Μενεγῆς Β 302, — μαιστορ-φραγγιάς Β 238
 Μουζουράκης Γιώργ. Β 234, — Τζουάνες Β 240
 μουζάρος, ἐργαλεία τοῦ — Β 239, 290
 Μουράτ Α' σουλτάνος Β 400, 401, 402, 404
 Μουριατίδα πιν. Πελοποννήσου Γ 181, 182
 Μούρμουρης Κορνίλ. Β 89, — Μάρκος Β 234
 Μουρνιές Β 185, 191, 196
 Μουσοῦρος Μάρκος, κωδικογράφος Β 97, — Πιέρος, νοτάριος Β 232, — Τζουάνες Β 234, — Μανώλης Μουστοξύδης Β 236, — Τζουάν Β 269, — Μενεγῆς Β 302
 Μουστοξύδης Μουσοῦρος Β 236
 Μουτζάλος Τζουάνες Β 240
 Μοψουεστία Γ 253
 Μαξίτζης Μιχ. Β 235, — Φραντζέσκος Β 239
 Μπαθᾶς Θεοφάνης Στριλήτζας ζωγράφος Β 258, 292, — Συμεῶν Β 259, 262, — Μάρκος Β 262, 273, 279, 305, — Στριλήτζας Συμεῶν Β 278
 Μπαλατούρος Γεωργίτισης Β 260
 Μπαλδασέρος Β 238
 Μπάρδης Μικέλε Β 234

- Μπάρι, πόλις Ἰταλίας Γ 254
 Μπαρπαρίγος Φραντζίσκος Β 25) βλ.
 καὶ Παρπαρήγος
 Μπαρπαρόσα Χαίρεντιν Β 36
 Μπατίστας βαπτιστικὸν Β 269
 Μπεργανδῆς Β 161
 Μπερναρδῆς βαπτιστικὸν Β 201
 Μπέροτος Β 415
 Μπερφάνης Γαβαλάς Β 290
 Μπιάνκος Τζώρτζης Β 282
 Μπιζουβάρης Σταύρος Γ 12
 Μπλάβος (Σανουδός) Β 237
 Μπλάβος, ποταμὸς πρὸς δυσμὰς τῆς
 Ψαρῆς Φοράδας Β 38
 Μπογιατζόγλου Μίνως Γ 17
 Μπονῆς Φραγγιάς Β 233, — Πανταλέος
 Β 233, 234, — Τζώρτζης Β 235,
 253, — Εὐστάθιος Β 240, — Ἄνδρ.
 ζωγράφος Β 257, — Ἰωάννης ζω-
 γράφος Β 257, — Μιχαὴλ Μικω-
 νιάτης Β 282, — Μενέγος Β 332
 Μποριάλιος βαπτιστικὸν Β 262, 289
 Μπορτολίδος βαπτιστικὸν Β 240
 Μπόρτολος βαπτιστικὸν Β 241
 Μπὸς ἢ Μπὸν Τζώρτζης Β 235
 Μπούμπουλης Σκορδίλης Β 237
 Μπουνιαλέτος Β 232
 Μπουνιαλῆς Μαρίν. Τζάνες Β 399, 401
 Μπούφος Λορέντζης Β 236
 Μπρισμιτζάκης Ἰωάννης, ἀρχεὶον Γ
 11, 14, 15, 16, 17
 Μυζῆναι Γ 190
 μυκηναϊκὴ ἀποικία Κρήτης Α 214
 Μικωνιάτης Μπονῆς Β 282
 Μυλοποταμίτης Ἰωάννης Β 285
 Μυριοκεφάλα Ρεθύμνης Β 199, — μονὴ
 τῆς Θεοτόκου Β 318, — Ἄϊ Κὺρ
 Γιάννης Γ 207
 Μυρσινοχώριον Πελοποννήσου Γ 180
 Μωαβιά, διοικητῆς Συρίας Β 50, 51,
 52, 79
 Μωριάς, δεσποτάτο Β 357
 Μαça Albertinus notario Β 373, 378
 Madonna delle Carmine nella Canea
 Γ 41
 maiale, comparsa a Creta Γ 128
 Maiuma, Cosma di - Β 117, 138
 Mallia, signs Α 314, — Jean Hono-
 rius de — ζωδικογράφος Β 96
 Manduga N. Β 371
 Manolesio Β 376
 Marcello N. Β 377
 Mardacheo Ylia Β 371
 Marinus presbiter Β 376
 Maurepas, compte de - Γ 23
 Mauro Tomaso Β 373, 377
 Mehmet bey, pascià di Ochrida Γ 53
 Menelao Γ 138
 Messina di Sicilia Γ 47
 Messopotamia Γ 124
 Mezzojuso (Palermo) Γ 40, 41, 42, —
 monaci Cretesi Γ 46, — colonia
 Grecoalbanese Γ 47
 Michel, Κατεπάνω Κρήτης Β 395
 Minoischen Bildkunst und ihre Be-
 deutung für die Beurteilung der
 Altkretische Kultur Α 177
 Minoische Festkalender Α 200
 Minoische Stiergott Α 215
 Minos, re divino Γ 135
 Minotauro Γ 137, 138
 Mitrofan, padre Γ 40, 42, 43
 Morfino Georgio Β 379
 Mother Goddess Α 327
 Mudacio Petrus Β 379
 Muhammad, amir of Crete, Β 62,
 67, 68, 70, 72
 Ναβίλης Πιέρος Β 233, — Καστέλλος
 Β 240
 Ναδάλης Τζουάν Β 240
 Ναθαναήλ Ἰωάννης, ζωδικογράφος Β
 97, — Παπαϊωάννης Β 234, 244
 νάρκισσος, τὸ ἄνθος τῶν θεοτήτων
 τοῦ Ὑπερέφραν Α 198
 Ναύπλιον Β 235
 ναυτικὸν ἔμπορικὸν τῆς Κρήτης Β 319
 Νεῖλος Ὅσιος Α 57
 «Νέα Ἡμέρα» Τεργέστης Γ 11
 Νεάπολις Βουῶν, σύνδεσις μετὰ Κρή-
 την Γ 168, 172
 Νέστωρ Γ 177, 181, 191
 Νεώτερος Τζουάνε Β 236
 Νηλέως σπήλαιον Γ 180, 182
 Νιζήτης δρογγάριος Γ 253
 Νιζητιάτης Σέργιος Β 388, Γ 205, 256

- Νίκος Φραγγιάς Β 234
 Νίκων ὁ Μετανοεῖτε Β 317, 318, Γ 204, 206, 208, 210
 Νίμβρος πιν. Σφακιών Β 209, Γ 82
 Νοβαίρι, ἀραψ ἱστορικὸς Β 83
 νοτάριοι Κρήτης Β 232
 Νταβενέσινα Μπατίστας Β 269
 Ντακανάλ Μενέγος Β 302
 Ντὰ Κορφοῦς μαῖστοροϊωάννης ζωγράφος Β 257
 Νταλαπέρα Νικόλα Β 299
 Νταλαπέργος μαῖστορμιχαήλ Β 218
 Νταλικᾶς Ἰάκουμος Β 300
 Νταλφέρος μαῖστορ Μᾶρκος Β 238
 νταμιτσάνα βλ. μεντζάνα
 Νταμορὸς Δημήτριος Β 301
 Ντανάπολις μαῖστορ Τζανῆς Β 238
 Ντάντολος Ἄνδρ. Β 240, — Φαντὶ Β 250
 Νταπυρᾶς Τζουάνε Β 301
 Νταραβένας Μπερναρδῆς Β 291
 Νταριάρος Ἄντρεᾶς Β 89, —μαῖστορ Γεώργης Β 288
 Νταροδι μοῖστορ Ἰωάννης ζωγράφος Β 257
 ντατζέρης Β 297, 299
 Νταταίληρ Μένεγος Β 302, —Στέφανος Β 234, —Μανέας Β 234, —Ἄντρεᾶς Β 290
 Νταφώτης, ὄπλαρχηγὸς Γ 16
 Ντεγιάκομος μαῖστορ Τζουάνε Β 238
 Ντεκαμπίτιμπος Ἰερώνυμος Β 234
 Ντεκάντι μαῖστορ Μπένετος Β 238
 Ντελαπόρτα Λεονάρδος Β 366
 Ντελινιάγος Πανταλέος Β 234
 Ντελμέδεγος ρεμπὶ Ἡλίας Β 239, —ρεμπὶ Ἄμπᾶ Β 239
 ντεμεσόριες, parapherna Β 267
 Ντεμέτζος Μανέας Β 240, —Τζουάν Β 240, —Γιάκομος Β 249
 Ντενασῆς Νικόλας Β 240, —Μιχαήλ Β 240
 Ντεπεργὸς Ἄλοῦξε Φιάμα Β 270
 ντεπόζιτο, παρακαταθήκη Β 231
 Ντεστάι Τζώρτζης Β 293
 Ντετζόρτζης μαῖστορ Μπαλδασέρας Β 238
 Ντεφεράρας Κωσταντῆς Β 234
 Ντιγκατζόνε Ἄλοῦξε Β 236
 Ντονάδος Τομάδης καὶ Νικόλας Β 267
 νιονατζιόν donazione Β 249
 Ντόνης Ἄντων. Β 280
 Ντόριος Μανόλης Β 261, 276
 Ντουγλή; Μιχ. νοτάριος Β 234, 285, —Φραγκιάς Β 234
 Napolis de Romanie Γ 23, 24
 Narni(a) Pietro maestro di Grammatica Β 372, 373, 374, 375, 376, 377
 Neleo Γ 138
 Neolítico a Creta Γ 122, 125
 Nicéphore Diogène Β 394
 Nicolas spathaire Β 393
 Niger, fiume Γ 140, 142
 Ξανθόπουλος Νικηφόρος Κάλλιτος Β 23
 ξάφγητα βλ. ἐξάργητα Β 275
 Ξεδάκτυλος Γεώργ. Ἀρβανιτάκης Β 236
 Ξενικὸς Γεώργ. Β 234
 ξόδι, ἐξαγωγή Β 245
 Ξυλογλυπτική Β 197
 Ὀδηγήτρια, ἐκκλησία Χάνδακος Β 243, —μονή τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου Γ 41
 Ὀδυσσεὺς Γ 190
 Ὄθων Α΄, γερμανὸς ἡγεμὼν Γ 254
 Οἰτηλὸς Α 305
 ὀκτάπους βλ. πολύπους
 Ὀλιβέρος, βαπτιστικὸν Β 241
 Ὀλίβιος Ἄνδρεᾶς Β 249, —Μπορτολιὸς Β 240
 Ὀλουντίων καὶ Ροδίων συνθήκη Α 230
 Ὀλοῦς, παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ Α 231
 Ὄρχομενὸς Γ 182
 Ὄστος Λουκάς Β 316
 Ὄσπιτάλια Ἄγ. Ἀντωνίου Χάνδακος Β 242, —Ἄγ. Θεοδοσίας Χάνδακος Β 240
 Οὐζουντεμάρ Ἀλεσσάντρο Β 240, —Τζώρτζης Β 240
 Οὐλουτζαλής, πειρατὴς Β 166

- Ochriba, pasciā di— Γ 53, Patriarca di— Γ 53, Patriarca Giovanni di— Γ 54, — Patriarca Prochoros Γ 58
 onis strepsyceros cretensis Γ 129
- Παβίας Γιάκου. Β 234
 Παγανέλλης Τζουάν Β 245
 Παγανής Θεόδ. Β 234
 Παγᾶς Τζώρτζης Β 236, — Τζουάνε Β 240, — Νικόλαος Β 241
 Παγωμένος Ἰωάννης ζωγράφος Β 181, — μαϊστοροσταμάτης ἀρωματάρης Β 254
 πάκτος, τὸ Β 248
 πακτωσά, ἡ Β 265
 Παλαιολόγος Μιχ. Β 357
 Παλαιολόγος μαστρομανουὴλ Β 246
 Παλαίπυλος, εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρους Αἰγαλεῦ Γ 179, 180
 Παλιὰ Ρούματα Β 184
 Πάμπελας (Λεντίτζης) Β 236
 Παμπούκης Β 234
 Παναγιάνος Ἄνδρ. Β 261
 Πάνδημος Γεώργιος Β 243
 Πανεπιστήμιον, ἴδρουσις Πανεπιστημίου ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης Γ 242, 243
 Πανσέληνος Ματθαῖος Μυτιληναῖος Β 243
 Πανταλέος Ἄνδρέας Β 241, — Παπαμανώλης Καμαριώτης Β 243, — Ἄνδρέας Καμαριώτης Β 264
 Πανταλέονε Ἄντρεᾶς Β 355
 Παντελέος Πόλος Β 234, — βαπτιστικὸν Β 234
 Παντουβᾶς Μιχαὴλ Β 272
 Παπαδάκης Νικ. Γ 13
 Παπαδογιάννης Γ 13
 Παπαδόπειρος Γ 12
 Παπαδόπουλος Θεόδωρος Β 234, — Μιχαὴλ Β 234, — Τζώρτζης Β 234, — Γεώργης Πειρασμὸς Β 237, — Ἰωάννης Κουτρολογιάννης Β 237, — Ἱερόσιμος Β 251, 253, — Ἀντώνιος Β 260, — Γεώργιος Β 272, — Πέρος Β 277, — μαϊστορονικόλας μανριστῆς Β 283, — μαϊστρο Μα-
- ρῆς Β 300
 Παπαθεοτόκης Κωσταντῆς Σκανδάλης Β 236
 Παραδείσι τιν. Ρόδου Β 184
 Παρίλιος Παπαμᾶρκος πρωτοπαπᾶς Σητείας Β 241
 Παρμπινιάς Μεναχέ Β 291
 Παρπαρίγος Πέρος Β 246
 Πασιράη, ἔκείνη ποῦ ὄλα φωτίζει, Ὀλόφωτη Α 280, 307, 308, — θυγάτηρ τοῦ Ἡλίου καὶ τοῦ Ὠκεανοῦ Α 305
 Πασπαλᾶς (Κορωνίδς) Β 237, — Ἰάκουμος Β 285
 Παστελάς Γ 257
 Πασχαλᾶς Γιακουμῆς ζωγράφος Β 257
 Πασχαλίγος Μένεγος Β 302, — Νικολ. Β 355
 Πασχαλόπουλος Νικ. Β 303
 Πατριεῖς τιν. Γόρτυνας, scavi di— Α 114, — ρυθμὸς Α 129, 133
 Πατζιδιώτης Κωνστ. Β 263, — Ἰωάννης Β 286
 Πάτμου ἠγοῦμενος Ἰωσήφ, κωδικογράφος Β 89
 Πατρῆκης Γεώργης Β 275
 Πατρίκιος Μανόλης Β 287
 Πατρολόγος Μιχ. ἢ Τραβλὸς Β 236
 Πατσιδιώτης Μιχ. Β 234, — Παπαγιώργης Μανιακὸς Β 234
 Πεδουλᾶς τιν. Κύπρου Γ 109
 Πεξεργᾶς Καλοκώρης Β 237
 Πειρασμὸς, Παπαδόπουλος Β 237
 Πελασγοὶ Γ 93, 94
 Πελεγρῆς Τζουάν Β 236, — Νικόλ. Β 241
 Πελεκᾶνος, τιν. Γ 100
 Πέλοψ Α 290
 Πέμπτος Ἄντων. Β 241
 Περάτζης Χαλκιδέουλος Β 238
 Περδικάρης Ἄντων. Διάκος Β 234
 Περίβλεπτος, συνοικία τοῦ Χάντανα Β 266
 Πετινιέρος Φραντζέσκος Β 285, — Μένεγος Β 302
 Πέτρος ἐπίσκοπος Τίτος Γ 16, 17
 Πετρίτης Ἰάκουμος Β 243
 Πετρονέλα βαπτιστ. Β 283
 Πέτρος βασιλεὺς τῶν Βουλγάρων Β

- 253
 Πηγαίνα πιν. Κύπρου Γ 108
 Πηγάς Μανούσος ἢ Μανουήλ ὁ μετέπειτα Μελέτιος Β 255, —Μελέτιος οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Β 255, —Πόλος Β 255
 Πήδασος Γ 180
 Πηξᾶς Φραγκ. Β 236
 Πιαλὲ πασᾶς Β 166, 170
 Πιζάνης Μένεγος Β 241
 Πιθαράδες τῆς Κρήτης Γ 213 ἔξ.
 Πικαίτου ῥίμα θρηνητικὴ Β 418
 Πινακίδες Κνωσοῦ, χρονολογία Α 167
 Πλάτανος, σφραγίσματα Α 82, —τάφος Α 139, 141, cilindro babilonese rinvenuto nella tomba di —Α 149
 Πλατίζαρος Μιχάλης Β 290, 291
 Πλαυδέμιος Ματθαῖος Σκυλόφαρο Β 237
 Πλεμινιανὰ πιν. Β 184, 185
 πλοῖα ἔμπορικά, χωρητικότητα Β 346, 347
 Πλούτινος Κωσταντ. Βραχνὸς Β 237, —μαῖστρο Θόδωρος ζωγράφος Β 257
 Πόθος βαπτιστικὸν Β 287
 Πόλακας βλ. Μπικονβάρης
 Πολέντας Σταῦρος Γ 12, 13
 Πολίτης μαῖστροπέτρος ζωγράφος Β 257, 284, 285, —Γεώργης Β 269, —Πέτρος Β 284
 Πολογιώργης Χ. Γ 13
 πολύπους (ὀκτάπους) εἰς τὴν μινωικὴν ἀγγειογραφίαν Α 101
 Πολυρρήνια, βυζαντινὸν φρούριον Β 52
 Πολύφημος, ὁ μῦθος τοῦ—Γ 106, 107
 Ποντικάλης Σχορδίλης Β 237
 πόρτεγον Β 250, 280
 Πόρσιος Μένεγος Β 302, —Γεώργης Β 240, —Β 236
 Πορφυρογέννητος Κωνσταντῖνος Α 45
 Ποσειδῶν Α 307
 Πουλολόγος Β 418
 Πουνιαλέτος Νικόλ. Βλαστὸς Β 214
 Προαστείου ἐπεισόδιον Β 79, 80
 Πρινὲς Μυλοποτάμου Γ 108
 Προβατάρης Ἐμμ. κωδικογράφος τοῦ Βατικανοῦ τὸ 16 αἶώνα Β 84, 97, —originaire de Réthymnon Β 87
 πρόβατον στὴν Κρήτη Γ 123, 129
 Προδρομί, Παναγιὰ ἢ Σκαφιδιανὴ Β 181
 Πρόσφορος, βαπτιστικὸν Β 238, 240
 Προκοσμίφωνα Β 245
 Προτοπαλάδες Β 242 ἔξ.
 Πρῶτος Βασίλειος Β 234
 Πρωτοψάλται Β 242 ἔξ.
 Πύλος Γ 177, —πινακίδες Γ 178, —κέντρο πρῶμου μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ Γ 178, 181, σχέσεις με Κνωσὸ Γ 184, —ἀποίκησις κνωσίων Ἀχαιῶν Γ 189, 190, βλ. καὶ Pylos
 Πύλοι ναυτικοί, οἱ Ἀχιγιάβα τῶν Χετταϊκῶν ἀρχείων; Γ 191
 Πύργος, ρυθμὸς—Α 89
 Πωλιονδάκης Γ., Γ 12
 Πωρικολόγος Β 418
 Paderno Leone (Padermo?) (Παντερόμαρος) Β 378
 Pagas Philotheos, vescovo di Chissamo Γ 44
 Palaikastro, signs Α 315, 316, 317
 Palecastro, terracotte minoiche dell'avis strepsyceros cretensis Γ 129, —di maiale Γ 130, —carro a 4 ruote Γ 133
 Palestina Γ 123, 124
 Pantaleus Jacopus Β 371
 Paradiso Giacomo Β 372, 375
 Paris, Macario de — egumeno della Madonna del Carmine della Canea Γ 41
 Parramonlio Diogenes Β 225
 Parrino Nicolao Γ 47
 Patmos Γ 48, —monasterio di S. Giovanni Γ 41
 pecora a Creta Γ 128, 129
 Pedhione, papa Michale (Πεδιώτης;) Β 371
 Pelagonia metropolita Geremia Γ 54
 Peleo Γ 138
 Pelopo Γ 138

- Peloponeso Γ 56
 Peruschi Camille, κωδικογράφος Β 89
 Petrarca Francesco Β 359, 360, 363
 Pétronas Nicolas Β 384, —spathaire Β 393
 Philotheos Pagàs Γ 44
 piante coltivate a Creta Γ 134
 Piccino Nicolò Β 140
 Pilato Leonzio a Creta Β 363 ἐξ.
 Pirro Theofilo Γ 41, 48
 Pispola Johannes Β 376
 Platanos βλ. Πλάτανος
 Popo Dominicus Β 377
 Poseidon, seigneur de la terre Α 307
 Prist - King in minoan Studies Α 327
 Pylos Α 307

 Querini Β 356, —Leonardo Β 371, 376

 Ραβέννα Β 356
 Ράλλης Μένεγος Β 302
 Ραπανιδιῆς Λαγγοβάρδος Β 298
 Ρασεὸς Ἰωάν. κωδικογράφος Β 97
 Ραυτόπουλος Ἰωάν. Β 234
 Ρέα Α 291, 292
 ρεαλντίρε, riudire Β 284
 Ρέθμενος Β 401. —ἐξαγωγή λαδιού Β 245
 Ρέθμνον, πατρίδα τοῦ κωδικογράφου Προβατάρη Β 87, —ἐπίσκοποι Ἄνθιμος Γ 19, 20, 21, Δανιήλ Γ 20, Γεράσιμος Γ 21 βλ. καὶ Rhētimnon
 ρεμέντια, τὰ Β 231
 Ρενιέρης βαπτιστιζὸν Β 250
 ριζίτικο τραγούδι τῆς Κρήτης Γ 79, 97, 102
 Ριτζος Μανουὴλ ζωγράφος Β 257, 266, —Ἄνδρέας Β 265, 266, —μαίστρο Βιτσέντζος Β 238
 Ροδακινὸς Ἰωάν. Β 234
 Ροδάμνη Ἐργήνα Β 246
 Ρόδιος Νικόλ. Β 255, —Πέτρος Β 263
 Ροδίων - Ὀλοουτιῶν συνθήκη Α 230
 Ρόδος, ὑφίσταται τὴν ὀμὴν τῶν Ἄράβων Β 50
 ροζονάρω Γ 107

 Ρόσος Ἰωάννης κωδικογράφος Β 97, —Σαμπεθαί Β 241, —Στράτης Β 288
 Ρότα Τζουάν Β 234
 Ρουνιέρης Ἰωάν. Β 236
 Ρουντζέρης Τζώφτζης Β 276, —Ἡέτρος Β 239
 Ρουῖσος Ἰακὼβ Β 298
 Ρουῖσσα Ἐκκλησιὰ Σητείας Γ 108
 Ρωμανὸς Μανουὴλ Β 234, — Β αὐτοκράτωρ Κωνσταντινουπόλεως Γ 253, 256

 Re divini in Creta Γ 136, 138, 139
 Reliures crétoises Β 102
 Rentios Théod. professeur du Collège grec de Rome Β 91
 Reres Andreas, nobile Γ 40, 42, 46, 47
 Rhésimos Costantin de Corinthe Β 90
 Rhetimnon Γ 26
 Riçardi Antonio decano Β 379
 Rizzo Malachia Γ 47
 Rubri Jacobi Β 379
 Rustillus ou Rutillius Β 322, 328, 329, 334

 Σαγονάτσος Νικόλ. Β 239
 Σαίπης Β 60, 63, 70 βλ. καὶ Shu Ayb
 Σαῖτᾶς Νικόλ. Β 235
 Σακελλάρης Ἰερώνυμος Β 234, —Στέφανος Τομάδι Β 236
 Σακουῆς Πέτρος Β 292
 Σαλιάρης Μιλιαρᾶς Β 237
 Σαλιβάνος Ἄνδρ. Β 255, 256
 σαλοῦμε, χοιρομέρι Β 300
 σαλομμέρος, ἐπάγγελμα Β 261
 Σαμαριά, φαρᾶγγι τῆς—Α 197
 Σαμοθράκης Νικόλας Β 291
 Σανούδος Μανουὴλ Μπλάβος Β 237
 Σαντίνης Φραντζέσκος Β 241
 Σαντορίνη. κατασκευάζονται πανικὰ τὸ 1558, Β 243
 Σαρακηνοὶ τῆς Κρήτης Γ 255, 256, 257, 258
 Σαρακίνα Σελίνου Β 179, 181

- Σαρακινόπουλος, ζωγράφος ἐκ Ση-
 τείας Β 293
 σάριτσα Β 247
 Σβιατοσλάβος, ἡγεμὼν τοῦ Κιέβου Γ
 254
 Σγουρὸς Κωσταντῖς Β 234, 357,—
 Λέων Β 348
 Σγουρὸς Γεώργιος Β 234
 Σεβαστὸς μαῖστρο Γεώργης Β 238,—
 Δημήτριος Β 275
 Σεργέδος Ἰερώνυμος Β 236
 Σεκοῦνδος Β 331, 336
 Σελήμ Β', σουλτάνος Β 158
 Σέρβος Παπακωσταντῖς Β 234
 Σερέπετζης Γεώργιος Λαμασληνὸς Β
 236,— Ἄνδρας Β 235, 253
 Σημιωνίδου ἱαμβὸς κατὰ γυναικῶν Α
 294
 Σητεία, (Ἡράκλειον) Β 54,— πρωτο-
 παπᾶς Φουκάς Β 244, Θωμᾶς Πα-
 παγεώργης Β 244, Παρίλιος Πα-
 παμιάρκος Β 244
 Σήφακας Γεώργιος, ἀρχηγὸς στρατο-
 πέδου Ἀκρωτηρίου Γ 10
 Σίβα, χωρ. Πυργιώτισσας Β 318,—
 πατριδα Ἰωάννου τοῦ Ξένου Β
 210
 Σίδερης Πετρῆς Β 235
 Σιδεροραΐτης Μαννέας Β 239
 Σικελία, Γ 253,—ἐπανάστασις Εὐφη-
 μίου Β 18,—κατάκτησις Β 21
 Σιλιγάρδος μαῖστρο Ἰωάννης Β 238.
 —Μανουὴλ Β 234,—Παῦλος Β 235
 Σιμωνῆς ἢ Συμεὼν Μπαθᾶς ζωγρά-
 φος Β 256, 258, 259, 260 βλ. καὶ
 Στριλήτζας καὶ Μπαθᾶς
 Σινᾶ, μετόχιον εἰς Χάνδακα Β 243
 Σινασὸς Β 187
 Σίνιολος Μιχαὴλ Β 234,—Αὐγουστί-
 νος Β 236
 σιτηρά. ἐστέλλοντο ἐκ Κρήτης εἰς Θεσ-
 σαλονίκην τὸ 1423, Β 340,—ἐ-
 καλλιεργοῦντο ἀφθόνως στὴ Με-
 σαρᾶ Β 341
 Σκανδάλης Παπαθεοτόκης Β 236
 σκάρος, χαρακτιρ. ψάρι τῆς Κρήτης
 Γ 26
 Σκλαβοπούλα Σελίνου Β 181, 184, Γ
 108
 Σκλάβος Τζανέτος ζωγράφος Β 257.
 —Μένεγος Β 302,— Ἰωάννης Β
 267, 287.—Νικόλαος Β 270
 Σκλαβοτινιά Β 168, 171
 Σκλέντζας Νικόλαος ἀρωματάρης Β
 260, 276, 278,— Μιχ. Β 260,—
 Νικόλαος Β 261,— Τζώρτζης Β
 241,— Ἄγγελος Β 241
 Σκλέντζας Ἄνδρ. Β 414, 415
 Σκληρὸς Ἀθανάσιος Β 399
 Σκορδίληδες Β 357
 Σκορδίλης Ζαχαρίας κωδικογράφος Β
 89,— Γεώργιος Ποντικάλης ἢ
 Μπούμπουλης Β 237,—Νικόλαος Β
 239.—Γεώργιος ζωγράφος Β 257,
 —Νικόλαος ρουβάρης Β 268,—
 Γεώργιος Β 279, 280, 305
 Σκορδιλῶν περιβλέγγιον Γ 116
 Σκουδιανὰ ταν. Καντάνου Β 181
 Σκουλούδης Στέφανος Γ 17
 σκρμιδα, ξιφομαχία Β 255
 Σκρίνιος μαῖστρο Ἡρόσφορος Β 238
 Σκυλομάγγος Μιχαὴλ Β 284
 σκύλος, ὁ—στὴν ἀρχαία Κρήτη Γ 131
 Σκυλοχώρι Β 298, 299
 Σκυλόψαρο Πλατιδέμιος Β 237
 Σοβεντούκος Γεώργ. ζωγράφος Β 257,
 269, 276
 Σόρβολος Νικόλαος, λιμεναρχῆς τοῦ
 Χάντακα Β 140, 141,—μετέφερε
 τὸ βενετικὸ στόλο διὰ ξηρᾶς στὴ
 λίμνη τῆς Γκάρντας Β 143
 Σούδας κόλπος, ἀποβιβάστηκαν οἱ Ἄ-
 ραβες; Β 30, ἢ ἀπάντησις ἀρνη-
 τικῆ Β 31, 32, 33, 35, 36, 37
 Σουηδία, Κρητικὸς ἐπίσκοπος στή—
 Γ 59
 σουκτζεσφόροι, successori Β 250
 Σουρίας (Σουργιάς) Πιέρος Β 254
 Σοφριανὸς Μιχαὴλ κωδικογράφος Β 89,
 —Μιχ. Μαρίτσης Β 236,—Μανό-
 λης Μαυρῆς Β 236
 Σπάρτη Γ 190
 σπήλαιον. ἱερὸν ἄνιρον μελισσῶν ἐν
 Κρήτῃ Α 201
 Σπηλιώτης Γεώργιος Ψαρὸς Β 236
 Σπιναλόγκα, φρούριον Γ 14, βλ. καὶ

- Ἐλούντα
 Σπιριτέλλος Μάρκος Γρεδενίγος Β 355
 σπόρτα τοῦ λαβοράντε Β 289
 Σπυρῆς μαϊστοροεργῶρης Β 239
 Στάϊκος Δημοσθένης Γ 13
 στανιέρης κασιερωατῆς Β 269
 Στανίνης Ἰζέπος Β 241
 Σταυράκης Ἀνδρόνικος Νικόλ. Β 255
 Σταυριανὸς μαϊστορος Β 281
 Στέγγος Β 357
 Στείριον Βοιωτίας Β 316
 Στέλλας Ὀλιβιέρης Β 241. — Γιάκο-
 μος Β 241
 Στέρνες Β 187, 191, 196
 Στέφανος στρατηγὸς καὶ τὸ θέμα τῆς
 Κρήτης Β 385
 Στοκχόλμη, Holmie Γ 61
 Στουδίου μονὴ Β 366
 Στουδίτης Νικόλ. Ὀμολογητῆς Γ 204
 Στραβοσχιάδης μαστροϊωάννης ζωγράφ-
 ος Β 257, 272, 279, 304
 Στριάνος Β 255. — Κωνστ. Β 235, —
 Γεώργιος Β 235, — Κωνστ. νοτά-
 ριος Β 263, — Μιχάλης Β 303, —
 Μανώλης Β 304
 στρίδα, διαλάλημα Β 280
 Στριλήτζας Πέτρ. ζωγράφος Β 257,
 258, — Σιμωνῆς Μπαθῆς Β 260,
 261, 278, 292, — Θεοφάνης Β 261
 Στρομπῆς Κορνάρος Β 251
 Στρομπι πιν. Κύπρον Γ 109
 Στύλος Ἀποκορώνου, Παναγία ἢ Ζερ-
 βιώτισσα Β 176, 200
 στύψη, παρήγετο ἐν Κρήτῃ Β 243
 Συβρίτου ἐκκλησία Γ 292
 Συγγελάκης Ἰωσήφ Γ 12
 Συκολόγος, χωρ. Βιάννου, ἀπόβασις
 Ἀράβων Β 38
 Συμεών, βασιλεὺς τῶν Βουλγάρων Γ
 253
 Συμεωνάκης Ἰωάννης, κωδικογράφος
 Β 97, 102
 Σύμη Γ 108
 συμπαθῶ, δίδω συγγώρησι Β 275
 Συμπιάσης Νικόλας σαλομέρος Β 261
 Συναξάριον τοῦ Τιμίου Γαδάρου Β
 418
 Συρακοῦσαι, ἀνάκτησις ὑπὸ τῶν Βυ-
 ζαντινῶν Γ 253
 Συρία Γ 253, 254, 255
 Συρίγος Ἀνδρέας Β 282, — Ἀετὸς Β
 236, — Νικόλαος Β 241. — Μανου-
 σος Β 241
 Σφακιά, Χώρα— Β 188, 192, Γ 108
 Σφακτηρία, νῆσος Γ 179, 180
 Σωτηράκη, ἐκκλησία Ἁγ. Νικόλαος
 τοῦ— Β 244
 Σωτήρχος παπακὺρ Ἰλαρίων Β 244
 Sabbioneta Β 370
 Sachiari Tommaso, cancelliere gran-
 de di Candia, a cura di cui sono
 stati trasferiti a Venezia gli
 Archivi di Candia Β 100
 Sacliche Johannes Β 371
 Sagari Abdulah bin Tahir Β 79
 Sahara, deserto Γ 141, 142, 143, —
 pitture rupestri Γ 141, cività
 sahariana Γ 144
 Saif - ad - Daoulah, ἐμίρης Συρίας
 Γ 253
 Saint Tite, la legende Crétoise de—
 Β 322
 Samuele zar Γ 54
 Sancte Marie ecclesia (Candia) Β 376
 Sancti Titi ecclesia (Candia) Β 376
 Sanuto P. Β 371
 Sant Antonio de Vrondis Γ 42
 San Georgio Monastero nell'isola di
 Candia Γ 41
 Santa Maria delle Grazie a Mez-
 zojuso Γ 46, 47
 Scarano Demetrio Β 367
 Schrift Liner A, A 320
 Schu Aib ἀμπερῆς τῆς Κρήτης Β 17,
 22, 23
 Scordili Geremia, padre Γ 40, 42,
 43, 47
 Script, Cretan Linear B— Α 310 ἐξ.
 Serafino di Macedonia Fratel Γ 40, 72
 Sfachioli come tipici cretesi Γ 120,
 126, 131
 Shirkuh, amir of Crete Β 67
 Shu Ayb Β 61, 67, amir of Crete
 Β 68
 Sicilia Β 98, Cretesi monaci in— Γ 40

- Siligardo Georgius B 376
 Simeonachis Johannes protopapa
 Candia B 368
 Similiante Giovanni B 372, 373, 374
 376
 Siria Γ 124
 Smegnolo Marcus B 375
 Souda Constantin B 384
 Soukos David Γ 41
 Spartiates et Crétois A 308
 Stiergott minoisher A 215
 Storlato Giovanni B 357
 Straboromanos Jean B 395
 strade nella Creta minoica Γ 133
 sus scrosa in Creta Γ 130
 Syropoulos François copist B 96
- Ταγοποτίζω B 288, 289
 Ταλιάνης Χατζή Μιχάλης Γ 88
 Ταμπακαριὰ Χανίων B 191
 Τάντρης μαΐστρο Παῦλος B 238, 291
 Τάρρα A 197
 Ταρσός Γ 253
 Ταρτζουμάνης Ἀντών. B 242
 Ταυρομένιο Σικελίας, ἀνάκτις ὑπὸ
 Βυζαντινῶν Γ 253
 Τεγέα Γ 188
 Τεγεάτης Γ 93
 Τελουντᾶς Θεοδόσ. B 241
 Τεμένια B 184, 186
 Τέμενος, φρούριον Νικηφ. Φωκᾶ Γ
 258
 τέμπλα κτιστὰ B 199
 Τζάβαλης Λαμπάρδος B 237
 Τζαγαρόπουλος Μιχ. Κουρνιαχτὸς B
 236,—Νικόλαος B 246, 299,—Γε-
 ώργης B 282,—ἠγούμενος Βρον-
 τισίου B 251,—Ἀντώνιος B 235,
 —Κυριάκος B 235,—Ἰάκωβος B
 235
 Τζαγγέλης μαΐστρο Σταμάτης B 238
 Τζαγκαρόλων μονή Ἁγ. Τριάδος B
 193, 194, 195, 196
 Τζαμπάνης Πόλος B 262,—ζωγράφος
 B 287
 Τζᾶν Δονάτος ντέλα Ρέγγες B 159
 Τζᾶνες Ἐμμ. ζωγράφος B 210, 212
 Τζανῆς Γερόλμος ἐνετὸς ναύαρχος
 B 165
 Τζανκλιβάνης Μποριάλιος B 262
 Τζανφουρνάρης Ε. ζωγράφος B 212
 Τζαπέσκος Ἀντών. B 241
 Τζεβρεμιανὰ Καντάνου, ἐκκλησία Πα-
 ναγίας B 177, 183
 τζεκίνια καὶ ὑπέφανρα, σχέσις μεταξὺ
 των B 245
 Τζεροουλῆς Ἰωάν. B 232
 Τζές Ἀντών. B 248
 τζεσιός, cessione B 249
 τζηροίκος, χειροῦργος B 237, 291
 Τζιρίγος Μητροφάνης B 251, 252
 Τζίσκος Στράτης B 265
 Τζοῦλος Γοιμάνης B 237
 Τήνος, ἀνάγλυφος αἶθος A 287, 290,
 291
 Τιμόθεος B 335
 Τιτυός A 292
 Τοδέσκος Σαμουήλ B 239,—Μωσὲ B
 239,—μαΐστρο Ἠλίας B 238
 Τομάδι Σακελλάρης B 236
 Τοπλοῦ Γ 107, 111
 Τορνίκας μαΐστρο Γεώργης B 281
 τουλουπάνια B 171
 Τουρκάκης Γεώργης B 249
 Τουρλινὸς Μιχ. Κουρμούλης B 236
 Τραγᾶνα, ἡ, πιν. Πελοποννήσου Γ
 179, 182
 τραγοῦδια τῆς τάβλας Γ 98, 99,—τῆς
 στράτας Γ 102
 Τραπεζοῦντα, ἐγκατάστασις Ἀρμενίων
 ἐκ Τραπεζοῦντος ἐν Κρήτῃ τὸ
 1414, B 340
 Τραχεῖλι, ἀρωγήριον Κυθωνίας A 195
 Τραχιναῖος πιν. Καντάνου B 181,
 183
 Τρεβλὸς Πατρολόγος B 236
 Τριαμαθιά, σπήλιον στὸ φαράγγι Καρ-
 ρὲς Σελίνου Γ 109, 112
 Τριαμάτη, πιν. στὸ Γεράνι Ρεθύμνου
 Γ 112, 114—πιν. στὴν ἐπαρχία
 Σφακίων Γ 112
 Τριαμάτηδες, Τριομάτηδες, Τριματή-
 δες Γ 106
 Τριαντάφυλλος Μᾶρκος B 276
 Τριβηζάνος Θωμᾶς κωδικογράφος B 97
 Τριβίδης Μιχ. B 236,—Ἰωάννης B 286

- Τριβυζᾶς Μᾶρκος Β 236, — Φραντζέ-
σκος Β 236, 277, 302, — Θωμᾶς
Β 241, 251, 277
- Τριμίδης Ἰωάν. Β 253
- Τριοματιὰ Γ 106, —μεγάλος λέβης στὸ
Τοπλοῦ Σητείας Γ 107
- Τρίπους λοετροχόος, κολυμβήθρα Α
283, 286, 291
- Τριφυλίας νεκρόπολις θαλαμωτῶν τά-
φων Γ 179, 181
- τρούλα Β 181
- Τρουλλινὸς Μᾶρκος ζωγράφος Β 202,
204, 209
- Τσαγγάνης Μανώλης Β 239
- Τσαγγαρόπουλος Γεώργιος κωδικογρά-
φος Β 97
- Τσέλεγος Ἰερών. Β 241
- Τσέλο Λορέντζος, Celso δόγης Β 351
- Τσερτορέλλος Μπότολος Β 241
- Τσικαλαριὰ Β 190, 192
- Τσιμισκῆς Ἰωάννης Γ 254
- Τσοντάκης Μανούσος Γ 12
- Τσόντος Γεώργιος Βάρδας, ἀρχεῖον Γ
11, 12, 13, 14
- τσονδεγάδο, guidicato Β 285
- Τύλισος βλ. Tilissos
- τυρὶ Κρήτης Β 342
- Tablets βλ. πινακίδες
- Tarik ibn Zenadi, ἀρχιστράτηγος Β 8)
- tauromachie Γ 128
- Terechis Kallinikos egumeno Γ 41
- Theotocopoulos βλ. Θεοτοκόπουλος
- Thrapšanō Γ 215
- Tideo Γ 138
- Tilissos, ossa di capra aegagrus Γ
130, — di cavallo Γ 132, 133, —
signs Α 314
- Timbuctū Β 140
- Tolemei di Egitto Γ 123
- Trechello Tomasso Β 221
- Tripolitania Γ 123
- Truno N. Β 375
- Tylissos βλ. Tilissos
- *Υγρὸν πῦρ Γ 257
- ὑπέροψρα, σχέσις πρὸς τὰ τσεκίγια Β
245
- Ystad, Justadium πόλις Σουηδίας Γ 61
- Yusuf Umar, amir of Crete Β 62,
70, 72
- Umar ibn Habib, amir of Crete Β
23, 67, 70
- Vacchetta, δέσμη Β 262
- Velchanos βλ. Βελχανὸς
- Velit ibn Abdulmelek Β 80
- Venier Β 356, —Tito Β 365
- Venieri Sebastiano, ναύαρχος Β 168,
169, 171
- Verico Hemanuel Β 375
- Vianos, ἀραβ. νόμισμα Β 64
- Visari, ἀραβ. νόμισμα Β 65
- Visconti, Filippo Maria—Δούκας τοῦ
Μιλάνου Β 140
- Vituri Βενέδικτος, Δούκας Κρήτης Β
149
- Voulgaris Daniel Γ 41
- Φαδαλᾶς ναύαρχος Β 51
- Φαιστός, i periodi struttivi del pri-
mo palazzo Α 113, —σχεδιάγραμμα
πίν. ΙΕ', ΙΖ', — συγκριτικὴ
χρονολογία τῶν τριῶν μινωικῶν
ἀνακτόρων Α 127, —σφραγίσματα
Α 80, 83
- Φακίρης Κωσταντῆς Β 235
- Φαλάντρα, Ἐγ. Γεώργιος τῆς—, ἐκεῖ
ἔζησε ὁ L. Pilato Β 364
- Φαλέδος Μιχ. Β 355
- Φαλιέρος Παπαγγελῆς Β 235
- Φαντιανὸς Νικόλας Β 263
- φαντίγα, fatica Β 231
- Φασές μαστρογιάκομος, ζωγράφος Β
257
- Φασουλῆς Θεοχάρης Β 236
- Φατιμίδης, χαλίφης Κερουάν Γ 253
- Φεία, πιν. Πελοποννήσου Γ 183
- Φέρος Μένεγος Β 302
- Φιάμας Ἀλοῖζε Ντεπεγρος Β 270, —
Πέτρος Β 236
- Φιέλλος Γεώργιος Β 235, 249, —Παπᾶ
Ἰωάννης Β 250, — Σιαμῆτης Β
250
- Φιλάρετος, πρωτοσπαθάριος καὶ στρα-
τηγὸς Κρήτης Β 391

- Φιλόθεος βλ. Philotheos
 Φιλόξενος Παπαγεώργης Β 235
 Φλαβιούπολη Συρίας Γ 253
 Φλάσκος μαίστρο Μανούσος Β 238,—
 Ἰωάννης Β 257
 Φοινίκη Γ 188
 Φοινικιά Χάνδακος, στρατόπεδο Νικη-
 φόρου Φωκᾶ Γ 257
 φοινίξ, ὁ —εἰς τὴν μινωικὴν ἀγγαιο-
 γραφίαν Α 105, 106
 Φολίτης Παπατίτος Β 244
 Φοραδάρης Κωσταντίνος Β 235
 Φορβίων, μονὴ Κύπρου Β 185
 Φόρου, ἡ Κυρία τοῦ—Χάνδακος Β 244
 Φορτέσσα Α 291
 Φοσχαρῆς Τζουὰν Β 242, 249
 Φουκᾶς Παπανικόλας πρωτοπαπᾶς Ση-
 τείας Β 244,—Γεώργιος, ζωγράφος Β 257, 266, 267
 φούρνοι, μινωικοὶ τάφοι Γ 135
 Φουρογιάννης Κωσταντῆς Χαλῆς Β 237
 Φραγγάτον, κτήμα—Β 250
 Φράγγος μαίστρο Μπενέτος Β 238,—
 Μανώλης Β 239,—Νικόλας Β 239,
 283,—Γεώργιος Β 282,—Μάρκος
 Β 284
 Φραντζισκάκης Ἐμμ. Γ 13
 Φύγελα τῆς Λυδίας Γ 257
 Φυγολικὸς Ἀντώνιος Β 235
 Φωκᾶς Νικηφόρος Α 45, Β 315, 325,
 ἀπόβασις εἰς Κρήτην Β 42, παρὰ
 τὴν θέσιν τοῦ Μνημείου 62 Μαρ-
 τύρων Β 43, ὁ στόλος καὶ ὁ στρα-
 τὸς τοῦ—γὰ τὴν ἀπελευθέρωση
 τῆς Κρήτης Γ 257, Λόγος εἰς τὴν
 ἀποκαλυπτήρια στήλη—Γ 251 ἐξ.
 Φωκᾶς Λέων Γ 252,—Βάρδας Γ 252,
 —Ἐρασμος Γ 59
 Φωτεινός, στρατηγὸς Β 388,—ἐκστρα-
 τεία Β 18, 19, 29
 Χαζῆς Μανουὴλ Β 235
 Χαλέπι Γ 253,—ἄλωσις Γ 254
 Χαλῆς Φουρογιάννης Β 237
 Χάλκη, νῆσος Γ 100, 101
 Χαλκιδόπουλος Νικόλ. Καψαμπέλης Β
 235,—Μανῆας Β 235,—Ἀνδρέας
 Β 235,—Παπαντωνῆς Β 235,—
 Μαρίης Β 238,—Γεώργιος Β 238,
 —Περάτζης Β 238,—Μιχέλης Β
 238,—Ἀντώνιος Β 275,—μαίστρο
 Μάρκος ζωγράφος Β 257,—μαί-
 στρομανῆας Β 257, 262, 278, 279,
 —Κωσταντῆς Μητροπολίτης Κρή-
 τος Γ 19, 20, 21
 Χαλκούτσης Νικήτας στρατηγὸς Γ 253
 Χαμδανίδα Ἀραβες Β 253, 254
 Χαμδανίδης, ἐμίρης τοῦ Χαλεπίου Γ
 253
 Χάνδαξ Β 18, 21, 30, 42, 53, 56, Γ
 196—καθολικὴ μονὴ S. Catarina
 Β 53, λιμενάρχαι τοῦ—ὁ Ν. Σόρ-
 βολος Β 140, 144,—Μ. Ἑριτσος
 Β 145,—Ἰωάννης Λόγγος Β 145,
 —Μ. Bocheta Β 145,—ἐγκατά-
 στασις Ἀρμενίων τὸ 1414, Β 34)
 —σπουδαῖον οἰκονομικὸν κέντρον
 Β 343,—λιμάνι Β 343, 344, ἐπι-
 σκευὲς καὶ ἐπανάστασις Ἀγ. Τί-
 του Β 354,—ναυτικὴ βάση Β 345,
 —πολεμικὸς ναύσταθμος Β 347,
 348,—ἔμπορος Β 348,—Ἅγιος
 Τίτος Β 322, 333, 359,—la bi-
 blioteca scientifica del mona-
 stero di S. Francesco di Candia
 Β 369,—scuole di greco e di la-
 tino Β 370,—Sancti Titi ecclesia
 Β 376,—Sancte Marie ecclesia
 Β 376,—σκληροπόταμος Γ 198,—
 ἄραβικὰ τεῖχη Γ 257
 Χανδακίτης, ἔμπορος Β 348
 Χανιά Β 400, 401, Γ 196, 197, ἔρευ-
 να διὰ τὰ τεῖχη καὶ κατάλοιπα
 τῆς Ἀ΄ βυζαντινῆς περιόδου Γ 242
 Χαντακίτης Γρηγόρης Β 271
 Χαραβὶν Δαβὶς Β 239
 Χάραξ ἀκρωτήριον, τόπος ἀποβάσεως
 Ἀράβων Β 28, 30, 33, 35,—τὸ
 λίθινο ἀκρωτήρ. Β 37, 58
 Χαρκοκόπος βλ. Carochoro
 Χαροὸν ἐλ Ρασίντ Β 80
 Χαροφύλακος Μανούσος ἢ Βούστιχας
 Β 236,—Ἰάκωμος Β 282
 Χερσαίτ Ἐρρίκος, διοικητὴς ξένων
 στρατευμάτων ἐν Ἡρακλείῳ Γ 17
 Χερσόνησος, πόλις Β 76,—ἴδρυσις ἐ-

- πισκοπῆς Β 330
 χρίστος, ὁ — στήν ἀρχαία Κρήτη Γ 130
 Χορηγάττης Εὐδόκιμος Β 235, — Κω-
 στιανίτινος Λαγονάρης Β 236, —
 Κλήμης ἠγοούμενος Ἄρχαδίου Β
 251, 252, — Εὐδόκιμος Β 253, 254,
 265, — Γεώργιος, ποιητῆς τοῦ Κα-
 τζούριμου Β 406
 Χουδᾶς μαῖιστρο Τζαιερδότης Β 238
 Χουῖλος ρεμπὶ Ἰακώβ Β 239
 Χουῖμος Γεώργ. Β 408, 409, 410 411,
 416, 418
 Χριστοδουλάκης Σ. Γ 12
 Χριστοδούλου Ν. Γ 13
 Χριστόφορος Παπαβασίλης Β 275, —
 Μανέας Β 275
 Χρονολογία συγκριτικὴ τῶν τριῶν μι-
 νοϊκῶν ἀντικρίων Α 127 (mid-
 die minoan chronology)
 Χρουσὸς Νικόλ. Β 235
 Χρουσοψύρης Παπαμιχαήλ Β 235, —
 Ἰωάννης Β 271
 Χρυσάφης μαῖιστρο Φραγκιάς Β 238
 Χρυσοβέργης Μάξιμος Β 381
 Χρυσοπηγῆς μονή, Ὑπεραγίας Θεο-
 τόκου Β 192, 193, 196, Γ 41
 Χρυσὸς Πόλος Β 241
 χρυσοχόοι τοῦ Χάνδακος Β 243
Ψαρᾶς Τζώρτζης Β 239
 Ψαρῆς Φοράδας ὄρμος Β 38
 Ψαρὸς Σπηλιώτης Β 236
 Ψυχούλης Παπαγεώργης Β 235
Ωρούφας, ναυτικὴ ἐκστρατεία εἰς
 Κρήτην Β 11, 19

ΑΛΦΑΒΗΤΙΚΟΝ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΤΩΝ ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

[Ἡ σύνταξις τοῦ παρόντος εὑρετηρίου ἐκρίθη σκόπιμος διὰ τὴν διευκόλυνσιν τῶν ἐπιθυμούντων νὰ ἔχουν μίαν συνοπτικὴν καθοδήγησιν κατὰ τὴν ἀναζήτησιν τῶν ἐργασιῶν τῶν συνέδρων ἐκείνων, περὶ τοὺς ὁποίους στρέφεται τὸ εἰδικὸν ἐνδιαφέρον των].

	Τεύχ. Σελίδ.
Ἀλεξάκης Ἰωάννης	
Ἀνακοίνωσις : Ἡ ἀπόβασις τοῦ ὑπὸ τὸν Νικηφόρον Φωκῶν στρατοῦ εἰς Κρήτην καὶ ἡ πρώτη νικηφόρος μάχη (τέλη Ἰουλίου 960 μ. Χ.)	B 42 - 46
Ἀλεξίου Στυλιανός	
Ἀνακοίνωσις : Οἱ πρωτομινωικοὶ τάφοι τῆς Λεβήνος καὶ ἡ ἐξέλιξις τῶν προανακτορικῶν ρυθμῶν	A 88 - 91
Ἀνδριώτης Νικόλαος	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἐναρκτήριον συνεδρίαν	A 53
Ἀντωνιάδη Σοφία	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἐναρκτήριον συνεδρίαν	A 59 - 61
Συζήτησις ἐπὶ ἀνακοινώσεως A. Lombardo	B 100 - 101
» » » Ἐμμ. Πετράκι	B 319
Ἀνακοίνωσις : Ὁ χρονογράφος Zaccagnolo καὶ ἡ κρητικὴ ἐπανάστασις τοῦ 1363	B 353 - 362
Aström Paul	
Ἀνακοίνωσις : Remarks on middle minoan chronology	A 137 - 150
Βέλτσος Γεώργιος	
Προσφώνησις κατὰ τὴν καταληκτικὴν συνεδρίαν	Γ 239 - 240
Baud - Bouy Samuel	
Ἀνακοίνωσις : La place des Ριζίτικα τραγοῦδια dans la chanson populaire de la Grèce moderne	Γ 97 - 105
Bennett Emmett	
Ἀνακοίνωσις : On the use and misuse of the term «Priest - King» in Minoan studies	A 327 - 335
Boardman John	
Ἀνακοίνωσις : The date of the Knossos tablets	A 167 - 176
Canart Paul	
Ἀνακοίνωσις : Un crétois scriptor de la Bibliothèque Vaticane : Emmanuel Provataris	B 84 - 96

	Τεῦχ. Σελίς
<i>Chantraine Pierre</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἑναρκτηρίον συνεδρίαν	Α 68 - 69
<i>Cipriani Lidio</i>	
Ἐνακοίνωσις : Sul significato antropologico delle genti Cretesi	Γ 117 - 147
<i>Cirac Sebastian Estopanan</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἑναρκτηρίον συνεδρίαν	Α 71 - 72
Ἐνακοίνωσις : L'hellénisme de Dominique Theotoko- roulos, Crétois ou Grec	Β 213 - 227
<i>Concasty Marie - Louise</i>	
Ἐνακοίνωσις : La Crète vue par Michel Fourmont . . .	Γ 22 - 26
<i>Creutzburg Nikolaus</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἑναρκτηρίον συνεδρίαν	Α 69 - 70
Ἐνακοίνωσις : Ἡ παλαιογεωγραφικὴ ἐξέλιξις τῆς νήσου Κρήτης ἀπὸ τῆς Μειοκαίνου μέχρι σήμερον	Α 336 - 342
<i>Δίκαιος Πορφύριος</i>	
Ἐνακοίνωσις : Αἱ σχέσεις τῆς Κύπρου καὶ Κρήτης κατὰ τὴν Β' π. Χ. χιλιετηρίδα	Α 151 - 155
<i>Δουλγεράκης Μανόλης</i>	
Ἐνακοίνωσις : Ἡ χρονολόγησις τοῦ Κρητικοῦ Δημοτικοῦ Τραγουδιοῦ	Γ 66 - 77
<i>De Waele Ferdinand Josef</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἑναρκτηρίον συνεδρίαν	Α 74 - 75
Συζήτησις ἐπὶ ἀνακοινώσεως Ἰω. Ἀλεξάκη	Β 46
» » ἀνακοινώσεων Ἐμμ. Πετράκη	Β 319 - 321
Προσφώνησις κατὰ τὴν καταληκτικὴν συνεδρίαν	Γ 237 - 239
<i>Εἰδγένιος, Μητροπολίτης Κρήτης</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἑναρκτηρίον συνεδρίαν . . .	Α 47 - 48
<i>Faure Paul</i>	
Ἐνακοίνωσις : La grotte de Léra (Kydonias) et la nym- phe Akakallis	Α 195 - 199
<i>Fiandra Enrica</i>	
Ἐνακοίνωσις : I periodi struttivi del primo Palazzo di Festòs	Α 112 - 126
<i>Follieri Enrica</i>	
Περίληψις ἀνακοινώσεως : I codici cretesi della Biblio- teca Vaticana	Β 97
<i>Halkin François</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἑναρκτηρίον συνεδρίαν	Α 68
Ἐνακοίνωσις : La légende crétoise de saint Tite . . .	Β 322 - 337

	Τεῦχ. Σελίς
<i>Hampe Roland</i>	
Διάλεξις : Die Pithostöpfer von Kreta	Γ 213-225
Προσφώνησις κατὰ τὴν καταληκτικὴν συνεδρίαν	Γ 233-234
<i>Haod M. S. F.</i>	
Ἀνακοίνωσις : Stratigraphic Excavations at Knossos, 1957-61	Α 92-98
Συζήτησις ἐπὶ ἀνακοινώσεως Paul Aström	Α 149
» » » John Boardman	Α 173-176
<i>Irigoien Jean</i>	
Ἀνακοίνωσις : Un groupe de reliures crétoises (XVe siècle)	Β 102-112
<i>Κακριδῆς Ἰωάννης</i>	
Ἀνακοίνωσις : Σημωνίδου, Ἰαμβος κατὰ γυναικῶν	Α 295-302
Προσφώνησις κατὰ τὴν καταληκτικὴν συνεδρίαν	Γ 233
<i>Καλιτσουνάκης Δημήτριος</i>	
Ἀνακοίνωσις : Ἀριστοποίησις παραγωγῆς Κρήτης εἰς τὸ πλάσιον τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος	Γ 166-173
<i>Καλιτσουνάκης Ἰωάννης</i>	
Πρότασις ἰδρύσεως κρατικοῦ Κρητολογικοῦ Ἰνστιτούτου	Γ 243-244
<i>Καλλίνικος, Μητροπολίτης Βερροίας καὶ Ναούσης</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἑναρκτηρίον συνεδρίαν	Α 48
Συζήτησις ἐπὶ ἀνακοινώσεων Ἐμμ. Πειράκι	Β 320-321
<i>Καλοκαιρινὸς Ἀνδρέας</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἑναρκτηρίον συνεδρίαν	Α 64-65
<i>Καλοκώρης Κωνσταντῖνος</i>	
Συζήτησις ἐπὶ ἀνακοινώσεως Κ. Λασιθιωτάκη	Β 198-200
Ἀνακοίνωσις : Εἰκὼν ἀγνώστου Κρητοῦ ἀγιογράφου τοῦ 17ου αἰῶνος	Β 202-210
<i>Καψωμένος Στυλιανὸς</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἑναρκτηρίον συνεδρίαν	Α 54-55
Ἀνακοίνωσις : Un prétendant de la monarchie à Cnos-sos dans la poésie de Pindare	Α 252-278
<i>Κοντολέων Νικόλαος</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἑναρκτηρίον συνεδρίαν	Α 58-59
Ἀνακοίνωσις : Ἡ γέννησις τοῦ Διὸς	Α 283-294
<i>Κουρμούλης Γεώργιος</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἑναρκτηρίον συνεδρίαν	Α 64
Ἀνακοίνωσις : Ὑβρις καὶ κάθαρσις παρ' Ἑρωτοκρίτῳ	Γ 27-39
<i>Κρασαδάκης Νικόλαος, Δήμαρχος Ἡρακλείου</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἑναρκτηρίον συνεδρίαν	Α 49-50

Τεῦχ. Σελίς

- Kraus* ἄς *Ἐμμανουήλ*
Ἀναζοίνωσις: Ἰωακείμ ὁ Κύριος καὶ τὸ ποίημα του
γιὰ τὸν τουρκοβενετικὸν πόλεμον τοῦ 1615 - 1669 B 399 - 405
- Krona V. E. S*
Ἀναζοίνωσις: Ancient Crete and the modern world A 248 - 251
- Krešić Karl*
Ἀναζοίνωσις: Licht, Wein, Honig: die Frage nach
dem minoischen Festkalender A 200 - 214
- Kristen Ernst*
Πρόκλητος ἀναζοινώσις: Zur Typologie der mykeni-
schen Siedlungen Kretas A 224 - 225
- Kuř, Běže*
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἐναρκτηρίον συνεδρίαν A 75
Ἀναζοίνωσις: Ἐπίσκεψις κρητικῶν ἐπισκόπου στὴ Σουη-
δία τὸν 13' αἰῶνα Γ 58 - 65
- Λασιθιωτάκης Κωνσταντῖνος*
Ἀναζοίνωσις: Κυριαρχοῦντες τύποι χριστιανικῶν ναῶν
ἀπὸ τὸν 12 αἰῶνα καὶ ἐντεῦθεν στὴ Λυτικὴ Κρήτη B 175 - 201
Συζήτησις ἐπὶ ἀναζοινώσεως Κ. Καλοζύρη B 210
- Laurent Vitilien*
Ἀναζοίνωσις: Le statut de la Crète byzantine avant et
après sa libération du joug arabe (961) B 382 - 396
- Lavagnini Bruno*
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἐναρκτηρίον συνεδρίαν A 71
Ἀναζοίνωσις: Monaci cretesi a Mezzojuso, il Patriarca
Atanasio II e la sede di Ochrida Γ 46 - 57
Προσφώνησις κατὰ τὴν καταληκτικὴν συνεδρίαν Γ 235 - 236
- Levi Doro*
Συζήτησις ἐπὶ ἀναζοινώσεως Paul Aström A 149 - 150
- Lombardo Antonino*
Ἀναζοίνωσις: Formule giuridiche nei cartolari notarili
medievali di Creta B 98 - 101
- Μαμαλάκης Ἰωάννης*
Ἀναζοίνωσις: Προετοιμασία τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ἑκατον-
ταετηρίδος ἀπὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ
1866 - 69. Γ 153 - 158
- Μανούσας Μανῶσος*
Συζήτησις ἐπὶ ἀναζοινώσεως Ν. Παναγιωτάκη B 40 - 41
» » » Ἰω. Ἀλεξάκη B 46
» » » Σ. Λογιάδου-Πλάτωνος B 57 - 58

	Τεύχ. Σελίδ.
Συζήτησις ἐπὶ ἀνακοινώσεως Paul Canart	B 96
» » » Jean Irigoïn	B 111 - 112
Ἀνακοίνωσις : Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸ Νικόλαο Σφόβολο, λιμενάρχην τοῦ Χάνδακα καὶ ἑμπειροτέχνην στήν ἡπιο- ρησία τῆς Βενετίας	B 140 - 155
Συζήτησις ἐπὶ ἀνακοινώσεως Θ. Τζεδάκη	B 173 - 174
Λόγος εἰς τὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς στήλης τοῦ αὐτοκράτο- ρος Νικηφόρου Φωκά	Γ 251 - 262
<i>Μαρινᾶτος Σπυριδῶν</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἐναρκτήριον συνεδρίαν	Α 53 - 54
Διάλεξις : Περὶ τῶν πρώτων Ἀρχαίων ἑποικισμῶν τῆς Κρήτης	Γ 177 - 192
Προσφώνησις κατὰ τὴν καταληκτικήριον συνεδρίαν	Γ 232 - 233
<i>Μέγας Γεώργιος</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἐναρκτήριον συνεδρίαν	Α 63 - 64
Συζήτησις ἐπὶ ἀνακοινώσεως Σ. Λογιάδου - Πλάτωνος	B 57 - 58
Ἀνακοίνωσις : Περὶ τῶν χειρογράφων τοῦ ποιήματος τοῦ Κρητῆς Γεωργίου Χούμνου	B 408 - 420
<i>Μέρτζιος Κωνσταντῖνος</i>	
Ἀνακοίνωσις : Σταχυολογήματα ἀπὸ τὰ καίσαρισμα τοῦ νοταρίου Κρητῆς Μιχαὴλ Μαρά (1538 - 1578)	B 228 - 308
<i>Μπότσαρης Δημήτριος</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἐναρκτήριον συνεδρίαν	Α 61 - 63
<i>Μποτωνάκης Μιχαὴλ</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν καταληκτικήριον συνεδρίαν	Γ 231 - 232
<i>Masson Olivier</i>	
Ἀνακοίνωσις : Remarques sur les rapports entre la Crète et Chypre à la fin de l'âge du bronze	Α 156 - 161
<i>Matz Friedrich</i>	
Ἀνακοίνωσις : Minoisher Stiergott?	Α 215 - 223
<i>Miles George</i>	
Ἀνακοίνωσις : The genealogy of the Arab Amirs of Crete	B 59 - 73
<i>Mirambel André</i>	
Ἀνακοίνωσις : Τὸ πρόβλημα τοῦ κρητικῶν ἰδιοματικῶν στοιχείου στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία	Γ 159 - 165
Προσφώνησις κατὰ τὴν καταληκτικήριον συνεδρίαν	Γ 236
<i>Morozzo della Rocca R.</i>	
Συζήτησις ἐπὶ ἀνακοινώσεως A. Lombardo	B 99 - 100
» » » A. Pertusi	B 380

	Τεύχ. Σελίς
<i>Ναθαναήλ, Ἐπίσκοπος Μιλητυπόλεως</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἐναρκτήριον συνεδρίαν	Α 55 - 57
<i>Νικηφόρος, Ἐπίσκοπος Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν καταληκτήριον συνεδρίαν	Γ' 229 - 230
<i>Νταουντάκης Γεώργιος, Νομάρχης Ἡρακλείου</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἐναρκτήριον συνεδρίαν	Α 48 - 49
<i>Ντολορουλος James</i>	
Ἀνακοίνωσις: Ἡ ἐπίδρασις τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ εἰς τὰ τραγούδια τῆς Κρήτης.	Γ' 78 - 92
<i>Ὁρλάνδος Ἀναστάσιος</i>	
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἐναρκτήριον συνεδρίαν	Α 51
Ἀνακοίνωσις: Νέον τεύχλιον τῆς συνθήκης Ὀλουντίων καὶ Ροδίων	Α 230 - 240
<i>Παναγιωτάκης Νικόλαος</i>	
Ἀνακοίνωσις: Ζητήματα τῆς κατακτίσεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων	B 9 - 41
Συζήτησις ἐπὶ ἀνακοινώσεως George Miles	B 73
» » » Ν Σταυρινίδου	B 83
<i>Παολαμᾶς Μενέλαος</i>	
Συζήτησις ἐπὶ ἀνακοινώσεως Σ. Λογιάδου - Πλάτωνος	B 58
Προσφώνησις κατὰ τὴν καταληκτήριον συνεδρίαν	Γ' 240
Λόγος εἰς τὰ ἐγκαίνια τοῦ Ἁγίου Μάρκου	Γ' 263 - 267
<i>Πελεκανίδης Στυλιανός</i>	
Συζήτησις ἐπὶ ἀνακοινώσεως Κ. Λασιθιωτάκη.	B 200
<i>Πετροάκις Ἐμμανουήλ</i>	
Ἀνακοίνωσις: Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ ἡ ἵδρυσις τῆς Ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ	B 309 - 314
Ἀνακοίνωσις: Μνημειακοὶ ἀντίλαλοι ἀπὸ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκά	B 315 - 321
<i>Πλάτων Νικόλαος</i>	
Συζήτησις ἐπὶ ἀνακοινώσεως Α. Σακελλαρίου-Ξενάκη.	Α 86 - 87
» » » Στυλιανοῦ Ἀλεξίου	Α 91
» » » Μ. S. F. Hood	Α 97 - 98
Ἀνακοίνωσις: Συγκριτικὴ χρονολογία τῶν τριῶν μινωι- κῶν ἀνακτόρων	Α 127 - 136
<i>Πλάτωνος - Λογιάδου Σωσώ</i>	
Ἀνακοίνωσις: Ἱστορικὴ βυζαντινὴ ἐπιγραφή ἐξ Ἡρα- κλείου	B 47 - 58
<i>Πολίτης Λίνος</i>	
Συζήτησις ἐπὶ ἀνακοινώσεως Σ. Λογιάδου - Πλάτωνος	B 55

	Τεύχ.	Σελι.
Συζήτησις ἐπὶ ἀνακρινώσεως Jean Irigoien	B	112
Περίληψις ἀνακρινώσεως: Ὁ «Καιξοῦρμος» καὶ οἱ πλη- γῆς τῆς Κρητικῆς κωμωδίας	B	406 - 407
<i>Πρωτοψάλτης E. Γ.</i>		
Ἀνακρινώσις: Πηγὰι καὶ πληροφορία διὰ τὰ ἐν Ἡοι- κλείῳ καὶ γενικῶς ἐν Κρήτῃ γερονότα τῶν ἐτῶν 1895- 1898 (ἐκ τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους).	Γ	9 - 18
<i>Palmer L. R.</i>		
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἐναρκτήριον συνεδρίαν	Α	66 - 67
Ἀνακρινώσις: The documentation of the Knossos exca- vations	Α	162 - 166
Συζήτησις ἐπὶ ἀνακρινώσεως John Boardman	Α	174 - 176
<i>Pelagalli Paola</i>		
Ἀνακρινώσις: Osservazioni sui ceramisti del I Palazzo di Festòs	Α	99 - 111
<i>Pertusi A.</i>		
Ἀνακρινώσις: Leonzio Pilato a Creta prima del 1358 - 1359. Scuole e cultura a Creta durante il secolo XIV	B	363 - 381
<i>Pella Marco</i>		
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἐναρκτήριον συνεδρίαν	Α	57 - 58
Ἀνακρινώσις: Monaci cretesi in Sicilia nel secolo XVII	Γ	40 - 45
<i>Pope M. W. M.</i>		
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἐναρκτήριον συνεδρίαν	Α	72 - 74
Ἀνακρινώσις: The date of Linear B.	Α	310 - 319
<i>Σακελλαρίου M. B.</i>		
Ἀνακρινώσις: Ἐνα σύνταγμα τῶν ἀρχαίων ἀρχῶν γὰρ τὴν Κρήτη	Α	279 - 282
<i>Σακελλαρίου - Ξενάκη Ἀγνή</i>		
Ἀνακρινώσις: Τὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας καὶ τὸ πρό- βλημα τῶν σχέσεών τους μετὰ τὴν Κρήτη	Α	79 - 87
<i>Σκουλᾶς Νικόλαος, Δήμαρχος Χανίων</i>		
Προσφώνησις κατὰ τὴν καταληκτικὴν συνεδρίαν	Γ	230 - 231
<i>Σπανάκης Στέργιος</i>		
Ἀνακρινώσις: Τὸ Κρητικὸν γλωσσικὸν ἴδιωμα	Γ	148 - 152
<i>Σπυριδάκης Γεώργιος</i>		
Ἀνακρινώσις: Ὁ μῦθος τοῦ Πολυμήμου εἰς δημόδεις παροδόσεις περὶ τῶν τριακιάτηδων	Γ	106 - 116
<i>Σπυριδάκης Κωνσταντῖνος</i>		
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἐναρκτήριον συνεδρίαν	Α	65 - 66
» » καταληκτικὴν συνεδρίαν	Γ	237

Τεῦχ. Σελίς

Σταυρινίδης Νικόλαος

- Ἀνακοίνωσις: Εἰδήσεις ἀράβων ἱστορικῶν περὶ τῆς ἀραβοκρατίας ἐν Κρήτῃ B 74 - 83

Salain Marie-Claire (- Henri van Effenterre)

- Ἀνακοίνωσις: La nouvelle crypte hypostyle de Mallia et sa relation avec le palais et la ville A 186 - 194

Schachermeyr Fritz

- Προσφώνησις κατὰ τὴν ἐναρκτήριον συνεδρίαν A 67 - 68
Ἀνακοίνωσις: Die Szenenkomposition der minoischen Bildkunst und ihre bedeutung für die beurteilung der Altkretischen Kultur A 177 - 185

Schirò Giuseppe

- Ἀνακοίνωσις: Caratteristiche dei canoni di Andrea Cretese. Studio su alcune composizioni inedite del melode B 113 - 139

Sundwall Johannes

- Προσφώνησις κατὰ τὴν ἐναρκτήριον συνεδρίαν A 76
Ἀνακοίνωσις: Über verwendung ideographischer (symbolischer) und phonetischer Zeichen in der ninoischen A - Linear Schrift A 320 - 326

Τζεδάκης Θεόδωρος

- Ἀνακοίνωσις: Ἡ Κρήτη ἐν ἀνεκδότῳ ἐπικῶ ποιήματι περὶ τῆς ἀλώσεως τῆς Κύπρου (ἐκ κώδικος τῆς Συναϊτικῆς Βιβλιοθήκης) B 156 - 174
Συζήτησις ἐπὶ ἀνακοινώσεων Ἐμμ. Πετράκι B 319

Τωμαδάκης Νικόλαος

- Προσφώνησις κατὰ τὴν ἐναρκτήριον συνεδρίαν A 43 - 47
Συζήτησις ἐπὶ ἀνακοινώσεως Ν. Παναγιωτάκη B 39 - 40
» » » Ἰω. Ἀλεξάκη B 46
» » » Σ. Λογιάδου - Πλάτωνος B 56 - 58
» » » Ν. Σταυρινίδου B 83
» » » Α. Lombardo B 100 - 101
» » » G. Schirò B 138 - 139
» » » Μ. Ι. Μανούσικου B 153 - 155
» » » Θ. Τζεδάκη B 174
» » » Κ. Λασιθιωτάκη B 201
» » » Α. Pertusi B 380 - 381

Διάλεξις: Ἡ Ἐκκλησία Κρήτης κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν (Ἱστορία - Ἐπίσκοποι - ἄγιοι) Γ 193 - 212

Εἰσήγησις ἐπὶ προτάσεως διὰ τὴν Ἱδρυσὶν Πανεπιστημίου ἐν Ἡρακλείῳ Γ 242 - 243

Λόγος κατὰ τὴν καταληκτικήριον συνεδρίαν Γ 244 - 247

	Τεύχ.	Σελίς
<i>Thiriet Freddy</i>		
Ἀνακοίνωσις: Candie, grande place marchande dans la première moitié du XV ^e siècle	B	338 - 352
<i>Thomson George</i>		
Ἀνακοίνωσις: Ἡ Ἀρχουδιώτισσα	Γ	93 - 96
Προσφώνησις κατὰ τὴν καταληκτικὴν συνεδρίαν	Γ	235
<i>Φυτράκης Ἀνδρέας</i>		
Συζητήσις ἐπὶ ἀνακοινώσεως Ν. Παναγιωτάκη	B	40
» » » Σ. Λογιάδου - Πλάτωνος	B	57
» » » G. Schirò	B	139
» » » Θ. Τξεδάκη	B	173
» » » Κ. Λασσιθιωτάκη	B	201
» » » Κ. Καλοκύρη	B	210
<i>Φωκᾶς Εὐγένιος</i>		
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἐναρξτικὴν συνεδρίαν	Α	52
<i>Χατζηδάκης Μανόλης</i>		
Περίληψις ἀνακοινώσεως: Ἡ κρητικὴ ζωγραφικὴ στὴ Βενετία	B	211 - 212
<i>Χατζηψάλτης Κωνσταντῖνος</i>		
Ἀνακοίνωσις: Ὁ ἄγνωστος ἐπίσκοπος Ρηθύμνης Ἄνθιμος (περὶ τὸ 1730 μ. Χ.)	Γ	19 - 21
<i>van Effenterre Henri (- Marie - Claire Salaün)</i>		
Ἀνακοίνωσις: La nouvelle crypte hypostyle de Mallia et sa relation avec le palais et la ville	Α	186 - 194
<i>van den Bruwaene Martin</i>		
Ἀνακοίνωσις: Jugements de Cicéron sur la Crète	Α	303 - 309
<i>Vitti Mario</i>		
Περίληψις ἀνακοινώσεως: Πληροφορίες γιὰ τὴν «Εὐγένεια»	B	397 - 398
<i>Weinberg - Davidson Gladys</i>		
Ἀνακοίνωσις: Two glass vessels in the Heraclion Museum	Α	226 - 229
<i>Weinberg Saul</i>		
Προσφώνησις κατὰ τὴν ἐναρξτικὴν συνεδρίαν	Α	70 - 71
<i>Willetts R. F.</i>		
Ἀνακοίνωσις: Cretan Καδεστάς	Α	241 - 247

ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΚΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Πίν. Α-Β'	(ἀνακοίνωσις M. S. F. Hood) . . .	μεταξὺ τῶν σελ.	96—97
» Γ'-ΙΔ'	(ἀνακοίνωσις Paola Pelagatti) . . .	» » »	104—105
» ΙΕ'-ΛΓ'	(ἀνακοίνωσις Enrica Fiandra) . . .	» » »	112—113
» ΛΔ'-ΜΑ'	(» » ») . . .	» » »	120—121
» ΜΒ'-ΜΓ'	(ἀνακοίνωσις Πορφυρίου Δικαίου) .	» » »	152—153
» ΜΔ'-ΜΖ'	(ἀνακοίνωσις Fritz Schachermeyr) .	» » »	184—185
» ΜΗ'-ΜΘ'	(ἀνακοίνωσις G. Davidson Weinberg) »	» » »	224—225
» Ν'	(ἀνακοίνωσις Ἄναστ. Ὁρλάνδου) .	ἔναντι τῆς	σελ. 240
» ΝΑ'-ΝΒ'	(ἀνακοίνωσις Νικολ. Κοντολέοντος	μεταξὺ τῶν σελ.	288—289
» ΝΓ'-ΝΖ'	(ἀνακοίνωσις Nikol. Kreutzburg) .	» » »	340—341

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Πίν. Α'	(ἀνακοίνωσις Σ. Λογιάδου-Πλάτωνος) ἔναντι	τῆς σελ.	48
» Β'	(ἀνακοίνωσις George Miles)	» » »	64
» Γ'-ΣΤ'	(ἀνακοίνωσις Jean Irigoïn)	μεταξὺ τῶν σελ.	104—105
» Ζ'-ΙΔ'	(ἀνακοίνωσις Κωνστ. Λασσιθιωτάκη) »	» » »	184—185
» ΙΕ'-ΙΣΤ'	(ἀνακοίνωσις Κωνστ. Καλοκύρη) .	» » »	208—209
» ΙΖ'	(ἀνακοίνωσις Κωνστ. Μέρτζιου) . .	ἔναντι τῆς	σελ. 304
» ΙΗ-ΚΕ'	(ἀνακοίνωσις Γεωργίου Μέγα) . . .	μεταξὺ τῶν σελ.	416—417

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

Πίν. Α'-Β'	(ἀνακοίνωσις Bruno Lavagnini) . .	μεταξὺ τῶν σελ.	48—49
» Γ'-Δ'	(ἀνακοίνωσις Børje Knös)	» » »	64—65
» Ε'-ΣΤ'	(διάλεξις Roland Hampe)	» » »	224—225
» Ζ'-Η'	(παράρτημα)	» » »	256—257

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

	Σελίδες
Πρόλογος	7— 8
Ἐπιτροπή Ἐκδόσεως Πεπραγμένων Α' Διεθνούς Κρητο- λογικοῦ Συνεδρίου	9
Η ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ	
Τμητικὴ Ἐπιτροπὴ Α' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνε- δρίου	13
Ὁργανωτικὴ Ἐπιτροπὴ Α' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνε- δρίου	14
Κοσμήτορες καὶ Γραμματεῖς τῶν Τμημάτων τοῦ Συνε- δρίου	15
Ἐπίσημοι Ἀντιπρόσωποι	17— 18
Μέλη τοῦ Συνεδρίου.	19— 27
Ἡμερήσιον Πρόγραμμα	28— 32
Ἀναλυτικὸν Πρόγραμμα ἀνακοινώσεων καὶ διαλέξεων	33— 40
ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ	
Προσφωνήσεις	43— 76
ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Α' ΤΜΗΜΑΤΟΣ	
<i>Α. Σακελλαρίου - Ξενάκη</i> , Τὰ σφραγίσματα τῆς Λέρνας καὶ τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τους μετὰ τὴν Κρήτη	79— 87
<i>Στυλιανοῦ Ἀλεξίου</i> , Οἱ πρωτομινωικοὶ τάφοι τῆς Λεβή- νος καὶ ἡ ἐξέλιξις τῶν προανακτορικῶν ρυθ- μῶν	88— 91
<i>M. S. F. Hood</i> , Stratigraphic excavations at Knossos 1957 - 61	92— 98
<i>Paola Pelagatti</i> , Osservazioni sui Ceramisti del I palaz- zo di Festos	99—111
<i>Enrieta Fiumbra</i> , I periodi struttivi del primo palazzo di Festos	112—126
<i>Νικολάου Πλάτωνα</i> , Συγκριτικὴ Χρονολογία τῶν τριῶν Μινωικῶν ἀνακτόρων	127—136
<i>Paul Astrom</i> , Remarks on middle minoan chronology.	137—150

	Σελίδες
<i>Πορφυρίου Δικαίου</i> , Αἱ σχέσεις τῆς Κύπρου καὶ Κρήτης κατὰ τὴν Β' π. Χ. χιλιετηρίδα	151—155
<i>Olivier Masson</i> , Remarques sur les rapports entre la Crète et Chypre à la fin de l'âge du bronze	156—161
<i>L. R. Palmer</i> , The documentation of the Knossos ex- cavations	162—166
<i>John Boardman</i> , The date of the Knossos tablets . . .	167—176
<i>Fritz Schachermeyr</i> , Die Szenenkomposition der Mi- noischen Bildkunst und ihre bedeutung für die Beurteilung der altkretischen Kultur	177—185
<i>Henrie van Effenterre — Marie - Claire Salavün</i> , La nouvelle Crypte hypostyle de Mailia et sa relation avec le palais et la ville	186—194
<i>Paul Faure</i> , La Grotte de Léra (Kydonias) et la nym- phe Akakallis	195—199
<i>Karl Kerényi</i> , Licht, Wein, Honig: Die Frage nach dem minoischen Festkalender	200—214
<i>Friedrich Matz</i> , Minoischer Stiergott?	215—223
<i>Ernst Kirsten</i> , Zur Typologie der mykenischen Siedlun- gen Kretas (résumé)	224—225
<i>Gladys Davidson Weinberg</i> , Two glass vessels in the Heraklion Museum	226—229
<i>Ἀναστασίου Κ. Ὁρλάνδου</i> , Νέον τεμάχιον τῆς συνθήκης Ὀλουνηίων καὶ Ροδίων	230—240
<i>R. F. Willetts</i> , Cretan Καδεστὰς	241—247
<i>V. E. G. Kenna</i> , Ancient Crete and the modern world	248—251
<i>S. G. Kapsomenos</i> , Un prétendant de la monarchie à Cnossos dans la poésie de Pindare	252—278
<i>M. B. Σακελλαρίου</i> , Ἐνα σύνταγμα τῶν ἀρχαίων πηγῶν γὰ τὴν Κρήτη	279—282
<i>N. M. Κοντολέοντος</i> , Ἡ γέννησις τοῦ Λιδῆς	283—293
<i>I. Θ. Κακριδῆ</i> , Σημωνίδου, Ἰαμβος κατὰ γυναικῶν . . .	294—302
<i>Martin van den Bruwaene</i> , Jugements de Cicéron sur la Crète	303—309
<i>M. W. M. Pope</i> , The date of Linear B	310—319
<i>Johannes Sundwall</i> , Über Verwendung Ideographischer (symbolischer) und phonetischer Zeichen in der Minoischen A—Linear Schrift.	320—326
<i>Emmett L. Bennett</i> , On the use and misuse of the term	

	Σελίδες
«Priest - King» in minoan studies	327—335
<i>Nicolaus Creutzburg</i> , Ἡ παλαιογραφικὴ ἐξέλιξις τῆς νήσου Κρήτης ἀπὸ τῆς μειοκαίνου μέχρι σήμερον	336—342

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Β' ΤΜΗΜΑΤΟΣ

<i>Νικολάου Μιχ. Παναγιωτάκη</i> , Ζητήματὰ τινα τῆς κατακτίσεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων	9— 41
<i>Ἰωάννου Σ. Ἀλεξάκη</i> , Ἡ ἀπόβασις τοῦ ὑπὸ τὸν Νικηφόρον Φωκᾶν στρατοῦ εἰς Κρήτην καὶ ἡ πρώτη νικηφόρος μάχη (τέλη Ἰουλίου 960 μ. Χ.)	42— 46
<i>Σωσῶς Λογιάδου - Πλάτωνος</i> , Ἱστορικὴ βυζαντινὴ ἐπιγραφή ἐξ Ἡρακλείου	47— 58
<i>George C. Miles</i> , A provisional reconstruction of the Genealogy of the Arab Amirs of Crete	59— 73
<i>N. Στανρινίδου</i> , Εἰδήσεις Ἀράβων ἱστορικῶν περὶ τῆς ἀραβοκρατίας ἐν Κρήτη	74— 83
<i>Paul Canart</i> , Un Crétois scriptor de la Bibliothèque vaticane: Emmanuel Provataris	84— 96
<i>Enrica Follieri</i> , I codici Cretesi della Biblioteca Vaticana (riassunto)	97
<i>Antonino Lombardo</i> , Formule giuridiche nei cartolari notarili medievali di Creta	98—101
<i>Jean Irigoïn</i> , Un groupe de reliures crétoises (XVe siècle)	102—112
<i>Giuseppe Schirò</i> , Caratteristiche dei Canonici di Andrea Cretese, studio su alcune composizioni inedite del melode	113—139
<i>M. I. Μανούσακα</i> , Νέα στοιχεία γιὰ τὸ Νικόλαο Σόρβολο, λιμενάρχη τοῦ Χάντακα καὶ ἐμπειροτέχνην στὴν ὑπηρεσία τῆς Βενετίας	140—155
<i>Ἀρχιμανδρίτου Θεοδώρου Β. Τζεδάκη</i> , Ἡ Κρήτη ἐν ἀνεκδότῳ ἐπικῷ ποιήματι περὶ τῆς ἀλώσεως τῆς Κύπρου (ἐκ κώδικος τῆς Σιναϊτικῆς Βιβλιοθήκης)	156—174
<i>Κώστα Ε. Λασσιθιωτάκη</i> , Κυριαρχοῦντες τύποι Χριστιανικῶν ναῶν ἀπὸ τὸν 12 αἰῶνα καὶ ἐντεῦθεν στὴ δυτικὴ Κρήτη	175—201
<i>Κωνσταντίνου Καλοκέρη</i> , Εἰκῶν ἀγνώστου Κρητὸς ἁγιο-	

	Σελίδες
γράφου τοῦ 17ου αἰῶνος	202—210
<i>Μανόλη Χατζηδάκη</i> , Ἡ Κρητικὴ Ζωγραφικὴ στὴ Βενετία (περίληψη)	211—212
<i>Sebastien Girac</i> , L' hellénisme de Dominique Theoto- kopoulos Crétois ou Grec	213—227
<i>Κωνστ. Δ. Μέρτζιον</i> , Σταχυολογήματα ἀπὸ τὰ κατὰστικα τοῦ νοταρίου Κρήτης Μιχ. Μαρά (1538 - 1578)	228—308
<i>Ε. Α. Πετράκη</i> , Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ ἡ ἴδρυσίς τῆς Ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ	309—314
» Μνημειακοὶ ἀντίλαλοι ἀπὸ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τοῦ Νικηφ. Φωκά	315—321
<i>François Halkin</i> , La légende Crétoise de Saint Tite	322—337
<i>Freddy Thiriet</i> , Candie, grande place marchande dans la première moitié du XV ^e siècle	338—352
<i>Σοφίας Ἀντωνιάδη</i> , Ὁ χρονογράφος Zancaruolo καὶ ἡ Κρητικὴ ἐπανάστασις τοῦ 1363	353—362
<i>A. Pertusi</i> , Leonzio Pilato a Creta prima del 1358—1359 scuole e cultura a Creta durante il secolo XIV ^o	363—381
<i>V. Laurent</i> , Le statut de la Crète Byzantine avant et après sa libération du joug arabe (961)	382—396
<i>Mario Vitti</i> , Πληροφορίες γιὰ τὴν «Εὐγένεια» (περίληψη)	397—398
<i>Ἐ. Κριαρά</i> , Ἰωακείμ ὁ Κύπριος καὶ τὸ ποίημά του, γιὰ τὸν Τουρκοβενετικὸ πόλεμο τοῦ 1645—1669	399—405
<i>Λίνου Πολίτη</i> , Ὁ «Κατζουρμπος» καὶ οἱ πηγές τῆς Κρη- τικῆς κωμωδίας (περίληψις)	406—407
<i>Γεωργίου Α. Μέγα</i> , Περὶ τῶν χειρογράφων τοῦ ποιήμα- τος τοῦ Κρητὸς Γεωργίου Χούμνου	408—420

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Γ' ΤΜΗΜΑΤΟΣ

<i>Ἐ. Γ. Πρωτοψάλτη</i> , Πηγαι καὶ πληροφορίαι διὰ τὰ ἐν Ἡρακλείῳ καὶ γενικῶς ἐν Κρήτῃ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1895—1898 (ἐκ τῶν Γενικῶν Ἀρ- χειῶν τοῦ Κράτους)	9—18
<i>Κ. Χατζηψάλτη</i> , Ὁ ἄγνωστος ἐπίσκοπος Ρηθύμνης Ἀν- θίμος (περὶ τὸ 1730 μ. Χ.)	19—21
<i>Marie-Louise Concasty</i> , La Crète vue par Michel Fourmont	22—26

	Σελίδες
<i>Γ. Ι. Κουρμούλη</i> , "Υβρις καὶ κάθαρσις παρ' Ἐρωτοκρίτῳ	27— 39
<i>Marco Petta</i> , Monaci Cretesi in Sicilia nel secolo XVII	40— 45
<i>Bruno Lavagnini</i> , Monaci Cretesi a Mezzojuso. Il patriarca Atanasio II e la sede di Ochrida	46— 58
<i>Börje Knös</i> , Ἐπίσκεψη Κρητικοῦ ἐπισκόπου στὴ Σουηδία τὸν ΙΗ' αἰώνα	59— 65
<i>Μανόλη Δουλγεράκη</i> , Ἡ χρονολόγησι τοῦ Κρητικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ	66— 77
<i>James A. Notopoulos</i> , Ἡ ἐπίδρασις τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ εἰς τὰ τραγούδια τῆς Κρήτης	78— 92
<i>George Thomson</i> , Ἡ Ἀρχουδιώτισσα	93— 96
<i>Samuel Baud-Bovy</i> , La place des Ριζίτικα τραγούδια dans la chanson populaire de la Grèce moderne	97— 105
<i>Γεώργ. Κ. Σπυριδάκη</i> , Ὁ μῦθος τοῦ Πολύφημου εἰς Δημόδεις παραδόσεις περὶ τῶν Τριαμάτηδων	106—116
<i>Lidio Cipriani</i> , Sul significato antropologico delle genti Cretesi	117—147
<i>Στέργ. Γ Σπανάκη</i> , Τὸ Κρητικὸ γλωσσικὸ Ἰδίωμα	148—152
<i>Ἰωάν. ΙΙ. Μαμαλάκη</i> , Προετοιμασία τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς Ἐκατονταετηρίδος ἀπὸ τῆς ἐκρήξεως τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1866 - 69	153—158
<i>André Mirambel</i> , Τὸ πρόβλημα τοῦ Κρητικοῦ ιδιοματικοῦ στοιχείου στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία	159—165
<i>Δημητρίου Ε. Καλιτσουνάκη</i> , Ἀριστοποίησης παραγωγῆς Κρήτης εἰς τὸ πλαίσιον τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος	166—173

ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ

<i>Σπ. Μαρινάτου</i> , Περὶ τὸν πρῶτον ἀχαϊκὸν ἐποικισμόν τῆς Κρήτης	177—192
<i>Νικολ. Β. Τωμαδάκη</i> , Ἡ Ἐκκλησία Κρήτης κατὰ τὴν Ἀραβοκρατίαν, (ἱστορία - ἐπίσκοποι - ἄγιοι)	193—212
<i>Roland Hampe</i> , Die Rithostöpfer von Kreta	213—225

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΚΑΤΑΛΗΚΡΗΡΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ

Προσφωνήσεις	229—240
Προτάσεις, εὐχαὶ καὶ ἀποφάσεις	241—244
Λόγος τοῦ Γεν. Γραμματέως τῆς Ὄργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς	244—247

ΠΛΗΡΑΡΤΗΜΑ

Σελίδες

<i>Μ. Ι. Μανούσακα</i> , Λόγος εἰς τὰ ἀποκαλυπτήρια τῆς στή- λης τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Φωκά	251—262
<i>Μενελάου Γ. Παρλαμᾶ</i> , Λόγος εἰς τὰ ἐγκαίνια τοῦ Ἁγίου Μάρκου	263—267

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

Πίναξ κυρίων ὀνομάτων, πραγμάτων καὶ τοπωνυμίων (Ἐπιμελεῖα Στέργιου Γ. Σπανάκη)	271—297
Ἄλφαβητικὸν εὑρετήριο τῶν Συνεργατῶν τοῦ τόμου	298—306
Πίνακες ἐκτὸς κειμένου	307
Περιεχόμενα	: 308—313

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ, ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

[Διὰ τὸ πλῆθος τῶν κατωτέρω παρατιθεμένων παροραμάτων ἡ Ἐπιτροπὴ Ἐκδόσεως θεωρεῖ σκόπιμον νὰ δηλώσῃ, ὅτι ταῦτα, ὡς διεπιστώθη ἀπὸ τὸν ἔλεγχον τῶν δοκιμῶν, δὲν ἐσημειώθησαν κατὰ τὴν τελευταίαν διόρθωσιν τὴν γενομένην ὑπὸ τῶν συνεργατῶν τοῦ Τόμου, ὑπεδείχθησαν δέ, σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου, μετὰ τὴν ἀποστολὴν τῶν ἀνατύπων πρὸς αὐτούς. Ἡ Ἐπιτροπὴ ἐδίδνεται μόνον διὰ τὰ παροράματα τὰ ἀναφερόμενα εἰς 12 ἀνακoinώσεις, τῶν ὁποίων οἱ συντάκται δὲν εἶδον δοκίμια, ὡς ἐδηλώθη ἤδη ἐν τῷ Προλόγῳ τοῦ παρόντος Τόμου].

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Ἀνακοίνωσις Α. Σακελλαρίου - Ξενάκη

Σελ. 82, στ. 7 ἀντὶ θέσουσα γράφε θέουσα
 » 83, » 3 » τυχαία » τυχαία

Ἀνακοίνωσις Μ. S. F. Hood

Σελ. 93, στ. 13 ἀντὶ scemed γράφε seemed
 » 96, » 3 πρόσθετες τὴν ἀκόλουθον σημείωσιν: After a preliminary study of the material during the winter of 1962-3 it appears that this deposit corresponds to what Evans called M. M. II A, rather than to his M. M. II B. But it is possible that there is in fact only one period (a conflation of Evans' M. M. II B and III A) to be distinguished stratigraphically and stylistically at Knossos between M. M. II A and M. M. III B. In that case M. M. II A may have ended about 1700 B. C. or not much earlier.
 » 97, » 14 » belong ot γράφε belong to

Ἀνακοίνωσις Enrica Fiandra

Σελ. 113, στ. 16 ἀντὶ nel maggiore γράφε nella maggioranza
 » 114, » 7 » ad oriente » ad Oriente
 » 115, σημ. 4, στ. 5 μετὰ τὴν λ. S. Alexiou πρόσθετες A. A. 1958 col. 1-9,
 » 116, στ. 13 ἀντὶ dimostrare γράφε dimostrare
 » 118, » 7 » con se la » con sè la
 » 118, » 23 » meridionale » settentrionale
 » 118, » 25 » a cui » in cui
 » 118, σημ. 10, στ. 2 ἀντὶ Πίν. ΚΗ' 2 qui, 24 γράφε Πίν. ΚΗ' 2. 3 qui,
 » 120, στ. 20 ἀντὶ vano LVI, γράφε vano LVI a Sud,
 » 120, » 21 » addosata a Sud alla » addossata alla
 » 120, » 28 » (πίν. ΙΕ)¹⁷ » (πίν. ΙΕ)
 » 120, » 29 » (ΛΙ' 1,2, ΛΔ' 1,2,3,5,6) » (πίν. ΛΓ' 1,2, ΛΔ' 1,2,3,5,6)¹⁷.
 » 121, » 26 » desidatato » desiderato
 » 126, » 8 » di muri » dei muri
 » 126, σημ. 22, στ. 2 ἀντὶ (ΑΜΙΙ) » (ΑΜΙ)
 » 126, » 24, » 4 » πίν. ΜΑ' 2, 3 » πίν. ΜΑ' 3, 4

³Ανακοίνωσις *Paul Aström*

Σελ. 138, στ. 1 ἀντὶ thcse	γράφει these
» 139, » 12 » BC.	» B.C.
» 139, » 22 » Eearly	» Early
» 139, σημ. 17, στ. 4 ἀντὶ tální	» t á l n í
» 145, » 54, » 1 » lctter	» letter
» 147, » 74, » 9 » BCH 55	» BSA 55
» 150, στ. 6 ἀντὶ <i>ceramína</i>	» <i>ceramica</i>
» 150, » 14 » <i>comincino</i>	» <i>cominciano</i>

³Ανακοίνωσις *Πορφ. Δικαίου*

Σελ. 151, σημ. 1 πρόσθετες : ἴδε J. R. Stewart, the Tomb of the Seafarer at karmi in Cyprus in <i>Opuscula Atheniensi a</i> IV, 197 ff.
» 155, στ. 10 πρόσθετες : ἴδε ἄρθρον τοῦ γράφοντος «A Terracotta Relief from Marion and the Palaikastro Hymn» in <i>Kadmos</i> , τόμ. 1, σελ. 139 κ.έ.

³Ανακοίνωσις *John Boardman*

Σελ. 174, στ. 19 ἀντὶ 4th July	γράφει 2nd July
--------------------------------	-----------------

³Ανακοίνωσις *Fritz Schachermeyr*

Σελ. 177, στ. 30 ἀντὶ minoische Kultur	γράφει minoische Kunst
» 179, » 13 » empfunngen	» empfunden

³Ανακοίνωσις *Paul Faure*

Σελ. 196, στ. 29 ἀντὶ ressemblant	γράφει ressemblent
» 198, » 8 » philologic	» philologie
» 198, » 40 » offranden	» offrandes

³Ανακοίνωσις *Karl Kerényi*

Σελ. 204, στ. 21 ἀντὶ frend	γράφει fremd
» 205, » 18 » Deutschen	» Deutschen
» 206, » 14 « tantum	» tantum.
» 209, » 2 » Mythologischen	» mythologischen
» 213, » 10 » wie so	» wieso
» 214, » 15 » pestätigen	» bestätigen

³Ανακοίνωσις *R. F. Willetts* (προσθήκη εἰς σελ. 241 - 247).

1. Inscr. Cret. 4.46 B 12 ff.

αἱ δ' ἰάττας ὀδο
 διαπέροιν οἱ καθ-
 [εσταῖ - - - - -]
 - - - - -

οἱ καθ[εσταῖ legit supplevitque Br., acc. Guard.; οἴκαδε] in huius aetatis titulo desideretur.

2. Ib. 76 B. 1-4.

Θανάτοι, αἱ κ'οἱ ἐπιβαλλ[όντες
 καθαίρ]εν μὲ λείοντι. δικάκσα-

ι τὸν δικαστὰν καθαίρειν
]νσι.

3. Leg. Gort. 2. 16–20.

αἶ κα τὰν ἐ-
 λευθέραν ἐπιπερέται οἴπεν ἀκε-
 ύοντος καδεστά, δέκα στατέ-
 ρανς καταστασει, αἶ ἀποπονίο-
 ι μαίτυς.

4. Ibid. 28–31.

προφειπάτο δὲ ἀντὶ μαί-
 ὑρον τριὸν τοῖς καδεσταί-
 ς τὸ ἐναιλεθέντος ἀλλύεθ-
 θαι ἐν ταῖς πέντ' ἀμέραις.

5. Ib. 3. 49–52.

ὄρκ-
 ιοτέροδ δ' ἔμεν τὸς καδεστ-
 ἀνς καὶ τὸς μαίτυρανς, αἶ
 ἐπέλευσαν.

6. Ib. 7. 40–47

αἶ δὲ κα
 ὄρομεὺς ἰὸν ὁ ἐπιβάλλον ἐ-
 βίονσαν λείονσαν ὀπνίε-
 θαι μὲ λεί ὀπνίεν, μολέν τὸς
 καδεστάνς τὸς τὰς πατροι-
 ὄκο, ὁ δὲ δικαστὰ[ς] δικ[α]κσ[ά]-
 το ὀπνίεν ἐν τοῖς δ[υ]οῖς με-
 νσί.

7. Ib. 8. 13–17.

αἶ δὲ τὰς πυλ[ά]ς μὲ τι(ς) λε-
 λου δ[π]νίεν, τὸς καδεστάνς
 τὸς τὰς πατροιόκο φείπαι κ-
 ατὰ [τὰν πυλ]ὰν ὅτι οὐ λ[έ]ι ὀ]πυ-
 λεν τις ;

Ἀνακοίνωσις Friedrich Matz

Σελ. 217, στ. 22 ἀντὶ Tronsaal	γράφει Thronsaal
» 219, » 36 » Aigäis	» Aigaiis
» 219, » 39 » aush	» auch
» 222, » 26 » Stücken	» Stücken
» 223, » 12 » Des Wenige	» Das Wenige

Ἀνακοίνωσις Gladys Davidson - Weinberg

Σελ. 228, σημ. 11 στ. 3 ἀντὶ od neck.	γράφει on neck.
» 229, στ. 14 ἀντὶ flacks	» flasks
» 229, » 14 » include to	» include no
» 229, » 22 » certainly	» certainly

Ἀνακοίνωσις Ἀναστασίου Ὁρλάνδου

Σελ. 231, σημ. στ. 2 ἀντὶ (J. Gr. I,	γράφει (I. Cr. I,
» 232, ἐπιγραφῆς στ. 3 ἀντὶ <i>πρόνοιαν</i>	» <i>πρόνοια</i>
» 233, » » 11 » <i>ιδία</i>	» <i>ιδίαν</i>
» 234, σημ. 2 στ. 10 ἀντὶ (C.I.G. 113052.ε)	γράφει (C.I.G. II, 3052,ε)
» 235, » 9 » 2 » (I.G. I	» (I. Cr. I
» 235, » 14 » 2 » (I. Gr.	» (I. Cr.
» 235, » 16 » 2 » (C.I.G. 3052, θ/10)	» (C.I.G. II, 33052, θ/10)
» 235, » 16 » 3 » (C.I.G. 3656, γ).	» (C.I.G. II, 3656, γ).
» 235, » 19 » <i>ιδία</i>	» <i>ιδίαν</i>
» 235, » 21 » 2 » Εὐριπ	» Εὐριπ.
» 235, » 25 » 3 » J. Cr. 1,	» I. Cr. 1,
» 236, » 28 » 1 » (I. Gr.	» (I. Cr.
» 236, » 28 » 3 » (B.C.H. 49, 79)	» (B.C.H. 49, 79)
» 236, » 29 » 3 » I.G.	» I. Cr.
» 236, » 33 » 2 » (I. Gr.	» (I. Cr.
» 236, » 33 » 3 » S.G.Ü. Äg.	» S.G.U. Äg.
» 236, » 38 » 3 » (I. Gr.	» (I. Cr.
» 236, » 39 » 3 » (I. Gr.	» (I. Cr.
» 236, » 41 » 4 » J. Cr.	» I. Cr.
» 236, » 45 » 2 » (C.D.I.	» (G.D.I.
» 238, στ. 17 ἀντὶ ὀλιγοτέρων	» ὀλιγοτέρων
» 239, » 24 - 25 » πρᾶγματι	» πρᾶγματι

Ἀνακοίνωσις V. E. G. Kenna

Σελ. 248, σελ. 14 ἀντὶ response : γράφει response to life :

Ἀνακοίνωσις Μιχαὴλ Σακελλαρίου

Σελ. 282, στ. 2 ἀντὶ προσωπικότητάς του γράφει προσωπικότητάς τους

Ἀνακοίνωσις N. M. Κοντολέοντος

Σελ. 285, στ. 12 - 13 ἀντὶ (Πίν. NA', εἰκ. 2)· γράφει (Πίν. NA', εἰκ. 3)·
 » 286, » 21 » (Πίν. NA', εἰκ. 3)· » (Πίν. NB').
 » 289, » 30 » (Πίν. NB'). » (Πίν. NA', εἰκ. 2).

Ἀνακοίνωσις M. van den Bruwaene

Σελ. 304, στ. 34 ἀντὶ apparait γράφει apparait
 » 306, » 36 » esr » est

Ἀνακοίνωσις Joh. Sundwall

Σελ. 320, εἰς τὸν τίτλον ἀντὶ ÜDER γράφει ÜBER
 » 320, στ. 11 ἀντὶ *gelaüfigeren* » *gelaüfigeren*
 » 320, » 27 » *und auf eine* » *und eine*
 » 320, » 29 » *in Mallia,* » (Mallia,
 » 320, » 32 » *der zusam-* » *die zusam-*
 » 322, » 12 » *«Agricolas»* » *«Agricolae»*
 » 322, » 30 » *einen* » *einer*
 » 322, » 34 » *deren* » *für deren*
 » 323, » 5 » *fortgesetze* » *festgesetze*

Σελ. 323, » 19 » behundekt	γράφει bekundet
» 323, » 20 » Ausführen	» Ausführung
» 324, » 28 » Arts	» Ort
» 326, » 15 » KIKIVA	» KIKINA
» 326, » 19 » nichtig	» richtig
» 326, » 21 » wäre.	» sei.
Ἀνακοίνωσις <i>M. W. M. Pope</i>	
Σελ. 311, στ. 39 ἀντὶ ground	γράφει ground
» 314, » 3 » fig. 2581	» fig. 258 i
» 314, » 17 » (II 9)	» (IV 9)
» 318, » 2 » te	» to
» 318, » 27 » execept	» except
» 318, » 28 » Liuear	» Linear
» 319, » 20 » (Her. Mus. 2932)	» (Her. Mus. 2632)
Ἀνακοίνωσις <i>Emmett L. Bennett</i>	
Σελ. 327, στ. 16 ἀντὶ Englishspeaking	γράφει English-speaking
» 328, » 6 » Arthur	» Arthur
» 328, » 15 » hold	» holds
» 328, » 18 » by it can	» by it, can
» 331, » 10 » other had	» other hand
» 332, » 10 » to ask in	» to ask is
» 333, » 24 - 25 ἀντὶ and that might	» and that they might
» 334, » 21 ἀντὶ credited	» credited

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Ἀνακοίνωσις *Σ. Λογιάδου - Πλάτωνος*

Σελ. 56, στ. 35 ἀντὶ ὄρος	γράφει ὄρος
» 58, » 10 » νὰ μὴν ἔχει	» νὰ μὴν ἔχη
» 58, » 14 » δὲ προσέξατε	» δὲν προσέξατε

Ἀνακοίνωσις *George Miles*

Σελ. 64, σημ. 6, στ. 1 ἀντὶ in j. Ostrup's	γράφει in J. Ostrup's
» 67, στ. 9 ἀντὶ «Ahmad»,	» «Ahmad»,
» 73, » 2 » <i>I should</i>	» <i>I should</i>
» 73, » 2 » <i>if you</i>	» <i>if your attention</i>
» 73, » 4 » <i>I should</i>	» <i>I should</i>
» 73, » 7 » <i>this point</i>	» <i>this points</i>

Ἀνακοίνωσις *Νικ. Σταυρινίδου*

Σελ. 74, σημ. 3, στ. 1 ἀντὶ Aboul-Mahaçen	γράφει Abu'l-Mahaçen
» 74, » 3, » 3 » Nodjoum Elzahereh	» Al-Nucum al-zahiva
» 78, στ. 10 νὰ διαγραφοῦν τὰ: Ψ.Ο ἀντὶ ΨΟ.—	
» 78, » 22 - 23 ἀντὶ <i>Ha-sam</i>	γράφει <i>Ha-sam</i>
» 79, » 33 » <i>Sehabeddin</i>	» <i>Şehabeddin</i>
» 82, σημ. 28 » ἐν σελ. 73.	» ἐν σελ. 78.

Ἀνακοίνωσις Μ. Ι. Μανούσακα

Σελ. 142, στ. 10	ἀντὶ Blondi	γράφει Biondi
> 142, σημ. 10, στ. 3	(ἐγγράφου) ἀντὶ <i>in servitiis</i>	> <i>servitiis</i>
> 144, > 18, > 3	> <i>alicui</i>	> <i>alicui</i>
> 145, στ. 14	νὰ προστεθῇ ὅτι μετὰ τὸ Μάρκο Ἐριτσο μαρτυρεῖται πὸς διωρί- στηκε ἀμιράλιος τοῦ Χάνδακα, στίς 6 Ὀκτωβρίου 1343 (<i>Le delibe- razioni del Consiglio del XL della Repubblica di Venezia, a cura di Antonino Lombardo, vol. I. 1342 - 1344, Venezia 1957,</i> στ. 86, ἀριθ. 280) καὶ ὁ Νικόλαος Εἰρσο, (ποὺ πιθανότα εἶναι <i>Eriço</i> = Ἐριτσοσ κι' αὐτός, ἀλλὰ ἔγινε <i>Eirso</i> ἀπὸ παρανάγνωση τοῦ ἐκδότη).	
> 147, σημ. 31, στ. 2	ἀντὶ <i>anins</i>	γράφει <i>annis</i>
> 151, > 42 (ἐγγράφου)	> <i>Nicolao</i>	> <i>Nicolai</i>
> 151, > 56 >	> <i>M CCCC IIIIj</i>	> <i>M CC CCIIIIj</i>
> 153, > 12 >	> <i>uno</i>	> <i>uni</i>
> 153, > 32 >	> <i>op[.]</i>	> <i>ipsum</i>
> 153, > 41 >	> <i>aprilis</i>	> <i>mensis aprilis</i>

Ἀνακοίνωσις Θεοδώρου Τζεδάκη

Σελ. 157, στ. 1 ἀντὶ ἔλλειπῆς γράφει ἔλλειπῆς.

Ἀνακοίνωσις Κ. Λασσιθιωτάκη

Σελ. 177, στ. 22 ἀντὶ 0,25 - 40 μ. γράφει 0,25 - 0,40 μ.

Ἀνακοίνωσις Κ. Καλοκύρη

Σελ. 203, στ. 21 ἀντὶ ἐν Σερβία γράφει ἐν Σερβία
> 207, σημ. 27, στ. 2 ἀντὶ βλ. Ξυγγόπουλον > βλ. εἰς Ξυγγόπουλον

Ἀνακοίνωσις Sebastien Girac

Σελ. 221, στ. 3	ἀντὶ XVIIéme	γράφει XVIéme
> 222, > 11 >	avec	> avec
> 222, > 13 >	occidentale	> occidentale
> 224, > 19 >	trqs	> très
> 227, > 2 >	l'esprit	> l'esprit

Ἀνακοίνωσις Freddy Thiériet

Σελ. 339, στ. 8	ἀντὶ calmement :	γράφει calmement.
> 346, > 13 >	d'Alexandrie ²¹ ?	> d'Alexandrie ²¹.
> 346, > 29 >	du quatre	> de quatre
> 348, σημ. 26 στ. 1	ἀντὶ Umberte	> Umberto
> 349, > 30 > 1 >	réquentaient	> fréquentaient
> 350, στ. 20	ἀντὶ son chargement	> sa cargaison

Ἀνακοίνωσις Σοφίας Ἀντωνιάδη

Σελ. 356, στ. 5	6 ἀντὶ σχετι-τά	γράφει σχετι-κά
> 357, > 40 >	εἶνα	> εἶναι
> 361, > 1 >	ἐπανάσταση	> ἐπανάστιαση
> 362, > 5 >	Ἀντωιάδης	> Ἀντωνιάδης

Ἀνακοίνωσις V. Laurent

Σελ. 387, σημ. 17 στ. 1 ἀντὶ neugriechischen γράφε neugriechische
 » 394, » 41 » 2 » partla » part la

Ἀνακοίνωσις Γ. Μέγα

Σελ. 413, στ. 25 ἀντὶ ἐκολώβωσε γράφε ἐκολόβωσε
 » 413, » 38 » αἰτιατικῆς » γενικῆς
 » 415, » 7 » περ » πέρ
 » 417, » 29 - 30 ἀντὶ αἰτιακὴν τῆς αὐτοπαθοῦς γράφε γενικὴν τοῦ πληθυντικοῦ
 τῆς κτητικῆς

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

Ἀνακοίνωσις M. - L. Concasty

Σελ. 24, στ. 13 ἀντὶ en égard γράφε eu égard
 » 25, » 19 » Fourmont. » Fourmont.

Ἀνακοίνωσις Bruno Lavagnini

Σελ. 49, στ. 23 ἀντὶ dal γράφε in base al
 » 49, » 24 » dell'opera » della nota opera
 » 49, σημ. 15, στ. 2 ἀντὶ darla e non darle γράφε «darla» e non «darle»
 » 50, στ. 4 ἀντὶ era γράφε venne
 » 50, » 22 » a questo » in questo
 » 51, » 1 » 1671: » 1671
 » 51, σημ. 23, στ. 4 ἀντὶ godere più » godere le più
 » 51 πρόσθετες τὴν σημείωσιν: Ci siamo limitati a correggere ἡμῶν in ὑμῶν nel
 testo e ἡμετέρων in ὑμετέρων, nella sottoscrizione Per il resto la tras-
 crizione è diplomatica.
 » 52, στ. 10 ἀντὶ ἡ | μῶν γράφε ὅ | μῶν
 » 52, » 16 » ἡμετέρων » ὑμετέρων
 » 53, » 11 » villagi » villaggi
 » 53, » 11 » (Si) » Si
 » 53, σημ. 27, στ. 4 ἀντὶ at » ad
 » 53, » 27, » 7 » citato » noto
 » 54, στ. 9 ἀντὶ e a Martin » tanto che a Martin
 » 54, » 11 » Ed in » In
 » 54, » 12 » quando » e di là
 » 54, » 14 » per Macario » a Macario
 » 54, » 14 » sollecitando » del quale si sollecitavano
 » 54, σημ. 28, στ. 6 ἀντὶ Κρουσίω, » Κρουσίω,
 » 54, » 29, » 3 » riportato » riportata
 » 54, » 30, » 1 » di » del
 » 54, » 31, » 1 » più » già
 » 54, » 31, » 3 » cool. » coll.
 » 55, στ. 18 ἀντὶ pontefice » il pontefice
 » 56, » 20 » E l'alba » Ma l'alba
 » 56, σημ. 38, στ. 3 ἀντὶ 150 » 15
 » 56, στ. 11 ἀντὶ autorità » gerarchie

» 58, » 11 » sarà	γράφει viene
» 58, » 12 » riceverli	» invece riceverli
» 58, » 16 » Mantraga,	» Mantraga ⁴² ,

Ἀνακοίνωσις Borje Knös

Σελ. 61, στ. 9 ἀντὶ δεν	γράφει δὲν
» 61, » 23 » quae	» quam
» 64, » 15 » epistolcs	» epistolas
» 65, » 4 » Tidningarr	» Tidningar

Ἀνακοίνωσις J. Notopoulos

Σελ. 87, στ. 5 ἀντὶ klefts	γράφει klefts
» 87, » 30 » the absence	» their absence

Ἀνακοίνωσις S. Baud Bouy

Σελ. 99, σημ. 14 στ. 1: νὰ ἀφαιρεθῆ ἔκ τοῦ πενταγράμμου τὸ τελευταῖον στίγμα.

Ἀνακοίνωσις Ἰω. Μαμαλάκη

Σελ. 153, στ. 18 ἀντὶ Συνδρίου	γράφει Συνεδρίου
» 153, » 20 » ἂν εἶχεν ἀποφασισθῆ	» ἂν εἶχε ἀποφασισθῆ
» 158, » 16 » ἐορτοσμοῦ	» ἐορτασμοῦ

Ἀνακοίνωσις André Mirambel

Σελ. 160, στ. 22 ἀντὶ στὸ περιθώριο του	γράφει στὸ περιθώριο της.
» 164, » 18 « στοχεῖα	» στοιχεῖα

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΝ
ΑΝΔΡΕΑ Γ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΥ
ΑΡΙΘ. ΕΚΔ. 77

Στοιχειοθέτης: Στυλιανός Πλατάκης
Ἐκτύπωσης Υἱῶν Σπυρ. Δ. Ἀλεξίου
Μεταλλογραφήματα Κωνστ. Χαλκιοπούλου

Ἡράκλειον — Κρήτης. Ἰούλιος 1962 — Αὐγούστος 1963

